T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
TÜRK TARİHİ ANABİLİM DALI
YAKINÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDA ALMANYA'DAKİ MÜSLÜMAN ESİR KAMPLARI (1914-1918)

YÜKSEK LİSANS TEZİ

KADİR KON

İSTANBUL, 2011

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
TÜRK TARİHİ ANABİLİM DALI
YAKINÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDA ALMANYA'DAKİ MÜSLÜMAN ESİR KAMPLARI (1914-1918)

YÜKSEK LİSANS TEZİ

KADİR KON

TEZ DANIŞMANI: PROF. DR. UFUK GÜLSOY

İSTANBUL, 2011

MARMARA ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ

Yüksek Lisans öğrencisi Kadir Kon'un "I. Dünya Savaşında Almanya'daki Müslüman Esir Kampları (1914 - 1918)" konulu tez çalışması jürimiz tarafından Türk Tarihi Anabilim Dalı Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı Yüksek Lisans tezi olarak oy birliği / ~~oy çokluğu~~ ile başarılı bulunmuştur.

		İmza
Tez Danışmanı Üniversitesi	: Prof.Dr. Ufuk Gülsoy Marmara	.....
Üye Üniversitesi	: Prof.Dr. Vahdettin Engin Marmara	.....
Üye Üniversitesi	: Prof.Dr. Acar Sevim Marmara	.....

ONAY

Yukarıdaki jüri kararı Enstitü Yönetim Kurulu' nun ..24../..01../ 2011 tarih ve ..2011/25..... sayılı kararıyla onaylanmıştır.

Prof.Dr. Emel KEFELİ
Müdür

İÇİNDEKİLER

İçindekiler.....I

Önsöz.....VI

Kısaltmalar.....XII

Tablolar.....XIII

Özet.....XIV

Abstract.....XV

Giriş.....1

1. Birinci Dünya Savaşı Öncesinde Almanya ve Avrupa.....1

2. Almanya'nın Şark Politikası Ve İslam Dünyasında Almanya Efsanesi..... 6

3. Osmanlı Devletinde Dünya Savaşı'na Kadar İslamcılık Düşüncesinin Seyri..... 9

4. Dünya Savaşı'nın Hemen Öncesinde Türk Alman İlişkileri..... 13

1. BÖLÜM

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDA ALMANYA VE İSLAM

1.1. Bir Savaş Stratejisi Olarak *"Heiliger Krieg"* (Cihat)..... 18

1.2. İslam Stratejisinin Mimarlarından Max von Oppenheim 22

1.3. İslam Dünyası'nın Ayaklandırılması Meselesi 30

1.4. Max von Oppenheim'ın Ekim 1914'deki Büyük Memorandumu:. *"Denkschrift betreffend die Revolutionierung der islamischen Gebiete unserer Feinde*..... 32

1.5. Almanya'da Sistematik Propaganda ve Şark İstihbarat Birimi (NfO)..... 45

1.5.1. Şark İstihbarat Birimi *(Nachrichtenstelle für den Orient)* 47

1.5.1.1. NfO İstanbul Şubesi: *Nachrichtensaal* Organizasyonu..... 52

1.5.1.2. NfO'nun İsviçre Şubesi..... 54

1.5.1.3. NfO'nun Faaliyet Alanları..... 55

2. BÖLÜM

MÜSLÜMAN SAVAŞ ESİRLERİ

2.1. Ekim 1914 Memorandumu'nda Müslüman Esirler Meselesi 59

2.2. İtilaf Devletleri Safında Savaşan Müslüman Askerler 64

2.3. Cephelerde Propaganda Faaliyetleri ve İlk Müslüman Esirler..... 65

2.4. Şeyh Salih Tunusî ve Mehmet Akif'in Propaganda İçin Almanya'ya Gidişleri ve Faaliyetleri 67

2.5. Cephe Propagandası ve Etkileri..... 72

2.6. Müslümanlara Mahsus Esir Kampları Fikrinin Uygulanışı 75
2.7. Esirlere Yönelik Özel Uygulamalar 79
2.8. *Halbmondlager* (Hilal) ve *Weinberglager* Kampları 81
2.8.1 Rakamlarla Esirler 82
2.8.2. Kamplarda Gündelik Hayat 85
2.8.3. Kamplarda Sağlık Konusu 86
2.8.4. Zorunlu Çalışma 88
2.8.5. Kamplarda Eğitim ve Sosyal Faaliyetler 90
2.8.6. Esirlerin Bilimsel Araştırmalar İçin Kullanılması 94
2.8.7. Kamplarda İletişim ve Propaganda 97
2.8.7.1. Propagandacı Personel ve Rekabet 99
2.8.8. Tatarların Almanya'da İskân Edilmeleri Konusu 106
2.9. Kamp Gazetesi El Cihad 107
2.10. Almanya'da İnşa Edilen İlk Cami: Halbmondlager Kampı Camisi 112
2.11. Müslüman Esirler Nezdinde Osmanlı Devletinin Katkıları 115
2.12. Kamp Ziyaretçileri 119
2.13. Avusturya'da Eger Esir Kampı 122

3. BÖLÜM

MÜSLÜMAN ESİRLERİN OSMANLI DEVLETİ'NE SEVKLERİ VE İSKÂNLARI

3.1. Osmanlı Devleti'ne Cihad İçin Gelen Müslüman Esirler 128
3.1.1. İlk Esir Kafilesinin Osmanlı Devleti'ne Gelişi ve Hukukî Zemini 129
3.1.2. Cihad Gönüllüleri ve İlk Kafile 133
3.1.3. İkinci ve Üçüncü Kafileler 144
3.1.4. Cihad Gönüllüsü Son Kafile ve Diğerleri 147
3.1.5. Osmanlı Devleti'ne Gelen Cihad Gönüllülerinin Durumları ve Faaliyetleri 148
3.2. Bir İskân Politikası: Müslüman Esirlerin Anadolu'ya Yerleştirilmeleri 153
3.2.1. Avusturya'dan Esir Nakli 161
3.2.2. Getirilen Müslüman Esirlerin Anadolu'ya Yerleştirilmesi Çalışmaları 164
3.2.3. Esirlerin Uyum Sorunları 165
3.2.4. Üserâ-yı Müslime İçin Yapılan Harcamalar 169
3.2.5. Gelen Esirlerin Osmanlı Vatandaşlığına Geçişleri 171
3.2.6. Müslüman Arap Esirler 178
3.2.7. Mütareke'ye Kadarki Gelişmeler 181

3.2.8. Mütareke Dönemi..... 184
Değerlendirme ve Özet..... 188
Kaynakça..... 195

ÖNSÖZ

1914 yılı Temmuzunun son günlerinde patlayan Avusturya-Macaristan ile Sırbistan arasındaki savaşın bütün Avrupa'da yıllardır çıkması beklenen "büyük genel savaş"ın fitillleyicisi olması pek de şaşırtıcı olmamıştı. Aslında sonradan, ikincisi de çıktığından, Birinci Dünya Savaşı diye adlandırılan bu savaş Almanya'nın birliğini kurup bir güç olarak Kıta Avrupası'nın merkezine oturduğu 1870'lerden bu yana Avrupa'da artarak biriken siyasi gerilimin küçük bir kıvılcımla büyük bir patlamaya dönüşmesi hadisesiydi. Almanya'nın yükselişe geçtiği bu dönemde, Osmanlı devletinin gündemine ise, hızla siyasal bir enstrümana dönüşecek olan İslamcılık veya Panislamizm düşüncesi giriyordu. İlereyen dönemlerde İslamcılık ideolojisi gerek Osmanlı iç siyasetinde gerekse de Bâbıâli'nin Avrupalı büyük devletlerle olan ilişkilerinde daha belirgin şekilde yer bulmaya başlayacaktı. İslamcılığın, dolayısıyla Osmanlı Sultanı Halife'nin bu potansiyeli, Avrupa güçler savaşında ön plana çıkıp bir *"Weltmacht"* (dünya gücü) olmak isteyen Almanya'nın da dikkatini çekmişti.

Her ne kadar Almanlar Birinci Dünya Savaşı'nın çıkmasından birkaç hafta öncesine kadar Osmanlı devletinin bir müttefik olarak yeterliliği konusunda olumsuz kanaate sahiptiyseler de, özellikle İngiltere'nin Almanya karşısında Rusya ve Fransa'nın yanında pozisyon almalarıyla Almanya savaştaki bütün imkanları ve olasılıkları kullanıma sürmeye karar verdi. Bu bağlamda savaştığı ülklerin canını acıtacak ve onlara mümkün olan en fazla kaybı verdirecek yöntemlerden birisi olarak, "düşman" ülkelerin kendi içlerinde ve hakim oldukları başka milletler nezdinde ihtilaller çıkartma yöntemini düşündüler. Nitekim bu yöntem 1914 yılı Eylül ayında Alman Başbakanı Bethmann Hollweg'in "September Programm"ıyla (Eylül Prgramı) resmiyet kazandı ve somut şekilde uygulanmaya başlandı. Bu ithtilal programının en önemli parçalarından birisi de İngiltere, Fransa ve Rusya devletleri hakimiyetinde bulunan Müslüman milletler ve topluluklarınının ayaklandırılmaları ve bu sayede Almanya'nın Avrupa savaş meydanlarında karşı karşıya kaldığı gücün eksiltilmesiydi. Müslümanların Almanya'nın yanında ve İtilaf Devletleri denilen grubun karşısında yer almalarının en önemli şartı ise Osmanlı devletinin başında bulunan Sultan'ın Halife ünvanından yararlanılmasıydı. Üstelik Osmanlı devletinin Almanya'nın yanında yer alması Almanya'ya hem coğrafi anlamda hem de askeri anlamda Rusya'ya karşı büyük kolaylık da sağlayacaktı.

İşte bu çalışmanın Giriş kısmında ayrıntılarıyla ele alacağımız Osmanlı-Alman İttifakı ve İslam'ın bu ittifaktaki rolü konusunda ön planda olmayan kişi ve kurumlara değinmek gerekti. Bu anlamda bugüne kadar Türkiye'de konuyla ilgili çalışmalarda genellikle gözardı

edilmiş veya "alâkasız" bir konu gibi bir kaç kelime veya cümleyle geçiştirilmiş olan bir konuyu birinci bölümde ele aldık. Bu konu, Türk-Alman İttifakı'nda uygulamaya sokulan İslam stratejisinin genel çerçevesini çizen ve başlıca uygulama alanlarını belirleyen Max von Oppenheim ve onun kurucusu ve ilk başkanı olduğu *"Nachrichtenstelle für den Orient"*dir. Türkçe'ye Şark İstihbarat Birimi olarak çevirebileceğimiz *Nachrichtenstelle für den Orient* (NfO) Almanya'nın savaştaki İslam politikalarının belirlenmesinde, uygulanmasında ve en önemlisi de propaganda çalışmalarında önemli bir yere sahip kurum olmuştu. Birinci Dünya Savaşı'na *özel* olarak oluşturulan bu kurum Alman şarkiyatçılardan ve Müslüman üyelerden oluşan kadrosuyla Osmanlı-Alman ittifakının somut örneklerinden biri olması bakımından son derece önemlidir. Oppenheim'la ve NfO'nun faaliyetleriyle doğrudan ilgili bir başka önemli husus da Birinci Dünya Savaşı'ndaki İslam stratejisinin belgesi konumundaki 1914 yılı Ekiminde kaleme alınan Büyük Memorandum'dur. Sözkonusu 136 sayfalık memorandum Max von Oppenheim tarafından kaleme alınmıştı. Memorandumun geniş bir özeti Türkçe bir çalışmada ilk defa olarak burada verilmiş olacaktır.

Çalışmanın İkinci Bölümü'nde, İtilaf Devletleri safında savaşırken Almanya'nın ve Avusturya'nın eline esir düşen veya cephe değiştirip firar eden Müslüman askerler konusunu ele aldık. Oppenheim'ın büyük meorandumunda da geniş şekilde yer alan Müslüman esirler konusu bu çalışmanın da ana eksenini oluşturmaktadır. Bu strateji çerçevesinde Alman devletince oluşturulan özel esir kamplarını bu bölümde bütün yönleriyle ele almaya çalıştık. Bu anlamda Osmanlı devleti adına Teşkilat-ı Mahsusa üzerinden Almanya'ya gelen Şeyh Salih Tunusî ve Mehmed Akif'in (Ersoy) faaliyetleri ve diğer görevlilerin kamplardaki çalışmaları incelenmeye çalışıldı. Bunun yanında Osmanlı devletinin kamplardaki Müslüman esirlere olan maddi katkıları da ayrıca ele alınmıştır. Almanya'da Berlin yakınlarında bulunan Zossen'deki Halbmondlager Kampı ve Weinberglager Kampı'ndaki faaliyetlere ilaveten Avusturya-Macaristan devletinin Müslüman esirler için oluşturduğu Eger Esir Kampı da bu araştırma dahilinde ele alınmıştır.

Üçüncü Bölüm'de ise Almanya'daki ve Avusturya'daki özel kamplardan Osmanlı devletine sevkedilen esirler iki ana başlıkta incelenmiştir. Bunlardan birincisinde Osmanlı Ordusu saflarında cihad etmek üzere gelen gönüllü Müslüman esirler ele alınırken, ikinci kısımda Osmanlı devletinde iskân edilmek üzere getirilen Müslüman esirlerin durumları incelenmiştir. Almanya'daki ve Avusturya'daki özel Müslüman esir kamplarının oluşturulma sebeplerinin başında bu esirlerin Osmanlı devletine gönderilmeleri ve orada *"kullanılmaları"* geliyordu. Bu bakımdan özellikle Osmanlı arşiv belgelerine dayalı olarak ortaya konulmaya çalışılan bu bölümdeki bilgiler ve bulgular bir çok bakımdan enteresan ve orijinal olma

özelliğindedir. İskan edilmek üzere getirilen Müslüman esirlerin, ki bunların tamamı Rusya Müslümanlarından oluşuyordu, 1915 yılı ortalarından itibaren Anadolu'dan sürülen Ermenilerin yerlerine yerleştirilmeleri ve bu insanların Anadolu'da kalıcı olmaları için yapılan çalışmalar bu bölümde geniş şekilde ele alınmıştır.

Bir çok bakımdan yeni bilgilerin, özellikle Türkiye kamuoyu açısından, yer aldığı bu çalışmada maalesef Alman arşiv kaynakları doğrudan kullanılamamıştır. Bir yüksek lisans çalışmasının sınırları çerçevesinde ve belirli bir zaman aralığında meydana gelen araştırmamızda bu eksiliği gidermek anlamında Almanya'da ve Alman arşivlerine dayanarak yapılmış çalışmalardan istifade etme yoluna gittik. Ancak yine de özellikle birinci bölümde ele aldığımız Max von Oppenheim'ın büyük memorandumu ve NfO'nun faaliyetlerine ilişkin kısımlarda Almanca orijinal belgeleri kullandık. Gerek bu teze çalışmaya başladıktan sonra gerekse de daha öncesinde kısa süreli Almanya seyahatleri çerçevesinde ziyaret ettiğimiz bazı kurumlar ve vakıflar bünyesinde bulunan arşiv ve kütphanelerdeki belgelerden yararlandık.

Bu çalışmada kullanılan Almanca belgelerin bir kısmı, yayınlanmış belgelerden hariç olarak, Köln'de *"Hausarchiv des Bankhauses Sal. Oppenheim jr.&Cie."* adlı özel arşivde tutulan Max von Oppenheim terekesinden oluşuyor. Burada Oppenheim'ın yayınlanmayan hatıraları da yer almaktadır. Ancak ne yazık ki Oppenheim, Birinci Dünya Savaşı'na ilişkin hatıralarını yazamadan 1946'da ölmüştür. Bu çalışmada geniş şekilde yer verdiğimiz Oppenheim'ın Ekim 1914 tarihli Büyük Memorandumu ve diğer bazı raporlarından yararlanma imkanımız oldu. Matbu nitelikteki sözkonusu memorandum ve raporların birer fotokopileri özel arşivimde bulunmaktadır.

Berlin'deki *"Zentrum Moderner Orient"* enstitüsündeki, Alman tarihçi müteveffa Gerhard Höpp'ün terekesinde yer alan Alman arşiv belgelerinin fotokopilerinden de yararlanma imkanım oldu. Bu çalışmada yararlandığım belgelerin de fotokopileri kendi özel arşivimizde yer almaktadır. Ayrıca Köln Üniversitesi Şarkiyat Semineri bölümü *(Orientalisches Seminar)* bünyesindeki *Max Freiherr von Oppenheim Stiftung Kütüphanesi*'nde yer alan basılı bir takım belgelerden de aynı şekilde yararlandım. Bunlara ilaveten Bochum Ruhr Üniversitesi bünyesindeki kütüphanelerle İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı'nın nadir eserler koleksiyonu istifade ettiğim kurumlar arasında yer almaktadır.

Bu arada şunu da belirtmeliyim ki, yıllar önce İslamcılık ve İslamcılar üzerinde yaptığım bir araştırma vesilesiyle Mehmed Akif'le ilgili okuduklarımdam, Akif'in Almanya seyahati ve oradaki faaliyetleri hakkında malumat toplama ihtiyacı hissetmiş ve bu vesileyle Akif konusundaki araştırmalarıyla bilinen tarihçi M.Ertuğrul Düzdağ Bey'in de teşvikiyle

Alman arşivlerine bakmak üzere Berlin'e gitmiştim. O zaman Müsüman esirler konusu gündemimde olmadığımdan Belin'deki Dışişleri Bakanlığı Siyasi Arşivi'nde *(Politisches Archiv des Auswärtiges Amtes)* çok kısa sayılacak bir süreliğine bulunmuştum. O ziyaretim sırasında dikkatimi çeken husus NfO konusunda on bin sayfaya yakın belgenin mikrofilm şeklinde bulunduğuydu. Bu belgelerde aradığım esas konu Akif olduğundan ve zamanım da çok sınırlı bulunduğundan diğer konulara maalesef ilgi gösterememiştim. İşin enteresan tarafı NfO konusunun Alman tarihçilerce de henüz tam anlamıyla ve bütün yönleriyle ele alınmamış olmasıdır. Bu konuda yapılan tek monografi Berlin'de yapılan bir Master çalışmasının kitap olarak yayınlanmasından ibarettir. Ancak bu çalışma da daha önce başka çalışmalar içinde yer alan bilgilerden fazlasını içermemekte ve arşivdeki belgeleri sınırlı şekilde kullanılmasıyla meydana getirilmiştir.[1]

Bu çalışmada yararlandığım Almanca monografilerden özellikle ikisinden bahsetmek istiyorum. Bunlardan birisi Wolfdieter Bihl'in 1975'de yayınladığı iki ciltlik kaynak değerindeki eseri *"Die Kaukasus-Politik der Mittelmächte"*de *(Teil I, Ihre Basis in der Orient-Politik und Ihre Aktionen 1914-1917 (Teil II. 1917-1918))* konu Alman ve Avusturya arşivlerindeki belgelere dayanarak ele alınmıştır. Her ne kadar bu kitap Merkez Güçleri'nin Birinci Dünya Savaşı'ndaki Kafkasya politikalarını inceliyorsa da, bu politikalar çerçevesinde Bihl, NfO'nun faaliyetlerine ve Müslüman savaş esirleri konusuna da değinmiştir. Bihl'in bu çalışması son derece orijinal olup, araştırdığımız konuya ilişkin bilgileri Alman arşiv belgelerine dayalı olarak vermiştir.

Bahsetmek istediğim ikinci eser ise Alman tarihçi Gerhard Höpp'ün *"Muslime in der Mark. Als Kriegsgefangene und Internierte in Wünsdorf und Zossen, 1914-1924*" (Berlin 1997) başlığını taşımaktadır. Höpp'ün Almanya'daki Müslüman esir kamplarını bütün yönleriyle ve tamamen Alman arşiv belgelerine dayanarak ele aldığı bu çalışması Müslüman esirler konusunu en geniş boyutuyla ele alan yegane eser olma özelliğindedir. Höpp bu çalışmasında ve konuya ilişkin diğer başka çalışmalarında da meseleyi Birinci Dünya Savaşı'ndaki İslam stratejisi bağlamında bir konu olmasından ziyade, insani boyutta ele alma eğilimindedir.

Bu çalışmada Almanca belgeler ve literatür yanında Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki ve Ankara'da Genelkurmay Başkanlığı bünyesinde yer alan ATASE Arşivi'ndeki belgeler de, özellikle ikinci ve üçüncü bölümlerde, ağırlıklı olarak kullanılmıştır. İstanbul'daki Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde Hariciye Nezareti'nin Harb-i Umumî dönemi ve aynı dönemdeki Dahiliye Nezareti belgeleri ağırıklı olarak yararlanılan belgeleri

[1] Bkz. Maren Bragulla, *Die Nachrichtenstelle für den Orient. Fallstudie einer Propagandainstitution im Ersten Weltkrieg*, Saarbrücken 2007.

oluşturmuştur. ATASE Arşivi'nde ise Birinci Dünya Harbi Koleksiyonu'nda yer alan yalnızca bir klasördeki belgelerden yararlanabildik. ATASE'nin kendine mahsus şartları nedeniyle konumuzla alakalı çok daha fazla belge olmasına rağmen, maalesef bununla yetinmek zorunda kaldık. Arşiv belgeleri yanında dönemin gazeteleri, özellikle savaş dönemi boyunca iktidarda bulunan İttihat ve Terakki'nin yarı resmi yayın organı *Tanin* gazetesi, bu araştırmada kullanılan kaynaklar arasındadır.

***

Burada esas olarak, Türkçe çalışmalarda Osmanlı-Alman İttifakı'nın bugüne kadar ele alınmayan bir yönünü ele almaya çalıştık. Şöyle ki, Birinci Dünya Savaşı ve sonuçlarıya ilgili gerek Türkçe gerekse başka dillerde yapılan çalışmaların büyük kısmında bu savaştaki Alman-Osmanlı İttifakı ve bu bağlamda uygulanan cihad/İslam stratejisinin başarısızlığından bir genel kabul ve kesinleşmiş yargı olarak söz edilir. Bu kabüldeki en büyük etken kuşkusuz savaşın Almanlar ve Türklerce açık şekilde kaybedilmiş olmasıdır. Dolayısıyla kaybedilen bir savaştaki her uygulamanın başarısızlığı konusunda hemfikir olmak adeta bir zorunluluk olarak görülür. Savaş sonrasında, galiplerin kurdukları düzenin bundaki etkisi büyüktür. İslam ve Panislamizm konusu Birinci Dünya Savaşı'ndan sonraki dönemde herkesin uzak durmaya çalıştığı bir husus olduğundan İttihad-ı İslam'ın veya Panislamizm'in ne kadar "kötü" ve "belalı" bir şey olduğu yönündeki kanaat herkesçe kabul edilmiştir. Genel siyasetteki bu yaklaşımlar tarih yazıcılığında da kendini göstermiş ve bir çok araştırmacı, üzerinde pek düşünmeden ve genel kabul gören bu düşünceleri sorgulama ihtiyacını duymadan aynı şeyleri tekrarlayagelmiştir. İslamcılık konusunda en hassas olan ülkelerden birisi olan Türkiye Cumhuriyeti kendi varlığını "devr-i sabık" anlayışı ve ulus devlet üzerine kurduğu için sınırları dışına taşacak her türlü internasyonal düşünce ve fiiliyata mesafeli durmayı öncelikli hedeflerinden saymıştır. Buna bir de genç Cumhuriyet'in batılılaşma çabalarında sürekli karşı karşıya geldiği İslâm'ı da eklersek durum daha anlaşılır olur.

Mamafih Birinci Dünya Savaşı'nın Osmanlı devletince kaybedilmesinde şayet bir suçlu veya sebep aranacaksa, bunlar arasında en son sırada sayılabilecek sebep veya suçlu İslam veya İttihad-ı İslam düşüncesidir. Bunun da en önemli ispatı savaşın hemen ardından yapılan Türk Kurtuluş Savaşı sırasındaki uygulamalardır. Zira bu dönemde Ankara merkezli ve Mustafa Kemal liderliğindeki mücadele tamamen İslamcı bir söyleme ve temele dayalı olarak yürütülmüş ve bu durum tehlike bertaraf edilinceye kadar devam ettirilmiştir. Şayet Birinci Dünya Savaşı'ndaki uygulamalardan kesin bir başarısızılık sözkonusu olsaydı, daha savaşın hemen akabinde yeniden aynı stratejiye sarılmayı nasıl açıklayabiliriz?

İşte bu çalışmada Birinci Dünya Savaşı'nda, bütün eksikliklerine ve başarısız olduğu taraflara rağmen, uygulanan İslam stratejisinin en somut ve "başarılı" projesini ele almayı hedefledik. Dolayısıyla Osmanlı-Alman İttifakı'nın temel nedeni sayılabilecek İslâm unsurunun ve bunun bir güç olarak İtilaf Devletleri'ne karşı savaşta kullanılmasını ele almaya çalıştık. Bu anlamda çalışmamızda ele aldığımız somut vakıa Müslüman Savaş esirlerine yönelik oluşturulan özel esir kamplarının kuruluşları ve uygulamalarıdır.

İtilaf Devletleri safında Almanya'ya ve Avusturya-Macaristan'a karşı savaşan Müslüman askerlerin kazanılması ve halife orduları adına cihada iştirak ettirilmesine yönelik bir projeyi bütün yönleriyle ele almaya çalıştık. Zira bu konu her ne kadar Almanya'da bir nebze olsun işlenmişse de Türkiye'de neredeyse hiç bilinmemektedir veya çok eksik bilinmektedir. Oysa ki bu projenin bir ayağı Almanya ve Avusturya ise diğer ayağı Osmanlı devletiydi.

Müslüman esirlerle ilgili Türkçe bir monografi bulunmamaktadır. Ancak Birinci Dünya Savaşı'nda cihad ve Panislamizm başlığı altındaki çalışmalarda birkaç kelime veya cümle olarak bu konuya değinilmiştir. Ancak bu çalışmalarda da Müslüman esirler konusunun tam olarak bir yere oturtulamadığı görülmektedir. Kaldı ki bugüne kadar yapılan Türkçe çalışmalarda da Birinci Dünya Savaşı ve Panislamizm konuları çok yönlü ve derinlemesine araştırılmış da değildir. Bu yüzden bu çalışmalarda işlenen konular genel resim içinde tam olarak bir yere oturtulamadığından çoğu zaman yapılan yorumlar ve çıkarımlar havada kalmıştır. Dolayısıyla sözkonusu çalışmalar genelde meselenin boyutları konusunda kapsayıcı bir fikir vermekten uzak olduğu gibi okuyucu ve araştırmacılar üzerinde yeni meraklar uyandırmaktan ve de yeni araştırmaları teşvik etmekten uzak olmuştur. Yapılan bu çalışmanın yeni sorular sorulmasına, yeni araştırmalara ve meraklara vesile olacağını umuyoruz.

***

Yüksek Lisans tezi olarak kaleme alınan bu çalışmanın meydana gelmesinde bir çok kişinin katkıları ve yardımları oldu. Müslüman esirler konusunu araştırmama dolaylı yoldan vesile olan ve bu konudaki ilk malzemeleri sağlayan tarihçi M. Ertuğrul Düzdağ'a, 2007 yılında Berlin'e yaptığım seyahatte havaalanından beni alma nezaketini gösteren ve Berlin'de hiç bir konuda yardımlarını esirgemeyen sevgili Naci Yorulmaz'a; yine Berlin'de bulunduğum dönemde *Zentrum Moderner Orient* Enstitüsü'nün kütüphanesinden ve Gerhard Höpp'ün burada bulunan terekesinden bana sınırsız yararlanma imkânını veren Merkez'in yetkililerine ve çalışanlarına teşekkürlerimi bildiriyorum.

Müslüman esirler konusunun Yüksek Lisans tezi olarak netleşmesinden sonra yaptığım Almanya seyahatinin Köln ve Bonn kısımlarında bana her türlü yardımı ve desteği

sağlayan, kütüphanelerdeki çalışmalarımda değerli vaktini benim için harcayan İstanbul'dan değerli dostum Ahmet Aslan'a; Köln'deki **"***Hausarchiv des Bankhauses Sal. Oppenheim jr.&Cie."* bünyesinde yaptığım çalışmalarda şahsıma gösterilen son derece nazik ve yakın ilgiden dolayı *Salomon Oppenheim özel arşivi* görevlisi Thorsten Maentel'in şahsında kurumun tüm yetkililerine teşekkürlerimi sunuyorum. İstanbul'daki Başbakanlık Osmanlı Arşivi çalışanlarıyla Ankara'daki ATASE Arşivi çalışanlarına teşekkür ederim.

Öte yandan, Almanya'da bulunduğum 2000-2005 yılları ve daha sonraki yıllar boyunca dostluğundan hiç bir şey eksilmeyen değerli dostum Ahmet İnam'ın bu tez kapsamında sağladığı kitap fotokopileri ve diğer konulardaki desteğine ayrıca teşekkür ederim. Yine Almanya'dan dostum dostum Hasan Taşkıran'a, ihtiyacım olan kitapların fotokopilerini Almanya'dan İstanbul'a getirme zahmetinde bulunan tarihçi dostum Dr. İsmail Hakkı Kadı'ya; katkılarından dolayı Önder Çulhacı, Neval Milanlıoğlu ve Özge Kahya'ya teşekkür ederim. Almanya'da bulunduğum süre zarfında maddi manevi her türlü desteklerini esirgemeyen (ablam ve eşi) Arife ve Yüksel Bayrak çiftiyle, bütün eğitim hayatım boyunca olduğu gibi ATASE Arşivi'nde çalıştığım süre zarfındaki desteklerinden dolayı ağabeyim Cengiz Kon'a teşekkürü bir borç biliyorum.

Değerli dost ve ağabey Prof. Dr. Mustafa Gencer'e, bu çalışmada kullandığım eserlerden bazılarını temin etmede ve hiç bir zaman eksik etmediği teşvikleri konusunda; ATASE Arşivin'de araştırma izni konusunda referans olan Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nden hocalarım Prof. Dr. Zekeriya Kurşun'a, Prof. Dr. Ali Akyıldız'a ve de o dönem ATASE arşivinde görevli bulunan Albay Zekeriya Türkmen'e gösterdiği alâkadan dolayı ayrı ayrı teşekkürlerimi sunuyorum. Ayırca Prof. Dr. Ali Akyıldız'ın tez konumun belirlenmesi aşamasındaki ilgisi, teşvikleri ve kıymetli önerilerini de burada belirtmek isterim.

Kendi şahsî işlerini erteleme pahasına değerli vaktini harcayıp, bu tezi baştan sona okuyan ve tashihinden dipnotlarına varıncaya kadar her bir safhasında sarfettiği değerli emekleriyle elinizdeki metnin daha derli toplu ve okunur bir hal almasını sağlayan, iyi bir tarihçi ve entellektüel olması yanında kıymetli bir dost da olan Yrd. Doç. Dr. Gültekin Yıldız'a şükranlarımı sunuyorum. Aynı şekilde zengin birikiminden istifade ettiğim Almanya'dan hocam olan Prof. Dr. Fikret Adanır'a bilim dünyasında kalmam konusundaki desteklerinden dolayı; bu tezin danışmanlığını üstlenen değerli insan Prof. Dr. Ufuk Gülsoy'a sağladığı son derece demokratik ve özgür çalışma imkanı için ve de tez konusundaki önerileri için çok teşekkür ederim.

İsrafil Kışla ve Abdullah Trabzon beylerin şahsında, yüksek lisans eğitimim sırasında ve tez aşamasında burs imkanlarıyla beni destekleyen İlim Yayma Cemiyeti'ne ve işadamı Z. Altan Elmas'a katkılarından dolayı teşekkür ediyorum. Son olarak kıymetli eşim Zeliha S. Kon'a tez aşamasında gösterdiği sabırdan ve yapıcı eleştirileriyle eksilmeyen teşviklerinden dolayı şükranlarımı sunuyorum.

Kadir Kon

Ümraniye, Ocak 2011

Özet

Birinci Dünya Savaşı'nda Almanya ile Osmanlı devletinin yaptıkları ittifakın beklentilerinden birisi olarak Panislamist politikalar bu savaşta ön plana çıkmıştır. Bu anlamda Almanya sömürgeci İtilâf Devletleri İngiltere, Fransa ve Rusya'ya karşı Osmanlı devletiyle birlikte gerçekleştirilecek bir İslâm stratejisi geliştirdi. Bu poltikanın çerçevesini çizme görevi de uzun bir Şark tecrübesine sahip Max von Oppenheim'a verildi. Oppenheim İslâm stratejisinin ana hatlarını belirlediği 136 sayfalık memorandumunda uygulanmasını istediği önemli konulardan birisi de, İtilâf Devletleri saflarında savaşan Kuzey Afrikalı, Hindistanlı ve Rusyalı Müslüman askerlerin Almanya ve Osmanlı devletleri lehine kullanılmasıydı. Bu anlamda esir düşecek veya propaganda sonucu saf değiştirip Alman tarafına geçecek Müslüman askerler Panislâmist bir "eğitim" sürecine tâbi tutulacaklardı. Bu plan doğrultusunda Almanya'da, Berlin yakınlarında Müslüman esirlere mahsus iki esir kampı oluşturuldu. Teşkilât-ı Mahsusa kanalıyla Osmanlı devletinden gelen propagandacılarla birlikte Alman Dışişleri Bakanlığı'na bağlı Şark İstihbarat Birimi (NfO) personeli kamplardaki Müslüman esirlere yönelik propaganda faaliyeti yürüttüler. Proapgandanın amacı esirlerin Osmanlı ordusu saflarında İtilâf Devletleri'ne karşı cihad ettirmek veya Osmanlı ülkesinde yerleşmelerini sağlamaktı. Almanya'daki bu kampların bir benzeri Avusturya-Macaristan devletinde de vardı ve Müslüman esirlere yönelik çalışmalar burada da yürütüldü. Osmanlı devletine sevkedilen Müslüman esirlerin bir kısmı cihad etmek için bir kısmı da yerleşmek üzere geldiler. Yerleşimcilere, kalıcı olmaları için sermaye, arazi ve evlilik de dahil olmak üzere bir çok imkânlar sunuldu. Esirlerin Osmanlı vatandaşlığına geçmeleri için uğraş verildi. Anadolu'nun çeşitli şehirlerine dağıtılan bu insanlardan, Ermeni tehcirinden kaynaklanan iktisâdi boşluğun giderilmesi konusunda yararlanılmaya çalışıldı. Sonuç itibariyle Müslüman esirler meselesi Panislâmist bir proje olarak Birinci Dünya Savaşı'ndaki Osmanlı-Alman ittifakının somut ve kısmen başarılı olmuş ender faaliyetlerinden birisi olarak karşımıza çıkmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Birinci Dünya Savaşı, Panislâmizm, Almanya, Osmanlı Devleti, Avusturya-Macaristan, İtilâf Devletleri (İngiltere, Rusya, Fransa), Max von Oppenheim, Şark İstihbarat Birimi (NfO), Teşkilât-ı Mahsusa, Propaganda, Müslüman Esirler, Zossen, Wünsdorf, Eger, Halbmondlager, Weinberglager, Ermeni Tehciri, Rusya Müslümanları, Tatarlar, Kuzey Afrika Müslümanları, Şeyh Salih Tunusî, Mehmed Akif, Alimcan İdris, Abdürreşid İbrahim, Enver Paşa, Talat Paşa, Wangenheim, Şekib Arslan.

Abstract

Pan-Islamist policies came to the forefront in this war as one of those expectations from the alliance between Germany and Ottoman government during the World War I. In that sense Germany developed an Islam strategy to put into practice with the Ottoman government against the colonist Allied Powers or England, France and Russia. And Max von Oppenheim who had a long-term East experience was assigned to outline this policy. In 136-page momorandum outlining the Islam strategy one of those crucial matters Oppenheim wanted to be implemented was to use the Muslim solders from the North Africa, India and Russia who were fighting on the Allied Powers' lines in favor of German and Ottoman governments. İn that sense the Muslim solders to be captured or change sides to align themselves with the German side as a result of propaganda would be subject to a Pa-Islamist "training" process.

Two prison camps were established for the Muslim captives near Berlin, Germany in line with this plan. The personnel of *Nachrichtenstelle für den Orient* (NfO) (The East Intelligence Agency) under auspices of the Ministry of Foreign Affairs of Germany conducted propaganda activities aimed at the Muslim captives at the camps together with the propagandists com,ng from the Ottoman government through *Teşkilât-ı Mahsusa.*

The purpose of such propaganda was to make the captives fight (jehad) against the Allied Powers in the Ottoman army lines or settle in the Ottoman lands. The Austro-Hungarian government also had a camp similar to those in Germany with activities being conducted for the Muslim captives. Some of the Muslim captives sent to the Ottoman government arrived for jehad and some for settlement purposes. Several opportunuties were offered to the settlers to make them permanent also including capital, land and mariage. Efforts were exerted to make the captives Ottoman citizens. Those people who had been scattered to various Anatolian towns were used with an effort to eliminate the economical gap due to the Armenian deportation. Consequently the issue of Muslim captives, as a Pan-Islamist project, is an exceptional action which was substantial and partially resulted with success as a part of the Ottoman-Germany alliance during the World War I.

Keywords: I. World War, Pan-Islamism, Germany, Ottoman Empire, Austro-Hungarian Empire, Allied Powers (England, Russia, France), Max von Oppenheim, The East Intelligence Agency (NfO), Teşkilât-ı Mahsusa, Propaganda, Muslim captives, Zossen, Wünsdorf, Eger, Halbmondlager, Weinberglager, Armenien deportation, Russia Muslims, Tatars, North Africa Muslims, Shaih Salih Et-Tunusî, Mehmed Akif (Ersoy), Alimcan Idris, Abdürreşid Ibrahim, Enver Pasha, Talat Pascha, Wangenheim, Shekib Arslan.

Kısaltmalar

A.g.e.: Adı geçen eser

a.g.D: Adı geçen Denkschrift (memorandum)

A.g.m.: Adı geçen makale

ATASE : Askeri Tarih ve Stratejik Etüdler Başkanlığı

BAarch: Bundes Archiv

BOA: Başbakanlık Osmanlı Arşivi

Bpb: Bundeszentrale für politische Bildung

D: Dosya

DH: Dahiliye

DH EUM ECB: Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Ecanib

DH EUM: Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye

DH KMS: Dahiliye Kısm-ı Mahsus

DTV: Die Deutsch-Türkische Vereinigung

DUİT: Dosya Usulü İradeler Tasnifi

F: Fihrist

GNW: Griff nach der Weltmacht

Hgr: Herausgeber

HBO: Hausarchiv des Bankhauses Sal. Oppenheim jr.&Cie.

HR SYS: Hariciye Siyasi

K: Klasör

K.K.: Kadir Kon

LKSK: Lahey Kara Savaşları Kararları

MAA: Militärische Abteilung des Auswärtiges Amtes

MV: Meclis-i Vükela

NfO: Nachrichtenstelle für den Orient

NL MvO: Nachlass Max von Oppenheims

PA AA: Politisches Archiv des Auswärtigen Amts

s.: Sayfa

ŞFR: Şifre

TTK: Türk Tarih Kurumu

ZfA: Zentralstelle für den Auslandsdienst

ZDMG: Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft

ZMO: Zentrum Moderner Orient

Tablolar

Tablo 2.1. NfO Bünyesinde Çalışanlar.....50
Tablo 3.1. Talat Paşa'nın Defterinde Kayıtlı Yerleşimcilerin Vilayetlere Göre Dağılımı.....162
Tablo 3.2. Üsera-yı İslâmiye Hesapları Ve Harcamaları.....169
Tablo 3.3. Sarfiyat Beyanı.....169
Tablo 3.4. İrsâlâtın Beyanı.....170
Tablo 3.5. Osmanlı Vatandaşlığına Geçen Müslüman Esirlere İlişkin Tablo.....173

Giriş

Avrupa'daki güçler dengesindeki değişimi ve sonrasındaki gelişmeleri anlamak için Almanya'nın ortaya çıkışını ve Birinci Dünya Savaşı'na götüren süreçteki zamanın "Alman ruhu"nu *(Zeitgeist)* anlamamız gerekir. Aynı dönemde Osmanlı devletinde meydana gelen siyasî gelişmeler ve fikri dönüşümlerin seyri ve bu fikirler içinde İslamcılığın fonksiyonunu da takip etmekte fayda vardır. Çünkü Birinci Dünya Savaşı öncesinde ve sırasında Almanya ile Osmanlı devletleri arasında oluşan kader birlikteliğinin arka planını anlamak, savaş sırasındaki uygulamaları daha iyi anlamamızı sağlayacaktır.

1. Birinci Dünya Savaşı Öncesinde Almanya ve Avrupa

Almanya'nın 1871'de Prusya liderliğinde birliğini sağlamasıyla kazandığı konum Orta Avrupa'da yüzyıllardır var olan güç boşluğunu hızla doldurmuştu. Ondokuzuncu yüzyıl sonunda Fransa, İngiltere ve Rusya arasındaki bölgede, Almanya Avrupa'nın ekonomik ve askeri bakımdan olduğu kadar nüfusca da en etkili gücü olarak sivrilmişti. Öte yandan 19. yüzyılın son çeyreğinde emperyalizmin zirve yapması 20. yüzyıla büyük devletler arasında bir çok sorunla girilmesine neden olmuştu. Fransa ilk olarak İtalya ve sonrasında İngiltere ile; Amerika İspanya ve İngiltere ile; İngiltere ise Güney Afrika'daki Burlar'la sorun yaşarken, Japonya ile Rusya birbirleriyle savaşıyor ve İngiltere de bu savaşta Rusları destekliyordu.

Yine Almanya'nın 1871 yılında Fransızları yenilgiye uğratması sonrasında Elsas ve Lothringer bölgesini kendine katması ve Fransa'yı ağır bir savaş tazminatı ödemeye zorlaması, bir bakıma Avrupa'da Birinci Dünya Savaşı'na kadar olan süreçteki bütün dengelerin ve kamplaşmaların da başlangıcı olmuştu. Fransızlar yaşadıkları bu ağır yenilginin etkisiyle Ruslarla yakınlaşmaya başladılar. Fransa ile Almanya'nın karşı karşıya gelmelerinde ekonomik ve askeri yönden süratle gelişen Almanya'nın hızla artan genç nüfusunun da etkisi büyüktü; zira 1866'da, sonradan Alman İmparatorluğu sınırlarını kapsayacak bölgedeki nüfus 40 milyon iken aynı dönemde Fransa'nın nüfusu 38 milyondu. 1910'da ise Fransa'nın nüfusu ancak 39 milyon olurken, Almanya'nın sahip olduğu nüfus 65 milyona ulaşmıştı.[2]

Fransa'nın Almanlar karşısında aldığı yenilgiden sonra kıta Avrupasında Almanya ve Fransa arasında dengeleyici güç olarak ortaya çıkan Rusya 1877'de Osmanlı devletine savaş açıp kazandığı halde 1878 Berlin Kongresi'nden eli boş dönmüştü. Ruslar bu durumdan kongrede arabuluculuk vazifesi gören Bismarck'ın Almanya'sını sorumlu tuttuklarından bu tarihten sonra Almanya'ya karşı mesafeli durmaya başladılar ve Fransa'ya yakınlaşmayı

[2] Karl Kautsky, *Wie der Weltkrieg Entstand*, Berlin 1919, s. 15,16.

tercih ettiler. Savaşı gerçekleştirip başarıyla neticelendiren Rusya'nın elde ettiği bütün kazanımlar Berlin Kongresi kararlarına göre İngiltere ve Avusturya'nın lehine olacak şekilde elinden alınmıştı. Bu olay Ruslarla Fransızlar arasındaki yakınlaşmayı artırırken Almanya'yı da İtalya ve Avusturya tarafına yöneltmişti. Almanlar 1879'da Rusya'ya karşı Avusturya-Macaristan ile 1918 yılı sonuna kadar sürecek bir ittifak yaptılar. Bu ittifaka 20 Mayıs 1882'de İtalya'nın da katılmasıyla Üçlü İttifak meydana gelmiş oluyordu.[3] İngiltere ise bu dönemde, kıta Avrupası'ndaki kutuplaşmada tarafsız görünmekle beraber Fransızlarla Afrika'daki sömürgeleri ve etki alanları üzerindeki rekabetten dolayı Üçlü İttifak'a daha yakın duruyordu.

Bismarck idaresindeki Almanya Avrupa'daki kutuplaşmadan en iyi şekilde yararlanmasını bilerek gelişen Alman ekonomisinin alanını genişletmeye çalıştı. Almanya'nın ekonomisinin ulaştığı yüksek seviye Alman ağır sanayisinin ve ileri gelen çevrelerin kendlerine olan güvenlerinde patlamaya sebep oluyordu. Nitekim her bakımdan sağlanan gelişme Almanya'yı yoğun şekilde silahlanmaya da sevketmişti.[4]

Almanya'da 1888 yılında Kaiser I. Wilhelm'in ölümünün ardından tahta geçen III. Friedrich'in 99 günlük Kaiserlik dönemi sonrasında ölmesiyle yerine II. Wilhelm Alman Kaiseri olarak geçmişti.[5] Saldırgan ve kendini aşmak isteyen yeni Alman ruhunun peşine takılacak bir karaktere sahip II. Wilhelm'le eski anlayışın temsilcisi Bismarck'ın anlaşması mümkün olmadı ve 1890'da Bismarck şansölyelikten istifa etti.[6] Bismarck'ın yerine geçen Caprivi eski politik anlayışı sürdürdü, fakat 1900 yılında şansölye olan Fürst Bülow ve aynı dönemde İmparatorluk Denizcilik Bakanlığı'na getirilen Tirpitz'le birlikte Alman dış politikası bambaşka bir yönde ilerlemeye başladı. Bu yeni politikanın adı *"Weltpolitik"* (dünya siyaseti), hedefi de Almanya'yı *"Weltmacht"* (dünya gücü/süper güç) yapmaktı. Kautsky'nin deyimiyle bu Almanya'nın dünyaya hakim olması politikasıydı.[7]

Almanya'nın *"Weltmacht"* olma yolundaki en büyük rakibi İngiltere idi ve İngiltere'nin esas büyüklüğü denizlere olan hakimiyetinden ileri geliyordu. Gerek gelişen Alman ekonomisine yeni pazarlar bulmak ve sanayinin ihtiyacı olan yeni hammadde kaynaklarını doğrudan temin etmek, gerekse de İngiltere ile her alanda rekabet edebilmek için Almanya milli bir proje olarak gemi yapımı hamlesi başlattı. Bunun için Alman Parlamentosu Reichstag'da, ilki 1897'de ve ikincisi 1900'de olmak üzere, iki kanun *(Flottengesetz)*

[3] 1881'de yenilenen anlaşmanın maddeleri için bkz., *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, I. Cilt, Osmanlı İmparatorluğu'nun Siyasi ve Askeri Hazırlıkları ve Harbe Giriş,* Genelkurmay Basımevi, Ankara 1970, ss. 3, 4.
[4] Kautsky, a.g.e., s. 16.
[5] Bismarck'ın doğum günü münasebetiyle veliaht prens olarak yaptığı konuşmada Wilhelm (sonradan II. Wilhelm oluyor) Almanya'yı bir ordu ile karşılaştırıyor ve hasta olan Kaiser III. Friedrich'i kastederek „onun başındaki birinci subay ağır yaralı" diyordu. Bkz. Peter Zolling, *Deutsche Gescichte von 1871 bis zur Gegenwart*, Bonn 2005, s. 49.
[6] Zolling, a.g.e., s. 51.
[7] Kautsky, a.g.e., s. 17.

çıkartıldı ve bütün Almanya bunun için seferber edildi.[8] Almanya'nın bu politikası İngiltere tarafından kendine yönelmiş bir tehdit olarak algılanmaya başlanmıştı. "Flottenpolitk" programıyla Almanya, Rusya ve Fransa'dan sonra İngiltere'yi de karşısına almıştı.

Gelişen ve kendine güveni artan Almanya bununla birlikte dünyada daha agresif bir poltika izlemeye başladı. II. Wilhelm'in 1900'de Çin'de çıkan olaylara müdahale etmek üzere yola çıkan Alman birliklerine yaptığı konuşmada kendini gösteren[9] bu güç gösterisinin bir diğer versiyonu ise Wilhelm'in İngilizlere karşı ayaklanan Boerlar'ı daha 1896'da açıkça desteklemesiydi. II. Wilhelm'in bu yöndeki tutumu aynı şekide kendini 1898 yılında Şam'da yaptığı meşhur konuşmasında da gösteriyordu. Bilindiği gibi bu konuşmasında Wilhelm kendini dünyadaki 300 milyon Müslüman'ın dostu ve koruyucusu olarak ilân etmişti.

Dünyada yaşayan 300 milyon Müslüman'ın içinde Cezayir'de Fransız idaresinde yaşayan Müslümanlar olduğu gibi Rusya içindekilerle Hindistan'da İngiliz yönetiminde bulunan on milyonlarca Müslüman da yer alıyordu. Bağdat Demiryolu yapımı projesi (1899'dan itibaren) İngiltere ile Rusya'nın Almanya ile ilgili şüphelerini güçlendirdi. Almanya'nın Hindistan deniz yolu üzerindeki Aden'de, Yemen'de ve Güney İran'da gemilere kömür sağlamak amacıyla ticari istasyonlar oluşturma talebiyle Mezopotamya'da petrol arama çalışmaları kapsamında kuyular açılması ve sulama kanalları yapılması gibi projeleri İngiliz menfaatleriyle tamamen ters düşüyordu. Almanya'nın Şark'ta giriştiği bu ticari faliyetler yanında Türk ordusunun reorganizasyonu için gönderdiği askeri misyonlar da (von der Goltz'un 1886-1895 ve 1909-1913) durumu daha kritik bir hale getirdi. Hele 1913 yılı sonunda Liman von Sanders başkanlığındaki yeni bir askerî misyonun İstanbul'a gönderilmesi Almanya üzerindeki şüpheleri iyice tetikledi.[10] Liman von Sanders'e, Osmanlı Birinci Ordusu'nun komutasının verilmesi Rusya tarafından kendine karşı bir komplo olarak algılanmış ve Almanya ve Rusya arasında ciddi bir diplomatik krizin çıkmasına sebep olmuştu. Kriz ancak Liman Paşa'nın görevinde yapılan bir değişiklikle çözülmüştü.[11]

Alman İmparatoru II. Wilhelm'in meydan okuyan poltikaları 1905 ve 1911'deki Fas krizlerinde de kendini gösterdi ve sonuçta Fransa ile Almanya karşı karşıya geldiler. Ancak

---

[8] Alman „Flottenpolitk" programıyla ilgili bkz., *Rüstung im Zeichen der wilhelmischen Weltpolitik. Grundlegende Dokumente 1890-1914*, Hrg. Vom Militärgechichtlichen Forschunsamt durch Volker R. Berghahn und Wilhelm Deist. Düsseldorf 1988; ayrıca bkz. Rudiger vom Bruch, Björn Hofmeister, *Kaiserreich und Erster Weltkrieg 1871-1918- Deutsche Geschichte in Quellen und Darstellunge* Band 8, Reclam Verlag, Stuttgart 2010, s 276-287; Kautsky, a.g.e., s19, 20; Fritz Fischer, *Griff nach der Weltmacht: Die Kriegszielpolitik des kaiserlichen Deutschland 1914/18*, Dritte verbesserte Auflage, Düsseldorf 1964, s. 17-26.

[9] *II. Wilhelm'in konuşması: "Özür Kabul edilmeyecek .... Esir alınmayacak .... Tıpkı bin yıl önce Hunluların kralları Etzel(?) idaresinde yaptıkları nam gibi .... Aynı şekilde artık Çin'de Alman ismi bin yıl boyunca bu şekilde anılacak ve hiç bir Çinli bir Alman'a bir daha yan bakmaya cesaret edemeyecek.",* Kautsky, a.g.e., s. 22

[10] Fischer, a.g.e., s 28,29

[11] Alman Askerî Misyonu'nun İstanbul'da görevlendirilmesiyle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Carl Mühlmann, *İmparatorluğun Sonu 1914*, Almanca'dan çeviren: Kadir Kon, 1. Baskı, İstanbul 2009, s. 13-55. Almancası: *Deutschland und die Türkei 1913-1914, das deutsch-türkische Bündnis 1914 und der Eintritt der Türkei in den Weltkrieg*, Hamburg 1929.

gerçek bir savaş tehlikesi ortaya çıktığı zaman Almanya'nın geri adım atmasıyla erken başlayacak bir dünya savaşının önüne geçilmiş oldu.[12]

Birinci Dünya Savaşı'na yaklaşılırken Avusturya-Macaristan İmparatorluğu ve Osmanlı İmparatorluğu dışında büyük devletler arasında Almanya'nın dostu sayılabilecek kimse kalmamıştı. Her iki imparatorluksa (Avusturya-Macaristan ve Osmanlı) hayat memat mücadelesi veren ve çok milletlilikten kaynaklanan zayıflıkları şüphe götürmeyen devletlerdi. Rusya'nın geleneksel Akdeniz'e inme politikasının doğrudan hedefi olan Osmanlı devletiyle ilgili Ruslar son dönemlerde yeni bir yöntem izliyorlardı. Buna göre Osmanlı devleti içindeki farklı etnik unsurların bağımsızlık çabaları destekleniyordu. Böylece Rusya Osmanlı coğrafyasında oluşacak kendine bağımlı zayıf devletler üzerinden hedefine ulaşmaya çalışıyordu.

Öte yandan Almanya'nın en yakın müttefiki olan Avusturya'nın Balkanlar politikası Rusya'nın bu politikasıyla ters düştüğünden rekabet halindeydi. Avusturya Selanik'e kadar uzanan bölgeyi kendi ön bahçesi olarak görüyor ve bu bölgede Rusya destekçisi bir Slavlık hareketine karşı hareket etmeyi millî politikası olarak görüyordu. 1908 yılında Avusturya-Macaristan'ın hukuksuz şekilde Bosna-Hersek'i kendi yönetimine katması, o sırada II. Meşrutiyet'in ilanı sebebiyle Osmanlı devletinde meydana gelen iç karışıklıklar ve Rusya'nın Japonya karşısında tattığı yenilgiden istifade etme düşüncesinden kaynaklanıyordu.[13] Avusturya-Macaristan'ın bu hareketi Balkanlar'daki dengeleri değiştirdi ve Rus etkisindeki Slav halklarında mevcut Avusturya karşıtlığını daha da körükledi.

Rusya, Avusturya'nın bu hukuksuz davranışına karşı Balkan halkları arasında bir birlik kurma yoluna gitti. Ancak bu birlik Avusturya'ya değil Osmanlı devletine karşı yöneldi ve Türkleri Balkanlar'dan, dolayısıyla Avrupa'dan atmak üzere Birinci Balkan Savaşı'nın çıkmasına zemin hazırlamış oldu. Rusya destekli Sırbistan'ın stratejik toprak kazanımları Avusturya'nın müdahelesiyle diğer devletler lehine olacak şekilde geri alındı. Ardından Rusya ile Avusturya seferberlik ilan ederek bir savaşın eşiğine geldiler, ancak İngitere'nin araya girmesiyle Rusya geri adım attı ve sorun dondurulduu. Birinci Balkan Savaşı'nda Türkiye'ye karşı olan ortaklık bu sefer İkinci Balkan Savaşı'nda Sırbistan, Yunanistan ve Romanya tarafından Bulgaristan'a karşı oluşturuldu ve savaş sonunda Bulgaristan'ın toprak kazanımları küçültüldü. İkinci Balkan Savaşı 10 Ağustos 1913 Bükreş Anlaşmasıyla neticelendi.

Avusturya-Macaristan Balkanlar'da desteklediği Bulgaristan'ın son toprak paylaşımındaki kayıpları sebebiyle durumdan yine memnun değildi. Avusturya, Sırbistan'a

[12] Kautsky, a.g.e., s. 22, 23
[13] Avusturya'nın Bosna'yı ilhakıyla ilgili bkz, Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, TTK, Ankara 1997, s. 611-625.

karşı İtalya'nın onayıyla bir harekatta bulunmak istediyse de İtalya'nın buna karşı çıkmasıyla bundan vazgeçip durumu kabullenmek zorunda kaldı.[14]

Balkanlar'da bu gelişmeler yaşanırken Almanlar 1914 yılı ortalarında Rusya'dan savaşı başlatacak hareketi bekliyorlardı. Almanlar Fransa ve Rusya ile başedeceklerine inanıyorlardı, fakat İngiltere'nin tutumu konusunda hâlâ net bir fikre sahip değillerdi. Fakat yine de çıkacak bir savaşta İngiltere'nin tarafsız kalacağına ilişkin umutlarını koruyorlardı. Öyle ki Alman genelkurmay başkanı Moltke'nın şu sözleri bu umudu yansıtması bakımından önemlidir: *"Bei uns erwartet man unglücklicherweise von England immer eine Deklaration, dass es nicht mittun werde."** Oysa İngiltere böyle bir deklarasyonu hiç bir zaman vermeyecekti.[15] Almanların İngiltere'den umutlu olmasının bir sebebi de Bağdat Demiryolu projesi konusunda 1913 yılı Şubatı'nda başlayan Alman-İngiliz müzakerelerinin, savaşın hemen arefesinde, 1914 yılı Temmuzu'nda anlaşmayla neticelenmiş olması idi.[16]

Almanya, müttefiki Avusturya-Macaristan'ı her durumda destekleme politikası güdüyor ve bu tutumu Avusturya'nın Sırbistan politikasında da farklılık arzetmiyordu. Sırbistan'a karşı mutlaka bir şeyler yapma gereğini hisseden Avusturya'nın politikalarını Almanya, Rusya'ya karşı girişeceği bir savaşın fitili olarak kullanmaya karar vermişti. Nitekim Avusturya veliahtı Arşidük Franz Ferdinand, 1908'de Osmanlı devletinden alınarak kendi ülkesine bağlanan Bosna-Hersek'e bir gezi düzenlemeye karar verdiğinde çıkacak savaşın olgunlaşması yolundaki son adım atılmış oluyordu.

Sırbistan'ın ve Bosna halkının Avusturya-Macaristan yönetiminden memnuniyetsizliği aşikârdı ve Bosna-Hersek'de Avusturyalılara karşı hiç de dostâne bir hava mevcut değildi. 28 Haziran 1914'te Saraybosna sokaklarında üstü açık bir arabayla dolaşmaya başlayan veliahda bir saldırı yapılması pek muhtemeldi. Zira gezi öncesinde bu yönde bazı gelişmeler olmuş ve duyumlar alınmıştı.[17]

Sözkonusu gezinin provakatif bir anlamı olduğu belliydi, şöyle ki Balkanlar'da zaten son derece gergin bir ortam mevcutken ve de Avusturyalılara olan düşmanlık aşikarken Avusturya veliahdı Saraybosna sokaklarında gezmek için Sırpların yüzyıllardır unutmadıkları Türk yenilgisinin (1389) yıldönümü olan 28 Haziran günü seçilmişti.[18] Nitekim beklenen oldu ve yeterli güvenlik tedbirlerinin alınmadığı gezide Sırp istihbarat biriminin bir elemanı

[14] Kautsky, a.g.e., s. 27-30; Birinci ve İkinci Balkan savaşları ile ilgili gelişmeler için bkz. Armaoğlu, a.g.e., s. 667-694.
*"Maalesef biz hâlâ İngiltere'den, birlikte hareket etmeyeceği yönünde bir açıklama bekliyoruz."
[15] Fischer, a.g.e., s. 57.
[16] Wolfgang J. Mommsen, *Das Zeitalter des Imperialismus, Fischer Weltgeschichte*, Band 28, Frankfurt am Main 1969, s. 266; Bağdat Demiryolu Hattı üzerindeki rakabet ve kavgalar üzerine, bkz. İlber Ortaylı, *Osmalı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu*, Birinci Baskı, İstanbul 1998, s. 156-163.
[17] Sırpların Osmanlılara 1389'da yenildikleri gün olan 28 Haziran'da gerçekleştirilen bu gezinin tam bir provakasyon olduğu ve veliahdın adeta kurban edildiği şeklindeki görüşler için bkz. Kautsky, a.g.e., s. 37-41.
[18] Mommsen, a.g.e., s. 208, 209.

Avusturya Veliahdı ve eşini sokak ortasında öldürdü. Olay gündeme bomba gibi düşmüştü. Sırbistan'ı cezalandırmak için sabırsızlıkla bekleyen Avusturya-Macaristan devletine istediği fırsat doğmuştu. Nitekim Temmuz ayında Almanya ile Avustutya-Macaristan arasında geliştirilen strateji sonucunda Sırbistan'a, 23 Temmuz'da, egemen bir devlet tarafından kabul edilmesi mümkün olmayacak kadar ağır[19] bir ultimatom verildi ve cevap için 48 saat süre tanındı. İngiltere'nin ve Rusya'nın savaşı önlemek için giriştikleri çabalar, Almanya'nın 5 Temmuz'da "açık çek" verdiği, Avusturya-Macaristan tarafından kabul edilmedi ve 28 Temmuz'da Avusturya-Macaristan tarafından Sırbistan'a savaş ilân edildi.

Sırbistan'ı destekleyeceğini 25 Temmuz'da ilan eden Rusya'dan sonra, 1 Ağustos'ta Almanya hem seferberlik ilân etti hem de Rusya'ya savaş. Bu arada üçlü İttifak'a mensup İtalya, tarafsızlığını ilân etti. 2 Ağustos'ta Almanya ile Türkiye arasında müttefiklik anlaşması imzalandı, ancak bu durum ilân edilmedi ve gizli tutuldu. 3 Ağustos'ta ise Almanya Fransa'ya da savaş ilân etti ve askerlerini tarafsız Belçika üzerine sürdü. Bunun üzerine İngiltere 4 Ağustos'ta Almanya'ya savaş ilân etti. 6 Ağustos'ta Avusturya-Macaristan Rusya'ya, 11 Ağustos'ta ise Fransa Avusturya-Macaristan'a savaş ilân etti. 12 Ağustos'da ise İngiltere Avusturya-Macaristan'a savaş ilân ederek Avrupa'daki devletlerin savaş kombinasyonunun ilk aşaması tamamlanmış oldu.[20]

2. Almanya'nın Şark Politikası ve İslâm Dünyasında Almanya Efsanesi

Birinci Dünya Savaşı'nın çıkmasının görünürdeki sebebi Avusturya ile Sırbistan arasındaki "sunî" kriz ise de esas sebep, daha önce de ifade edildiği gibi, yılların getirdiği birikim ve sorunlardı. Almanya'nın Şark politikası da bunlar içinde önemli bir yere sahipti. Yakındoğu'daki rekabet emperyalist devletlerin menfaat çatışmalarının en yoğun yaşandığı alanlardan birini oluşturuyordu. Osmanlı devleti üzerinde yaşanan, "ekonomik ayrıcalıklar kazanma rekabeti"ni kendi lehine kullanmak isteyen Osmanlı idaresi özellikle II. Abdülhamid döneminde İngilizlere, Fransızlara ve Ruslara karşı Almanları ustalıkla kullanmasını bildi. 1871'den sonra önce Avrupa'da sonrasında da kısa zamanda dünya siyaset sahnesinde ağırlığını hissettiren Almanya'nın Yakındoğu'ya ve İslâm dünyasına olan ilgisi daha Bismarck'ın şansölyeliğinde kendini gösteriyordu. Her ne kadar Bismarck'ın politikasının merkezini Avrupa'daki güçler dengesi ve bu dengeyi kendi lehine kullanmak

[19] Ültimatomda özellikle suikast olayının kovuşturulması bağlamında çok şey isteniyordu. Bunlar arasında Sırbistan ordusunda bulunan Avusturya aleyhtarı olan subay ve memurların görevlerinden uzaklaştırılması ve suikastle ilgili kovuşturmanın Avusturya ile bitlikte yapılması vb hususlar yer alıyordu. Bu isteklerin büyük çoğunluğu Sırbistan tarafından kabul edilmişti. Bkz., Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914-1990,* C. 1, 10. Baskı, Ankara 1994, s. 103.

[20] Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, s. 104.

oluşturuyorduysa da, Avrupa içinde yapacağı politik hamlelerde Avrupa dışındaki gelişmeleri kullanmaktan geri kalmıyordu. Bismarck Avrupalı devletlerin koloniler edinme politikasına ve rekabetine de iştirak etmiyordu. Örneğin Elsas-Lotringen'in intikamını almak için fırsat kollayan Fransa'nın dikkatini Avrupa'dan uzaklaştırıp dışarıdaki meselelere yönlendirmek için rahatlıkla Fas'daki gelişmeleri kullanabiliyordu.[21] Yine Bismarck, Rusya'ya karşı Osmanlı devletini bir denge unsuru olarak kullanmaktan geri durmuyor ve askerî danışmanlar göndererek Ruslara karşı Osmanlı devletinin kendini toparlamasına yardımcı oluyordu. Almanya'nın Şark politikalarındaki ilginç bir olay da Fas'la Osmanlı İmparatorluğu arasında kurulacak iyi ilişkiler sayesinde Almanya'nın kendi pozisyonunu Fas'ta sağlamlaştırma çabasıdır.[22]

Bismarck sonrası dönemde de Almanya'nın Şark politikası pek değişmedi. Kaiser II. Wilhelm'in 1898 yılında Şam'da yaptığı konuşmada ilân ettiği dünyadaki bütün "Müslümanların Koruyucusu" rolünü, Fransa'ya karşı bir gövde gösterisine dönüştürdüğü 1905 Fas gezisindeki konuşma takip etmişti. Bu konuşma İngiliz ve Fransız kamuoyunda Almanya'nın Şark veya İslâm politikasının ileri bir versiyonu olarak algılandı. II. Wilhelm'in Osmanlı Sultanı ile olan samimi görüntüsü Abdülhamid'in dış politikasında önemli bir unsur kabul edilen Panislamizmle çakışınca Avrupa'daki algı daha da güçleniyordu.[23] Buna rağmen Almanlar İslâm dünyasında İngilizleri karşılarına alacak şekilde bir pozisyon almak istemiyorlardı. Bu arada İngiltere'nin hassas noktası olan Mısır'la ilgili İngiliz politikalarını desteklediklerini ifade etmekten de geri kalmıyorlardı.

Almanya'nın Şark'daki önceliği ilk başlarda ekonomik faaliyetlerdi. Buna karşın politik konularda tarafsız görünmeyi tercih ediyorlardı. Görünürdeki bu Alman poltikası, Alman devlet adamlarının ve de Kaiser'in öngörülemeyen bir zamanda Avrupa'daki güçler dengesinde ortaya çıkacak kaçınılmaz bir çatışma durumunda onların İslam kartını kullanmayacakları anlamına gelmiyordu.[24] Buna rağmen Alman yöneticileri Osmanlı devletini eşit seviyede bir partner olarak görmeyi pek kabullenemiyorlardı. Nitekim 1908'de ilan edilen II. Meşrutiyet'ten bir yıl sonra Osmanlı devletinden gelen ittifak teklifini Osmanlı'nın zayıflığından dolayı geri çevirdiler. İtalya'nın Libya'ya asker çıkartıp işgal etmesi sırasında Avusturya'yı İtalya'ya karşı harekete geçmekten alıkoyan da, Rusya'nın Boğazlarla ilgili taleplerine karşı reaksiyon göstermeyi İngiltere ile Fransa'ya bırakan da yine

[21] Herbert Landolin Müller, *Islam, Gihad ("Haeiliger Krieg") und Deutsches Reich. Ein Nachspiel zur wilhelminischen Weltpolitik im Maghreb 1914-1918,* Frankfurt/Main 1991, s. 149,150.
[22] Müller, a.g.e., s 151, 152. Osmanlı Devleti ile Fas arasında ilişkilerin geliştirilmesi için İstanbul'da uzun sure dragoman (tercüman) olarak görev yapan Testa devreye giriyordu.
[23] Müller, a.g.e., s. 154, 155.
[24] Müller, a.g.e., s. 158.

Almanya idi.[25] Ayrıca Balkan savaşlarında Osmanlı devletinin tam bir hezimet yaşaması karşısında aldığı tavır da pek dostane ve müttefikçe değildi.

Almanya'nın ve Alman İmparatoru'nun Müslümanlara ve Osmanlı devletine yönelik politikalarında görülen gelgitler ve zaman zaman açıkça ortaya konulan iki yüzlülüklere rağmen İslâm dünyasında Almanlar ve II. Wilhelm'in bir efsaneye dönüşmesi engellenememişti. Öyle ki Fransız ve İngiliz sömürgesi altında yaşamaktan iyice bunalan halk Almanya'nın ve İmparatoru'nun Müslümanlar lehine görülen bir takım eylemlerinden ve sözlerinden hareketle onları çoktan kendi dünyasında bambaşka bir kategoriye oturtmuştu. Her şeyden önce daha 20. yüzyılın ortalarında bile Arap coğrafyasında, Almanların İslâm'la olan "ünsiyet"lerine ilişkin efsanelerin canlılığını koruduğunu anlıyoruz.[26]

Bu efsanelerin 1900'lerdeki güncel versiyonuda, II. Wilhelm'in halk arasında "Hacı Wilhelm" *(Hağğ Guillaume)* olarak adlandırılması yanında; Almanlarla Müslümanların bağlantısını Peygamber zamanına kadar götüren efsaneler dahi mevcuttu.[27] II. Wilhelm hakkında yayılan efsanelerin çıkış sebebi az çok anlaşılabiliyordu, zira o, Müslümanların dostu olduğunu söylüyor, Peygamber'in arkadaşının (sahabe) İstanbul Eyüpsultan'daki kabrini ziyaret ederek orada kurbanlar kestiriyordu.[28] Wilhelm'le ilgili bu efsanevî rivayetler daha ziyade toplumun sıradan üyeleri ve alt tabakasından kimseleri arasında yaygın olmakla birlikte okuma yazması olan kesimde de karşılığı yok değildi. Nitekim 1906 yılında Kahire'den iki kişi tarafından Berlin'e gönderilen "Müslümanların Dostu Alman İmparatoru" hitaplı bir mektupta Türkiye, Almanya ve Japonya arasında bir ittifak kurulmasından öte bir talepte bulunuluyordu. Buna göre mektupta Wilhelm'in Japon imparatoru Tenno'yu da Müslüman olmaya teşvik etmesi yönünde bir arzu söz konusuydu.

Daha da ileri boyuttaki bir başka efsane ise, II. Wilhelm'in aslında Abdülhamid'in Berlin'deki Alman İmaratorluğu sarayına eğitim alması için çocukken gönderdiği oğlu olduğu yönündeydi. Öte yandan 20. yüzyıl başlarında Almanlarla ilgili uydurma bir hadis de dilden dile dolaşmaya başlamıştı. Sözkonusu uydurma hadis: *"Şu gerçek ki, kafirler arasındaki sıralamada Almanlar birinci, Ruslarsa sonuncudur"* şeklindeydi. Böylelikle Müslümanlar

[25] Müller, a.g.e., s. 158; Fritz Fischer, *Krieg der Illusionen, Die Deutsche Politik von 1911 bis 1914*, 2. Auflage, Düsseldorf 1982, s. 206.
[26] Bkz. Müler, a.g.e., yazar, Alman gazeteci Peter Sholl-Latour'un Arap coğrafyasında uzun yıllar yaşadığı olaylarla ilgili izlenimlerini anlatan kitabından örnekler veriyor s. 162.
[27] Bu efsaneye göre Hz. Peygamber'in zamanın devlet başkanlarını İslâm'a çağıran mektuplarından birini Almanların o zamanki idarecisine de gönderdiği belirtilerek, diğer birçok devlet başkanının gönderilen mektupları yırtıp attıkları halde Almanların başındaki idarecinin bu mektubu Kristal bir vazo içinde sakladığı ve senede bir gün bütün aile bireylerinin bir araya gelerek yaptıkları kutlama töreniyle bu mektubun açılıp okunduğu ve hükümdarın İslam'ın tek gerçek din olduğunu söyleyip kendi halkının (Almanların) da Müslümanlığı kabul edeceği günü görmeyi umduğunu söylediği anlatılır. Bkz., Ğihad, s. 164.
[28] Müller, a.g.e., s. 164, 165.

nazarında Almanların diğer gayrımüslim milletlerden farklılığına dinî bir dayanak da oluşturulmuş oluyordu. [29]

Cezayirli Müslümanlar arasında Fransız idaresinden duyulan hoşnutsuzluk öyle bir noktaya ulaşmıştı ki, bir kurtarıcının çıkıp da kendilerini bu zulümden kurtaracağı günün artık yakın olduğu düşünülüyordu. Öyle ki Cezayirli bir marangoz, yanında çalışan çıraklarını her gün Akdeniz sahillerine gönderiyor ve orada, kendilerini kurtarmaya gelecek Alman ve Türk gemilerini çıraklarının haber vermesini istiyordu. Gemilerin geldiğini ilk haber veren cennete gidecekti. Yine Cezayirli bir işçi kendilerinin dört ay sonra Fransız zulmünden kurtarılacağına dair iddiaya giriyordu. Gerekçesi ise Fas Sultanı ve II. Wilhelm'le gelecek olan Mehdi'nin birlikte hareket edeceklerine olan inancıydı ve bu inancının gerçekleşeceği konusunda bütün maddî birikimini ortaya koyarak bahse giriyordu.[30]

Fransızlara karşı Almanya'nın kurtarıcılığına ilişkin inanç halkın dilinde söylenen bir çok şarkılara ve türkülere de yansımıştı. Fransızlarsa, halka "sadakat ve dayanışma" yönünde propaganda yapmaktan geri durmuyordu. Özellikle Birinci Dünya Savaşı için asker toplamalar sırasında halkın pasif direniş içine girdiği ve bunu da türkülerine, şiirlerine yansıttığı biliniyor.[31]

3. Osmanlı Devletinde Birinci Dünya Savaşı'na Kadar İslâmcılık Düşüncesinin Seyri

Tartışmalı bir kavram olan "Panislamizm" veya Osmanlı tabiriyle "İttihad-ı İslam" 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, "Yeni Osmanlılar" olarak adlandırılan bir grup genç aydının gündeme getirdiği bir hareket tarzıydı.[32] Özellikle Tanzimat bürokratlarının Batılı güçlerle olan ilişkilerindeki "ölçüsüzlüğe" karşı "Yeni Osmanlı" grubu ülkede yeni yeni yerleşen gazeteler üzerinden siyasi muhalefete girişmişler ve bu muhalefetlerinde İslâmcılığı ve Panislamizm'i ana eksen olarak belirlemişlerdi.[33] Yeni Osmanlılar'ın yaydıkları bu fikirler

---

[29] Müller, *a.g.e.*, s. 165, 166, 167.
[30] Müller, *a.g.e.*, s. 167.
[31] Müller, *a.g.e.*, s. 168-170.
[32] Roderic H. Davison Yeni Osmanlıları şöyle tanımlıyor: *„... Yeni Osmanlılar 1860'lı yılların ortalarında imparatorluğun içinde bulunduğu duruma yönelik bazı ortak tutumlara sahip tek tek entellektüellerden oluşan gevşek bir gruptu."* Bkz., Roderic H. Davison, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform, 1856-1877*, Türkçesi: Osman Akınhay, İkinci Basım, İstanbul Kasım 2005, s. 183, Yeni Osmanlılar grubu üyelerinin (Namık Kemal, Ziya Paşa, Tunuslu Hayreddin, Şinasi, Mustafa Celaleddin, Mustafa Fazıl) faaliyetleri ve düşünceleri ile ilgili olarak bkz. Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, 8. Baskı, İstanbul 2009; Roderich H. Davison, a.g.eseri, s. 213-246; Kemal H. Karpat, *İslâm'ın Siyasallaşması*, İkinci baskı, İstanbul Nisan 2005, s. 213-246; Mümtaz'er Türköne, *Siyasi İdeoloji Olarak İslamcılığın Doğuşu,* İkinci Baskı, İstanbul Ekim 1994. Mümtaz'er Türköne kitabında İslamcılığı bir ideoloji olarak tartışıyor ve batılı yazarların aksine olarak orijininin Cemaleddin Afgani ve Abduh gibi İslamcı entellektüeller değil Namıl Kemal ve diğer Yeni Osmanlı grubu aydınları olduklarını öne sürüyor. Türköne, *„İslamcılığı geleneksel İslam'dan ayıran en önemli fark, Batı'dan gelen akültürasyon sürecinin ürünü olarak, dinin kendisini doğrulama-meşrulaştırma biçiminin değişmesidir"* diyor. Bkz. *a.g.e.*, s. 26.
[33] Yeni Osmanlılar grubunun en parlak üyelerinden olan Namık Kemal çıkarttığı İbret Gazetesi'nde *„bizim tek gerçek anyasamız şeriattır" ... „Osmanlı devleti dini ilkelere dayalıdır ve eğer bu ilkeler çiğnenirse devletin siyasal varlığı tehlikeye düşer"* diyerek İslamcı görüşlerini açıkça ifade ediyordu. Bkz. Davison, *a.g.e.*, s. 235.

zamanla Osmanlı kamuoyunda ve aydın kesiminde tartışılmaya ve kabul görmeye başlamış ve 1876 Kanûn-i Esâsisi'nin ilan edilmesinde ve Osmanlı devletinin bu ilk anayasasının içeriğinde etkileri büyük olmuştur.

Alman şarkiyatçı C.H. Becker ise Panislamizm'i *"Bir İslam idealinin gerçekleştirilmesine, dünyadaki tüm Müslümanların dünya cemaatine (ümmete) hükmeden bir önderin (imam) yönetimi altında birleşmesine"* yönelik hareket tarzı olarak tanımlarken[34] Kemal Karpat İslâmcılığı sınıfsal temellere oturtmaya çalıştığı kitabında *"Müslüman kitleler ve orta sınıflar, özellikle de entellektüeller İslamcılığı bir yeniden doğuş ve modernleşme hareketi olarak ve Müslümanları Batı sömürgeciliğine karşı sadece siyasi ve kültürel öz savunma için değil, aynı zamanda kendi kendini yenileme ve ilerleme için de seferber etmeye yönelik bir çaba olarak ..."* değerlendirir.[35]

1880'lere kadar Osmanlı Hilafeti'ni kendi menfaatleri doğrultusunda destekleyen İngiltere özellikle Orta Asya'daki Rus yayılmacılığını kendi Hindistan sömürgesi için bir tehdit olarak görüyor ve Rusların Afganistan'a kadar ilerlemelerinin önüe geçmeye çalışıyordu. Öte yandan Uzakdoğu'daki ve Hindistan sömürgelerindeki on milyonlarca Müslümanı uysal bir konumda tutmak için de Osmanlı Halifesi ile olan ilişkilerine dikkat ediyor ve Müslümanları Halife üzerinden kendi idaresine karşı oluşacak tepkilerin bertaraf edilmesinde kullanmak istiyordu.[36] İngiltere'nin bu politikaları 1880'lere kadar Osmanlı sultanlarınca da desteklenmiş görünmektedir. Zira İngiltere zayıflayan ve iç reformlarla bunu gidermeye çalışan Osmanlı devletinin kuzeydeki en büyük düşmanı ve korkulu rüyası olan Ruslara karşı garantörü konumundaydı.

1880'lerden sonra İngiltere'nin bu politikasını değiştirmesi Osmanlı devleti için büyük tehlike arzetmeye başlamıştı. Zira İngiltere Hindistan yolunu artık doğrudan kontrol etmeye başlamış ve bu amaçla önce Kıbrıs'a ardından da Mısır'a yerleşmişti. Buna mukabil Ruslar Hindistan üzerinden güneye ulaşma amacından vazgeçmişler ve hedeflerini yeniden Osmanlı devletine çevirmişlerdi. İngiltere'nin politikalarındaki bu değişim II. Abdülhamid idaresindeki Osmanlı devletinin yeni manevra alanları açmak zorunda bırakmıştı. Askeri ve ekonomik anlamda son derece zayıf konumda bulunan Osmanlı devleti Rusya, İngiltere gibi büyük güçlere karşı koyabilmenin tek yolu olarak İslâm'ı, daha doğrusu Panislamizm'i devreye soktu.

Onaltıncı yüzyıl başından itibaren Osmanlı sultanlarının ünvanlarından biri olmaya başlayan halifelik Müslümanların birlikteliklerini sağlama konusunda onlara hukukî ve siyasî

[34] Karpat, *a.g.e.*, s. 24.
[35] Karpat, *a.g.e.*, s. 28.
[36] Karpat, *a.g.e.*, s. 147-160.

bir görev yüklüyordu. Ancak 19. yüzyıla kadar Osmanlı sultanlarının halife ünvanlarını kullanacakları ve dünya Müslümanlarnı dış tehditlere karşı koruyacakları bir durum pek olmamıştı. Uzak bölgelerdeki Müslüman devletlerle ve halklarla olan ilişkiler daha ziyade sembolik nitelikte kalmıştı.[37] Ancak 19.yüzyılın ikinci yarısından itibaren hem dünya Müslümanları hem de Osmanlı devleti ortak bir tehditle karşı karşıya kalmışlardı. Nitekim Sultan II. Abdülhamid de bu konumundan istifade etmesini çok iyi bildi ve kendi iktidarını tehdit etmeyecek şekilde bütün dünyadaki Müslümanlarla bir şekilde ilişki kurmanın yollarını aradı. Abdülhamid Müslümanların birliğini Avrupa'nın Osmanlı toprakları üzerindeki emperyalist ihtiraslarını dizginlemenin bir aracı olarak görüyordu.[38] Mamafih hem kendi gücünün hem de Müslümanların gücünün farkındaydı. Abdülhamid İslâm'ı ve kuşanmış olduğu Hilafet makamını Avrupalı düşmanlarına karşı hep potansiyel bir güç olarak elinde tutup, bu gücün yalnızca "caydırıcı" etkisinden yararlanmaya çalıştı. Müslümanlar arasında gelişen Avrupa karşıtlığının ve onlara karşı duyulan öfkenin militan ve yıkıcı bir istikamete yönelmesinin önüne geçti.[39]

Osmanlı devletinin yıkılışına kadar bir şekilde sürecek bu politikanın sebebini C.H. Becker 1915 yılında şöyle ifade ediyordu: *"Hilafet düşüncesi Türkiye için sadece iç politik ihtiyaçlardan kaynaklanan bir gereklilik değil, bilakis bir dış politika gücü unsurudur da. Panislamizm'de uluslararası bir iddia bulunmaktadır. Bütün müminlerin birlikteliğine ilişkin bir düşünce eski zamanlarda İslâm'ın dünyayı fethettiği bir savaş parolasıydı. Panislamizm'in bu eski agressif karakteri yeni dönemde ortadan kayboldu. Eğer bugün Türkiye dış politikasında bilinçli olarak Panislamizm'i uyguluyorsa bu sadece kendini savunma amaçlıdır. İngiltere ve Rusya Türkiye'yi territoryal bakımdan sıkıştırırlarken Fransa finansal anlamda başına kahya kesilmektedir. Büyük güçlerin bu korkunç derecede büyük politik güç enstrümanlarına karşı Türkiye eşit materyal gücüyle karşı koyamamaktadır. İşte bu sebepten Türkiye, karşısındaki bu saygısız rakiplerine karşı manevi gücünü kullanıyor. Sözkonusu güçlerin egemenlikleri altında milyonlarca Müslüman bulunmaktadır. Bu Müslümanların büyük kısmı kendilerini büyük güçler tarafından baskı altına alınmış hissediyorlar. Şayet Türkiye şimdi bütün bir İslâm'ın birlikteliği hususunda ideal bir birlikteliği vurguluyorsa bu onun gerçek düşmanlarının hükümranlığı altındaki insanlar arasında Türk dostu havanın başlamasına neden olacaktır. Bugün yaşayarak tecrübe*

[37] II. Abdülhamid'de kadar Osmanlı Padişahlarının diğer Müslüman devletler ve ülkelerle ilişkileri için, bkz. Özcan, *a.g.e.*, s. 5-54.
[38] Karpat, *a.g.e.*, s. 323, 324.
[39] Karpat, *a.g.e.*, s. 334.

ettiğimiz bu hava Müslüman nüfusa sahip büyük Avrupalı güçlerin Türkiye ile savaştaki etkinliğini büyük ölçüde engelleyecektir."[40]

İttihat ve Terakki Cemiyeti 1908 yılında ülkedeki Abdülhamid muhalifi bütün unsurların desteğini sağlayarak gerçekleştirdiği darbeyi 1909 yılında pekiştirdikten sonra Osmanlı devletinin idaresinde yeni bir dönem başlamış oluyordu. Abdülhamid düşmanlığı ve Kanûn-i Esâsi "sevgisi" üzerine kurulan muhalifler koalisyonu ortak düşmanın kenara çekilmesiyle tam bir kaotik döneme girmişti. Ermenilerden Türkçülere ve İslamcılardan Batıcılara kadar geniş bir yelpaze üzerinde karşılanması imkansız beklentiler doğuran İttihatçı hareket önceleri İngiltere yanlısı bir tutum içinde olmak istemişse de İngilizlerin buna soğuk durmalarıyla tekrar Almanlara yanaşmak durumunda kalmışlardı. İlk başlarda uygulanmaya çalışılan Müslim ve Gayrımüslim bütün unsurları toparlama hedefli liberal ve Osmanlıcı politik yaklaşım ise zamanla yerini daha despotik ve merkezi bir anlayışa terketti. Ermenilerle kurulan koalisyonun bozulması ve ardarda gelen savaşlar Osmanlı devletinin Balkanlar'daki varlığını yitirmesine sebep olmuştu. Önce Bosna-Hersek, ardından Trablusgarp ve nihayet Balkanlar birkaç yıl içinde elden çıkmıştı. İttihatçılar bu durumda elde kalan ülke topraklarında Müslümanlık esaslı daha homojen bir yapıyla, yani Anadolu ve Arap yarımadasıyla başbaşa kalmışlardı. Bu durumda geride kalan Arap vilayetlerinin de elde çıkmasını önlemek için merkezileşme politikalarında gevşemeye ve İslâmcı politikalar izlemeye başladılar.[41] Ayrıca İttihatçılar Abdülhamid'e karşı olan muhalefetlerinden dolayı yedikleri "dinsiz" damgasını üzerlerinden atmak ve de yapacakları iç reformlarda oluşacak "dinci" muhalefeti berteraf etmek için İslâmcı kimselerle ilişkilerini geliştirmeye de büyük önem vermişlerdir. Bu bakımdan, Cemiyet'in temel politikalarında belirleyici olmamakla birlikte birçok İslâmcı'nın İttihatçılarla işbirliği yaptığını görüyoruz.[42]

Ülke topraklarının adeta "yağmalanması" karşısında iç birlikteliği sağlamak yeterli değildi. Ülkenin her bakımdan yapılandırılması ve önemli reformların gerçekleştirilmesi gerekiyordu. İktisadî alandan bürokratik yapıya ve askeriyeye kadar bu ihtiyaç açıkça ortadaydı. Osmanlı devletinin insan kaynakları ve maddî imkânları böyle bir dönüşümün altından kalkabilecek durumda olmadığından mutlaka Avrupalı bir devletin güçlü desteğine ihtiyaç vardı. İttihatçıların gönlü aslında İngilizlerden yanaydı. Fakat Balkanlar'daki ve

[40] C.H. Becker, „Islampolitik", *Die Welt des Islams*, III, 2 (1915), Berlin 25 März 1916, s. 106.
[41] Bu politikaların örnekleri için bkz. Hasan Kayalı, *Jön Türkler ve Araplar. Osmanlıcılık, Erken Arap Milliyetçiliği ve Arapçılık (1908-1918)*, çeviren: Türkan Yöney, İstanbul 1998, s. 16, 77 ve 127.
[42] İslâmcılarla İttihat ve Terakki arasındaki münasebetler için, bkz. İsmail Kara, *İslâmcıların Siyasi Görüşleri 1. Hilâfet ve Meşrutiyet,* genişletilmiş ikinci baskı, İstanbul 2001, s. 60-78.

Kuzey Afrika'daki toprak kayıpları karşısında Fransa gibi İngiltere de kılını kıpırtdatmamış, Osmanlı devletinin haklı olduğu konularda bile destek çıkmamıştı.[43]

İttihatçılar elde kalan en büyük etnik unsur olarak Arapların ülke birliği içinde tutulması politikasıyla, dışarıda güçlü bir Avrupalı devletin desteğinin sağlanması politikasının birbirini tamamlayacağı bir çözüm bulunması arayışındaydılar. Bu durumda, son otuz yıldır Osmanlı devleti içinde gittikçe artan ekonomik ve siyasi etkinliğine karşın Osmanlı devleti toprakları üzerinde territoryal hedefler gütmeyen, ayrıca sömürgeci yönü neredeyse hiç bulunmayan Almanya'ya yanaşmaktan başka bir çıkış yolu gözükmüyordu.[44]

4. Dünya Savaşı'nın Hemen Öncesinde Türk-Alman İlişkileri

Yukarıda da değinildiği üzere Birinci Dünya Savaşı'nın çıkmasına çok az bir zaman kalıncaya kadar muhtemel savaşta Almanların Osmanlı devletine ilişkin politikalarında nasıl bir pozisyon alacakları belli değildi. Her ne kadar 1914'e gelinceye kadar İslâm dünyasında Almanya'nın "Müslüman dostu" imajı sağlam görünüyorsa da durum kesinlikle net değildi. Çıkması muhtemel bir Avrupalı güçler savaşında Osmanlı devletinin ve onun başındaki halifenin İslâm dünyasındaki etkinliği sayesinde kazanılacak faydaları konusunda Almanlar arasında bir takım düşünceler ve planlar mevcutsa da, özellikle son Balkan Savaşları'ndan sonra Türkiye'nin müttefikliği konusu neredeyse imkansız gibi görünür olmuştu. Bu yüzden de Alman diplomatları bu yönde gelen taleplere hep kaçamak cevaplar vererek oyalama taktiği uyguluyor ve bu konuyu yedekte tutmanın daha akıllıca olduğunu düşünüyorlardı.[45] Bunda Avrupa'daki büyük güçlerin savaş kombinasyonlarındaki belirsizlik, en azından İngiltere'nin tarafsız kalıp kalmayacağından Almanların emin olmamasının etkisi büyüktü. Ayrıca Balkan devletlerinin alacakları tavırdaki belirsizlik de etkili oluyordu.[46]

Osmanlı devletinin gelecek bir savaşta ortada kalarak diğer devletlerce paylaşılma tehlikesine karşı Avrupalı devletlerden biriyle veya birkaçıyla, kapsamı geniş müttefiklik ilişkileri kurmaya çalıştığı ve bu sayede her bakımdan zor günler geçiren devletin yeniden

---

[43] Her ne kadar Trablusgarp'ın ve Balkan Savaşı sonrası Balkanlar'ın Osmanlı devletinden kopartılmasına İngiltere ve Fransa'nın takındığı tutum Osmanlı devlet adamlarında hayal kırıklığı yarattığı için İttihatçılar Almanya'ya yanaşmak durumunda kaldılar sonucu çkarılsa da aslında Almanya ve Avusturya-Macaristan'ın tutumları da diğerlerinden farklı değildi. Almanya Üçlü İttifak'ın üyesi olan İtalya'yı küstürmemek için İtalya'nın haksız işgaline göz yumduğu gibi durumdan istifade etmek isteyen Avustuya-Macaristan'ın İtalya'ya yapacağı bir müdaheleyi de önlemişti. Öte yandan II. Wilhelm'e göre Türkler sinirlerine hakim olup sakin kalabilirlerse, İtalyanlar Trablusgarp'daki direniş karşısında fazla dayanamayacak ve bir yıla kadar oradan çekilmek zorunda kalacaklardı. Bkz. Fischer, *Krieg der Illusionen,* s. 206.

[44] Almanya'nın Osmanlı devleti üzerinde artan ekonomik ve siyasi nüfuzu konusunda bkz. Rifat Önsoy, *Türk-Alman İktisadi Münasebetleri (1871-1914)*, Enderun Yayınları, İstanbul 1982; İlber Ortaylı, a.g.eser.

[45] Özellikle Alman askeri çevrelerinin Türkiye ittifakıyla ilgili görüşleri için bkz. Mühlmann, *İmparatorluğun Sonu 1914*, s. 73-76.

[46] Carl Mühlmann, *Deutschland und die Türkei 1913-1914. Die Berufung der deutschen Militaermission nach der Türkei, das deutsch-türkische Bündnis 1914 und der Eintrit der türkei in den Weltkrieg*, Berlin 1929, s. 34, 35.

yapılandırılmasına destek aradığı görülüyordu. Bu anlamda daha 1913 yılı başlarında Paris Elçisi Münir Paşa'nın İstanbul'daki Alman elçisi Wangenheim'dan Osmanlı devletinin bütün yapısının reorganizasyonu için Üçlü İttifak'ın desteğini istediğini görüyoruz. Buna göre askeriyeyi Almanya, idari yapıyı, bürokrasiyi Avusturya-Macaristan ve jandarma teşkilatını da İtalya üzerine alacaktı. Ancak Almanlar bu teklife olumlu ya da olumsuz bir cevap vermekten kaçınmışlar, teklif ortada kalmıştı.[47] Münir Paşa'nın Wangenheim'a yaptığı teklif her ne kadar İttihatçıların Birinci Dünya Savaşı'na Almanya tarafında savaşa girmek konusunda kesin kararlı oldukları şeklindeki genel bir intibayı destekler görünse de bunun böyle olmadığını anlıyoruz.

1913 yılı başlarında Almanya üzerinden Üçlü İttifak devletlerine yapılan geniş kapsamlı teklifin bir benzeri aynı dönemde İngiltere'ye de yapılmıştı. Osmanlı devletinin Londra elçisi Tevfik Paşa üzerinden yapılan teklife göre jandarma teşkilatından hukuk sistemine, tarımdan askeriyeye kadar hemen her alanda İngiliz memurların Osmanlı devleti bünyesinde faaliyette bulunması teklif edilmişti. Ancak bu teklif İngilizler tarafından diğer büyük devletlerle İngiltere'yi karşı karşıya getireceği endişesiyle geri çevrilmişti.[48] Osmanlı devletinin İngiltere'ye yaptığı bu teklif aslında bir bakıma bütün tarafların çıkmasına kesin gözüyle baktığı büyük savaş öncesinde büyük bir güce dayanma arayışından başka bir şey değildi. Aynı şekilde ittifak kurmak için Fransa[49] ve Rusya'nın da savaş öncesinde kapısının çalındığını görüyoruz.[50] Fakat hiç bir devlet Türkiye ile bir ittifakı göze alamıyordu. Rusya'nın Türkiye ile ilgili planlarındaki ciddiyeti bilen Fransızlar ve İngilizler Ruslara rağmen Türkiye gibi zayıf bir halkayı ittifaka dahil etmekten imtina ediyorlardı. Ayrıca çıkacak bir savaşın ardından paylaşılacak savaş ganimetlerinin en önemli parçalarından birini Türkiye oluşturuyordu.

1914 yılı yazı ortasına kadar Alman Askerî Misyonu'nun raporları kararsız ve umutsuzdu. İstanbul'daki Alman Askerî Misyonu'nun başındaki general Liman von Sanders 1914 yılı

---

[47] Joseph Pomiankowski, *Der Zusammenbruch des Ottomanischen Reiches. Erinnerungen an die Türkei aus der Zeit des Weltkrieges,* Amalthea-Verlag, Zürich, Leipzig, Wien 1928, s 36

[48] Rusların talebi üzerine doğuda Ermenilerin bulunduğu vilayetlerle ilgili reform görüşmeleri sırasında Türk tarafının İngilizlere yaptığı teklif bütün Osmanlı ülkesini kapsayacak şekilde genişletilerek uygulanmak istenmiş, ancak İngilizler buna yanaşmamışlardı. Tevfik Paşa'nın 1913 yılı Nisan'ında yaptığı ilk teklifle ilgili yazışmaların aynı yılın Temmuz'una kadar sürdüğünü görüyoruz. Bkz. *Die Britischen Amtlichen Dokumente über den Ursprung des Weltkrieges 1898-1914* (British Documents on the Origins of the War 1898-1914). Band X, Teil I: *Der Nahe und Mittlere Osten am Vorabend des Krieges,* Zweiter Halbband, hrg. Von G.P. Gooch und Harold Temerley unter Mithilfe von Lillian M. Peson, Almancasını Yayınlayan Hermann Lutz, Stuttgart, Berlin und Leipzig 1936 Belge No: 479-532, s 688-752; Osmanlı devletinin Birinci Dünya Savaşı öncesinde Avrupalı devletlerle ittifak kurma denemeleri için bkz., H. Bayram Soy, „Birinci Dünya Savaşı Öncesinde Osmanlı Devleti'nin Büyük Güçlerle Yaptığı İttifak Görüşmeleri ve Savaşa Girmesi", *Türklük Araştırmaları Dergisi,* 18, s. 165-193.

[49] Cemal Paşa'nın 14 Haziran 1914 yılında Fransa'nın İstanbul elçiliğini ziyareti sırasında gündeme gelen Fransa seyahati Temmuz ayı içinde gerçekleşir. Cemal Paşa'nın Fransa'daki temasları sırasında gündeme gelen Fransız-Türk İtttifakı Fransızlarca kibarca reddedilir. Bkz. Ahmed Djemal Pascha, *Erinnerungen eines türkischen Staatsmannes*, München 1922, s. 109-113.

[50] Soy, a.g.m., s. 175-181.

Nisan'ında Türk ordusunun durumuyla ilgili Berlin'e gönderdiği raporunda *"savaş benzeri bir karışıklıkta hızlı bir askeri çöküşün meydana geleceği mutlaktır"* diyordu. Alman Genelkurmay başkanı Von Moltke ise 18 Mayıs 1914'de von Sanders'in raporunun etkisiyle olsa gerek, öngörülebilir bir zamanda Türkiye ile, Üçlü İttifak'ın veya Almanya'nın lehine bir ittifak hesabının tam anlamıyla yersizliğine işaret ediyordu.[51] Temmuz ayı ortasına kadar bile Almanya'nın Türkiye politikasında herhangi bir kesinlik yoktu.[52]

Almanya'nın İstanbul elçisi Wangenheim 18 Temmuz 1914'de, *"şüphesiz bugün için Türkiye müttefiklik konusunda tamamen yetersizdir, bu müttefiklik bize yükten başka bir şey getirmeyecektir, dolayısıyla da hiç bir avantajı yoktur"* görüşündeydi. Ancak Wangenheim Türkiye'nin yıllar sonra yeniden bir güç faktörü olması durumuna karşın Türkiye ile olan bağların kopartılmaması gerektiğini de vurgulamayı ihmal etmiyordu.[53] Alman yetkililerinin bu görüşlerinde Balkan Savaşları'nda alınan ağır yenilginin çok büyük etkisi vardı. 1913 yılı sonunda İstanbul'a gönderilen Alman askerî misyonunun Türk ordusu hakkında verdiği ilk raporlar da bu olumsuz düşünceleri destekler nitelikte olunca durum büsbütün Türkiye'nin aleyhine bir kanaate sebebiyet vermişti.

Almanların düşünceleri bu yöndeyken Harbiye Nazırı Enver Paşa 22 Temmuz 1914 tarihinde Osmanlı devletinin Üçlü İttifak'a katılma isteğini İstanbul'daki Alman elçiliğine iletti.[54] Sadrazam'ın oluruyla yapılan bu tekliften muhtemelen Osmanlı kabinesindeki İtilaf yanlısı nazırların haberi yoktu. Enver Paşa'nın bu ilk teşebbüsünde Almanya ile doğrudan bir ittifak meselesine değinilmemiş, sadece Türk-Bulgar İttifakı'nın Merkez Devletleri'nce desteklenmesi istenmişti. Bundan amaç da Almanya'nın Osmanlı devletine olan ilgisine yönelik bir nabız yoklamaydı.[55] 28 Temmuz'da ise Sadrazam Said Halim Paşa'nın Rusya'ya karşı Almanya ile gizli müttefiklik önerisi geldi. Bu öneriyi Alman başbakanı Bethmann Hollweg 1 Ağustos'ta kabul etti ve Türk-Alman gizli müttefiklik anlaşması 2 Ağustos'ta imzalandı. Anlaşmanın ertesi günü Osmanlı devleti silahlı tarafsızlığını ilan etti.[56] Her ne kadar Almanya ile yapılan ittifak anlaşması Almanya'nın Rusya ile savaşa girmesiyle birlikte Türkiye'nin devreye girmesini gerektiriyorduysa da, Türkiye'nin savaşa girmesi 1914 yılı Kasım ayına kadar geciktirildi. Bu gecikmenin birkaç nedeninden birisi henüz yeni çıkılmış Balkan savaşları sonrasında Osmanlı devletinin büyük bir savaşı kaldıracak durumda

[51] Mühlman, *İmparatorluğun Sonu 1914*, s. 75.
[52] Wolfdieter Bihl, *Die Kaukasus-Politik der Mittelmächte, Teil I, Ihre Basis in der Orient-Politik und Ihre Aktionen 1914-1917*, Hermann Böhlhaus Nachf. Wien-Köln-Graz, Wien 1975, s. 47.
[53] Bihl, W., *Kaukasus Politik,* s 47,48; Ayrıca bkz, *Die Deutschen Dokumente zum Kriegsausbruch 1914. Erster Band, Vom Attentat in Sarejevo bis zun Eintreffen der serbischen Antwortnote in Berlin nebs einigen Dokumente aus den vorhergehenden Wochen,* Herausgegeben im Auftrage des Auswärtigen Amtes, Deutsche Verlagsgesellschaft für Politik und Geschichte M.b.H. in Berlin W8, 1922, Nr 71, s. 98.
[54] Bihl, *a.g.e.*, s 48; *Die Deutschen Dokumente zum Kriegsausbruch* …1, Nr 117, s 136.
[55] Mühlmann, *a.g.e.*, s. 77, 78.
[56] Bihl, a.g.e., s. 48

olmamasıydı. Ayrıca Boğazlar'da gerekli tahkimat yapılmamıştı. Üstelik seferberlik çalışmalarının tamamlanabilmesi için de en az birkaç aylık zamana ihtiyaç vardı.[57]

Öte yandan Osmanlı kabinesi savaşa girip girmeme konusunda, girilse de kimin yanında girileceği konusunda tam bir fikir birliğine sahip değildi. Dolayısıyla geçecek bu sürede tarafların birbirlerini ikna etmeleri için de zamana ihtiyaç vardı. Gerçi Enver Paşa ve Talat Bey Almanya'nın yanında savaşa girilmesi konusunda kararlıydılar, fakat kabinenin diğer üyeleri ve İttihat Terakki komitesinin merkez teşkilatı üyelerinin bir kısmı aynı fikirde değildi.[58]

Osmanlı devleti yöneticileri yaklaşık üç ay kadar süreyle İtilaf Devletleri'ne ve kamuoyuna karşı tarafsızlık rolünü oynadı. Bu arada Ağustos ayı içinde Alman Akdeniz Filosu gemilerinin İngiliz gemilerinden kaçarak Çanakkkale Boğazı'na sığınmaları sonucu ortaya çıkan krizde bile söz konusu tarafsızlık bir şekilde korunmuştu.[59] Kriz Alman gemileri Goeben (Yavuz) ve Breslau'nun (Midilli) yaklaşık 1600 kişilik personeliyle birlikte ve göstermelik bir törenle Osmanlı devletine katıldıklarının ilanıyla tamamen bertaraf edilmiş görünüyordu.[60] Almanya, Osmanlı devletinin bir an önce savaşa girmesini istiyordu, ancak Osmanlı tarafı buna direniyor ve gerekli hazırlıkların tamamlanmadığını gerekçe göstererek zaman kazanmaya çalışıyordu. Alman Akdeniz Filosu komutanı Amiral Souchon 27 Ağustos'ta Akdeniz Filosu Savaş Günlüğü'ne *"Çanakkale boğazı'nın denizden az bir kuvvetle yapılacak saldırılara dayanamayacağını"* yazıyordu.[61] Nihayet 14 Eylül'de Enver Paşa Amiral Souchon komutasındaki Osmanlı deniz filosunu Karadeniz'de dolaşmaya gönderdi. Bu arada verdiği gizli emirle de Rusya'ya karşı saldırı konusunda serbest olduğunu bildirdi. Ancak Osmanlı kabinesinden gelen tepki üzerine verilen emir geri alındı. Fakat 22 Ekim'de Amiral Souchon'a verdiği emirle Enver Paşa Osmanlı devletinin savaşa giriş kararını da vermiş oluyordu: *"Türk donanması Karadeniz'deki deniz hakimiyetini sağlamalıdır. Rus donanmasını arayın ve nerede bulursanız savaş ilan etmeksizin saldırın!"* Bunun üzerine Karadeniz'deki filo 28 ve 29 Ekim'de Rus gemilerini ve şehirlerini bombaladı. Rusya ile Türkiye arasındaki diplomatik ilişkilerin kesilmesi ve savaş durumuyla neticelenen harekat ile Alman genelkurmayının ve Enver Paşa'nın 2 Ağustos'tan bu yana hedefledikleri şey gerçekleşmiş oluyordu: Osmanlı devleti Almanya'nın yanında İtilaf Devletleri'ne karşı

[57] Mühlmann, *a.g.e.*, s. 114,115.
[58] Bu konudaki tartışmalar ve çekişmeler için bkz. Mühlmann, *a.g.e.*, s. 100-113.
[59] Gemilerin Çanakkale boğazından girişleri ve sonrasında çıkan krizle ilgili olarak bkz. Mühlmann, *a.g.e.*, s. 116-122.
[60] Carl Mühlmann, *Das Deutsch-Türkische Waffenbündnis im Weltkriege, Mit einem Geleitwort von W. Foerster,* Verlag Koehler&Amelang, Leipzig 1940, s. 18,19.
[61] Mühlmann, *Das ... Waffenbündnis ...,* s. 21.

savaştaydı. 1914 yılı Kasım'ının 14'ünde ilân edilen "cihad-ı ekber"le birlikte Almanya için bütün hedeflere şimdilik ulaşılmış oluyordu.[62]

[62] Mühlmann, *Das ... Waffenbündnis ...,* s. 22, 23.

1. BÖLÜM
BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'DA ALMANYA VE İSLAM

1.1. Bir Savaş Stratejisi Olarak *"Heiliger Krieg"* (Cihat)

Savaşa giren her devletin bir stratejisi ve planı vardı, veya en azından olması gerekirdi. Savaşı bilerek ve zamanlamasını ayarlayarak başlatan taraf olarak Almanya'nın savaş hedeflerini bilmeden Osmanlı Devleti ile olan ittifakını da, İslâm dünyasına yönelik uygulamaya çalıştığı planları da tam anlayamayız. Bu çalışmanın giriş kısmında bir çok yerde değinildiği üzere, çıkan Dünya Savaşı onlarca yıldır Avrupalı büyük güçler arasında yaşanan gelişmelerin ve açık bırakılan hesaplardan oluşan enerji birikiminin bir patlamasından başka şey değildi. Almanya'nın *"Weltmacht"* olma hedefine kilitlenmesi ve bu konuda kendine rakip gördüğü devletlerle bir gün karşı karşıya geleceği, bir çok Alman devlet adamı ve ileri gelenlerince öngörülmüştü. Kuşkusuz karşı karşıya gelme olayının kendisi kadar sonrasında oluşacak ekonomik ve siyasî yapı da Almanların planladıkları unsurlardandı. Savaşın başlamasının hemen ardından savaş sonrası durum ve hedeflerle ilgili planlar revize edilip güncellenmeye başlanmıştı. Almanya'nın savaş planları devletin resmi organlarınca yapıldığı kadar toplumun diğer etkili menfaat gruplarının temsilcilerince de yapılıyordu. Bu planlar devletin karar verici kurumlarına ve kişilerine ulaştırılıyor ve bu şekilde her grup kendi menfaatleri açısından devletin planına bir şekilde katkı sağlamaya, etkide bulunmaya çalışıyordu.[63]

Alman devletinin resmî olarak belirlediği savaş hedefleri batı cephesinde Fransa'ya karşı galibiyetin yakın hissedildiği zamanlarda ortaya çıktı. *"Septemberprogramm 1914"* (Eylül Programı 1914) olarak adlandırılan bu program Alman başbakanı Bethmann Hollweg tarafından hazırlanmıştı. Programın uygulamaya geçmesi Avrupa'daki ekonomik ve siyasi

[63] Bu konuda savaş sonrasına ilişkin bilim adamlarından, siyasi partilerden ve iş çevrelerinden gelen planlar her grubun dünya görüşüne ve beklentisine göre değişiyordu. Kuruluşu 1891 yılına uzanan *"Alldeutschenverband"* adlı Alman milliyetçisi ve çoğu zaman ırkçısı sayılabilecek elitist yapılanma bürokrasinin ve siyasetin önemli mevkilerindeki üyeleriyle devlet politikalarını etkileyebilme özelliğine sahip bir dernekti ve savaş hedefleriyle ilgili kendi gündemini belirliyordu. Alldeutschen Verband`ın 28 Agustos`taki (1914) komisyon toplantısında ana hatları itibariyle başbakan Hollweg`in programıyla aynı sayılabilecek *„Denkschrift zum deutschen Kriegsziel"* (Alman Savaş Hedeflerine Dair Memorandum), söz konusu komisyonun baskanı Claß'dan geldi ve bu program Eylül ayı başında basıldı. Alman sanayisinin altı birliğinin ortklaşa ortaya koydugu program ise 1915 yılı Mayıs ayında ortaya çıktı. Yine Merkez (Zentrum) politikacısı olan Matthias Erzbergerin programı da Thyssen basta olmak üzere bir çok büyük sanayicinin desteğini kazandı. Ayrıca bütün diğer programlardan daha aşırı sayılacak bir program Alman ağır sanayii temsilcileri adına August Thyssen tarafından 9 Eylül'de hükümete ulaştırıldı. Thyssen'in digerlerinden farkı Batı'daki düzenlemelerden hariç olarak Doğu`da, Kafkasya`yı da içine alacak şekilde Rusya'nın önemli bir kısmını yeniden düzenleyecek özellikler içeriyor olmasındandı.Bütün bu emperyalist hedeflere karşın Sosyal Demokrat çevrelerin savaş planlarında, hiç bir şekilde toprak ilhakının sözkonusu olmaması gereği üzerinde duruluyordu. bkz. Fischer, *a.g.e*, s. 112-123.

bütün dinamiklerin yeniden şekillenmesi demekti.[64] Bu plana göre ilk olarak Fransa'nın büyük güç olma özelliği ortadan kaldırılacak, sonrasında İngiltere'nin kıta Avrupası üzerindeki ağırlığı giderilecek ve Rusya mümkün olduğunca Avrupa'dan uzağa püskürtülecekti. Böylece Almanya'nın Avrupa'daki egemenliği kesinleşecekti.[65]

Almanya'nın savaş hedeflerine ulaşması giriştiği savaşta, Fransa'ya karşı olduğu gibi, mücadele halinde olduğu İngiltere ve Rusya gibi büyük güçlere karşı da mutlak bir galibiyet sağlamasını gerektiriyordu. Bunun için Alman sivil idaresi Alman Genelkurmayı'yla birlikte çok geniş kapsamlı bir *"Revolutienierungsprogramm"* (İhtilaller Programı) oluşturdu. Savaş stratejisinin bir parçası olarak planlanan ihtilal planları cephede karşı karşıya geldikleri devletler ve ordularıyla mücadeleyi cephe gerisine ve çok geniş bir alana yayacak şekilde uygulamaya sokmayı hedefliyordu. Çarlık Rusyası içinde çıkartılacak karışıklıklar, Doğu cephesindeki Çarlık ordusunun bir kısmının iç karışıklıklarla meşgul olmaya zorlayacağı için Almanya cephesindeki asker sayısını azaltacaktı. Aynı şekilde sömürgelerinde meydana gelecek karışıklıklar sonunda İngiltere, Hindistan ve Mısır gibi denizaşırı sömürgelerindeki ayaklanmalara müdahele etmek için filosunun bir kısmını o bölgelere göndermek durumunda kalacaktı. Fransa'nın sömürgelerinden asker toplamasının önüne geçip Avrupa cephelerine buralardan asker sevkini önlemek de Fransız sömürgelerindeki ihtilal programının bir parçasıydı.[66] Sonradan *"Total War"* (topyekün harp) olarak da nitelenecek bir yapılanmayla savaşan taraflardaki askeri ve sivil bütün unsurları ihtiva edecek şekilde cephedeki ve cephe gerisindeki her türlü kaynağı savaşın bir parçası yapan bu yaklaşım tarzı Birinci Dünya Savaşı'nda bütün tarafların sarıldığı bir yöntemdi.[67]

Almanların ihtilal planları Rusya'dan Finlandiya'ya ve oradan Karadeniz'e kadar olan bölgeyi içine aldığı gibi Fas'tan İran'a kadar bütün bir İslâm dünyasını da kapsamı içine alıyordu. Her iki hattın kesişme noktası Kafkaslar'dı. Yirmi yıl içinde gelişen Alman *„Weltmachtpolitik"*inde (dünya gücü politikası) önceliği olan İngiliz karşıtı program II.

---

[64] Hollweg'in *„Septemberprogramm"*ına göre Fransa mümkün olduğunca zayıflatılacak ve hammadde kaynakları yeni oluşturulacak sınırla Alman ekonomisine kazandırılacak şekilde ayarlanacaktı. Fransa'ya kesilecek savaş tazminatı öyle bir meblağda olacaktı ki 15-20 yıl boyunca Fransa silahlanmaya para harcayamayacaktı. Ayrıca Fransız ekonomisi Almanya'dan yapılacak ithalata bağımlı kılınacaktı. Belçika Almanya'ya bağımlı bir devlet olacak, Rusya ise mümkün olduğunca Almanya sınırından doğuya itilecek ve Rusya'nın Rus olmayan halklar üzerindeki hegomanyası kırılacaktı. Hollanda görünürde tamamen bağımsız görünecek fakat aslında Almanya'nın kontrolünde bir devlet olarak varlığını sürdürecekti. Planların merkezindeyse Almanya liderliğinde oluşturulacak ve gümrük birliğini de sağlayacak *"Orta Avrupa Ekonomik Birliği"* yer alıyordu. Bu ortak pazar sayesinde Almanya'nın kıta Avrupasındaki ekonomik ve siyasi hegomanyası uzun süreliğine garanti altına alınmış olacaktı. Sözkonusu ekonomik birliğin içine Fransa, Belçika, Hollanda, Avusturya-Macaristan, Polonya yanında İtalya, İsviçre, Norveç ve Danimarka gibi güney ve kuzeydeki ülkeler de dahil olacaktı. Afrika'da ise ilk planda Fransa ve Belçika'nın sömürgelerinden oluşan bir kolonyal Orta Afrika İmparatorluğu oluşturulması hedefleniyordu. Bkz. Fischer, *a.g.e.*, s. 117,118.

[65] Fischer, *a.g.e*, s. 119.

[66] Fischer, *a.g.e*., s. 138.

[67] *"Kısa süreli savaşların aksine Birinci Dünya Savaşı ilk 'total war' idi ve bu savaşta sadece profesyonel ordular değil, bütün bir ulus ölümcül bir çarpışmaya çekilmişti."* Bkz. David Welch, *Germany, Propaganda and Total War, 1914-1918. The Sins of Omission*, London 2000, s. 1.

Wilhelm'in öteden beri savunduğu şahsi düşünceleriyle de uyuşuyordu. Kaiser, Max Von Oppenheim'ın[68] Alman Dışişleri'ne Kahire'den gönderdiği raporlardan etkilenmiş olabilir miydi?

Oppenheim, Panislamist hareketlerin dünya çapındaki siyasal önemine ilişkin raporunu Kaiser II. Wilhelm'in 1898 de Şam'a yaptığı geziden hemen önce Berlin'e göndermişti. Daha önce de belirtildiği gibi, II.Wilhelm Şam'da yaptığı ünlü konuşmasında kendisini 300 milyon Müslümanın koruyucusu olarak olarak ilân etmişti.[69] Oppenheim'ın İslâm'ı yenilenmiş bir *"güç"* ve *"yaşama kuvveti"* sahibi olarak görmesindeki en büyük etken, 1897 yılında Yunanlılara karşı kazanılan Osmanlı zaferinin Rusya hakimiyetindeki Müslümanlarla kuzeybatı Hindistan Müslümanları üzerinde meydana getirdiği heyecanı gözlemlemesinden ileri geliyordu. Raporunda, Panislamizm'in Müslümanlar arasındaki bütün farklıların ötesinde olarak nasıl birleştirici bir etkide bulunacağından bahseden Oppenheim, hele bir de cihat ilân edilirse bunun meydana getireceği gücün hesaplanamayacak düzeyde olacağını ifade ediyordu. Şayet Müslümanlar üzerinde gerekli ön çalışmalar yapılırsa bunun mümkün olacağını öne sürüyordu. Bu bakımdan bir savaş durumunda hakimiyetleri altında milyonlarca Müslümanı barındıran devletlere karşı en değerli müttefikin Osmanlı Sultanı olacağını Oppenheim daha 1898'de öngörmüştü.[70]

II. Wilhelm'in Oppenheim'ın İslam dünyasına ilişkin görüşlerinden etkilenip etkilenmediği, etkilendiyse ne orandığı etkilendiği tam olarak bilinmese de,[71] Almanya'nın ve de Avrupalı güçlerin 1906 ve 1908 yıllarında iki kez savaşın eşiğine geldikleri kriz durumlarında Alman İmparatoru'nun Oppenheim'ın öne sürdüğü düşüncelere paralel kanaatleri paylaştığı anlaşılıyor. Wilhelm'e göre İngilizler Almanya ile bir savaşın onlar için Hindistan'ın kaybı demek olacağını, dolayısıyla da dünya savaşının yitirilmesi anlamına geleceğini bilmeliydiler. Bülow ise Kaiser'in bu düşüncelerine katılmıyor ve Mısır ve Hindistan'daki ayaklanmalarla İngiliz dünya imparatorluğunun sarsılacağı yönündeki düşünceleri konusunda Kaiser'i uyarıyordu.

---

[68] Max Von Oppenheim'ın faaliyetleri ve hayatı hakkında ileriki sayfalarda bilgi verilecek.

[69] Oppenheim'ın 5 Temmuz 1898'de Almanya'nın Kahire elçiliğinde ataşe olarak görev yaparken Alman Dışişleri için kaleme aldığı memorandum İslam dünyasının ve Panislamizm hareketinin Almanya'nın Şark politikalarında nasıl kullanılmaya müsait bir unsur olduğundan bahsediyor. Bkz. Fischer, *a.g.e.,* s. 142; Oppenheim'ın 1898'de Berlin'e gönderdiği memorandumunun başlığı *"Die Panislamische Bewegung"* (Panislamist Hareket) idi. Bu memorandumun geniş bir özeti için bkz. Salvador Oberhaus, *"Zum wilden Aufstande entflammen" Die Deusche Ägyptenpolitik 1914 bis 1918. Ein Beitrag zur Propagandageschichte des Ersten Weltkrieges.* Die Philosophische Fakultät der Heinrich-Heine-Universität Düsseldorf'a 2006 yılında sunulan doktora tezi, s. 107, 108. Bu Çalışma aynı adla 2007 yılı Eylül ayında Saarbrücken'de yayınlanmıştır. Bizim çalışmamızda yararlandığımız Düsseldorf Heibrich-Heine Üniversitesi'ne sunulan tez olacaktır.

[70] Fischer, *a.g.e.,* s. 143

[71] II. Wilhelm'in Oppenheim'ın raporundan etkilenmediği ve daha önceden de bu yönde fikirler dile getirdiği yönündeki görüşler için bkz., Oberhaus, *a.g.e.* s. 105-107. S. Oberhaus, II. Wilhelm'le Oppenheim'ı aynı emperyalist dönemin "çocukları" olarak değerlendiriyor ve o dönem için Almanya'nın hedefleri doğrultusunda kullanılabileceği bir İslam kartının genel kabul gören bir anlayış olduğunu söylüyor. Bkz. *a.g.e.,* s. 106)

29 Temmuz 1914'de, bu sefer gerçekten bir dünya savaşına yol açacak yeni bir kriz döneminde Kaiser'in İslâm dünyasının ayaklandırılmasına ilişkin fikirlere yeniden sarıldığını görüyoruz. Nitekim İstanbul'daki askerî misyonun ve General Liman von Sanders'in bir savaş durumunda Almanya'ya dönme isteklerine ilişkin bir telgrafın kenarına Kaiser şu notu düşüyordu: *"Orada kalmalı ve İngiltere'ye karşı bir savaş ve ayaklanmayı körüklemelisiniz. Başkomutanlığı uhdesinde bulunduran kendisinin hedeflenen ittifaktan haberi yok mu ki?!!"*[72]

Bir gün sonra Kaiser, 30 Temmuz 1914'de, Petersburg'daki Alman elçisi Poutales'den gelen telgrafın kenarına yazdığı haşiyede İngiltere'ye karşı Şark'taki ihtilal planlarını daha da sert şekilde formüle ediyordu:

"İngiltere'nin Hıristiyan uysallığı maskesi açıkça yırtılmalıdır. Türkiye'deki ve Hindistan'daki konsoloslarımız, ajanlarımız ve diğer görevliler; bütün İslam dünyasını bu nefret edilen, yalancı, vicdansız ve hasis tüccar ruhlu halka karşı en şidetli ayaklanmalar yapmaları konusunda çılgınca ateşlemelidir. Çünkü, şayet biz öleceksek bile İngiltere de en azından Hindistan'ı kaybetmelidir."[73]

Kaiser'in İslam dünyasından beklentilerini açıkça gösteren bu heyecanlı üslubun bir sebebi de aynı günlerde Osmanlı devleti ile yapılan ittifak görüşmelerinin yoğun şekilde sürüyor olmasıydı. II.Wilhelm'in İslam dünyasına ilişkin beklentileri sadece kendi şahsi görüşlerini ifade etmiyordu, bilakis bu düşüncenin arkasında Almanya'nın idarecilerinin büyük bir kesimi bulunuyordu ve bu 1890'lı yılların ortasından itibaren sürdürülen Alman Şark politikasının *"bir başka araçla* (*mit anderen Mitteln*)" devamı demekti. Bu anlamda Türkiye İngiltere'ye karşı girişilecek büyük çaptaki ihtilalci savaşın en önemli çıkış zeminini oluşturacaktı.

Osmanlı devleti ile yapılan 2 Ağustos tarihli ittifaktan en önemli beklenti Panislamist unsurları harekete geçirecek olan halife-sultan'ın cihat ilânıydı kuşkusuz. Ancak Almanya'nın savaş stratejisinde Türkiye'ye düşen rol iki yönlüydü: Bir taraftan Türkiye Boğazlar'ın güvenliğini ve Karadeniz'in kontrolünü Ruslara karşı sağlayıp, güney Kafkasya'da, Rusya'nın güney kanadına sürekli bir tehdit oluşturma görevini ifa edecek; öte yandan İngiltere'nin

---

[72] Fischer, *a.g.e.*, s. 139, 140.

[73] *Kaiser'in ifadeleri Almanca olarak: "England muss "öffentlich die Maske christlicher Friedfertigkeit ... abgerissen werden. Unsere Konsuln in der Türkei und İndien, Agenten usw. müssen die ganze mohammedanische Welt gegen dieses verhasste, verlogene, gewissenlose Krämervolk zum wilden Aufstande entflammen; denn wenn wir uns verbluten sollen, dann soll England wenigstens Indien verlieren."* Fischer, *a.g.e.*, s. 140; Oldukça uzun bir haşiyenin son paragrafını oluşturan sözlerin tamamı şu şekildedir*: „Jetzt muss dieses ganze Getriebe [i. e. die englische Politik,Sal. Ob.] schonungslosaufgedeckt werden und ihm öffentlich die Maske christlicher Friedfertigkeitin der Öffentlichkeit schroff abgerissen werden und die PharisäischeFriedensheuchelei an den Pranger gestellt werden!! Und unsereConsulnin [der, Sal. Ob] Türkei und Indien, Agenten etc. müssen die ganze Mohammed[anische, Sal. Ob.] Weltgegendieses verhaßte, verlogene, gewissenloseKrämervolk zum wilden Aufstande entflammen; denn wenn wir uns verbluten sollen, dann soll England wenigstens Indien verlieren."* Bkz. *Deutsche Dokumente, Vom Eintreffem der serbischen Antworte in Berlin bis zum Bekantwerden der russichen allgemeinen Mobilmachung*, Band 2, 2. Auflage, Berlin 1922. Dokument Nr. 401, Marginale Wilhelm II. an ein Telegramm der deutschen Botschaft aus Petersburg vom 30. 07. 1914**,** s. 132-133.

dünya imparatorluğu sistemindeki en hassas yerleri olan Mısır ve Hindistan'a karşı Almanya'nın girişeceği harekâtlarda Türkiye bir sıçrama tahtası olarak kullanılacaktı. Türkiye'nin savaşa girmesi için Almanya'nın gösterdiği büyük çabalar ve bölgesel/toprak imtiyazları da bu şartlar altında anlaşılmalıdır.[74]

İşte İngiltere'nin savaşa gireceğinin kesinleşmesinin ardından girişilen Türkiye ile ittifak görüşmelerinin kısa sürede sonuçlanması ve 2 Ağustos tarihinde gizli bir anlaşmanın yapılması Almanya'nın İslâm dünyasına ilişkin planlarını uygulamaya sokmasına yönelik bütün çekinceleri ortadan kaldırmış ve artık faaliyet aşamasına geçilmişti.

Almanya'nın Birinci Dünya Savaşı sırasında uygulamaya koyduğu Şark ve İslâm stratejisinin parametrelerini anlamak ve özellikle de Osmanlı devletinin savaş sırasında İslam dünyasında giriştiği Panislamist bir takım faaliyetlerin arka planını kavramak için Alman Dışişleri'nde en fazla orta elçi rütbesine kadar çıkabilmiş Max von Oppenheim'ın çalışmalarından haberdar olunması gerekmektedir. Oppenheim'ın şahsında Alman devletinin ve karar vericilerinin 1890'lardan itibaren giriştiği yeni yolu da görebiliyoruz. Oppenheim'la ilgili ikinci önemli husus, onun Birinci Dünya Savaşı'nda Almanya'nın İslam dünyasına yönelik planlarını en derli toplu ve somut önerilerle ortaya koyan kişi olmasından ileri gelmektedir. Zira Oppenheim 2 Ağustos 1914 tarihinde Alman Dışişleri Bakanlığı bünyesinde (ikinci defa) başladığı görevinde Alman Şark politikasının genel hatlarını oluşturmak ve bunun için gerekli kurumsal oluşumu sağlamakla görevlendirilmişti.

1.2. İslam Stratejisinin Mimarlarından Max von Oppenheim

Öncelikle Osmanlı Devleti ile Almanya İmparatorluğu arasında akdedilen ittifak anlaşmasının ardından Max von Oppenheim'ın yeniden Berlin'de göreve çağrılmasının nedenlerini ortaya koymak gerekmektedir. Bunun için de genel hatlarıyla Oppenheim'ın hayatına ve Alman Dışişleri Bakanlığı bünyesinde ifa ettiği önceki görevlerine göz atmamız lüzumludur. Çünkü Oppenheim, Almanya'da 1880'lerin ikinci yarısından itibaren yükselişe geçip Birinci Dünya Savaşı'nda zirveye ulaşan anlayışın ve ruhun bir ürünüdür. Zamanın ruhu *(Zeitgeist)* Almanya'nın "Weltmacht" olması yolunda her türlü imkandan yararlanmayı kendine mübah saydırıyordu, çünkü Almanya Avrupa'yı saran emperyalizm çılgınlığında geç kalınmışlık duygusunun yarattığı panik içindeydi. Böyle bir dönemin insanı olarak Oppenheim'ı diğerlerinden farklı kılan özelliği, ömrünün önemli bir bölümünü gerek Dışişleri

[74] İhtilalci politikaların boyutu o kadar genişti ki, bunun içine İrlanda ve Amerika da dahildi. Türkiye ile görüşmelerin yoğun şekilde sürdürüldüğü günlerde Kafkasya'da ve Polonya'da oluşturulacak ihtilalci politikalar uygulamaya sokuluyordu bile. Bkz. Fischer, s. 99, 100 ve s. 140, 141

bünyesinde gerekse de yaptığı uzun araştırma seyahatleriyle Şark'ta geçirmiş olmasıdır. Aynı zamanda amatör bir arkeolog olan Oppenheim Tell-Halef harabelerini keşfi ve burada yaptığı kazılarla meşhur olmuş birisidir.[75]

Birinci Dünya Savaşı başladığında uygulamaya sokulan İslam stratejisi çerçevesinde Max von Oppenheim'dan yararlanılması gündeme geldi ve ondan, öncelikle İslam stratejisinin genel hatlarını çizecek bir rapor sunması istendi. Daha sonra sözkonusu raporunda (Büyük Memorandum) da geçen propaganda amaçlı faaliyetlerin organizasyonu konusunda çalışma yapması istendi. Bu organizsayonlardan en önemlisi, ilk başta basit bir tercüme bürosu şeklinde düşünülen, fakat sonradan *"Nachrichtenstelle für den Orient"* (NfO) (Şark İstihbarat Birimi) adını alıp geniş bir propaganda faaliyetini içine alacak şekilde oluşturulan yapıdır. Bir diğer faaliyeti ise Müslüman esirlere yönelik propaganda ve diğer planlamaları içeren uygulamalarıdır. Her iki konuyu da sonraki bölümlerde ayrıntılı şekilde ele alacağımızdan şimdi Oppenheim'ın 1914 yılına kadar ki hayatına değinebiliriz.

Max Freiherrn von Oppenheim[76] 15 Temmuz 1860'da Kölnlü bir banker olan Albert von Oppenheim'ın oğlu olarak aynı şehirde dünyaya geldi. Almanya'nın en önde gelen Yahudi kökenli zengin ailelerinden birine mensup Max Oppenheim'ın babası Albert Oppenheim evlenmeden hemen önce Yahudilik'ten Katolikliğe geçmişti. Bu geçiş Oppenheim ailesinde ilkti ve sonrası gelecekti. Albert'in eşi, aynı zamanda Max Oppenheim'ın annesi Paula, Kölnlü Katolik bir aileye mensuptu. Baba Oppenheim bir aile kurumu olan Köln'deki Bankhaus Oppenheim jr&Cie'nin küçük ortağıydı. Oğlu Max doğduğunda banka 70 yıllık bir geçmişe sahipti.[77]

Özel öğretmenlerle başlayan eğitim hayatının Gymnasium safhasında Max Oppenheim tabiat bilimlerine merak sarmış ve bu onda bir gezgin araştırmacı olma fikrinin oluşmasına neden olmuştu. Onun bu gezme, tabiattan malzeme toplama merakı ve onları tasnif ederek sistemleştirmeye alışkanlığı ileride yöneleceği arkeoloji ve kültürel araştırmalarında çok işine yarayacaktı. Oppenheim'ın bu alışkanlığını daha da geliştirecek ve ileride oluşturacağı çeşitli koleksiyonlar yanında bir de müze kurmasının altyapısını oluşturacaktı.[78]

Seyahat etmeye olan tutkusu Şark'a olan ilgisiyle birleşince Oppenheim tipinde bir kişiliğin ortaya çıkması pek de zor olmamıştı. Nitekim onun, İslâm'a ve Şark'a olan ilgisi

---

[75] Max von Oppenheim'ın Tell-Halef harabelerinde kazı yapmak için Osmanlı devleti makamlarından ikişer yıllık iki izin aldığını görüyoruz. Bunlardan biri 28 Ağustos 1909'dan itibaren, diğeri ise 1911 yılı Mayısı'ndan itibaren geçerli idi. Belgelerde *"âsâr-ı atîka mütehassısı"* olarak geçen Oppenheim ilk kazı iznini Alman sefareti kanalıyla aldığını görüyoruz. İlgili belgeler için bkz. BOA, BEO 3643/273151 (1327.N.14); ŞD 225/39 (1327.N.11); BEO 3818/286327 (1328.L.29).

[76] Tam adı Max Adrian Simon von Oppenheim'dır. Bkz., Oberhaus, *a.g.e.,* s. 54.

[77] Köln'deki merkezinde faaliyetlerini 21. yüzyılın başına kadar sürdüren banka 15 Mart 2010 itibariyle Deutsche Bank tarafından satın alınmış ve faaliyetlerini artık bu kurumun bünyesinde sürdürmektedir. Deutsche Bank'ın ilgili basın açıklaması için bkz., http://www.db.com/presse/de/content/presse_informationen_2010_4922.htm

[78] Berlin'deki Tell-Halef Müzesi. Bu müzeyi tanıtıcı çalışma için bkz. Max von Oppenheim, *Führer durch das Tell Halaf Museum*. Berlin 1934.

daha sekiz yaşında bir çocukken kendisine hediye edilen dört ciltlik *"1001 Gece Masalları"* kitabıyla uyanmıştı. Buna bir de Oppenheim'ın yetişme çağında Almanya'da hakim olan dünyayı keşfetme ve fethetme ruhu eklenince zamanın ruhuyla kendi içindekini birleştirmesi pek de zor olmadı. Bu yüzden de Şark'taki keşifler ve seyahatler onun için bir tutkuya dönüştü.[79]

Lise (Gymnasium) sonrası yüksek öğrenimini tabiat bilimlerinde yapmak isteyen Oppenheim'a babası buna karşı çıkmış ve 1879 yılında Elsas bölgesinde yer alan Strasburg'da[80] babasının istediği hukuk eğitimine başlamıştı. Berlin, Köln ve Göttingen'de devam eden üniversite hayatını 1883 yılında hukuk doktoru ünvanıyla tamamladı. Meslek hayatına ve memuriyete Bergsheim, Wiesbaden ve Rüdesheim gibi şehirlerdeki mahkemelerde çalışarak bir süre devam eden Oppenheim, özellikle Wiesbaden'de kurduğu dostlukları hayatının sonuna kadar devam ettirecekti. Nitekim onun ileriki dönemde dışişleri kariyerine başlamasındaki desteklerinden tanıyacağımız Hermann Graf von Hatzfeldt'i bunlara dahil edebiliriz.[81]

Meslek hayatına başladığı 1883 yılının kşında ise Oppenheim, dayısı Alexander Engels ile hayalini kurduğu olan Şark seyahatine çıktı. Onun Şark'ı ilk defa kendi gözleriyle gördüğü bu seyahati Napoli, Atina ve İzmir üzerinden İstanbul'a gitmek şeklinde planlanmıştı. Bu seyahatinde Oppenheim hayal ettiği Şark'ı bulamasa da, çünkü bu yolculuğunda daha çok Avrupalılar ve yerli gayrımüslimlerle ve eğlence ortamlarında vakit geçirmişti, koleksiyon oluşturma alışkanlığını sürdürmüş ve Türk kadın kıyafetlerini toplamayı ihmal etmemişti. Nitekim Almanya'ya döndüğünde topladığı bu kıyafetlerden Wiesbaden'da bir "Türk odası" kurmuştu. Şark'a yaptığı ikinci seyahat üç yıl sonra 1886'da Fas'adır. Aradığı Şark'ı bir ölçüde Fas'da bulan Oppenheim orada oldukça maceralı bir altı ay geçirmiş ve ciddi şekilde ölüm tehlikesi atlatmıştır. Bu yolculuğundan sonra Berlin'e giden Oppenheim, Wiesbaden'de başladığı Arapça derslerine orada devam eder. Berlin'de Dışişleri'nde komisyon başkanı olan ve aynı zamanda Almanya'nın sömürge politikalarının ateşli bir savunucusu olan dayısı Heinrich von Kusserov'la yaptığı görüşmeler ve sohbetler onun Berlin'deki önde gelen şarkiyatçılarla tanışmasına ve bu çevrelere girmesine vesile olur. Bu çevreden biri olan Gerhard Rohlfs'la tanışması onun önüne Şark'ın kapılarını daha da

[79] Gabriele Teichmann, „Grenzgänger zwischen Orient und Okzident. Max von Oppenheim 1860-1946", Gabriele Teichmann, Gisela Vögler (Hgg), *Faszination Orient. Max von Oppenheim: Forscher, Sammler, Diplomat* içinde, Köln 2001, s. 11-14; Ayrıca o dönem Schlimann'ın Truva hazinelerini bulduğu bir dönemdi ve Schlimann bir kahraman muamelesi görüyordu.

[80] Strasburg'da üniversite eğitimi gördüğü sırada zorunlu askerlik hizmetini de yerine getiren Oppenheim'ın burada o dönemde şehzade olan II. Wilhelm'le bir arkadaş toplantısında tanıştığı ve hatırasında „*benim gelecekteki saygıdeğer imparatorum"* dediği belirtilmektedir. Bkz. Sean McMeekin, *The Berlin Baghdad Express. The Ottoman Empire and Germany's Bid for World Power, 1898-1918, London 2010,* s. 17.

[81] Teichmann, *a.g.e.*, s. 14, 15.

açacaktır. Zira Rohlfs dönemin en popüler araştırmacı seyyahlarından ve seyahat yazarlarından birisir. Rohlfs ve başka kimselerle olan yoğun münasebeti Oppenheim'ın Şark'a olan romantik ilgisinin politik bir yön kazanmasında da etkili olmuştu. Zira Oppenheim artık, daha yeni yeni gelişen Alman kolonyal (sömürge) düşüncesinin bir taraftarı olmaya başlamıştır. Nitekim Çad Gölü bölgesine yönelik bir ekspedisyon (araştırma seyahati) gerçekleştirme planı ve Alman Doğu Afrikası'na gitmesi onda bu yöndeki düşüncelerin bir tezahürüdür.[82]

1892 yılında Oppenheim'ın üçüncü Şark seyahati başlar. Bir arkadaşıyla birlikte çıktığı bu seyahatte önce İspanya'ya, ardından Mağrib'e gidilmiştir. İki arkadaş orada ayrılırlar ve Oppenheim yalnız olarak Kahire'ye gider. Kahire'de ilk önce lüks bir otelde ve batılılar arasında vakit geçiren Oppenheim sonradan Arapçasını geliştirmek ve Şark'ı daha yakından tanımak üzere yerli halkın yaşadığı mahalleden bir ev kiralar ve oraya yerleşir. Evdeki hizmetçilerinin Arapça'dan başka dil konuşmalarını istemez. Burada halkın arasına karışıp pazarlarda dolaşan, çöle geziler yapan ve El-Ezher'deki tartışmaları takip eden Oppenheim İslam'ın ruhunu anlamaya çalışır.[83]

Bir süre sonra Oppenheim Akdeniz'den İran Köfezi'ne kadar bölgeyi içine alacak büyük bir ekspedisyon yapmaya karar verir. Bunun için Beyrut'ta ekibini oluşturan Oppenheim önce Şam'a gider ve esas seyahatini 24 Temmuz 1893'de oradan başlatır. Zor Sancağı ve Fırat nehri boyunca Osmanlı mutasarrıfının korumasında yapılan seyahatinde Oppenheim Bedevilerle de ilk kez karşılaşır. Bu ilk karşılaşmada Şammar kabilesi şeyhi Faris Paşa'nın misafiri olur. Faris Paşa ile bir kardeşlik akdi yapan Oppenheim artık Bedeviler arasında onun referansıyla dolaşacaktır. Basra üzerinden Şattü'l Arab'a ulaşan Oppenheim oradan gemiyle önce Hindistan'a sonra ise geri dönüp Doğu Afrika'daki Alman kolonisine gider.[84] 1894 yılında tamamladığı bu gezisinde Doğu Afrika'daki bakir ve verimli topraklarda tarım yapılması fikrinden çok etkilenen Oppenheim Afrika'da plantasyon tarımı yapmak için bir şirket kurar ve 1916 yılında şirkete ve topraklarına İngilizler tarafından el konulana kadar burada kahve ve kauçuk gibi bazı ürünlerin tarımını yapar.[85]

Afrika'nın paylaşılmasının son hızla sürdüğü o yıllarda Almanya'nın sömürgecilik politikası ve arzusu da tavan yapmıştır. Oppenheim da döneminin ruhundan fazlasıyla etkilendiğinden Almanya'ya yeni koloniler kazandırmak için bir takım girişimlerde bulunur. Almanlar Batı Afrika'daki Alman sömürgesi Kamerun'a bir hinterland kazandırma düşüncesindedir. İşte Oppenheim da bu düşünceyle Çad Gölü bölgesine kuzeyden, Libya'dan,

[82] Teichmann, *a.g.e.*, s. 15-18.
[83] Teichmann, *a.g.e.*, s. 19, 20.
[84] Teichmann, *a.g.e.*, s. 20-23.
[85] Teichmann, *a.g.e.*, s. 24, 25.

bir ekspedisyon yapmayı planlamıştır. Bundaki gayesi hem Almanya'ya Orta Afrika'da yeni sömürge alanları kazandırmak hem de şahsi merakı olan yeni vahalar ve bölgeler keşfetmeyi gerçekleştirmektir.[86]

Ancak seyahat için Dışişleri'nden izin alması gerekiyordu. Dışişleri, seyahatin masrafları Oppenheim'ın babası tarafından karşılanacağı taahhüdüyle bunu kabul etmiştir. Bütün hazırlıkların tamamlandığı bir sırada sözkonusu bölgenin Sudanlı yerel hükümdar Rabeh tarafından kendi topraklarına katıldığı haberi geldi. Oppenheim'ın büyük bir arzuyla hazırlandığı bu seyahatin bu şekilde sonuçlanması, yönünü İstanbul'a çevirmesine neden oldu. 1895'de geldiği İstanbul'da Sultan Abdülhamid'le görüşür. Onbeş dakika planlanan görüşme iki saati aşar ve görüşmenin ana konusu Panislamizm'dir. Bu görüşmeyle Abdülhamid'in Panislamist düşüncelerinden emin olan Oppenheim'a Sultan, özellikle Bedevilerle ilgili sorular sorar. Bu konuda kendi tecrübelerini aktaran Oppenheim'ın İstanbul'da görüşmek istediği kişiler vardır, ancak bu kimselerin Batılılarla görüşmesi normalde yasaktır. Ancak Abdülhamid'den istenen izin çıkar ve Oppenheim İzzet Paşa ve Şeyh Abdülhüda ile görüşür.[87] Berlin'e dönüşünde, kendisine büyük ün kazandıracak ve Alman Dışişleri kapılarını açacak olan eseri *"Vom Mittelmeer zum Persichen Golf"*'ü (Akdeniz'den İran Körfezi'ne) kaleme alır.[88]

Alman kültürüne ve Alman sömürgecilik çabalarına bilgisi ve servetiyle her türlü katkıyı vermekten geri durmayan bir adam olarak Openheim'ın esas hedefi Alman Dışişleri'ne girmekti. O dönemki Almanya'nın Şark ve Afrika planları çerçevesinde bir görevlide olması gereken bütün şartları fazlasıyla yerine getirmesine rağmen Oppenheim'ın Alman Dışişleri'nde bir kariyere başlaması hiç de kolay olmamıştır.[89] Daha önce iki kez (1887 ve 1891) başvuruda bulunduğu Dışişleri'nden ancak 1896 yılında olumlu bir cevap alır ve Kahire'deki Alman elçiliği bünyesinde göreve başlatılır. İstediği yere giren Oppenheim'ın Alman Dışişleri'ndeki pozisyonu ise tartışmalıdır. Çünkü onun Kahire'deki görevi diplomasi bürokrasisinin hiyerarşik yapısı içinde tam bir yere oturmuyordu. Normal bir elçilik görevlisi gibi değildi ve kendisine geniş bir serbestiyet tanınmıştı. Onun Kahire Alman elçiliğindeki

[86] Oppenheim'ın Afrika'da yeni keşifler yapmak için Sultan Abdülhamid'den izin istemesine ve seyahatinin amacına yönelik olarak bkz. BOA, İ. HUS 18, 1311.Ca. 28.

[87] Teichmann, *a.g.e.*, s. 25-27.

[88] Teichmann, *a.g.e.*, s. 27; Tam adı *„Vom Mittelmeer zum Persichen Golf. Dur den Hauran, die syrische Wüste und Mezopotamien"* olan iki ciltlik bu eserin birinci cildi 1899 yılında ikincisi de 1900 yılında Berlin'de yayınlanmıştır. Bu eser için Lawrence'ın „the best book on the Area I know" dediği belirtiliyor. Bkz. Teichmann, *a.g.e.*, s. 27; Ayrıca bir arkeolog ve araştırmacı olarak Max von Oppenheim'ı ele alan kısa hayat hikayesi için bkz. Werner Caskel, "Max Freiherr von Oppenheim (1860-1946)," *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, Band 101, Neue Folge Band 26, Wiesbaden 1951.

[89] Oppenheim'ın Alman Dışişleri'ne yaptığı başvurularda her şartı yerine getirmiş olmasına rağmen ilk iki başvurusunun reddedilmesinin temel nedeni Yahudi kökenli olmasıydı. Oysa daha önce de belirtildiği üzere, kendisi Katolik'ti. Alman devletinin karar vericilerinin Yahudilerin ve Yahudi kökenlilerin devlet kademelerinde yükselmesine olumsuz yaklaşımlarına en tipik örnek Oppenheim'ın durumudur. Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. Kröger, *a.g.e.*, s. 111-113; Oberhaus, *a.g.e.*, s. 58-62.

asıl görevi İslâm dünyasını ve basınını gözlemlemek ve bu konularda raporlar hazırlamaktı.[90] Oppenheim'ın durumunun farklılığı maaş alırken de kendini gösteriyordu: Öyle ki onun aldığı maaş bile Kahire elçiliği personel giderlerine dahil değildi. Maaşı Berlin merkezli başka bir fon üzerinden sağlanıyordu. Bir nevi sözleşmeli personel niteliğine sahipti ve sözleşmesi her yıl yenileniyordu. Dolayısıyla daimî personel statüsünde de değildi. Serbest ataşe benzeri bir pozisyon olan görevindeki belirsizlik Oppenheim'ın kendisini de rahatsız ediyor ve bunun giderilmesi için taleplerde bulunuyordu.[91]

Oppenheim'ın Mısır'da çalışması kendi kişisel tercihi olduğu kadar, Mısır'ın Avrupa devletlerinin Doğu Akdeniz ve Afrika politikalarında artan önemiyle de ilgiliydi. Kahire'nin, dolayısıyla Mısır'ın öteden beri varolan önemi Süveyş Kanalı'nın 1869'da açılmasından sonra çoğalmışsa da, Avrupa diplomasisindeki önemi daha ziyade 1882'de Mısır'ın İngiltere tarafından işgaliyle artmıştır. 1880'lerden itibaren tırmanışa geçen emperyalizmin Afrika'yı kolonileştirme süreci esas olarak 1882'deki Mısır işgaliyle amansız bir sömürgecilik yarışına sebebiyet vermişti. Bunun yanında Ortadoğu'nun büyük kısmına sahip olan Osmanlı devletinin zayıf ve her an yıkılacakmış gibi görünen yapısı, onun mirasının paylaşılmasından en optimum şekilde yararlanmayı düşünen Avrupalı büyük güçlerin dikkatini İslâm coğrafyasına çekiyordu. İşte bu sebeplerden Mısır hem Afrika'nın hem de Ortadoğu'nun gelecekteki paylaşımında en fazla payı kendi hanelerine yazdırmak isteyen Avrupalı güçler için en stratejik yerdi.[92]

İngiltere'nin Mısır'a yerleşmesinden sonra özellikle Bismarck Fransa ile İngiltere arasındaki anlaşmazlıkları Avrupa güçler dengesinde kendi lehine kullanmak için Mısır meselesine de el atmış ve orada aktif bir diplomasi takip etmişti. Bismarck sonrası (1890 sonrası) dönemde de Alman dış politikasında Mısır'ın önemi azalmamış, bilakis Almanya'nın dünya gücü olma yolundaki hedefi sonucu Ortadoğu'ya ve Afrika'ya ilişkin planlarında merkezi bir konuma yükselmişti. Bunun yanısıra Almanya *"Weltmacht"* olma yolunda İngiltere'ye karşı kullancağı bir koz olabilir düşüncesiyle Mısır'ın iç meselelerini yakın takibe almıştı.

İngiltere ile ilişkilerde Mısır'a ve İslâm dünyasına ilişkin bilgilerin önem kazanması ve bu konuda Alman Dışişleri'ne gerekli enformasyonu sağlayacak eleman eksikliği Max von Oppenheim'ın daha önce, Yahudi asıllı olması gerekçesiyle, iki kez reddedilen başvurusunun 1895 yılında kabul edilmesine neden olmuştu.[93] Max von Oppenheim'ın 2 Haziran 1896'da

[90] Teichman, *a.g.e.,* s. 33.
[91] Oppenheim'ın pozisyonuyla ilgili olarak bkz. Kröger, *a.g.e.,* s. 114, 115.
[92] Kröger, *a.g.e.,* s. 108-110.
[93] Üçüncü denemedeki kabulde aynı zamanda bir aile dostları da olan Almanya'nın Londra Büyükelçisi Kont Paul von Hatzfeldt'in referansının etkili olduğunu görüyoruz Oberhaus, *a.g.e.,* s. 60.

başlayıp 1909 yılı ortasına kadar fiilen sürdüreceği, ancak resmi olarak 1910 yılında ayrılacağı, Kahire Elçiliği'ndeki ataşelik görevi aynı zamanda Alman Şark politikalarının en yoğun dönemini yaşadığı yıllara rastlar.[94]

Hayatının en güzel yılları olarak tanımladığı bu süre zarfında Oppenheim başta İstanbul olmak üzere Osmanlı coğrafyasında bir çok araştırma seyahatlerine çıktığı gibi Tunus ve Cezayir gibi Afrika'nın bazı bölgelerine de gezilerde bulunmuştu.[95] Almanya'nın Londra elçisinin Oppenheim'ın Mısır'da görevlendirilmesinde devreye girmesinde, elçinin Londra'daki diplomatik faaliyetlerinde bölgeye ve oradaki gelişmelere ilişkin sağlam ve taze bilgiye duyduğu ihtiyaç etkili olmuştu. Oppenheim her ne kadar Kahire elçiliğinde görevli görünüyorsa da aynı zamanda Mısır ve İslâm dünyasına ilişkin gelişmeler konusunda Paris ve Londra elçiliklerine güncel enformasyon da sağlayacaktı. Almanya'nın Londra elçisi von Hatzfeldt'in Oppenheim'la yakından ilgilenmesine en iyi örneklerden birisi, Oppenheim'ın daha Dışişleri'ne girmeden önce Afrika'ya yapacağı bir gezi için Sultan Abdülhamid nezdinde yaptığı izin başvurusuna referans olmasıdır.[96]

Kahire'de bulunduğu dönemde birbirinden çok farklı ikili bir hayat süren Oppenheim'ın Mısır'daki Avrupalılarla sürdürdüğü Avrupa yaşam tarzına uygun ilişkileri yanında yerli halkın ileri gelenleriyle kurduğu ilişkiler ağı da günlük yaşantısının bir parçasıydı. Kahire yaşamında kurduğu dostluklar arasında gazeteci ve sonradan Osmanlı Mebusân Meclisi'nde yer alacak olan Şekip Arslan, Mısırlı Şeyh Sedat, Osmanlı devletinin Mısır komiseri Muhtar Paşa ve hem İslamcı hem de Mısır milliyetçisi kişilikleriyle tanınan Muhammed Abduh ve Ali Yusuf gibi şahsiyetler bulunuyordu.[97] Yine Mısır'da İngiliz idaresine karşı kurulan *Hizbü'l-Vatanî*'nin ikinci başkanı olan Muhammed Ferid de Oppenheim'ın irtibatta olduğu kişiler arasındaydı.[98]

Oppenheim'ın Kahire'deyken çıktığı uzun süreli seyahatleri arasında 1897'de gerçekleştirdiği bir aylık Suriye seyahati yanında 1899 yılının ikinci yarısında yaptığı yedi aylık Suriye, Mezapotamya ve Doğu Anadolu seyahatleri sayılabilir.[99] Bütün bir 1902 yılını

---

[94] Oberhaus, *a.g.e.,* s. 63.
[95] Kröger, M., *a.g.e.,* s. 114,115.
[96] 28 Cemaziyelevvel 1311 (7 Aralık 1893) tarihli belgede: *"Kolonya mütemevvilatından bir bankerin mahdumu olub Afrika dahilinde inkişafat-ı fenniye icrası arzusunda bulunan Baron Maksi Oppenheim'a müşkülat ve tehlikeden masuniyet için ferman-ı âlî takdir ve i'tası Londra'daki Almanya sefiri tarafından iltimas olunmasıyla bunun emsali mesbuk olduğu halde suretinin arzı ferman buyrulduğundan üçyüzbir ve üçyüzüç tarihlerinde bâirade-i seniyye isdar ve i'ta olunmuş olan iki kıt'a ferman-ı âlinin suretlerinin takdim kılındığına dair...."* Bkz. BOA, İ.HUS 18.
[97] Teichmann, *a.g.e.*, s. 34.
[98] Muhammed Ferid, *Mısır Mısrlılarındır. İngiliz İşgaline Karşı Osmanlı Hilafeti*, çeviren: Ali Benli, Macit Karagözoğlu, İstanbul 2007, s.205..
[99] Oppenheim'ın bu seyahatiyle ilgili olarak kaleme aldığı makale için bkz. "Bericht über eine im Jahre 1899 ausgeführte Forschunsreise in der Asiatischen Türkei", *Zeitschrift der Gesellschaft für Erdkunde zu Berlin* 36 (1901), s. 69-99

araştırma seyahati için Amerika'da geçiren[100] Oppenheim'ın İstanbul'a geliş gidişleri uzun süre devam etti. Yine 1905 yılında gerçekleştirdiği Tunus ve Cezayir seyahatleri de bu gezilere dahildi.[101] Ancak Oppenheim'ın yaptığı gezilerden elde ettiği izlenimleri yansıttığı raporların Berlin'deki etkisi her zaman çok inadırıcı olmuyordu. Onun görüşlerine Berlin'de değer veren bir kesim olduğu gibi küçük gören bir kesim de mevcuttu.[102]

Kahire'de bulunduğu süre boyunca Oppenheim, Berlin için toplam 467 rapor kaleme almıştır. Birincisi 28 Haziran 1896 ve sonuncusu 8 Haziran 1909 tarihlerini taşıyan bu yazılar içinde Kahire dışında dünyanın çeşitli yerlerinden gönderilen raporlar da vardır. Raporlarındaki konuların ana temasını Mısır'daki politik gelişmeler oluştururken, ikinci sırasında da Araplar arasındaki İslâmî cereyanlar ve oluşumlar yer alır. Oppenheim'ın İslâm dünyasına ve Mısır'a ilişkin verdiği bilgiler Berlin'in dışında başta İstanbul, Paris ve Londra olmak üzere Tahran, Kalküta ve Bombay gibi çeşitli Alman temsilciliklerine de aktarılmıştır. II. Wilhelm'in de bu raporları takip ettiğini anlıyoruz. Nitekim Oppenheim'ın 1899'da kaleme aldığı Bağdat demiryoluyla ilgili raporunun kenarına II. Wilhelm "çok güzel!" diye not düşmeyi ihmal etmemişti.[103]

Oppenheim'ın Mısır'da bulunduğu sıradaki faaliyetleri zaman zaman İngilizleri ve Fransızları da rahatsız etmişti. İngiliz ve Fransız basınında çıkan iddialara göre Oppenheim, İngiliz ve Fransız düşmanlığını besleyen Panislamist hareketlere destek veriyordu. Bu yüzden bazı bölgelere yapacağı ziyaretler aynı çevrelerce hiç de dostane karşılanmıyordu.[104] İngilizler ve Fransızlar Alman elçiliğinde böylesine küçük bir pozisyonda görevi olan, ama yetenekleri ve etkisi çok fazla olan bu kişinin Alman İmparatoru'nun özel ajanı olduğu yolunda spekülasyonlar yaptıkları gibi Müslüaman olduğu yönünde dedikodular da çıkarıyorlardı. Zira Arapça'yı kullanmasındaki mükemmellik ve Şark yaşantısına uyumdaki başarısı olağanüstü görünüyordu.[105]

Alman elçiliği ise Oppenheim'ın hareketlerinin kendini bağladığını söyleyip, bunların Almanya'yı bağlamayacağını iddia ediyordu. Hatta bir keresinde İngilizlerin Oppenheim'la ilgili şikayetleri İngiltere'deki Alman elçiliği kanalıyla da ifade edilmişti.[106] Oppenheim'ın Mısır'ın yerli ileri gelenleriyle ve *turkophil* olan Panislamist çevrelerle olan ilişkileri

[100] Oppenheim'ın bu Amerika gezisi Bağdat Demiryolu projesinin Amerika'daki benzer demiryolu projeleriyle karşılaştırma amacına matuf olup, gezinin masraflarını kendi cebinden karşılamıştır. Bu geziye ilişkin izlenimlerini Deutsche Bank 1904 yılında *"Zur Entwickelung des Bagdadbahngebiets und insbesondere Syriens unter Nutzanwendung amerikanischer Erfahrungen"* başlığıyla kurum içi bir yayın olarak basmıştır. Oppenheim'ın Amerika'ya 1904 yılında ikinci bir seyahat yaptığını ve aslında Kahire'deki görevini Washington'a nakletme arzusunda olduğunu anlıyoruz. Bkz. Kröger, *a.g.e.,* s. 119.
[101] Kröger, *a.g.e.,* s. 115.
[102] Kröger, *a.g.e.,* s. 118.
[103] Kröger, *a.g.e.,* s. 116,117.
[104] 1906 yılında Reuter üzerinden yayınlanan bir haberde Oppenheim'ın Suriye'ye yapacağı geziyi Sina yarımadasındaki anti-İngiliz oluşumlardan yararlanmak için yapacağı şeklinde bir suçlama yer alıyordu. Kröger., *a.g.e.,* s 121.
[105] Teichmann, *a.g.e.,* s. 38, 39.
[106] Kröger, *a.g.e.,* s. 121.

İngilizleri o kadar rahatsız etmişti ki, bu yüzden 1906 yılında Almanya ve İngiltere devletleri arasındaki ilişkilerde ciddi bir krizin eşiğine gelinmişti. Endişeye kapılan Almanlar Oppenheim'a, görevinin yalnızca gözlem yapmak ve Kahire büyükelçisine de bu gözlemlerle ilgili bilgi vermek olduğu hatırlatmasında bulunmak mecburiyetinde kaldılar.[107]

1909 yılından 1910 yılı Kasımı'na kadar izinli sayılan Oppenheim nihayet Alman devletinin hizmetinden ayrıldı. 1910 yılında görevinden ayrılırken Alman İmparatoru Wilhelm tarafından kendisine diplomatik temsilcilikte üçüncü dereceye hitap eden *Ministerresident*'lik (Orta Elçi) ünvanı verildi. Wilhelm bununla bir bakıma yaptığı hizmetler karşılığında Oppenheim'ın gönlünü almak istemişti.[108] 1909 ile 1913 yılları arasını tamamen, varlığından ilk defa 1899 yılında haberdar olduğu[109] Tell-Halef'deki[110] arkeolojik çalışmalarına hasreden Oppenheim'ın Alman Dışişleri'nde ikinci kez göreve başlaması Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasından sonra Türkiye ile Almanya arasında bir ittifak anlaşmasının yapılmasıyla gerçekleşmişti. İngiltere'nin Almanya karşısında savaşa dahil olması İslâm dünyasının ve Panislamizm'in savaştaki önemini artırmış ve Almanya bunları bir silah olarak Osmanlı devleti üzerinden kullanmaya mecbur kalmıştı.

1.3. İslam Dünyası'nın Ayaklandırılması Meselesi

Daha önce de ifade edildiği gibi İslâmcı cereyanlar ve cihad ilanı gibi olgular Oppenheim'ın birinci dönem görevi sırasındaki raporlarına yansıdığı gibi Alman devletinin sivil ve askeri kanadına mensup üst düzey görevlilerin savaş stratejilerinde de yer verilen bir durumdu. Almanya'nın "İslâm silahı"nı ilk ne zaman gündemine aldığı konusu tam net olmamakla birlikte II. Wilhem'in 1896 yılı Ocak ayında Rus elçisiyle yaptığı bir görüşmede İngiltere'ye karşı Almanya'nın bu *"silahı"* kullanabileceğini açıkça ifade ettiği bilinmektedir.[111] Öte yandan uzun yıllar Türkiye'deki Alman askerî misyonunun başında

---

[107] Kröger, *a.g.e.*, s. 123.

[107] Kröger, *a.g.e.*, s. 124; Ministerresident:19 Mart 1815'de Viyana Konferansı'nda belirlenen diplomatik temsilcilikler düzenlemesindeki sıralamaya göre Büyükelçilerden sonra üçüncü sırada *Ministerresident (ministres résidents)*, yani orta elçiler gelirken son dırada da maslahatgüzarlar bulunuyordu. Ancak 1961'deki Viyana Konvansiyonu'nda Ministeresident'lik diplomatik temsilcilikler arasından çıkartıldı. Bkz. http://de.wikipedia.org/wiki/Ministerresident .

[109] Teichmann, *a.g.e.*, s. 40, 41

[110] Max von Oppenheim'ın Tell Halef'le ilgili başlıca çalışmaları şu şekildedir: "Der Tell Halaf und die verschleierte Göttin", *Der alte Orient* 10/1 (1908); *Der Tell Halaf, eine neue Kultur im ältesten Mesopotamien*. Leipzig 1931. İngilizcesi: *Tell Halaf. A New Culture in Oldest Mesopotamia.* Transl. by Gerald Wheeler. London 1932; London & New York 1933. Fransızcası: *Tell Halaf, la plus ancienne capitale subaréenne de Mésopotamie*. Paris 1933; *Tell Halaf , une civilisation retrouvée en Mésopotamie.* Edition francaise complétée par l'auteur, trad. de J. Marty. Paris 1939; "Die Inschriften vom Tell Halaf. Keilschrifttexte und aramäische Urkunden aus einer assyrischen Provinzhauptstadt. Hrsg. und bearb. von Johannes Friedrich, G. Rudolf Meyer, Arthur Ungnad, Ernst F. Weidner", *Archiv für Orientforschung* Beiheft 6 (1940); *Tell Halaf*. Band I: *Die prähistorischen Funde*, bearbeitet von Hubert Schmidt. Mit einer Einleitung zum Gesamtwerk von Max Frh. von Oppenheim. Berlin 1943. Bd. II.

[111] Oberhaus, *a.g.e.*, s. 102.

görev yapan Colmar von der Goltz 1899'da İngiltere'ye karşı muhtemel bir savaş durumunda potansiyel müttefiki olarak gördüğü Türkiye'nin Mısır ve Sudan'ı yeniden geri kazanmasının hiç de zor olmayacağını, zira 50 milyon Müslüman'ın Türkiye'yi desteklemeye hazır olacağını dile getirmişti.[112] Friedrich Bernhardi de ilk baskısı 1912 yılında yapılan eserinde İngiltere'ye karşı bir savaş stratejisi olarak Mısır ve Hindistan'da çıkartılacak isyanların İngiliz kuvetlerini uzun süre buralarda oyalayacağı tezini ileri sürmüştü. Gerçi Bernhardi eserinde Panislamizm'den veya Türkiye ile bir ittifak durumundan söz etmiyor, ama Mısır'la Hindistan halkının Avrupa savaşına dolaylı şekilde dahil edilmesi ihtimalini gündeme getiriyordu.[113]

Alman Dışişleri Bakanlığı'nın ve Alman Genelkurmayı'nın İngiltere'ye yönelik aksiyonları, savaşın çıkmasından itibaren İngiliz İmparatorluğu'nun iki anahtar pozisyonunu hedef alıyordu: Hindistan ve Mısır. Nitekim daha 2 Ağustos 1914'de Genelkurmay Başkanı Moltke Dışişleri'ne gönderdiği bir yazıda bu yöndeki düşüncelerini ifade etmişti. Moltke'nin İngiltere'nin savaş ilanından duyduğu hayal kırıklığıyla, 5 Ağustos'ta kaleme aldığı bir yazıda, görüşlerini çok sert şekilde tekrarladığını görüyoruz:

"Hindistan'ın, Mısır'ın ve de Kafkasya'nın ayaklandırılması en önemli bir konudur. Bu fikirlerin gerçekleştirilmesini ve de İslam fanatizminin uyandırılmasını Dışişleri Bakanlığı Türkiye ile yapılan anlaşmayla gerçekleştirecek konumdadır."[114]

Görüldüğü üzere 2 Ağustos tarihinde Max von Oppenheim Alman Dışişleri'nde yeniden göreve başladığında İslam dünyasının Osmanlı devleti kanalıyla İngiltere'ye karşı bir savaşın içine çekilmesi kesindi. Ancak bunun nasıl ve ne şekilde yapılacağı belirsizdi. İslâm dünyasının ayaklandırılmasının ne şekilde ve hangi organizasyonlarla yapılacağını ortaya koyan kişi, Ekim 1914 yılında Alman Dışişleri'ne sunduğu 136 sayfalık (büyük) memorandumuyla Max von Oppenheim'dı. Kasım ayı başında, Oppenheim'ın memorandumu Dışişleri'nden Kaiser'e sunulmak üzere Büyük Umumî Karargah'a *(Grosse Hauptquartier)* gönderildi.[115] Aşağıda daha yakından ele alınacak bu memorandumda Birinci Dünya Savaşı

---

[112] Oberhaus, *a.g.e.*, s. 101, 102.

[113] Friedrich von Bernhardi, *Deutschland und der nächste Krieg,* Sechste Auflage (6. Baskı), Stuttgart und Berlin 1913, s. 174; ayrıca muhtemel bir savaşta Türk ordusunun kuvveti ve etkisi konusundaki değerlendirmeler için bkz aynı eser s. 158, 159.

[114] Fischer, *a.g.e.*, s. 146.

[115] Max von Oppenheim, *Denkschrift betreffend Die Revolutienierung der islamischen Gebiete unserer Feinde*, Berlin 1914, Hausarchiv des Bankhauses Sal. Oppenheim jr.&Cie. (HBO), Nachlass Max von Oppenheims, Nr. 42 (NL MvO/42); Sözkonusu bu memorandumun içeriğinin geniş bir özetini ilk defa veren ve böylece kamuoyunu bundan haberdar eden kişi Karl Emil Schabinger von Schowingen'dir. Oppenheim'ın kurucusu olduğu Nachrichtenstelle für den Orient'in (NfO) 1915-1916 yılları arasında (Oppenheim'dan sonra) başkanlığını da yapan Schabinger 1967 yılında kaleme aldığı anıllarında memorandum ve NfO hakkında birinci ağızdan bilgiler vermektedir. Bkz. Karl Emil Schabinger Freiherr von Schowingen, *Weltgeschichtliche Mosaikssplitter: Erlebnisse und Erinnerungen eines kaiserlichen Dragomans*, Baden-Baden 1967 s. 116-125; Max Oppenheim'ın Ekim 1914 tarihli memorandumunun tam metninin ilk yayını için bkz. Tim Epkenhans, „Geld darf keine Rolle spielen, II. Teil, das Dokument [Max von Oppenheims großer Djihad-Plan]", *Archivum Ottomanicum,* 19 (2001), s. 121–163.

boyunca Osmanlı devleti ile Almanya'nın, Müslümanları İngilizlere, Fransızlara ve Ruslara karşı harekete geçirme planları genel hatlarıyla, ama ayrıntılı da sayılabilecek şekilde sıralanmıştır. Panislamizm ve onun potansiyeline ilişkin 1898'de kaleme aldığı ilk memorandumu 1914'dekine göre oldukça kısa sayılır. 1914'de kaleme aldığı büyük memorandum Panislamizm konusunu çok daha kapsamlı şekilde ele alması yanında, bir bakıma Almanya'nın Birinci Dünya Savaşı'ndaki Şark ve İslâm konusundaki "resmi görüşleri"ni de ortaya koyan bir belge niteliğindedir.

Oppenheim'ın memorandum üzerindeki çalışmasına ve hazırladığı plana ne derece önem verildiği Dışişleri bakanlığı müşaviri Arthur Zimmerman'ın 14 Eylül 1914 tarihli genelgesinden anlaşılmaktadır. Sözkonusu genelgeye göre Şark'taki ihtilal programlarına ilişkin bütün telgraflar Oppenheim'ın önüne konulacaktı.[116] Oppenheim, Almanya'nın şark politikasının propagandacısı konumundaki Ernst Jäck'le[117] birlikte çalışıyordu. Jäck o zamanlar Berlin Üniversitesi'nde Türk Tarihi profesörü ve liberal *Observanz* gazetesinin heyecanlı yazarıydı. Yine yurtdışındaki propaganda faaliyetlerini gerçekleştirecek olan ve savaşın başlangıcında oluşturulan *"Nachrichtenstelle für Auslandsdienst"* (Yurtdışı İstihbarat işleri Birimi) çalışanı Matthias Erzberger de Oppenheim'ın çalıştığı kimseler arasındaydı. Almanya başbakanı Bethmann Hollweg'in yakın çevresinden olan Jäck barış zamanında olduğu gibi savaş zamanında da Kaiser'e sunumlar yapma ayrıcalığına sahip biriydi. Nitekim 1915 yılı başında Şark'ta o zamana kadar gerçekleştirilen faaliyetleri İmparator'a ayrıntılı bir memorandumla anlatmıştı.[118]

Öte yandan, İslâm dünyasına yönelik çalışmaların merkezi konumundaki İstanbul'da bulunan büyükelçi Freiherr von Wangenheim ve yanındaki çalışma arkadaşları Weber ve Dr. Zimmer de Berlin merkezli çalışmanın en büyük destekçileri arasındaydı. İsyanlar çıkarma ve ihtilal faaliyetleri konusda Wangenheim'ın en büyük performası ise Alman-Rus sosyalisti ve devrimcisi Alexander Helphand'ı (Parvus) bu iş için keşfetmesi ve ondan yararlanması olmuştu. Savaş öncesi uzun bir dönem İstanbul'da bulunan ve buradaki İttihatçı çevrelerle kurduğu yakın ilişkileriyle tanınan Parvus Rusya'nın "parçalanması" görevine getirilmişti.[119]

1.4. Max von Oppenheim'ın Ekim 1914'deki Büyük Memorandumu: *"Denkschrift betreffend die Revolutinierung der islamischen Gebiete unserer Feinde"*

[116] Fischer, *a.g.e.,* s. 143.
[117] Türk-Alman kültürel ilişkilerinin tutkulu bir savunucusu ve en aktif şekilde takipçisi olan Ernst Jäck'in Osmanlı devletindeki eğitim ve kültür faaliyetleri için bkz Mustafa Gencer, *Jöntürk Modernizmi ve "Alman Ruhu." 1908-1918 Dönemi Türk-Alman İlişkileri ve Eğitim*, İstanbul 2003, s. 153-270.
[118] Fischer, *a.g.e,* s. 141-144.
[119] Fischer, *a.g.e.,* s. 144; Parvus'un Türkiye'deki faaliyetleriyle ilgili olarak bkz. M. Ertuğrul Düzdağ, *Yakın Tarihimizde Gizli Çehreler,* Nisan 2004, s. 3-41.

Max von Oppenheim'ın 1914 yılı Ekim sonuna tarihlenen 136 sayfalık memorandumu giriş ve sonuç bölümleri dışında 12 ana başlık ve 85 alt başlıktan oluşuyor. Önemine binaen memorandumun giriş kısmını aynen alırken geri kalan kısımlarının da geniş bir özetini veriyoruz:

"Düşmanlarımızın hakimiyetindeki Müslüman topraklarında ihtilaller çıkartılmasının başlıca şartı halife sultanın bayrağı altında Türklerle yoğun bir işbirliği yanında bilinçli hedefleri olan organizasyonlardır. Bu faaliyet gerekli değişikliklerle hemen hemen bütün ülkelerde aşağıdaki gibi şekillenmelidir.

Birinci olarak Propaganda: Düşmanlarımızın sistematik bir şekilde savaştaki gelişmelere ilişkin yaydıkları yalan haberlere karşı mücadele etmek ve savaşın durumuna ilişkin doğru açıklamaları yapmak. Aynı şekilde düşmanlarımıza karşı doğrudan ayaklanma çağrısı ve bunların desteklenmesi.

İkincisi, Türkiye'nin Savaşması: Bu ikinci şart olmadan Mısır ve Rusya'nın Müslüman toprakları gibi belli başlı memleketlerde ciddi bir ihtilal olayı düşünülemez. Türkiye'nin hesaplanan etkisi ve bu konudaki gerekli organizasyonlar, yardımımız olmaksızın hedeflenen şekilde gerçekleşemez. Biz, Türkiye'ye insan, para ve materyal sağlamalıyız, ki bunun tatmin edici sonucu doğurması ancak büyük meblağlarla olacaktır. Yarım tedbirler faydasız olacaktır. Umulan başarı ancak büyük bir çalışmanın sonunda olacaktır: Sadece, şayet Türkler Mısır'a girer ve Hindistan'da yakıcı ayaklanmaları tutuşlarlarsa İngiltere yumuşayacaktır. Bu durumda "büyük İngiltere'nin" kamuoyu, Londra'daki idareyi ya deniz kuvvetlerinin büyük bir kısmını, belki de yarısını, orada yaşayan çok sayıdaki İngilizi, milyarlar tutan sermaye yatırımlarını ve de İngilizlerin dünyadaki pozisyonlarını kurtarmak için Hindistan'a göndermeye zorlar, ya da, bu olay şu an İngiltere açısından mümkün gözükmediğinden, kamuoyu (İngiliz idaresini) bizim memnun olacağımız bir barışın yapılmasına zorlayacak. Ondan sonra ne türden bir barışı kabul edeceğimizi olayların gelişimi belirleyecek. Bizim cesur kara birliklerimizin Fransa'yı yenecekleri aşikardır. Ayrıca Avusturyalı müttefiklerimizle birlikte Rusya'yı kontrol altında tutmayı da başaracağımız muhakkaktır. Ancak biz halihazırda üstün durumda olan ve diğer düşman gemileriyle de güçlenecek olan İngiliz ("des perfiden Albion"[120]) deniz gücünü hesaba katmamız gerekmektedir, zira kıta Avrupasındaki galibiyetimize ve müttefiklerinin çökmesine rağmen (İngiltere) savaşı uzatmaktan, dolayısıyla da bizi iktisadi açıdan yoketme çabalarından vazgeçmeyecektir.

İngiltere'nin en hassas yeri sömürgeleridir. İngiliz başbakanı daha savaşın hemen başlangıcında, bizim Müslüman kolonileri harekete geçirmeyi denediğimiz iddiasında bulunmuştu. Böyle bir faaliyetten önce (maalesef!) yeterli çaba ortaya konulmalıydı. Düşmanlarımızın bütün savaşma tarzları bizlere son hedefimize ulaşmak için böylesine önemli bir silahı kullanma hakkını vermektedir. Zira mecbur kaldığımız bu savaşta ayakta kalmak görevimizdir.

[120] "Düşman İngiltere" yerine kullanılmıştır. Albion, İngiltere için kullanılıyor.

Mısır ve Hindistan'la ilgili uygulamalar en önemlisidir. Belki de bunlar belirleyici önemde olacaktır. Rusya'nın Karadeniz filosunun yokedilmesi de aynı anda hedeflenmelidir. Türkiye'nin Rusya'ya karşı Kafkasya'da başarılı bir kara savaşı vermesi Dünya Savaşı'nın sonuçlanması bakımından ikinci derecedir, ancak bu hiç de küçümsenecek bir şey değildir. Türk ordusunun Avrupa'da bir saldırıya geçmesi bu görüşlerin dışındadır. Tunus, Cezayir ve Fas gibi Fransız bölgelerinde ihtilalci hareketlerin gerçekleştirilmesi savaşın genel durumu içinde üçüncü dereceden görünmektedir.

Aşağıdaki bölümlerde, her ne kadar sözkonusu alanlarda şimdiye kadar bazı şeyler yerine getirilmişse de, düşmanlarımızın elindeki Müslüman bölgelerinde ihtilaller çıkartılması konusunda İmparatorluğun yapması gereken hususları âcizâne fikirlerimle saygıyla sunmak istiyorum. Şayet ifade edeceğim görüşler kendi alanım ve yeteneklerim dışında olarak klasik uygulamalar dışına çıkarsa beni affetmenizi istirham ediyorum. Buna cesaret etmemin nedeni şu anki durumun ciddiyetindendir. Zira benim Şark'ta geçirdiğim uzun yıllara dayanan tecrübelerim ışığından bütün durumlara ilişkin öneriler getirmeyi görev biliyorum."[121]

Oppenheim'ın raporunun birinci kısmını *para* konusu oluşturuyordu: Türkiye'ye propaganda faaliyetleri ve savaş harcamaları için yüksek miktarda para sağlanmalıdır. Var olmak ya da yok olmak savaşı anlamına gelen bu savaşta harcanacak paranın önemi olmamalıdır. Deniz kuvvetleri hariç olmak üzere propaganda ve savaştaki masrafları için Türkiye'ye verilecek 100 milyon Mark hiç de yüksek bir rakam değildir. Bu para sadece Mısır için bile yeterli olmayabilir. Dolayısıyla bu rakam icabında iki-üç misline kadar çıkartılabilinir. Paranın Türklere ne şekilde sağlanacağı uzmanların işi olmakla birlikte, harcamaların kontrolü için Almanların da içinde etkili olacakları kurumlar oluşturulmalıdır. [122]

*Türkiye kanalıyla ihtilal propagandası***:** Savaş durumuyla ilgili olarak düşman hakimiyeti altındaki Müslümanlar üzerinde sistematik ve hedefleri belli olan aydınlatıcı propagandanın yapılması gerekmektedir. Bu propaganda faaliyetinde sultan-halife'nin şöhretinden yararlanılacağı gibi yapılacak faaliyetler onun adına yürütülecektir. Cihad ilanıyla birlikte Türkiye'nin girişeceği harekat Müslümanlar üzerindeki yabancı egemenliğinin yıkılmasını sağlayacaktır, fakat cihad ilânının genel manada bütün *"kafir"*lere karşı yapılamamasına özen gösterilecek ve cihad yalnızca ilgili yabancı devletlere karşı sözkonusu olacaktır. Özellikle Hindistan'da Müslüman olmayan geniş halk kitlelerinin cihad ilânından zarar görmemeleri ve

[121] Oppenheim, *Denkschrift betreffend die Revolutinierung der islamischen Gebiete unserer Feinde*, s. 1-4. Bundan sonra A.g. D. (Adı geçen Denkschrift) şeklinde geçecektir.
[122] Oppenheim, *a.g.D.*, s. 5-6.

Müslümanlarla aralarında bir çatışma çıkmaması için bu ayrıma dikkat edilecektir. Halifenin Karadeniz'de veya başka bir yerde savaşa girişmesi en etkili propaganda aracı olacaktır.[123]

Türklerin propaganda faaliyetlerinin merkezi İstanbul olacak, fakat bu faaliyetler sürekli olarak Almanlarca yönlendirilip desteklenecektir. Burada Türkler nezdinde Alman desteğinin yalnızca dostane tavsiyeler şeklinde gerçekleştirildiği inancı Türklere hakim kılınacak ve böylece Türkler kendilerini olayın gerçek aktörü olarak göreceklerdir.[124]

Almanya'nın İstanbul elçisi Wangenheim'ın bildirdiğine göre, Türkiye'de Harbiye Nezareti bünyesinde merkezî bir propaganda birimi kurulmuştur. Ayrıca Enver Paşa'nın da mutlaka bu yönde bazı düşünceleri vardır, fakat şimdiye kadar yapılanların yetersiz olduğu ortadadır. Modern Jöntürk subaylarının kafaları bambaşka şeylerle dolu olduğundan Panislamizm'e yönelik unsurların kullanılmasına pek önem atfetmeyeceklerdir.[125]

Türkiye'de propaganda konusundaki pratik öneriler: İstanbul'a propaganda konusunda uzman birkaç Alman'ın gitmesi ve bunların propaganda yapılacak İslam bölgelerine dağılmaları gerekecektir. Mekke, Medine ve Cidde gibi İslam dünyasının önemli yerlerinde organizasyonlar kurulması önemlidir. Ayrıca (memorandumun yazıldığı Ekim ayı sonunda) (28-31 Ekim) Hac mevsimi olduğuna dikkat çekilerek başta Mekke olmak üzere adı geçen yerlerde faaliyete geçilmelidir. Buralardaki faaliyetler için Şerif Hüseyin'in de katkısı sağlanabilir. Almanların da etkili olacakları propaganda faaliyetleri için Cidde uygun bir yerdir.[126]

Almanya tarafından gerçekleştirilecek propaganda çalışmaları şu şekilde sıralanıyordu: İstanbul'daki Alman elçiliği İstanbul ve çevresinde yapılacak propaganda faaliyetleri için gerekli hazırlıkları yapacaktır. Berlin'den İstanbul'a savaş durumuyla ilgili düzenli telgraf akışı sağlanacak ve İstanbul basını Alman dostluğu yönünde kazanılacak.

İran'da da geniş çaplı bir propaganda faaliyetine girişilmelidir. Almanya'nın başarılarına ilişkin haberlerin yayılması için sadece camiler yeterli olmayıp, gazetelerin her tarafa ulaşması sağlanmalı ve İngiltere'nin telgraf kablolarıyla yaydığı yalan haberlerin önüne geçilmelidir.[127] Bu amaçla, yeni kurulacak bir organizasyonla hali hazırda devam eden faaliyetler desteklenecektir. Bu yapı sadece savaş dönemi ve politik sebeplerle oluşturulmayacak olup, barış sonrasında ve uzun vadeli ekonomik hedeflerle ilgili de çalışacaktır. Böylece Şark'a dair bilgilerin sağlanması da uzun vadede sağlanmış olacaktı.[128]

---

[123] *A.g.D,* s. 7.
[124] *A.g.D.*, s. 8.
[125] A.g.D., s. 8, 9.
[126] A.g.D., s. 9, 10.
[127] A.g.D., s. 11, 12.
[128] A.g.D., s. 12.

Oppenheim, pratik öneriler kısmında Berlin'de Dışişleri Bakanlığı bünyesinde ve Kültür Bakanlığı desteğiyle kendisinin idaresinde bir tercüme bürosunun kurulduğunu ve Alman profesörlerle (İslâm dünyasından) yerli okutmanların buraya katkıda bulunduklarını bildiriyor.

Bu kişiler savaşla ilgili haberlerini ilgili dillere tercüme edecekler ve bu tercümeler kısa bildiriler olarak telgraf kanalıyla konsolosluklara iletilecektir. Büroda çalışacak kişiler düzenli olarak, en azından haftalık olarak toplanacaklardır. Bu tercüme bürosunda üretilecek haberler ve bildiriler sadece konsolosluklara değil yerli ahaliyle oralarda yaşayan Almanlara da büyük miktarlarda gönderilmelidir. Öte yandan konsoloslar bulundukları yerlerdeki gazeteleri ellerine geçirmeli, gerekirse matbaalar satın almalıdırlar. Yine bu konsoloslar bulundukları yerlerle ilgili haberleri merkeze bildirmelidirdiler.[129]

Oppenheim'ın yapmayı planladığı bir diğer husus da, Türkiye'nin çevre bölgelerindeki konsolos ağının yetersizliğinden dolayı bu bölgelerde bağlantıyı ve haber akışını sağlayacak yeni haberleşme büroları kurulmasıydı. Oluşturulacak yeni bürolarda dil bilen Almanların istihdam edilmesi tavsiye ediliyor. Bu yeni büroların kurulacağı şehirleri ve oralarda görev alabilecek şahısların isimleri zikredilirken, sözkonusu şehirler şu şekilde sıralanıyor: *Ma'an, Cidde, Van, Şam, Basra ve Bağdat.* Bağdat'ın önemine özellikle vurgu yapılırken, buranın İslâm tarikatlarının ve cereyanlarının merkezi olmasına dikkat çekiliyor. Bu arada Kerbela'da da İranlılara yönelik benzer bir büronun vasıflı elemanlarla oluşturulması gerekiyordu.[130]

Kurulacak bu börolar ilk başta konsolosluk şeklinde değil de yalnızca enformasyon akışını ve propaganda faaliyetlerini yapacak tarzda olacaklar ve bürolar başta İstanbul'daki elçilik olmak üzere yakınlarındaki diplomatik temsilciliklere bağlı olarak faaliyet göstereceklerdi.[131]

Rapora göre Mısır'a yönelik etkileme çabaları tarafsız ülkeler üzerinden sürdürülmelidir. Ayrıca Hindistan'da ve diğer İslam topraklarında yapılacak isyan çağrıları ve planlarına ilişkin Alman basınında ayrıntılı haberler yapılmasının önüne geçilmelidir, zira bu haberler yapılacak faaliyetleri tehlikeye düşürebilir.[132]

Deniz kuvvetlerinin önemi konusu: Alman deniz kuvvetlerinin önemine vurgu yapan Oppenheim, İmparatorluk gemilerinin açık denizlerde, Akdeniz'de ve Hindistan açıklarında olduğu gibi, Tunus ve Cezayir açıklarında da görünmelerinin İmparatorluğun gücünü göstermesi bakımından önemli olduğunu söylüyor. Ayrıca Hindistan ve Mısır'daki bütün aksiyonlar deniz kuvvetlerince desteklenmelidir.[133]

---

[129] A.g.D., s. 13.
[130] A.g.D., s. 14, 15.
[131] A.g.D., s. 15.
[132] A.g.D., s. 16.
[133] A.g.D., s. 17.

Deniz kuvvetlerine *somut öneriler* kısmında Oppenheim Mısır'a, Hindistan'a ve Basra Körfezi'ne yönelik operasyonlara değiniyor. Süveş Kanalı'na yönelik harekat yanında Hindli siyasi mahkumların tutulduğu Hint Okyanusu'ndaki *Andamanen* adasına yapılacak operasyon sonucunda orada tutulan siyasi mahkumların serbest bırakılıp Hindistana çıkartılmasının meydana getireceği etki büyük olacaktır.[134]

Mısır başlığı altında ise Mısırla ilgili bilgiler sıralanmaktadır. Mısır'ın nüfus yapısına ilişkin bilgiler yanında muhtemel bir isyan durumunda insanların ne şekilde davranacaklarına ilişkin tahminlerde bulunuluyor. Halife adına yapılacak propagandayla sıradan insanların isyan için iyice kıvama getirilmesi de öngörülüyordu.[135]

Mısır'da ortalığı karıştırmak ve İngiltere'ye yönelik tepkileri artırmak için çeşitli terör faaliyetleri ve sabotajlar düzenlenmesi ve mümkün olduğunca çok sayıda insan kaybının bu şekilde meydana getirilmesinin faydalı olabileceği belirtiliyor.[136] Sina yarımadasından başlatılacak bir Türk saldırısı akabinde başlatılacak isyanla, İngiltere'nin Mısır'daki hakimiyetini sonlandırmayı hedefleyen plana ilişkin ayrıntılar da raporda dikkat çekici hususlardandır.[137] Mısır'daki karışıklık durumunda Hindistan'dan getirilecek yerli askerlere dikkat çeken Oppenheim bu askerlerin Türklere ve Mısırlılara karşı savaşmayacakları yönünde bir öngörüde bulunmuştur.[138]

Oppenheim, uzun yıllar kaldığı Mısır'ın durumuyla ilgili memorandumunda yaklaşık 30 sayfalık bir bölüme yer vermiştir. Son derece ayrıntılı sayılabilecek bu bölümde Mısır'la ilgili lojistik ve stratejik konular yanında, ülkenin etnik farklılıkları vb bir çok değişik faktör de hesaba katılarak kapsamlı bir eylem planı hazırlanmış gözükmektedir.

Rusya Müslümanları: Rusya'nın hakimiyeti altındaki topraklarda toplam 19 milyon Müslüman'ın yaşadığını belirten Oppenheim'a göre, Rusya'ya karşı ihtilalci hareketlerin çıkartılmasında en uygun bölge Kafkaslar'dır. Kafkaslarda isyan ve ayaklanmaların çıkması için Rusya'ya kara sınırı olan Türkiye'nin Rusya üzerine yürümesi gerekmektedir.

Bundan önce yapılması gerekense Karadeniz'deki Rus filosunun yok edilmesidir. Bu hem Rusya Müslümanları hem de diğer Müslümanlar üzerinde müthiş bir psikolojik etki yapacaktır. Türk ordusu ancak bundan sonra Kafkaslar üzerine hareket etmelidir.

Türkiye'deki göçmen Kafkasyalılardan bahisle bu kişilerden 20-30 bin kişilik özel bir birliğin oluşturulabileceği ve bunların Kafkasya'nın yeniden fethinde rol alabileceklerini

[134] A.g.D., s. 18, 19.
[135] A.g.D., s. 20, 21.
[136] A.g.D., s. 22.
[137] A.g.D., s. 23.
[138] A.g.D., s. 24, 25.

anlatan Oppenheim, Doğu tarafındaki Türk ordusunun silah ve lojistik bakımından kötü durumda olduğunu belirtmeyi de ihmal etmez.

Rusya'daki Müslümanlarla irtibat kurma konusuna da değinen Oppenheim Hacı Zeynel Abidin Tagiyev'den bahseder. Bu kişinin zengiliğinden ve etkinliğinden bahisle Rusya'da meydana getirilecek isyana destek ve bu konuda çalışma sözü verdiği ifade edilmektedir. Yapılacak eylemlerle ilgili bir takım ayrıntıların da belirtildiği bu kısımda, Tagiyev'le görüşmenin savaşın başında Berlin'e yaptığı ziyarette gerçekleştiğinden bahsedilmektedir.[139]

Raporda dikkat çeken bir başka ayrıntı da Buhara ve Semerkand bölgesi halkının Kafkas halklarından farklı olarak gevşek ve savaşçı bir özelliğe sahip olmadıkları ve buna karşın sadece Fergana halkının bir ayaklanma için müsait olabileceği hususudur.[140]

Avrupa Rusyası'ndaki Müslümanlarınsa (Kırım ve Volga bölgesi) eğitimli ve halifeye bağlı olmalarına rağmen şimdilik durumlarının zor olduğu ifade edilmiştir.[141] Bu arada İstanbul'da Harbiye Nezareti bünyesinde Binbaşı Süleyman Askeri uhdesinde Kafkasya için bir ihtilal faaliyetinin başlatıldığı, Hıristiyan Gürcülere yönelik olarak da Almanya elçiliğince özel bir eylem planının uygulamaya sokulduğu raporda belirtilmiştir.[142]

Rusya Müslümanlarına yönelik faaliyetlere ilişkin pratik öneriler kısmında Avrupa Rusyasındaki Kazan, Orenburg ve Ufa'daki Müslüman okullarından yararlanılabileceği ifade edilirken, Amasya'da çiftlik sahibi olan Dr. Zimmer adındaki bir Alman'ın o bölgede yaşayan Çerkezlerden yararlanma taahhüdünde bulunduğu ve de Kafkasya'ya İstanbul üzerinden silah nakline yardımcı olacağı da belirtilmiştir.[143]

Pratik öneriler arasında Bakü'deki petrol tesislerine saldırıda bulunmaktan da söz edilmektedir. Oppenheim bu iş için Tagiyev'le bağlantı sağlanabileceğini ifade etmiştir.[144] Raporun Rusya kısmında, İranlılarla Türkiye'nin Rusya'ya karşı ortak hareket etmesi yönünde de birtakım önerilerde bulunmaktadır.[145]

---

[139] A.g.D., s. 49-52; Tagiyev'in hayatını anlatan kısa bir çalışmada onun Almanya seyahatine ilişikin çok kısa bir bilgi yer almakla birlikte Oppenheim'la görüşmesinden ve Rusya içinde ihtilal faaliyetlerinde bulunacağından bahsedilmemektedir. Yalnızca 1914 yılında, savaş başlamadan evvel Berlin'e gittiği, savaş başladığında Alman bankasında kalan parasını kurtarmak için bazı temaslarda bulunduğu, hatta Osmanlı devletinin Berlin elçisi Ahmet Muhtar Paşa aracılığıyla Kaiser II. Wilhelm'le görüştüğü belirtildikten sonra Tagiyev'e tahsis edilen özel bir gemi ile, üsteli bir de koruyucu savaş gemisiyle, Finlandiya üzerinden St. Petersburg'a gittiği bildiriliyor. Bkz. Okan Yeşilot, *Tagiyev. Azerbayacan'da Bir çok İlki Gerçekleştirmiş Efsanevi Petrol Kralının Hazin Sonu,* İstanbul, Eylül 2004, s 14. Yeşilot'un eserinde bahsedilen hadisenin basit bir olay olmadığı çok açık. Tagiyev'e gösterilen ihtimam ve özel gemi tahsisi vs konular ondan çok büyük görevler beklenildiğinin, dolayısıyla da Oppenheim'la kararlaştırdıkları operasyonlara Almanların ne derece önem verdiklerinin açık göstergesidir. Tagiyev parasını kurtarmak için Almanlara söz vermiş de olabilir. Zira Almanya'dan ayrıldıktan sonraki (savaş sırasında) siyasi vb faaliyetleri konusunda bir bilgiye rastlamadık.
[140] A.g.D., s. 52,53.
[141] A.g.D., s. 53.
[142] A.g.D., s. 53.
[143] A.g.D., s. 54.
[144] A.g.D., s. 54, 55.
[145] A.g.D., s. 56, 57.

Ermeniler ve diğer Hıristiyan gruplar konusunda ise Oppenheim pek ümitli olmadığını belirterek bu grupların ancak Müslümanlar ayaklandıktan ve başarıya ulaştıktan sonra, başarıdan pay elde etmek için isyana katılabileceklerini belirtiyor.[146]

*İran'*ın mevcut durumundan ve etnik ve dini yapısından bahseden kısımda ise; İran'ın Afganistan, Hindistan ve Rusya Müslümanları arasındaki stratejik konumundan bahisle İranlı tüccarların bu bölgelerle olan bağlantılarının önemine vurgu yapılıyor. Ayrıca İran'ın dini merkezlerinin de etkili olduğu ilave ediliyor. İran'daki anti-Rus havadan ve Almanya'nın galibiyeti için camilerde dua edildiğinden de bahseden raporda İran'nın harekete geçmesi için Türklerin desteğine dikkat çekiliyor.[147] Bu arada İran'ın Türkiye'ye karşı olan çekincelerinden bahisle Türklerin sınırlarını İran aleyhine olacak şekilde doğuya doğru genişletme konusundaki İran endişesinin giderilmesi için bu ülkeye garanti verilmesi gerektiğine vurgu yapılıyor.

İran, Afganistan ve Türkiye arasında oluşacak bir ittifakın Rusya üzerinde olduğu kadar Hindistan üzerinde de çok etkili sonuçlar doğuracağına dikkat çekilen kısımda, İran'la müzakerelerin İstanbul üzerinden yapılmasının daha doğru olacağı, zira Berlin'deki İran elçisinin Ermeni olduğu ve İngiliz yanlısı bir pozisyona sahip bulunduğu belirtilmiştir.[148]

İranla ilgili pratik öneriler kısmında en dikkat çekilen ve ayrıntılı şekilde ele alınan konu İran'daki İngiliz petrol şirketi *Anglo-Persion Oil Company*'ye karşı girişilecek sabotaj çalışması ve doğuracağı etkilerdir. Burada da Türkiye'nin desteğine ve öncesinde ekspedisyon gerçekleştirilmesine vurgu yapılmaktadır.[149]

Hindistan'daki ihtilal faaliyetleri bakımından özel önem atfedilen *Afganistan'la ilgili* bölümde Oppenheim, ülkenin ve başındaki hanedanın yakın tarihine değinip nüfus yapısına ilişkin bilgiler verdikten sonra esas olarak Afganistan'daki asker ve silah sayısıyla bunların özelliklerine yer verir. Silah sayısından bunların özelliklerine ve nerelerde üretildiklerine kadar (ayrıca Afganistan'daki silah fabrikalarından bahsediyor) ayrıntılı bilgiler verirken Afgan halkının ne kadar savaşçı olduğuna da dikkat çekiyor. Halkın neredeyse tamamının Sünni ve Hanefi mezhebinden olması nedeniyle İstanbul'daki halifeye olan bağlılıklarına raporda atıfta bulunuluyor.[150] Şimdiki Afgan emirinin İngiliz ve Rus düşmanlığına vurgu yapılırken mevcut savaşta ondan yararlanılabileceği anlatılıyor.[151]

Afganistan Ekpedisyon'u başlığı altında verilen bölümde Oppenheim, kendisinin öteden beri Almanya ile İngiltere arasında meydana gelecek bir savaş durumunda Afganistan'ın

[146] A.g.D., s. 57.
[147] A.g.D., s. 58-60.
[148] A.g.D., s. 60, 61.
[149] A.g.D., s. 63-66.
[150] A.g.D., s. 67-70.
[151] A.g.D, s. 70, 71.

Hindistan üzerine yürümesini çok önemli bulduğunu, zira Hindistan'da genel bir ayaklanmanın ancak bu şekilde çıkabileceğini söylemektedir. Öte yandan Enver Paşa'nın savaşın başlamasından hemen sonra yaptığı bir teklifte, Afganistan'a göndereceği Türk misyonuna 20 kişilik bir Alman subay heyetinin de eklenmesini önerdiğini belirten Oppenheim'a göre Enver Paşa bu teklifiyle Osmanlı sultanı ile Alman imparatoru ve Avusturya imparatorunun beraberliğini belgelemek istemektedir.

Oppenheim, Enver Paşa'nın teklifini büyük bir şans (hediyesi) olarak nitelemektedir.[152] Nitekim raporun sonraki sayfalarında da Afganistan Ekspedisyonu'nun gerekliliğine ilişkin ayrıntılı bilgiler verilmiştir. Bu kısımda Türkiye, İran ve Afganistan arasında kurulacak bir üçlü ittifaka yeniden dikkat çekilirken Afganistan'a gönderilecek heyetin bu yönde çalışmalar yapması konusunda talimat verilmesini önerilmiştir.[153]

Hindistan bölümü: Oppenheim, İhtilal hareketlerine girişilecek ülkeler içinde savaşın kesin başarıya ulaşması yönünden en önemli husus olarak Hindistan'ı görmüş ve Hindistan'daki nüfus istatistiklerini (toplam nüfus 313,5 milyon olup bunun 66,6 milyonu Müslüman) ve yerli ve Avrupalı silahlı kuvvetlerin (toplam 337 500 kişi) oranlarını ortaya koymuştur.[154]

Hindistan'daki genel havadan ve siyasî yapılanmalardan bahseden Oppenheim, İngilizlerin siyasal anlamda kendilerine karşı harekete geçebilecek bütün lider özellikli kişileri *Adamanen* adasına sürdüklerini ve orada hapiste tuttuklarını belirtmiştir.[155] Raporunda Hindistan Müslümanlarına özel bir parantez açan Oppenheim, son 40 yıldır İngilizler tarafından Müslümanlara iyi davranıldığını, bunun nedeninin de güçlenen Hindu hareketine karşı bir denge oluşturmak olduğunu vurgular. Müslümanların sayıca azlığına rağmen eğitim durumlarının iyi sayıldığını ancak İngiliz idaresinden onların da rahatsız olduklarının altını çizen Oppenheim, Abdülhamid zamanından beri Hindistan'da Osmanlı sultanına, dolayısıyla halifeye karşı olan bağlılık artmış, bunun yanında Afganistan Emiri de Hindistanlı Müslümanlaca tabii liderleri gibi görülür olmuştur.[156]

Oppenheim raporunun Hindistan kısmında Ağa Han'a da bir bölüm ayırmış ve onun Müslümanların temsilcisi olmasının sözkonusu olamayacağından bahisle, onun aşırı radikal şii grubunun bir fırkası olan İsmailiye tarikatının başı olduğunu ve tam bir Avrupalı gibi yetiştiğini, ayrıca İngiliz ordusuna da gönüllü olarak yazıldığını belirtmiştir.[157]

---

[152] A.g.D., s. 71.
[153] A.g.D., s. 76.
[154] A.g.D., s. 78-81.
[155] A.g.D., s. 81-83.
[156] A.g.D., s. 83-85.
[157] A.g.D., s. 86, 87.

Hindistan'daki bir ayaklanmaya yönelik yapılması gerekenleri hususlar konusunda Oppenheim, kendisinin Berlin'de ve İsviçre'de yaşayan Hindistanlılarla bir komite kurduğunu bildirir. 18 üyeli bu komitenin elemanlarının çoğunun yüksek eğitimli ve milliyetçi yapıda olduklarını belirtilirken, içlerinde kimyagerlerin de bulunduğunu ve bunların yıkıcı faaliyetlerde kullanılabileceğini ifade eder. Komite üyelerinin hainleri öldüreceklerine dair kendi aralarında yeminleştiklerini de ilave eden Oppenheim, üyelerin son iki ayda sırayla Hindistan'a gönderildiklerini ve bunlardan bir kısmının da *Afganistan ekpedisyonu* grubuyla Kuzey Hindistan'a ulaştığı bilgisini verir. Komite üyelerinin kendi aralarında çeşitli çalışma gruplarına ayrıldıkları bilgisi de raporda yer almaktadır.[158] Oppenheim, ayrıca Türk tarafının da Hindistanlı Müslümanlara yönelik olarak Mekke üzerinden propaganda yaptığını *Enver'in haber vermesine* dayanarak ifade etmiştir.[159]

Fas bölümünde bu ülkede yapılacak faaliyetleri sırlayan Oppenheim, Fas'ta yapılacak propaganda ve bilgilendirme işlerinin önemine vurgu yaparken burada büyük ve toplu bir ayaklanmanın mümkün olmayacağı kanaatini dile getirmiştir. Öte yandan Fransızları huzursuz edecek lokal eylemlerin faydalı olacağını, dolayısıyla bu işleri yapacak kişilere para, silah ve cephane gönderilmesinin lüzumuna da işaret etmiştir. Fas halkının diğer Müslüman ülkelerin halklarından farklı olarak Osmanlı Sultanı'nı halife olarak görmediğini belirten Oppenheim, ancak yine de Mekke ve Medine gibi kutsal şehirlere hakim, mevcut en güçlü Müslüman devlet olduğu için Osmanlı devletinin buralarda belli bir saygınlığının bulunduğunu ifade etmiştir.[160]

Cezayir, Tunus ve Afrika'nın geri kalan kısmı: Cezayir'deki seksen yıllık Fransız hakimiyetinin halk arasında büyük bir nefret yarattığını (aynı şekilde Tunus'da da), ayrıca Fransızların ileri gelen Müslüman din adamlarını ülkeden sürdüklerini, ancak bunun yerine mistik tarikatların ülkede büyük bir etki kazandıklarını belirten Oppenheim, bu grupları Kadiriye, Rahmaniye, Ticaniye ve Derkaviye olarak sayarken Senusîlerin de kurucusunun Batı Cezayirli olduğu bilgisini vermiştir.

Yine çok sayıda (Kuzey Afrikalı) muhacirin ve göçmenin Osmanlı topraklarından Suriye'de yer aldığını, bunlar arasında önemli bir şahsiyet olan Emir Abdulkadir'in de Suriye'nin Şam şehrinde yaşadığını bildiren Oppenheim, Mısır'da da aynı şekilde Cezayirli ve Tunuslu göçmenlerin yaşadığı ve bunlar arasında ateşli bir milliyetçi olan Abdülaziz Çaviş'in yer aldığına dikkat çeker. Bütün bu grupların Osmanlı halife-sultanı ile aralarındaki çok kuvvetli bağlar mevcuttur.

---

[158] A.g.D., s. 90,91.
[159] A.g.D., s. 91.
[160] A.g.D., s. 95-99.

Oppenheim'a göre Cezayir ve Tunus'ta iki merkezden faaliyet yapılabilir. Bunlar Tripolis ve Fas'taki İspanyol bölgesidir. Cezayir ve Fas'da bir harekete girişmek için dinî grupların desteğinin sağlanmasının şarttır.[161]

Afrika'nın diğer bölgeleri için, *Çad Gölü ülkeleri, Somali, Cibuti* vs. Oppenheim'ın öngördüğü eylem planında Türk temsilcilerin buralara gönderilmesi yer alırken, Mekke'deki hac ibadetinden dönecek hacılara yönelik propaganda faaliyetleri ve tarikat kanallarının kullanılması notu düşülmüştü.[162]

Memorandumun 11 sayfalık sonuç kısmında Oppenheim, İslâm'ın ve Müslümanlarla müttefikliğin Almanya'ya, Osmanlı devletine ve genel olarak Müslümanlara neler kazandıracağını ele alır. Her şeyden önce İngiltere'ye karşı verilen bu ölüm kalım savaşında *İslam*'ın Almanya için en önemli *silah* olduğuna vurgu yapan yazar, İslâm dünyasının Almanya ve Avusturya-Macaristan'la ittifaka psikolojik olarak da hazır olduğunu, Şark'ın çeşitli bölgelerinde kendisinin edindiği yirmi yıllık tecrübesine dayanarak iddia ettiğini ifade etmektedir. Özellikle Kaiser'in, 300 milyonluk Müslüman dünyasının koruyucusu ve dostu olduğunu açıklamasından bu yana İslâm dünyasındaki ününe vurgu yaparken, şimdiki savaşın başından itibaren Müslümanların Almanya tarafında yer aldıkları ve camilerde Almanya'nın galibiyeti için dualar edildiğinin de altını çizer.[163]

Türklerin ve İslâm dünyasının savaş için yeterince gücünün olup olmadığı konusunu bir kenara bırakıp Türklerin savaş gücünü artırma yoluna gidilmesi gerektiği vurgulayan Oppenheim, şu anda İstanbul'da kazanılan pozisyondan yararlanarak serbest hareket etme fırsatının iyi kullanılması gerektiği görüşünü ileri sürmüştür. Bu bakımdan, son savaşta da görüldüğü üzere Türklerin en zayıf oldukları organizasyon konularında yoğunlaşarak, bütün İslâm dünyasına yönelik propaganda ve savaş hazırlıklarına katkıda bulunulması gerekmektedir.

Yazar, Türklerin galibiyetinin kendileri için ne kadar değerli, mağlubiyetlerinin ise ne kadar tehlikeli olacağını vurgulayarak, Mısır'dan Hindistan'a kadar olan bölgede oluşturulacak organizasyonun önemine vurgu yapar.[164] Para konusuna tekrar değinen Oppenheim, "*paranın kesinlikle bir sorun oluşturmaması gerektiğinin"* altını çizerken, Şark'a mümkün olduğunca materyal ve silah gönderilmesinin de önemine değinir.[165] Öte yandan enformasyon ve istihbarat konularında yapılması gereken çalışmanın ne kadar önemli olduğu

[161] A.g.D., s. 100-104.
[162] A.g.D., s 104,105. Memorandumun bundan sonraki kısmında Afrikalı ve Hindistanlı savaş esirleri bölümü yer almaktadır. Bu kısım memorandumdaki en uzun kısımlardan birini oluşturan Müslüman savaş esirleriyle ilgili olup, esirler konusu ele alınırken geniş bir özet verilecektir.
[163] A.g.D., s. 125-128.
[164] A.g.D., s. 128-130.
[165] A.g.D, s. 131.

tekrarlanırken bütün birimlerin işbirliği içinde çalışmasının önemi ifade edilmiştir.[166] Yine Türkiye, İran ve Afganistan arasındaki birleşmenin önemi tekrar edilirken, buna Bulgaristan'la Romanya'nın katılmasının faydası ifade edilmiştir.[167]

Savaşın ekonomik sonuçları üzerinde de duran Oppenheim, Türkiye'ye verilecek savaş tazminatının yanında Almanya'ya Şark'ta açılacak yeni pazarların ve hammadde kaynaklarının çok daha önemli olacağının altını çizmiştir. Türkiye'nin ve Şark'ın gelişmesi menfaatlerimiz doğrultusunda desteklenmeli diyen Oppenheim, Müslümanların gelecekteki siyasal durumlarının ne olacağının ise şimdiden kestirilmesinin zor olduğunu vurgulamış, ayrıca İslam dünyasının ayakta kalıp kalamayacağının biraz da kendi yeterlilikleriyle alakalı olduğuu ifade etmiştir. *Almanya için şu anda öncelikli konunun, kendi menfaaleri için İslâm'ı kullanmak ve de onu güçlendirmek olduğunu* söyleyen Oppenheim, bu hakkı kendilerinde görme nedeni olarak da karşılarındakilerin (İtilaf Devletleri) düşmanlığını gösterir. Dolayısyla her türlü araçla düşman bölgelerinde ihtilaller çıkartmanın lüzumu vurgulanır.[168]

Oppenheim, Almanya'nın savaşı kaybetmesi durumunda Müslümanların her şeylerini kaybedeceklerini ve ancak kendilerinin galibiyeti durumunda kazançlı çıkacakları görüşündedir.[169] Türkiye'nin savaştan kazancının Kafkasya bölgesinin yeniden geri alınması, Ege adalarının ve de Mısır'ın Osmanlı ülkesine katılması olduğunu ifade eden Oppenheim, İslam dünyasının lideri olarak yerlerini sağlamlaştıracak olan Türkler, böylece *Mekke'nin ve Halifeliğin elde tutulmasını da garanti altına alacaklardır* der.[170]

Mısır'a bağımsızlık vaadetmeyen Oppenheim, İran'ın özgür kalacağını ve Afganistan'ın parlayacağını ifade ederken, Hindistan'da da kendi kendini idare edecek bir düzenin oluşturulmasına değinir. Son olarak yazar, İslam'ın mevcut savaşa girmesinin İngiltere için korkunç bir darbe olacağını ve kendilerinin de bu darbenin ölümcül olması için bütün imkanlarla ellerinden geleni yapmaları gerektiğini vurgulayarak raporunu noktalar.[171]

Yukarıda geniş şekilde özetini vermeye çalıştığımız memorandumda Oppenheim, Almanya ve müttefiklerinin dünya savaşında esas olarak İngiltere'ye ama aynı zamanda Rusya ve Fransa'ya karşı İslam'ın nasıl etkili bir silah olarak kullanılacağını açıkça ortaya koymuştur. Bu memorandumda dikkat çekici bir diğer husus da, Osmanlı devletinin, kullanılması planlanan *"İslam silahı"*nın anahtarı olduğunun çok açık şekilde vurgulanmış olmasıdır.

[166] A.g.D., s. 131, 132.
[167] A.g.D., s. 132.
[168] A.g.D., s. 132-134.
[169] A.g.D., s. 135.
[170] A.g.D., s. 135.
[171] A.g.D., s. 135, 136.

Almanya'da Memorandum'un kaleme alınışından önceki dönemlerde gerek entellektüel çevrelerde gerekse de devlet kadrolarında bulunan kimselerce Osmanlı devleti, Şark ve İslam gibi kavramların politik ve askeri gelişmeler çerçevesinde ve Almanya'nın menfaatleri doğrultusunda kullanılmasına yönelik farklı yaklaşımlar ortaya konmuştu. İşte Oppenheim, daha önceden ortaya konulan bu yaklaşımları kendi düşünceleri ve tecrübeleriyle birleştirip Almanya'nın savaş stratejisinin bir parçası olarak derli toplu bir program haline getirmiştir.[172] Sonraki uygulamalardan da gördüğümüz gibi bütün savaş dönemi boyunca bu stratejinin neredeyse tamamının uygulamaya çalışıldığını farkediyoruz.

Oppenheim'ın memorandumunda dikkat çeken bir diğer husus da raporun kaleme alındığı sıradaki çok taze bir takım gelişmeleri de yansıtmasıdır. Bu da memorandumun en güncel gelişmeler ışığında geliştirildiğini gösteriyor. Öte yandan Türkiye ile ilgili olarak kullanılan dilin genel olarak saygılı olduğu söylenebilir. Buna karşın Türklerin propaganda ve organizasyon faaliyetlerinde başarılı olamayacakları ve onların yönlendirilmeye ihtiyaçları olduğu şeklindeki ifadeden bir küçümsemenin sözkonusu olduğu ortaya çıkıyor.

Türkiye ilgili olarak dikkat çekici hususlardan birisi de, Osmanlı devleti ile Almanya arasındaki ittifakı "kotaran" kişi olarak Enver Paşa'nın verdiği bilgilerin Oppenheim'ın memorandumunda kullanıldığını gösteren ibarelerdir.[173] Bunlar iki şekilde yorumlanabilir: Birincisi, Enver Paşa ile Oppenheim arasında memorandumun oluşturulma sürecinde doğrudan bir ilişki vardı ve Oppenheim ondan aldığı güncel bilgileri kullanmıştı. İkincisi ise, Enver Paşa'nın Alman Genelkurmayı'yla yaptığı yazışmaların Zimmermann'ın 14 Eylül 1914 tarihli talimatı gereğince doğrudan Oppenheim'ın önüne de geldiği ve raporunu yazma aşamasında bu bilgilerden istifade ettiği şeklindedir. Bu iki şıktan sonuncusu daha mantıklı gelmektedir, zira Openheim'la Enver Paşa'nın memorandumun yazıldığı tarihten önce veya en azından Osmanlı-Alman ittifakı gündeme geldikten sonra doğrudan temaslarının olduğuyla ilgili bir bilgi bulunmamaktadır. Öte yandan Enver Paşa'ya yapılan atıflardan hareketle Openheim'ın kullandığı bilgilerin daha önceden üzerinde çalışılmış bilgiler olduğu ve ancak bu şekilde onun önüne gelmiş olabileceği şeklinde yorumlar da bulunmaktadır.[174]

Oppenheim'ın kaleme aldığı memorandumdaki tekliflerin ne kadarının kendisinin orijinal önerisi olduğu konusu tartışılan bir konudur, ancak bu konuda en azından memorandumda bahsi geçen iki şey Oppenheim'ın hesabına yazılabilir. Bunlardan birincisi, tercüme bürosu şeklinde basitçe formüle ettiği Şark İstihbarat Birimi'nin yapısı ve işleyiş tarzı

[172] Müller, *a.g.e.*, s. 203.
[173] Enver Paşa'ya dayanarak verilen malumatlar için bkz. Oppenheim, a.g.D., s. 8, 71, 91 ve 127.
[174] Bkz. Müller, *a.g.e.*, s. 196. Ayrıca aynı yerde yazar Enver Paşa olayından hareketle Oppenheim'ın *"1914 Cihad'ının Babası"* olduğu şeklindeki yakıştırmaların yerinde bir isimlendirme olmayacağını söylüyor.

iken; ikincisi de, bu birimin Osmanlı devleti içindeki uzantısı olacak İstanbul merkezli İstanbul'daki Alman elçiliği bünyesinde oluşturulacak *"Nachrichtensaal Organizasyon"*du.

Bu raporun önemli bir bölümünü oluşturan Müslüman savaş esirleri kısmına yukarıda verilen özette yer vermedik, zira Müslüman esirler konusunu ele alacağımız bölümde geniş şekilde ele alınacaktır.

1.5. Almanya'da Sistematik Propaganda ve Şark İstihbarat Birimi (NfO)

Bu bölümde Oppenheim'ın memorandumda değindiği ve kendisinin Berlin'de kurduğunu söylediği tercüme bürosunun işleyişi ve bu büronun yapısını yakından ele alacağız. Oppenheim'ın kuruluş aşamasında bir isim vermediği bu büronun ismi ve fonksiyonları kısa süre içinde netleşecekti. Ardından da İslâm dünyasına, Almanya içine, müttefik ülkelere, savaş cephelerine ve Müslüman savaş esirlerine yönelik propaganda faaliyetlerinin merkezi olacak bir kurum olarak ortaya çıkacaktı. Bu kurumun yapısını ve faaliyetlerini ele almadan Müslüman esir kampları ve onlara yönelik faaliyetleri anlamamız mümkün olmayacaktır. Zira Müslüman esir kampları, *Nachrichtenstelle für den Orient (NfO)* (Şark İstihbarat Birimi) adı verilen bu kurumun faaliyet alanlarından birini oluşturuyordu.

Şark İstihbarat Birimi'nin (NfO) yapısı ve faaliyetleri hakkında bilgi vermeden önce Almanya'da Birinci Dünya Savaşı sırasında propaganda çalışmalarında bulunan kurumlar hakkında genel bir bilgi vermek faydalı olacaktır.

Almanya'nın sivil ve askeri çevreleri propaganda[175] faaliyetlerine geç sayılabilecek bir zamanda, yani 1914 yılı sonbaharından itibaren ağırlık verdiler. Bu geç kalma, savaşın fazla uzun sürmeyeceği hesaplarına dayanıyordu. Ancak Fransa'nın dirençli çıkması ve İngiltere'nin savaşa girmesi savaşın zaman olarak uzamasına ve mekansal olarak genişlemesine neden olmuştu. Özellikle tarafsız bir ülke olan Belçika'nın, Almanlarca Fransa'ya karşı harekatta işgal edilmesi, uluslararası kamuoyunda tepkilere, dolayısıyla da henüz hiç bir gruba temayül göstermemiş, ortada olan devletlerin ve milletlerin de Almanya karşısında yer almalarına sebebiyet vermişti. Ortaya çıkan bu yeni ihtiyaca binaen Almanya'nın propaganda faaliyetleri savaş sonuna kadar sürecek bir modernleşme ve merkezileşme sürecine girmiş oldu. Başlangıçta sivil makamların kontrolünde başlayan

[175] Propaganda genel anlamda, "taraftar kazanmak için yapılan bütün sistemli çabaları ifade eder. Yapılış şekli örtülü ve açıktan olabilir. Reklamla, halkla ilişkilerle (PR), politik konuşmalarla veya sakince yapılan bilimsel bir çalışmanın ortaya koyduğu verilerle de propaganda yapılabilir." Bkz. Gary S. Messinger, British propaganda and the State in the First World War, Manchester and New York 1992 s. 10; Buna yakın bir başka tanımda ise: *"Bir fikrin veya ideolojinin yeni taraftar kazanmak veya mevcut taraftarlarını korumak için yaptığı tanıtım çalışması"* şeklinde ifade ediliyor. *"Hedeflenen amaca ulaşmak için basın, kitap, toplantı, konferans, slogan, radyo, film, karikatür, afiş vs"* gibi her türlü vasıta kulanılır. Bkz. Heribert Raab, K. Fuchs, *Wörterbuch Geschichte*, München 1998, 11. Auflage, s. 641,642.

faaliyetlerde zamanla askerlerin ağırlığı arttı. Propaganda işleri ise zamanla resmî, yarı resmî ve hususî olmak üzere başlıca üç kategoride yürütülür oldu.[176]

Almanya'nın propaganda faaliyeti yürüten kurumlarından yurtdışına yönelik çalışanları Dışişleri Bakanlığı bünyesinde bulunuyordu. Bu kurumlar *Nachrichtenabteilung des Auswärtigen Amtes* (Dışişleri Bakanlığı İstihbarat Kurumu) ve *Zentralstelle für den Auslandsdienst* (ZfA) (Yurtdışı Hizmetleri Merkez Birimi) idi. Dışişleri İstihbarat Kurumu'na bağlı bir birim olan basın bürosu Alman Genelkurmayı'nın baskısıyla 1917 yılından itibaren bağımsız bir bölüm haline getirildi ve başına da bir asker atandı.[177] ZfA ise 5 Ekim 1914'de oluşturulan bir birim olup yurtdışı propaganda faaliyetlerini tek elde toplanması amacıyla oluşturulmuştu. Kurum gazete, kitap, broşür, fotoğraf ve filmlerden oluşan propaganda materyalleri meydana getirip yurtdışındaki adreslere ulaştırıyordu. Yurtdışındaki adresler arasında 286 adresle Türkiye dikkat çekiyordu. Başarısız olduğu gerekçesiyle 1917 yılında faaliyetlerine son verilen ZfA, Dışişleri Bakanlığı İstihbarat Birimi'nin içine dahil edildi.[178] Askeriye bünyesindeki propaganda faaliyetlerinin mahiyeti daha ziyade Almanya içindeki basın organlarına yönelikti ve ayrıca sansür konusuyla da ilgileniyorlardı. Alman ordusu içinde propaganda ve basınla ilgili olan birim Genelkurmay bünyesindeki Abteilung III b (Kısmı III b) idi.[179] Burası da kendi içinde dört bölüme ayrılıyordu: Basın, propaganda, savunma ve istihbarat.

Öte yandan Almanya'nın Şark propagandasında, Genelkurmay büyesindeki İstihbarat Bölümü'nde yer alan *Sektion Politik*'in (Siyasi Kısım) yeri çok önemliydi. Gizli operasyonların yapılmasından ve koordinasyonundan sorumlu olan Siyasi Kısım'ın başına diplomat kökenli Rudolf Nadolny[180] getirilmişti. NfO ile Alman Genelkurmayı'nın *Sektion Politik* birimi Şark'taki ihtilal ve ayaklandırma faaliyetlerinin organize edilmesi ve bunların uygulamalarında ortak hareket etmişlerdir.[181] Propagandayla ilgili bir başka kurum ise 1916

---

[176] Salvador Oberhaus, *Deutsche Propaganda im Orient während des Ersten Weltkrieges*, yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Heinrich Heine-Universität Düsseldorf , Mart 2002 s. 18.
[177] Oberhaus, *Deutsche Propaganda ...*, s. 19, 20.
[178] Oberhaus, *Deutsche Propaganda ...*, s. 20-24.
[179] Alman Genelkurmayı bünyesindeki Abteilung III b'nin geçmişi 1870-71 Prusya-Fransa savaşı zamanına dayanır. Bu savaş zamanında Alman Umumî Karargâhı'nın (General Hauptquartier) üçüncü kıtasını (Fransa) oluşturuyordu. O zamanki görevi düşman (Fransızlar) hakkında bilgi toplamak olan bu kısım sonradan kaldırılmadı ve varlığını sürdürdü. 1904 yılına kadar yalnızca birkaç subaydan oluşan Sektion III b'dekilerin görevi Fransa hakkında bilgi toplamaktı. Fransa'ya 1905 Rus-Japon savaşından sonra Rusya da eklendi. Birinci Dünya Savaşı'yla birlikte bu kısımın görev alanı çok genişledi ve düşmanla ilgili askerî, ekonomik, politik ve sosyal her türlü istihbârî bilgiyi değerlendiren bir birim haline geldi. Birinci Dünya Savaşı'nda bu birimin başında bulunan kişinin Abteilung III b ve faaliyetlerini anlatan eseri için bkz. W. Nicolai, *Nachrichtendienst, Presse und Volksstimmung im Weltkrieg*, Berlin 1920.
[180] Birinci Dünya Savaşı sonrasında Türkiye ile Almanya arasındaki diplomatik ilişkilerin kopmasından sonra ilk kez bir Alman elçisinin Türkiye'ye geliş yılı 1924'dür. Yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti'ne gönderilen bu ilk Alman elçisi ise Rudolf Nadolny (1873-1953) olup 1924-1933 yılları arasında görevini ifâ etmiştir. Hatıralarını kalem aldığı kitabında Birinci Dünya Savaşı ve Türkiye'de görev yaptığı yıllara ilişkin enteresan ayrıntılara da yer vermektedir. Bkz. Rudolf Nadolny, *Mein Beitrag*, Wiesbaden 1955 (Birinci Dünya Savaşı'na ilişkin kısım s. 30-56; Türkiye'deki elçiliğine ilişkin kısım s. 91-143 arası)
[181] Oberhaus, *Deutsche Propaganda ...,* s. 28.

yılında General Falkenhayn'ın baskısıyla Dışişleri bünyesinde oluşturulan *Militärische Abteilung des Auswärtiges Amtes* (MAA) (Dışişleri Askeri Bölümü) idi. Propaganda faaliyetleri Dışişleri üzerinden yürütüldüğü için buranın içinde olan birimin etkinlik alanı yabancı basın ve askeri propaganda çalışmalarıydı.[182] Resmî makamlardan hariç olarak özel birtakım kurumların da propaganda faaliyetlerinde yer aldığından sözetmiştik. Bunlar arasında *Die Deutsche Überseedienst Transocean GmbH,*[183] *Die Balkan Film GmbH*[184] ve *Die Deutsch-Türkische Vereinigung*[185] (DTV) gibi oluşumlar yer almaktadır.

1.5.1. Şark İstihbarat Birimi *(Nachrichtenstelle für den Orient)*

Oppenheim'ın Ekim ayında Alman Dışişleri Bakanlığı'na sunduğu Şark ve İslâm stratejisini içeren büyük memorandumunda, kendi yönetiminde bir tercüme bürosunun Dışişleri Bakanlığı bünyesinde ve Kültür Bakanlığı ile işbirliği içinde Berlin'de faaliyete geçmiş olduğu bilgisini verdiğinden bahsetmiştik. Bu büronun faaliyetlerine ve amaçlarına ilişkin olarak Oppenheim ilk olarak 18 Ağustos 1914 tarihinde Almanya başbakanına bir rapor sunar. Raporda "İngilizlerin yalan propagandalarına" karşı Şark'ta bir istihbarat/enformasyon organizasyonu kurulması ve savaşa ilişkin haberlerin Arapça, Türkçe, Farsça, Hintçe yanında Doğu Afrika sahilleri boyunca kullanılan Swahili/Kisuaheli ve Rus Müslümanlarının kullandıkları dillere çevrilmesi gereğinden bahseder. Bu iş için Berlin'deki Şarkiyat Semineri, Hamburg'daki Kolonyal Enstitüsü ve Alman üniversitelerindeki hocaların kullanımasını tavsiye eder.

Burada üretilecek farklı dillerdeki haberler ile broşürler vb. materyaller yurtdışındaki Alman resmi temsilcileri ile tüccarları ve banka çalışanları vasıtasıyla olduğu gibi, Avusturya devleti görevlileri, organizasyonları ve vatandaşları tarafından da bulundukları bölgelerde

---

[182] Oberhaus, *Deutsche propaganda ..*, s. 29.

[183] Alman Denizaşırı-Okyanus Ötesi GmbH 1915 yılı Mayıs ayında kurulmuş bir ticari şirket olup, kuruluşundan itibaren ekonomik ve kültürel faaliyetlerini ağırlıklı olarak tarafsız ülkelerde sürdürmüştür. Faaliyetleri arasında bu tarafsız ülkelerde yeni gazeteler çıkarttırmak veya mevcutları satın alıp desteklemek bulunmaktadır. NfO ile ortaklaşa *"Grosser Krieg in Bildern"* (Resimlerle Büyük Savaş) adlı eseri meydana getirmişler ve bunu Türkçe, Arapça ve Farsça dillerine çevirtmişlerdir. Dışişleri'yle yaptıkları ortak çalışmalarda yaşanan anlaşmazlıklar sonucu şirket ikiye ayrıldı ve *Überseedienst GmbH* şirketi Yakındoğu ve denizaşırı ülkelerde iktisadi propaganda ile meşgul olurken *Transozean GmbH* Max Oppenheim'ın 1915 yılı ilk yarısından itibaren Osmanlı devleti bünyesinde İstanbul'daki Alman elçiliğine bağlı olarak yürüttüğü *Nachrichtensaal Organisation*'unun idaresini 1917 yılından itibaren üzerine aldı. Bkz. Oberhaus, *Deutsche Propaganda ..*, s. 24, 25.

[184] Max von Oppenheim'ın girişimiyle Aralık 1916 yılında oluşturuldu. Propaganda amaçlı filmler ve tanıtımlar yapma hedefindeki kurum Alman sanayisinin etkisi altındaydı. Bkz., Oberhaus, *Deutsche Propaganda ...*, s. 25, 26.

[185] 1912 yılında bir Türk-Alman üniversitesi kurulması çalışmalarında bulunmak üzere oluşturulan komisyonun 1914 yılı Şubatı'nda derneğe dönüşmüş halidir. Özel propaganda faaliyeti yapan kuruluşların en etkilisi ve ne aktifiydi. Kültürel propaganda kapsamında Fransızca'nın Osmanlı devleti içindeki etkisini kırmayı hedeflemiştir. Bu anlamda Ernst Jäck'in büyük çabaları bulunuyordu. Osmanlı ülkesinde Fransız okulları örneğinde Almanca eğitim yapan okullar açılması derneğin en büyük hedeflerindendi. *"Handels folgt Sprache"* sloganıyla Jäck, Almanlardan büyük miktarda bağış parası toplamayı başarmıştı. Türk-Alman Derneği hakkında geniş bilgi için bkz. Mustafa Gencer, *Jöntürk Modernizmi ve "Alman Ruhu" 1908-1918 Dönemi Türk-Alman İlişkileri ve Eğitim*, İstanbul 2003, s. 223-252.

dağıtılacaktı. Bunların yanında İslâm tarikatları, Hıristiyan misyonerleri, Alman okulları, oralardaki Alman Yahudi kolonileri bütün bu propaganda faaliyetlerini destekleyeceklerdi. Bunun için Türk devletinin desteği bir zorunluluk olduğundan, İstanbul'da yaşayan farklı İslâm coğrafyalarından gelen Müslümanların çıkardıkları gazeteler de bu işler için kullanılacaktı. Oppenheim'ın bu teklifi Dışişleri müşaviri Zimmermann tarafından kabul edildi ve 12 Eylül'de Alman Kültür Bakanlığı'na Oppenheim'ın Şark dilleri için bir tercüme bürosu kurması konusunda yetkili olduğunu bildiren bir yazı gönderildi. İmparatorluk Posta Kurumu'nun matbaasının kurulan bu organizasyonun kullanımına açılmasıyla Şark İstihbarat Birimi (NfO) faaliyetlerine Oppenheim'ın başkanlığında başladı.[186]

Alman Dışişleri Bakanlığı bünyesinde oluşturulan NfO'nun 1914 sonbaharında (1 Kasım 1914) faaliyete geçtiğini görüyoruz. NfO yer olarak ilk önce İmparatorluk Sömürge Bakanlığı *(Reichskolonialamt)* binası içinde (Mauerstr. 45/46) faaliyet göstermiş, ancak sonradan Tauentzienstrasse 19a adresinde kendine ait bir binada çalışmıştır.[187] Dışişleri'nin Siyasî İşler Bölümü'ndeki Şark Bürosu'na[188] bağlı olan NfO aynı zamanda Alman Genelkurmayı'nın Siyasî İşler Bölümü *(Sektion Politik)* ile de işbirliği içindeydi. Kuralları belli, katı bir hiyerarşik sistemden uzak yapıdaki NfO, 1915-1916 yılları arasında bu kurumda başkanlık yapan Schabinger'in ifadesiyle *"Kollegial"* bir kurum havasındaydı, yani eşitler arası çalışmaya dayalı bir organizasyondu. Dolayısıyla NfO'da bürokratik, resmî bir kurumdan[189] ziyade fakülte hocalarının çalışma ortamına benzeyen bir yapı vardı.[190]

Kuruluşundan itibaren bir çok sorunlarla uğraşmak durumunda kalan NfO'nun birinci derecedeki problemi aşırı iş yüküydü. Bu, Oppenheim'ın memorandumunda bahsettiği tercüme bürosu işini çok çok aşan bir faaliyetti. Öte yandan kurum içi çalışanların hiyerarşik bir düzende bulunmuyor oluşları da beraberinde NfO'nun işleyisinde bir takım sorunlar getirmişti. Bunlara ilaveten ciddi manada maddi sorunlar da yaşanıyordu. Öyle ki NfO'ya tahsis edilen bütçeyle, bu kurumdan beklenen işin boyutları arasında büyük farklar vardı. Hatta ortaya çıkan parasal sorunların halledilmesi çoğu kez Oppenheim'ın şahsî fedakârlıklarıyla giderilmeye çalışılmıştı.[191]

---

[186] Bihl, *a.g.e.*, s. 102
[187] Schabinger, *a.g.e.*, s. 115
[188] Şark Bürosu veya Masası (*Orientdezernat*) başında ilk önce Max von Oppenheim bulunuyordu. Oppenheim NfO'nun kuruluşuyla görevlendirilince yerine Otto Günther von Wesendonk getirildi ve bu görevde savaşın sonuna kadar kaldı. Elçilik Müşaviri derecesindeki von Wesendonk Dışişleri Bakanı tarafından yetkilendirilmiş olarak NfO'nun idaresinden ve kontrolünden sorumluydu. Bkz. Salvador Oberhaus, *Zum wilden Aufstande etflammen*, s. 157, 158.
[189] NfO, 1914-1918 yıllarına ait *„Handbuch für das Deutsche Reich"* adlı almanakta Dışişleri Bakanlığı'na bağlı resmî bir kurum olarak gösterilmemiştir. Bkz. Bragulla, *a.g.e.*, s. 24.
[190] Schabinger, *a.g.e.*, s. 126.
[191] Schabinger, *a.g.e.*, s. 126 ve 150-155.

NfO'ya kuruluşunda ve sonraki ilk aylarda Max von Oppenheim başkanlık ederken, 1915 yılı Mart ayından itibaren onun yerine Karl E. Schabinger von Schowingen geldi.[192] Schabinger'in idaresindeki dönem bir yıl kadar sürdü ve 25 Şubat 1916'da kurumun başına Arap dili uzmanı olan Prof.Dr. Eugen Mittwoch[193] getirildi. Mittwoch savaş sonuna kadar NfO'nun başında kaldı.

NfO'ya ilişkin olarak Ağustos 1918'de kaleme alınan bir raporda[194] kurumun iç yapısı ve faaliyetleri ilk defa olarak derli toplu bilgiler şeklinde ortaya konmuştur. Sözkonusu raporda NfO'daki teşkilat yapısı: yönetim ve sekreterlik yanında basılı materyal üretimi ve dağıtımı gibi bölümler haricinde dokuz kısım yer almaktadır. Bunlar: 1) Türkçe kısmı, 2) Türkçe hukuk işleri kısmı, 3) Arapça kısmı, 4) Farsça kısmı, 5) Hindçe kısmı, 6) Rusça kısmı, 7) Edebî eserler kısmı, 8) Esir gazetesi yazı işleri kısmı, 9) *"Neuer Orient"* dergisi kısmı. Bu son kısmın başında buluan kişi aynı zamanda Uzakdoğu dilleri işlerine de bakıyordu.

NfO'nun Almanya dışında şubeler açtığını da görüyoruz. Bunlardan biri İsviçre'nin Zürich şehrinde[195] ve diğeri de İstanbul'daki Alman elçiliği bünyesinde[196] faaliyet gösteriyordu. NfO'nun personel rejimi kurumun gevşek yapısından dolayı her zaman değişken olmuştur. Kurumda sürekli çalışan personel yanında geçici görevle veya fahri olarak çalışanlar da bulunuyordu. 1914/1915 kışında toplam 10-12 kişilik Alman çalışanı bulunan NfO'nun personeli bir süre sonra 25'e kadar çıktı. Bunlara ayrıca (NfO) kasası idarsinde ve arşivinde çalışan 4 dışişleri memuru ve 14 bayan yardımcı personel eklenmelidir. Yine Müller'in raporunu kaleme aldığı Ağustos 1918'de Alman çalışanlar yanında Şark milletlerine mensup 2 Türk, 3 Arap, 3 Hindistanlı ve 2 Tatar'ın NfO'nun çekirdek kadrosunda bulunuyorlardı. Buna göre son durumda NfO bünyesinde toplam 59 personel (bunların 6'sı sekreterlikte, paketleme işinde ve kurye olarak) çalışıyordu. NfO'nun çalışmalarının en

---

[192] Schabinger, Oppenheim sonrası NfO'daki kendi pozisyonuyla ilgili bir karışıklıktan söz eder. Oppenheim, 1915 yılı Şubatı'nda Berlin'den İstanbul'a giderken Schabinger'i yerine vekil tayin ettiğine dair bir yazı bırakır. Oysa Dışişleri'nden Schabinger'e gelen yazıda kendisi vekil değil, NfO'nun başkanı olarak tanımlanmaktadır. Schabinger de selefi Oppenheim'ı takip ederek 1916 yılı başında NfO'daki görevinden ayrılıp Şark'a gitti. İstanbul üzerinden önce Kudüs'e, oradan da Yafa'ya, Alman konsolosluğunda çalışmak üzere gitti. Bkz. Schabinger, *a.g.e.*, s 127 ve 151 ve 172,173.

[193] Yahudi asıllı bir Arabist olan Eugen Mittwoch, Berlin Üniversitesi'nde Şark Dilleri Semineri'Nin müdürüydü. Hz. Muhammed'in Medine'ye geçişine kadarki hayatına ilişkin çalışması 1917 yılında yayınlandı. Bkz. Bihl, *a.g.e.*, dipnot 349, s 294; Eugen Mittwoch Nazi Almanyası'nın antisemit uygulamalarına dayanamayarak 1939'da Almanya'dan kaçmak durumunda kaldı ve Birinci Dünya Savaşı'ndan elde ettiği tecrübeleri İngilizlere aktardı. Bkz. Müller, *a.g.e.*, s 207; Eugen Mittwoch'un biyografisi için bkz., Enno Littmann, "Eugen Mittwoch (1876-1942)", *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft (ZDMG)*, Band 99, Heft 2, (1945-1949), s 143-146.

[194] Gerhard Höpp'ün Berlin'deki *Zentrum Moderner Orient'te (ZMO)* bulunan terekesinden edindiğim Herbert Müller'in Ağustos 1918'de kaleme aldığı memorandumun fotokopisi şahsi arşivimde bulunmaktadır. Memorandumun Alman arşivlerindeki örneğine ulaşmak için bkz., AA, Deutschland Nr. 126 gadh. 1...Bd.26, (Herbert Müller), *Die Nachrichtenstelle für den Orient 1914-1918. Ein Beircht,* August 1918.

[195] Herbert Müller, *Nachrichtenstellle ...*, s. 3.

[196] İstanbul'da Max von Oppenheim'ın kuruluşunu gerçekleştirdiği ve Alman elçiliği bünyesinde yer alan *Die türkische Nachrichtensaal-Organizasyon* için bkz., Max Freiherr von Oppenheim, *Die Türkische Nachrichtensaal-Organisation der Nachrichtenstelle der Kaiserlichen Bottschaft in Konstantinopel im dienste deutscher Werbearbeit im Orient*, 1916, HBO, NL MvO/39. NfO'nun İstanbul şubesi hakkında ayrıntılı bilgi ilgili bölümde verilmiştir.

yoğun olduğu döneme ait teşkilat şemasını gösteren 30 Ekim 1916 tarihli bir belgedeki[197] yapı aşağıdaki şekildedir:

Tablo 2.1. NfO Bünyesinde Çalışanlar

İsim	**Görev Alanı**	**Uzmanlığı**
Prof. Dr. E. Mittwoch	Yönetici ve Arapça Bölümü sorumlusu	İslâm, Mısır ve Arabistan
Prof.Dr. M.Hartmann	Türkçe Bölümü sorumlusu	İslâm, Türkiye
Sebastian Beck	Türkçe bölümü	Türkiye
Başkonsolos Halil Halid	Türkçe bölümü	Türkiye
Deniz binbaşısı Selahaddin	Türkçe bölümü	Türkiye
Konsolos Padel	Türkçe bölümü	Türkiye (hukuk işleri)
Dr. M. R. Kaufmann	Basın bölümü sorumlusu	Türkiye (basın)
Prof.Dr. O.Mann	Farsça bölümü sorumlusu	İran
Takizade	Farsça bölümü	İran
Ezzatullah Khan Hedayet, başkasının altında	Farsça bölümü	İran
Herald Cosack (Taşkent)	Rusça bölümü sorumlusu	Rusça-Asya bölgesi
Dr. Max Ebert	Rusça bölümü	Rusça-Asya bölgesi
M.V. Tseretheli	Rusça bölümü	Gürcistan
S.Karissilidze (başka yerde de)	Rusça bölümü	Gürcistan

[197] *„Şark İstihbarat Birimi, Berlin. Organizasyon"* başlığını taşıyan belge Alman Dışişleri Bakanlığı'nın NfO sorumlusu von Wesendonk'a sunulmuştur. Bu belge Gerhard Höpp'ün tereksindeki mikrofiş fotokopisinden çoğaltılmış olup şahsi arşivimde yer almaktadır. Belgenin üzerine G. Höpp'ün düştüğü arşiv kaydı "PAA, R1505" şeklindedir.

Kasakoff	Rusça bölümü	Tatarlar
Alim İdris (başka yerde de)	Rusça bölümü	Tatarlar
Prof.Dr. Fitzner	Ekonomik İşler bölümü sorumlusu	Kuzey Afrika ve Anadolu (Ekonomi)
Üsteğmen Hadj Abdullah[198]	Arapça bölümü	Cezayir
Şeyh Ahmed Wali (Veli)	Arapça bölümü	Mısır
Dr. Hamza Bey	Arapça bölümü	Mısır
Dr. Enani	Arapça bölümü	Mısır
Dr. M. M. Rıfat (başka yerde de)	Arapça bölümü	Mısır
Salem Gurdschi	Arapça bölümü	Arabistan
F. Graetsch	Hindçe bölümü ve kasa sorumlusu	Hindistan
Dr. A. V. Galsenapp	Hindçe bölümü	Hindistan
V. Chattopadhyaya	Hindçe bölümü	Hindistan
B. N. Dutt, M.A.	Hindçe bölümü	Hindistan
Mar Dayal, M.A. (başka yerde de)	Hindçe bölümü	Hindistan
Dr. Herbert Müler	Uzakdoğu bölümü ve *Korrospondenzblatt* sorumlusu	Uzakdoğu ve Pasifik
Fr. Perzynski	Uzakdoğu bölümü ve *Korrospondenzblatt* bölümü	Uzakdoğu
Lic.Schüler	Uzakdoğu bölümü ve Baskı ve dağıtım	Çin
Deniz müşaviri (Geh.Adm.Rat) Dr.Behramcier(?)	Uzakdoğu bölümü	Çin

[198] Hadj Abdullah Fransız ordusunda savaşırken Alman tarafına geçen Cezayirli bir Müslüman olup gerçek adı Bukabuya idi.

Ru Shu-hua	Uzakdoğu bölümü	Çin
Tim Kuang-Wu	Uzakdoğu bölümü	Çin

İrtibat Halindeki NfO üyeleri	Prof.Dr. Becker, Bonn; Prof.Dr. Morowitz, Frankfurt a/M.; Karaçi Konsolosu Neuenhofer 8şu anda Bavyera'da); Kalkuta'dan ticaret uzamanı Gössling (şu anda Kopenhag'da); banka müdürü Posth, İstanbul; Fas'ta tercüman Dr. Schröder (şu anda İstanbul'da); ekselansları Şeyh Salih Şerif, İstanbul; Şeyh Abdülaziz Çaviş, İstanbul; Şeyh Abdürreşid İbrahim, İstanbul; Prens Matschabeli, İstanbul
İmparatorluk İstanbul Elçiliği İstihbarat Birimi	İmparatorluk Ministerreşşdent'i (orta elçi) Max Freiherr v. Oppenheim ve emrindeki Alman ve Şarklı çalışanları
Ulusal Komiteler	Şark İstihbarat Birimi Mısırlı, Tunuslu, Cezayirli, Gürcü, Türko-Tatar ve Hindistan komiteleriyle Almanya içinde ve dışında işbirliği içindedir.

1.5.1.1. NfO İstanbul Şubesi: *Nachrichtensaal* Organizasyonu

Max von Oppenheim Berlin'de NfO'nun kuruluş aşamasını tamamladıktan sonra 1915 yılı Nisan ayında İstanbul'a gitti ve orada Alman elçiliği bünyesinde NfO'nun bir şubesi niteliğindeki *Nachrichtensaal* (Haber/Bilgi Salonu) organizasyonunu kurdu. Oppenheim'ın yardımcıları Dragoman Schmidt ve elçilik sekreteri von Scharfenberg'di.[199]

NfO'nun bir dış temsilciliği olarak kabul edilse de İstanbul merkezli bu organizasyon aslında başlı başına yeni bir yapılanma gibi görünmektedir. Osmanlı devleti sınırları içindeki propaganda faaliyetlerini organize eden yapı kısa sürede geniş bir şube sayısına ulaşmış ve 1916 yılı sonbaharına kadar 25 ana şube ve onlara bağlı 50 yan şube ile Osmanlı coğrafyasının hemen her tarafına yayılmıştır.[200] Sözkonusu şubelerin başında Alman

[199] Oppenheim 1917 yılı Haziran ayında İstanbul'dan Berlin'e bir ay müddetle gideceğini Dahiliye Nazırı Talat Bey'e bildirirken İstanbul'da bulunmayacağı süre zarfında yerine sefaret kâtiblerinden mösyö Scharfenberg'i bırakacağını bildiriyordu. Aynı belgede Oppenheim, Talat Bey'in fotoğraflarının Osmnalı devleti genelindeki bütün *istihbarat salonları'*na *(Nachrisctensaal)* asılacağı bilgisini de veriyordu. Bkz., BOA, DH KMS 64/52, Tarih: 17 Haziran 1916.

[200] Şube açılan şehirlerden bazıları: Edirne, Rodosto (Tekirdağ), İstanbul (Pera, Üsküdar, Suriçi), Çanakkale, Bandırma, Balıkeir, Bursa, Ayvalık, Manisa, İzmir, Nazilli, Denizli, Afyon, Antalya, Eskişehir, Konya, Pozantı, Samsun, Trabzon, Ankara, Sivas, Kayseri, Mersin, Tarsus, Adana, Ceyhan, Antakya, İskenderun, Antep, Kilis, Malatya, Erzincan, Erzurum, Harput, Ergani, Diyarbakır, Siverek, Mardin, Re'sü'l-ayn, Urfa, Musul, Kerkük, Halep, Hama, Humus, Tripolis, Baalbek, Beyrut, Şam, Saida, Haifa, Akka, Cerah, Nablus, Kudüs, Jafa, Gazze, El-Ariş, Sina, Kut'el-amara, Kerbela, Bağdat, Kazimen, Samâra vd. Bunlardan başka daha bir çok kurulması planlanan yer vardı. Örneğin: Kütahya, Aydın, Viranşehir, Nusaybin, Amasya gibi. *Nachrichten Saal* (İstihbarat salonu) bulunan yerleri gösteren birharita için bkz., Kaiserlichem

konsoloslar, Alman işadamları veya İttihat ve Terakki mensuplarıyla yerli Türk ileri gelenleri bulunuyordu. *"Nachrichten Salonları"* bol miktarda propaganda malzemesini içeren günlük telgraflar, savaş haberleri, fotoğraflar, broşürler ve filmlerle doluydu.[201] Bu materyaller Türkçe veya Almanca dillerindeydi.

Nachrichten salonları savaşın ilerleyen zamanlarında Alman mallarına yeni pazarlar açma fonksiyonu görmeye başladılar. Yine Oppenheim'ın girişimiyle Türkiye'de yeni telgraf sistemi altyapıları kurulmuştu. *Nachrichten* salonları sadece Almanlarla değil Avusturya-Macaristan[202] ve Bulgaristan makamlarıyla da çalışıyordu. Bunun yanında Cemal Paşa, Harbiye Nezareti, İttihat ve Terakki komitesi gibi Türk çevreleriyle de işbirliği halindeydi.

Oppenheim 31 Aralık 1916'da Alman başbakanına Osmanlı devleti içinde faaliyet gösteren Alman ekonomi propaganda çalışması ile *Nachrichtenstelle Konstantinopel* ve *Nachrichten* salonlarının faaliyetlerinin *Deutsche Überseedienst GmbH* şirketince üstlenilmesini teklif etti. Bu teklif kabul edildi ve 1 Nisan 1917'den itibaren *Nachrichtenstelle* Alman elçiliğinden kesin olarak ayrıldı. 19 Mart 1917'den itibaren de Curt Prüfer sözkonusu organizasyonların yönetimini geçici olarak üstlendi.[203] Öte yandan 1 Nisan 1917'den itibaren Alman elçiliği bünyesinden ayrılan ve Pera'da ayrı bir şube şeklinde açılan yapının ismi de sadece *Nachrichtenstelle* olarak geçmeye başladı.[204]

Minister-Residenten Max Freiherrn von Oppenheim, *Die Nachrichtenstelle der Kaiserlich Deutschen Botschaft in Konstantinopel und die Deutsche wirtschaftliche Propaganda in der Türkei*, *Streng vertraulich!*, Gedruckt in der Reichsdruckerei, Berlin 1916. Köln Üniversitesi Şarkiyat Semineri bölümü (Orientalisches Seminar) bünyesindeki Max Freiherr von Oppenheim Stiftung Kütüphanesi'ndeki nüshasından.

[201] 7.6.1915 tarihinde İstanbul'daki Alman Sefareti'nden Osmanlı Hariciye Nezareti'ne gelen bir yazıda *"harb-i umumiyeye dair otuz sandık risale ve kesb-i matbua-i sâire Haleb Alman Konsolosluğu'na sevkedilmek üzere ..."* olduğundan nakliye sırasında bir sorunla karşlaşılmaması için yol üstündeki askerî ve mülkî yetkililere haber verilmesi rica ediliyordu. Bkz. BOA, HR SYS 2291/2, Tarih 7.6.1915.

[202] Birinci Dünya Savaşı'nda Avuturya-Macaristan'ın Osmanlı devletindeki askeri ataşesi olarak görev yapmış olan Joseph Pomiankowski Avusturya-Macaristan'ın da *Nachrichtensaal* organizasyonuyla propaganda faaliyetlerinde bulunduğundan bahisle başkent İstanbul dışındaki şehirlerde bu faaliyetleri Almanlarla ortak yürüttüklerini söylemektedir. Bkz. Joseph Pomiankowski, *Der Zusammenbruch des Ottomanischen Reiches. Erinnerungen an die Türkei aus der Zeit des Weltkrieges, Wien 1928*, s. 325.

[203] Bihl, *a.g.e.*, s. 108,109; Ayrıca *Nachrichtenstelle Konstantinopel* ve *Nachrichtensalon* Organizasyonları için bkz. Max von Oppenheim tarafından kaleme alınan üç farklı memorandum. Bunlar: *Die Nachrichtenstelle der Kaiserlich Deutschen Botschaft in Konstantinopel und die deutsche wirtschaftliche Propaganda in der Türkei,* Berlin 1916 (Aynı rapor 1917 yılında bazı ufak değişikliklerle ve bir takım yeni rakamlarla yeniden basılmıştır.), *Die türkische Nachrichtensaal-Organisasyon der Nachrichtenstelle der kaiserlichen Botschaft in konstantinopel im Dienste deutscher Werbearbeit im Orient, Grundlagen für die Werbearbeit des deutschen Büros der Nachrichtenstelle der kaiserlichen botschaft in Konstantinopel*. Sözkonusu bu memorandumlardan birincisi Köln Üniversitesi Orientalistik Semineri Kütüphanesi Max von Oppenheim kısmında yer almaktadır. Diğer ikisi ise Köln'deki *Hausarchiv des Bankhauses Sal. Oppenheim ...*'da (HBO, NL MvO/39) bulunmaktadır. Memorandumların fotokopileri özel arşivimde bulunmaktadır.

[204] 1917 yılında yazılan yeni şeklinde Pera'ya taşınma sebebi olarak elçilik bünyesinde kendilerine ayrılan mekanın darlığından bahseden Oppenheim yeni yerin daha geniş olduğu için terih edildiğini belirtiyor. Bkz. *Die Nachrichtensaal-Organisation und die Wirtschaftliche Propaganda in der Türkei.*, s. 14.

1.5.1.2. NfO'nun İsviçre Şubesi

Yukarıda 1916 tarihli teşkilat yapısı ve burada görev alan şahısları verdiğimiz tabloda yer almayan NfO'nun İsviçre şubesinden bahsetmemiz gerekmektedir. Zira İsviçre gibi tarafsız ülkelerdeki kamuoyunu Merkez Güçleri lehine propaganda amaçlı kullanmak çok önemliydi. Aynı şekilde tarafsız ülkelerdeki basın-yayın organları ve organizasyonlar üzerinden İtilaf Devletleri kamuoylarını etkilemeye yönelik türlü propagandalar yapmak da mümkün oluyordu. Aynı şekilde İtilaf Devletleri'nin de Merkez Güçleri'ne karşı çalışmalarda bulunduğunu ifade etmeye bile gerek yoktur.

NfO'nun İsviçre şubesinin başında İsviçreli Dr. Max Rudolf Kaufmann bulunuyordu. Kaufmann'ın göreve başlaması 1916 yılı Nisanı'na denk gelir. Ancak bundan önce de İsviçreli bir işadamı olan Heinrich Jakoby ile (*Persich-Teppich Gesellschaft A.G.* adlı şirketin müdürüydü) 1915 yılı Ağustosu'ndan itibaren oradaki Şarklı şahsiyetlerin gözlemlenmesi için irtibat sağlanmıştı. Jakoby'yi NfO ile bağlantıya geçiren kişi Oppenheim'dı. İsviçre'nin istihbarat faaliyetleri açısından önemi, Şarklı siyasilerin ve entellektüellerin yoğun şekilde yaşadıkları bir yer olmasından ileri geliyordu. Dolayısıyla İsviçre bir bakıma Şark'a ilişkin casusluk ve karşı-casusuluk faaliyetlerinin merkeziydi.[205]

Kaufmann 1916 Nisanı'ndan aynı yılın Ekim ayına kadar 6.325 paket içinde 12.208 yazıyı Berlin'e göndermişti. Kaufmann'ın amacı ilk etapta basınla temas kurmak ve NfO'nun propaganda materyallerini İsviçre'de dağıtmaktı. Buna ilaveten İsviçre üzerinden diğer tarafsız ülkelere de bu türden propaganda malzemelerini ulaştırmak da hedefler arasında bulunuyordu.[206]

İsviçre basınından *Gazette de Lausanne* ve *Librairie Novelle* ile bağlantı kurulmuş ve bu sayede NfO'ya Almanya dışında yayınevi kazandırılmıştı. İsviçre'de Almanya'nın Bern konsolosluğunca doğrudan görevlendirilen iki de casus vardı. Bunlar Andon Vahan Bey Keutcheyan (Köçeoğlu) adlı bir Ermeni ile Ziya Bey Kubanin adlı bir Tatardı. Bunların her ikisi de daha Abdülhamid zamanında Osmanlı sultanı adına casusluk faaliyetinde bulunmuş kimselerdi.[207] NfO'nun dünyanın başka bir çok yerinde bağlantıda olduğu kimseler ve kurumlar da vardı. Bu bağlantılar sayesinde propaganda malzemeleri hemen hemen dünyanın her yerine dağılmıştı.

[205] Schabinger, *a.g.e.*, s. 133.
[206] Oberhaus, *Zum wilden Aufstande entflammen...*, s. 174.
[207] Bihl, *a.g.e.*, s. 105, 106.

1.5.1.3. NfO'nun Faaliyet Alanları

NfO'nun asıl görevi olan Şark'ta, tarafsız ülkelerde ve Almanya içindeki propaganda faaliyetleri dışındaki vazifeleri Müller'in 1918 yılı Ağustos'undaki raporunda şu şekilde sıralanmaktadır:

1) Almanya'da ve tarafsız ülkelerde bulunan Şark çevrelerinden şahsiyetlerle kişisel münasebetler kurarak onların siyasî faaliyetlerini Almanya'nın menfaatleri doğrultusunda kontrol etmek ve yönlendirmek. Ayrıca Berlin'e ve çevresine gelen Şarklı misafirlerin karşlanması ve onlarla ilgilenilmesi.
2) Şark'a ilişkin bir gazete arşivinin kurulması ve bunun sürdürülmesine paralel olarak kişilere yönelik bilgileri içeren arşivin tutulması. Bu kişilerin (Almanya'ya) geliş gidişlerine ilişkin bilgilerin ilgili makamlara bildirilmesi ve Dışişleri Bakanlığı için Şark'a ait belgelerin düzenlenmesi.
3) Avrupa, Amerika ve Şark basınında çıkan Şarkla ilgili olayların takibi ve bunlardan lüzumlu olan kısımların ilgili resmî makamlara bildirilmesi.
4) Rusça (Sosyalizm, yabancı halklar ve Rusya dışındaki Şark), Tatarca, Kafkas dilleri, Türkçe, Farsça, Hindçe ve Uzakdoğu dillerindeki basının takip edilerek bunlara ilişkin periyodik yayınlarla *(Korrespondenzblatt)* bu bilgilerin resmî kurumlarca kullanılmasına zemin hazırlamak.
5) Şark dillerinden ve Rusça'dan önemli belgelerin siyasî ve askerî makamlar için tercümesi.
6) Şarkla ilgili çıkan yazıların ve gösterilecek filmlerin sansürlenmesine katkıda bulunulması.
7) Şark dillerinde yazılmış mektupların Genelkurmay, Dışişleri ve askeri sansür birimleri için sansüre tâbi tutulması.
8) Müslüman, Gürcü ve Hindli esirlerin haberleşmelerinin kontrol edilmesi.
9) Şark milletlerine mensup esirlerin manevi ve psikolojik ihtiyaçlarının giderilmesi anlamında; okunacak materyal, düzenlenecek resim gösterimli seminerler ve bu yönde her konudaki destek ve tavsiyeler sağlanması. Buna dinî ihtiyaçların giderilmesi ve dinî kuralların uygulanması da dahildir.
10) Müslüman, Gürcü ve Hintli esirlere yönelik altı farklı dilde bir gazetenin yayınlanması.

Herbert Müller'in sıraladığı bu faaliyetlere karşın Schabinger'in sıraladığı propaganda faaliyetleri şöyledir: 1) (İtilaf Devletleri adına savaşan) Şarklı yardım birliklerin kullanıldığı

düşman cephelerinde propaganda faaliyetleri 2) Almanya'da bulunan Şarklı savaş esirlerine yönelik propaganda faaliyetleri 3) Şarklı yardımcı birliklerindeki askerlerin ülkelerine yönelik propaganda faaliyetleri. 4) Almanya'nın müttefikleri, tarafsız ülkeler ve özellikle de Şark'da propaganda faaliyetleri.[208]

NfO'nun Almanya içindeki propaganda faaliyetlerinin en önemli enstrümanı periyodik bir yayın şeklinde ilk olarak 4 Kasım 1914'de yayınlanmaya başlanan *Korrespondenzblatt* dergisiydi. İlk yıl 13 sayı çıkartılan dergi ikinci yılında 45 sayı çıkartıldı. İkinci yılından itibaren hukuk ve edebiyat eki de çıkaran derginin etkilemek istediği alan, Şark'ın Müslüman ve Müslüman olmayan bölgeleri olup Fas'tan Büyük Okyanus'a kadar geniş bir coğrafyayı içine alıyordu. 1 Nisan 1917'den itibaren derginin ismi değişti ve *"Der neue Orient"* adını alarak 15 günde bir çıkmaya başladı. Dergide çıkan yazılardan 200 Alman, 30 Avusturya-Macaristan, 15 Türk, 10 İsviçre, 5 Hollanda ve bir çok İskandinav gazetesi alıntılar yaptı.[209]

NfO'nun 10 Ekim 1914 ile Temmuz 1918 arasında, dergiyle beraber toplam 1012 yayını mevcuttur. Bunun içinde kitaplar,[210] broşürler, dergiler, gazeteler, filmler vs bulunuyordu. Bu yayınlar 9 Avrupa ve 15 Şark dilinde olmak üzere toplam tirajı 3 milyonun üzerindeydi.[211]

Şark'a, yani Osmanlı devletine yönelik propaganda çalışmalarının önemli bir ayağını İstanbul merkezli Türkçe yayın yapan gazeteler oluşturuyordu. Bu anlamda NfO Türkçe gazeteler üzerinde etkinlik kazanarak Alman propagandası yapmak için çalışmalarda bulunmuştu. İslâmcı yayın çizgisindeki *Sebilürreşad*, İstanbul'da yayınlanan ve Farsça, Türkçe, Arapça ve Urdu dillerinde çıkan *Cihân-ı İslâm* dergisi ve bunların yanında *El-Adl* ve *İkdam*[212] gibi gazetelerde NfO kaynaklı makaleler yayınlandı. Hatta *Sabah* ve *Sebilürreşad* gazetelerinin satın alınması gündeme geldi.[213]

---

[208] Dört başlıkta verilen bu faaliyetlerin ayrıntıları için bkz., Schabinger, *a.g.e.,* s 143-149.

[209] Bu anlamda NfO merkezli yazılardan birisi 10 Mart 1916 tarihli *İkdam* gazetesinde çıkmıştı. Martin Hartmann'ın yazısının başlığı "Cihad ve Tesira-yı İktisadiyyesi" olup Hartmann'ı tanıtırken kullanılan ünvansa ilginçti: *Alman meşâhir-i iktisadiyunundan Profesör Doktor Martin Harmann*. Şarkiyatçı olan Hartmann'ın iktisatçı olarak yansıtılması yazının önemini artırmak amaçlı makyaj olabilir. "Alman haftalık risalinden birinde" yazılan makale "önemine binaen" tercüme edildiği söylen yazı muhtmelen NfO'nun yayın organı *Korrespondenzblat*t'da çıkan bir yazıydı. Bkz. *İkdam,* 10 Mart 1916, sayı 6851.

[210] Schabinger'den sonra NfO'nun başına geçen Prof. Eugen Mittwoch'un 8 Mayıs 1916'da sunduğu bir raporda NfO'nun 1915-1916 arası yaptığı yayınlar ve bunların baskı sayılarıyla masraflarını gösterir listeden bazı kitap ve broşürler şunlardı: *"Deutschland und das Kaliphat* (Almanya ve Hilafet), *Tunesien und Algerien* (Tunus ve Cezayir), *Kriegskronik, türkisch* (Türkçe Savaş Kroniği), Şeyh Hıdır'ın Arapça, *Cezayir'de Fransızlara karşı propaganda* broşürü, Tatarca olarak *"İran ve Avrupa Savaşı"*, Şeyh Salih'in Arapça broşürü *Das Kaliphat* (Hilafet), Urduca vatansever şarkılar, Fransızca *"Mısır Meselesi"*, İtalyanca *"Cezayir ve Tunus"*, Şeyh (Şerif) Salih'in Fransızca olarak *"Glaubenskrieg"* (İnanç Savaşı), Tunus ve Cezayir ve Hilafet broşürleri. Bkz., PA AA, R 1504; Ayrıca Abdülaziz Çaviş'in *"Mısır ve Savaş"* kitabı ile Hadj Abdullah'ın *"Fransız Ordusundaki Bir Müslüman Askerin Savaş İzlenimleri"* kitabı yayınlar arasında yer alıyordu. Bkz. Bihl, *a.g.e.*, s. 107.

[211] Bihl, *a.g.e.,* s. 107, 108.

[212] Martin Hartmann'ın yukarıda (dipnot 204'de) bahsi geçen makalesi gibi.

[213] Savaş ekonomisinin hüküm sürdüğü bir dönemde gazetecilik yapmak çok zordu. Gazeteler baştan aşağı resmî makamlardan gelen savaş raporlarıyla doluydu. Kağıt en büyük sorundu ve kağıt karşılığında gazeteler propaganda faaliyetlerine katılmak durumunda kalabiliyorlardı. Örneğin İttihat Terakki'nin yayın organı *Tanin* savaş boyunca yayınlanmasını kesintisiz sürdürürken diğer gazeteler bazen aylarca çıkamayabiliyorlardı. Örneğin Sabah gazetesi kağıt yokluğundan 13 Mart 1916 ile 20 Mayıs 1916 arası çıkmamıştı. Bkz. *Sabah* gazetesinin belirtilen tarihlerdeki yayınları.

NfO için Türkçe makaleler kaleme alan kişilerse eski Bombay konsolosu Halil Halid Bey, Salih ve Sadi Bey'di. NfO mensubu olan Herald Cosak Eylül 1915'de v. Wesendonk'a Abdürreşid İbrahim'in Berlin Üniversitesi'nde Tatarca öğretmeni olarak işe alınmasını ve bir Tatarca ve Arapça haftalık gazete çıkartılmasını tavsiye etmişti.[214]

Kamuoyunu açık-gizli propaganda yoluyla manipüle etmede yazılı ve görsel materyallerin kullanımı gelişen teknik imkânlarla Birinci Dünya Savaşı'nda yeni bir ivme kazanmıştı. Bu yüzden de özellikle gazetelere etkide bulunarak doğrudan ya da dolaylı propaganda yaptırmak bu dönemde devletlerin çok sık başvurdukları bir yöntemdi.

[214] Bihl, *a.g.e.*, s. 105.

2. BÖLÜM
MÜSLÜMAN SAVAŞ ESİRLERİ

Alman Dışişleri Bakanlığı'na bağlı birimde sansür işinde görevli Karl Emil von Schabinger von Schowingen Almanya'nın Paderborn şehri yakınlarındaki bir esir kampından (*Senne Lager*) isimleri önceden belirlenmiş 14 kişilik bir Müslüman esir grubunu alıp İstanbul'a götürmekle görevlendirilir. Schabinger'in aslî görevi, 30 Ekim 1914'de gittiği Senne Lager Kampı'ndan alacağı bu 14 kişilik esir grubunu Hilafet'in başkenti İstanbul'da 14 Kasım'da düzenlenecek cihat ilanı törenlerine yetiştirmektir. [215]

Esirlerden beşi Faslı, yedisi Tunuslu ve ikisi de Cezayirlidir. Ondört kişi için sahte isimlerden oluşan gerçek Alman pasaportları hazırlanır. Berlin'den hareket eden kafilenin amacı Romanya ve Bulgaristan üzerinden geçerek trenle İstanbul'a ulaşmaktır. Romanya'nın savaşta alacağı konum henüz belirsizliğini koruduğundan grubun trenle seyahatleri sırasında bir engellemeye maruz kalmaması için kafile görünüşte bir sirk ekibi olarak lanse edilmiştir.[216]

Biraz maceralı bir yolculuk sonrası vardıkları İstanbul'da, ertesi gün gerçekleştirilecek olan cihat ilânı törenleri için hazırlıklar yapılmaktadır.[217] Bunlardan birisi de Almanya'dan getirilen Müslüman esirlerin bu törenlere katılmalarıdır. Nitekim törenler sırasında esirler Alman elçiliğinin balkonundan halka gösterilmiş ve esirlerin sarfettikleri birkaç cümleyle "İslâm kardeşliği" herkese gösterilmişti.[218] Gösterinin amacı Müslümanların birliğini ifade etmek ve Osmanlı sultanı halifenin liderliğinin bütün Müslümanlarca kabul edildiğini göstermekti. Öte yandan İtilaf Devletleri safında savaşırlarken esir edilen Müslümanların serbest bırakılarak *Kaiser* tarafından halifeye teslim edilmesi "Müslüman dostu" Alman İmparatoru'nun bütün Müslümanların başı olan halifeye yaptığı bir jestti.

---

[215] Schabinger, *a.g.e.*, s. 102.

[216] Hareket etmeden once Max von Oppenheim'la da görüşmüş olan Schowingen'e "sirk grubu" şeklinde görüntü verilmesi emrini Dışişleri'nde elçilik müşaviri rütbesiyle, Şark Bürosu sorumlusu olan v. Wesendonk vermişti. Diplomatik pasaportunu kullanan Scabinger grubu kontrol altında tutumak için iki kişiyi daha beraberinde götürüyordu. Bu kişiler: başka bir görev için İstanbul'a seyahat eden Alman subayı Edgar Stern ve Berlin'deki Şarkiyat Enstitüsü'nde Fas üzerine dersler veren Faslı Hadsch Muhammed bel Arabi idi. Bu ikincisini Schabinger Fas'taki tercümanlık görevinden Almanya'ya dönüşünde beraberinde getirmişti ve şimdi bu seyahatte esirlere tercümanlık yapıyordu. Seyahatin ayrıntıları için bkz. Schabinger, *a.g.e.*, s. 103- 106.

[217] Almanya'dan Müslüman esirlerin geleceğinden Osmanlı kamuoyunun haberi vardı. Nitekim 11 Teşrinisâni 1914 tarihli nüshasında *Tanin* gazetesi Müslüman esirlerin ayın 10'unda gelmesi gerekirken 11'i gecesi geç vakit geleceklerini haber veriyordu. Fakat aynı gazeteden esirlerin ancak ayın 12'si gecesi trenle İstanbul'a ulaştıklarını öğreniyoruz.. Bkz. *Tanin*, Nr: 2117, 13 teşrin-i Sani 1914, s. 4.

[218] Bu balkon gösterisi sırasında Müslüman esirlerin arkasında duran Schabinger onlara "Yaşasın Sultan, yaşasın Halife" gibi sufleler veriyordu. Törenin yapıldığı günkü İstanbul'un havasını anlatan ve cihada tâ başından beri çok fazla önem atfetmediğini söyleyen yazar tören sonrasında kaldığı Tokatlıyan Oteli'ne gittiğinde gördüğü manzarayı şöyle anlatıyor: "Bir Türk polisinin içeri girdiğini gördüm. Güzel bir İngiliz yapımı sarkaçlı dolap saatinin iki veya üç metre önünde durdu, tabancasını çıkardı ve saate ateş etti. Bu 'Kutsal Savaş'ın başlangıcıydı." Schabinger, *a.g.e.*, s. 107, 108.

Schabinger'in Berlin'den İstanbul'a götürdüğü 14 kişiden oluşan nümûnelik Müslüman esirler grubu aslında, Max von Oppenheim'ın Ekim 1914 tarihli memorandumunda 22 sayfalık bir bölümle kendine yer bulan Müslüman savaş esirleri meselesinin uygulamaya geçirilen genel İslam stratejisinin başlangıcını oluşturuyordu. Aşağıda göreceğimiz gibi, Müslüman esirler meselesi kısa süre zarfında Merkez Devletleri arasındaki işbirliğinin en somut örneklerinden birisi olacak şekilde gelişecek ve kurumsallaşarak daha geniş bir anlam kazanacaktı.

2.1. Ekim 1914 Memorandumu'nda "Müslüman Esirler" Meselesi

Yukarıda II. Bölüm'de büyük kısmına değindiğimiz Max von Oppenheim'ın Ekim Memorandumu'nda bahsetmediğimiz kısım olan 12. bölüm *Afrikalı ve Hindistanlı Savaş Esirleri* başlığı altında savaş esirlerine ilişkin görüşleri içeriyor. Fransız Afrikasından esirler olarak Fas, Cezayir ve Tunuslu Müslümanların tamamı "Turkos"[219] tabiri altında tanımlanmıştır. Savaş öncesinde Turkosların yaşadığı Kuzey Afrika ülkelerinde toplam 51.000 Müslüman askerin bulunduğu ifade edilmektedir. Bunlardan başka gene Fransız sömürge bölgelerinde 14.000 kişilik Senegalli ve siyahî askerin mevcut olduğu ve bunların da bir kısmının Müslüman olduğu bilgisi mevcuttur.

Tunuslu ve Cezayirli yerli askerler toplam 9 piyade alayından oluşurlarken, 6 alay da sipahilerden meydana geliyordu. Bunlar Avrupaî tarzda iyi techiz edilmiş ve eğitilmişlerdi. Yine Cezayir ve Tunus'daki bu yerli askerler Fransız ve diğer azınlıklara mensup askerlerle çoğu zaman aynı alaylarda yer alıyorlardı. Faslı birlikler ise eğitimsiz ve ilkel organizasyona sahipti.[220] Fransız Afrikalılarının muharebe gücünün yabana atılmaması gerektiği notunu düşen Oppenheim, bu insanların fiziksel olarak da güçlü kuvvetli olduklarının altını çizmeden edememiştir.

Esir düşen *"Turkos"*ların, Fransızların kendilerini cephenin en önüne koyarak bir bakıma kurşunların önüne attıklarını ve hem arkadan hem de önden iki ateş arasında kaldıklarını iddia ettiklerini ifade eden Oppenheim, *"Fransızlar Müslüman askerlere kendi ülkelerinde köle muamelesini reva görürlerken Fransa'da kardeşane davranışlarda*

[219] Turkos tabiri, "*Fransa'nın Cezayir'i 1830'daki işgalinden sonra oradaki yerli halklardan oluşturduğu alaylara verilen isimdi. Her bir bölükte iki yüksek rütbeli subay , dört düşük rütbeli subay ve sekiz onbaşı yerlilerden oluşurken geri kalan yüksek ve düşük rütbeli subaylar Fransızlardan meydana geliyordu. Kıyafetleri Arap kıyafetiydi. Mavi ceket ve yelekle turban ve bedevi paltosu (Burnus/Bornoz) ile dolak giyiyorlardı. Her alay dört tabur (dörder bölük olarak) ve bir depo bölüğünden oluşyordu. 1885'e kadar üç alay Turkos bulunuyordu. Bu tarihten itibaren dördüncü bir alay Tunus'ta oluşturulanla karışık şekilde düzenlendi. Turkoslar ilk başlarda yalnızca Cezayir içinde kullanılırlarken sonraki zamanlarda 1859'da İtalya'da, 1870-71'de Prusya'ya karşı Fransa'da ... olduğu gibi Cezayir dışında da kullanıldılar*." Almanlar "*1870'deki savaşta da Turkosları esir almışlar ve bugün Polonya sınırları içinde bulunan Graudenz (Grudziądz) şehrinde tutulmuşlardı.*" Bkz. *Brockhaus Conversations-Lexikon*, Dreizehnte vollständige umgearbeitete Auflage, Fünfter Band, Leipzig 1886, s. 919.

[220] Oppenheim, *a.g.D.*, s. 106.

bulunuyorlar" diyerek aradaki çelişkiye dikkat çekiyordu. Öte yandan Oppenheim, Fransa ordusundaki zenci askerler gibi, Müslüman askerlerin de cephede ele geçirdikleri Alman askerlerine karşı uyguladıkları işkence haberleriyle dolu Fransız gazetelerini bir Fransız taktiği olarak değerlendiriyor. Yine Oppenheim'a göre Fransızlar bu sayede Alman tarafına geçen Müslümanların, Alman korumasına alınıp onlardan istifade edilmesinin önüne geçmeye çalışıyorlardı.[221]

Müslüman esirlerin Almanya İçin kullanılması başlığı altındaki kısımda, Turkoslar'dan Almanya adına yararlanılması fikrinin ilk olarak İstanbul elçisi Baron von Wangenheim ve eski Fas konsolosu Vassel'den geldiğini, ayrıca Türk tarafından ve de Şam'da sürgün hayatı süren Cezayirli halk kahramanının torunu Emir Abdülkadir'den de bu yönde öneriler gediğini belirten Oppenheim, *"Almanya İmparatoru ve Prusya Kralı majestelerinin Turkosları özgür kılıp gerçek efendileri Sultan-Halife'ye verilmek üzere İstanbul'a göndermeyi planladığı haberi gerek Türkiye'de gerekse de diğer İslâm dünyasında sevinçle karşılandı. Şâyet bu haber Cezayir ve Tunus'a ulaşmışsa mutlaka oralarda da büyük coşkuya sebebiyet vemiştir"* diyordu.[222]

Esirlerden böylesine bir yararlanmanın mutlaka Almanya'nın menfaatleri için imkân dahilinde olduğunu söyleyen Oppenheim, bunun için belirli hedefler doğrultusunda ve iyi bir organizasyon yapılması gereğine işaret etmişti. Fransa adına savaşa gelmiş olsalar da Müslümanların, içlerinde onlara karşı bir düşmanlık beslediklerini iddia eden yazar, onları Fransız etkisinden kurtarmak için diğer Fransız esirlerinden ayrı kamplara alınması gerektiği kanaatindeydi. Turkoslardan yararlanma konusunda ordu idaresiyle belli zorlukların yaşanabileceğini de ifade eden Oppenheim, sağlanacak faydalar yanında bunun pek öneminin olmadığını ifade etmiştir.

Almanya'daki değişik esir kamplarında memorandumun kaleme alındığı sırada bulunan Müslüman esir sayısının 900 kadar olduğunu ifade eden Oppenheim, esirler konusunda çalışmaların başladığını ve esir kamplarının uzman kişilerce şimdiye kadar iki kez tarandığı bilgisini vermişti. Bu uzmanlardan birisi de Oppenheim'ın başında bulunduğu Tercüme Bürosu çalışanı Schabinger'di. Oppenheim, Schabinger'in bundan sonraki süreçte Müslüman esirlerle ilgileneceğini söylüyordu.[223]

Müslüman askerlerin Alman tarafına geçmelerini temin için pratik öneriler getiren yazar, şayet cephede büyük birlikler halinde bir arada bulunan gruplar tesbit edilirse, bu askerlere Almanlara karşı savaşmamaları, bilâkis kendilerine iyi muamelede bulunulacak

[221] *A.g.D.*, s. 107.
[222] *A.g.D.*, s. 108.
[223] *A.g.D.*, s. 109. Yukarıda da ifade edildiği gibi, Schabinger kamplardan aldığı 14 esirle İstanbul'a gitmişti.

Alman tarafına geçmeleri yönünde çağrıda bulunacak balonlar gönderilmesini önermişti. Bu balonlarla Almanya'nın savaş başarıları ve galibiyetlerine ilişkin kısa açıklama broşürleri yanında sultan-halifenin ortak düşmanlarımıza karşı harekete geçtiği bilgisi yayılacaktı.[224]

Müslüman esirlerin karşılanması konusuna da değinen Oppenheim, bunun için Arapça bilen tercüman ihtiyacına değinmişti. Bu arada bazı Turkosların Fransızca bildiklerinden bahisle onların diğer esirlerden izole edilip ayrı ve tek bir kampta tutulmaları gereğinden bahsederken, muhtemel Fransız ve İngiliz etkilerine karşı korunaklı bir halde tutulmalarının lüzumuna vurgu yapıyordu. Her halükârda bütün Müslüman esirlerin tek bir kampta toplanması gereğine işaret eden Oppenheim, bu kampın Berlin'e çok uzak olmayan ve ulaşımı kolay bir yerde olması gerektiği düşüncesindeydi. Bu anlamda *Zossen*[225] ve *Döberitz* kamplarının bu iş için seçilebileceği belirten yazar, ayrıca Müslüman esirler arasında Fransızlardan rüşvet alan veya onların etkisinde bulunan kimselerin tespitinin büyük bir dikkatle yapılması gereğinden bahsederek *"işe yaramaz"* unsurların ayıklanması lüzumuna dikkat çekiyordu.[226]

Oppenheim Müslüman esirlere *özel muamelede* bulunulmasını istemiş ve onların güneyden gelmiş kimseler olmasının dikkate alınmasını talep etmişti. Ayrıca ibadetlerini yerine getirmeleri için tahtalardan da olsa basit ve küçük bir cami yapılmasını ve abdest almaları için gerekli altyapının oluşturulmasını da gündeme getirmiştir. Yapılacak camiye bir imam tayin edilmesini isterken bunun için şimdilik Berlin Türk elçiliği imamının yeterli olabileceğini, uzun vadede ise İstanbul'dan veya Şam'dan Cezayirli fanatik, anti-Fransız bir Müslüman mollanın buraya getirilebileceğinden bahsetmişti. Bu arada şâyet esirlere kampta et yedirilecekse İslâmî usullere göre kesilmesine dikkat edilmesi konusunda da uyarı yapmıştı.[227]

Esirlerle münasebette bulunacak Arapça'ya tam hakim birkaç tercümanın görevlendirilmesi gereğinden bahseden yazar, bunların aynı zamanda esirleri gözlem altında da tutabileceklerini düşünüyordu. Bu işi yapacak, Almanya'da yaşayan yerli kişilerden yeterli sayıda kimsenin bulunduğunu söyleyen Oppenheim, yapılan ilk tecrübelerden esirlere etkide bulunmanın tamamen mümkün olacağının görüldüğünü ifade etmişti. Ayrıca kampta toplanan esirlerin memleketlerine, kabilelerine ve ait olduğu tarikatlere (*Bruderschaft*) ve hatta okuyup

[224] *A.g.D.*, s. 109, 110.
[225] Göreceğimiz gibi Müslüman esirler için kamp yeri olarak Oppenheim'ın teklif ettiği iki yerden biri olan Zossen seçilecektir.
[226] *A.g.D.*, s. 110.
[227] *A.g.D.*, s. 111.

yazma bilip bilmediklerine göre belirlenip bu yönde bir liste hazırlanması hususuna da değinmişti.[228]

Esirlerle irtibat kurulup güvenlerini kazandıktan sonra onlardan da bir takım faydalı öneriler gelebilir diyen yazar, esirlerin memleketlerine gönderilecek mektuplarla Fransızlara aleyhinde bir hava oluşturulmasının mümkün olacağını belirtmişti.[229] Şam'dan, beraberinde kendi adamları olduğu halde, Emir Abdulkadir'in torunlarından Emir Said'in Berlin'e gelip burada esirlerle irtibat kurarak onların Fransa'ya karşı savaşmaya teşvik etmeyi teklif ettiğini bildiren Oppenheim, bu teklifi çok önemli bulduğunun altını çizmişti.[230]

Senne Lager kampından seçilen 14 Müslüman esirin yakında İstanbul'a hareket edeceğini belirten yazar bunların Türkiye'de ve İslâm dünyasında uyandırcağı etkiden çok ümitliydi. Özellikle de oradaki muhacir gruplar üzerinde oluşturacağı etkiden. Oppenheim İstanbula gönderilecek gruptan bazılarının doğrudan Suriye'ye gönderilmesinin önemine değinerek gerek Suriye'de bulunan sürgündeki muhacirler üzerinde ve gerekse de hac mevsiminde bulunulan o günlerde hac ibadetinden dönüş yolundaki kafileler üzerinde etkili olabileceği düşüncesindeydi. Bu ilk parti askerler Sultan-Halife'nin emrine verilen küçük bir grup olup, daha sonraki kafileler daha kalabalık şekilde ve halifenin askerleri olarak onun hizmetinde bulunabilirdi. Turkoslar arasında üst rütbeli subayların bulunmadığından ve yalnızca küçük rütbelilerin mevcudiyetinden bahseden yazar, Almanya'daki kamplarda verilecek manevî eğitim sırasında esirlerin Türk komutasına da alışabileceğinden de bahsetmişti.*"Balkanlar'daki durumun müsaade eder etmez Türk ordusu için uygun görülen bütün esirleri Türkiye'ye sevkedilmeli ve burada Türk subaylarının talimine tabi tutulmalılar."*[231]

"Daha önce ismi geçen Emir Said'in İstanbul'daki Alman elçisine, Kuzey Afrika üzerinden kendi memleketini yeniden almak üzere emrinde 500 kişilik bir süvari birliğinin bulunduğunu ve silah verilmesi durumunda bunun mümkün olacağını söylemiş. Türkiye bunu onayladı. Şam'daki Cezayirli muhacirlerle Hac dolayısıyla Türkiye'de (Osmanlı topraklarında) bulunan Cezayirliler birlikte talim ettirilirler ve bizim savaş esirlerimizle birleşirlerse Türk ordusunun bir parçası olarak Mısır'ın fethine katılabilirler."[232]

Oppenheim Müslüman esirlerin de katılacağı harekâtla fethedilecek Mısır'dan sonra güney Libya üzerinden Fransız hakimiyetindeki kuzeybatı Afrika'ya ilerlenebileceği görüşündeydi. Bu harekât sırasında silahlı Senusî birlikleri yanında bir çok Arap kabilesinin

[228] *A.g.D.*, s. 11,112.
[229] *A.g.D.*, s. 112.
[230] *A.g.D.*, s. 113.
[231] *A.g.D.*, s. 114,115.
[232] *A.g.D.*, s. 115.

de onlara destek verebileceklerinden bahseden Oppenheim, bu birliklerin güney Cezayir ve Tunus'da görülmelerinin Fransız kolonilerindeki kızgınlığın bir işareti olacağı iddiasını dile dile getirir. Tabii bunun için İtalya ile önceden anlaşılmalıdır. Mısır'a yönelik Türk harekatıyla ilgili olarak da Oppenheim, bir tarih vererek 1914 yılı sonunu işaret etmiş ve Fransız Kuzeybatı Afrikası'na yönelik harekatı işaret ederek, kış mevsiminin Afrika'nın içinden geçmek için en iyi zaman olduğuna dikkat çekmiştir.[233]

Senegalli esirlere de kısaca değinen Oppenheim onların paralı askerler olarak savaştıklarını ve kendilerinin bazı fanatik Müslüman zenciler dışındakileri şimdilik kullanmayı düşünmediklerini ifade ediyor. Bu fanatik Müslüman esirler Turkoslara Mısır'a yönelik savaşta yardım edebilirler diyordu. Ancak, şayet bu durumda bulunan yeterli sayıda kişi kamplara gelecek olursa bu konunun tekrar ele alınabileceğini de ekliyordu.[234]

Hindistanlı Müslüman Esirler konusuna ayrı bir başlıkta yer verilen memorandumda, ilk olarak sayılarının 30-40 bin civarında olduğu tahmin edilen Hindistanlı birliklerin önce Mısır'a ve oradan da bir kısmının Marsilya'ya nakledildikleri bilgisi aktarılmaktadır. Yüksek Ordu İdaresi'nin (*Oberste Heeresleitung*) 2 Kasım tarihli bilgisine göre, Alman ordusunun sağ kanadı karşısında yer alan İngiliz birlikleri arasında diğer birliklere serpiştirilmiş durumdaki Hindistanlı askerler yer almaktaydı. Alınacak esirler için bir yardımcısının tercümanlık yapmak üzere cepheye gönderildiğini ifade eden Oppenheim, *pratik öneriler* kısmında öncelikle başka cephelerde de (güney cephesi gibi) Hindistanlı askerlerin bulunup bulunmadığının tespit edilmesi gerektiği ve bu insanlarla temasa geçecek elemanların sağlanması lüzumuna işaret ettikten sonra, Hindistalıların zorla orduya alındıklarını ve hatta Mısır'da gemilerden inmek istemeyen birçok Hintlinin vurulduğunu dile getirmektedir.[235]

Cephede İngiliz birlikleri arasında bulunan Hintli askerlere propaganda yapmanın ve onlara ulaşmanın yollarını değerlendiren Oppenheim dağınık halde bulunan Hintlilerin arasına ölümü göze alabilecek bir Hintli ajanın sokulup sözlü propaganda imkânlarının da araştırılmasını istemektedir. Bu arada ele geçirilen Hintlilerin iyice sorgulanarak Hintli birlikler ve pozisyonları hakında bilgi toplanması gereğine işaret eden yazar, Turkoslar gibi Hintlilere de Berlin yakınlarında özel kamp oluşturulmasını tavsiye eder.

Bu arada Hindu ve Müslüman ayrımına dikkat çekerken birincilerin vejeteryan olmaları ve ikincilerin Müslüman olmaları nedeniyle et, domuz eti vs. gibi dinî hasasiyetlere dikkat edilmesini de özellikle tavsiye eder. Diğer Müslüman esirlere yönelik düşünülen, esirlerin eğitilip kendi memleketlerine gönderilmesi ve orada faaliyetlerde bulunmaları

[233] *A.g.D.*, s. 116.
[234] *A.g.D.*, s. 116,117.
[235] *A.g.D.*, s. 117-119.

düşüncesi Hintliler için de geçerlidir. Bir kısım Hintlinin İstanbul üzerinden Afganistan'a gidecek *ekspedisyon* ekibine katılması ve orada sözlü propaganda yapmaları Afgan emiri üzerinde ve Hindistan halkı arasında çok etkili olabilir. Oppenheim, teker teker veya birlikler halinde oluşturulacak Hintli askeri birliklerin Mısır'a karşı Türkiye'nin girişeceği harekâtta kullanılabilecekleri düşüncesindedir.

Oppenheim'ın memorandumunda en az yer verdiği Müslüman savaş esiri grubunu Rus Müslümanları oluşturmaktadır. Öyle ki Rus ordusu içindeki Müslüman sayısının az olacağı, bunların hele de büyük birlikler halinde bulunmayacağı öngörüsünde bulunan Oppenheim, yine de ihtiyatı elden bırakmayarak, konunun araştırılması gerektiğinin altını çizmeyi ihmal etmemiştir.[236] Mamafih Oppenheim'ın bu konuda yanıldığı söylenebilir, zira Rus ordusu içinde sayıları yüzbinleri bulan Müslüman asker savaşın ilerleyen zamanlarında cepheye sürülecektir ve böylece Almanya'daki ve Avusturya'daki esir Müslüman askerler içinde en büyük grubu Rus Müslümanları oluşturacaktır.

Yukarıdaki özette verdiğimiz bilgiler, Birinci Dünya Savaşı sırasında ele geçirilmiş/geçirilecek veya Almanya tarafına geçmeleri sağlanacak Müslüman milletlere mensup fakat İtilaf Devletleri adına savaşan askerlerin Almanya'nın savaş için uygulamaya soktuğu "İslâm stratejisi" kapsamında ne şekilde kullanılabileceklerine dair önerileri içermektedir.

Bundan sonraki kısımlarda bu projenin ne şekilde uygulandığını ortaya koymaya çalışacağız.

2.2. İtilâf Devletleri Safında Savaşan Müslüman Askerler

Öncelikle, Oppenheim'ın memorandumunda Fransız ve İngiliz ordularındaki Müslümanlara yönelik öngördüğü rakamların savaş öncesi döneme ilişkin bilgileri ve tahminleri yansıtttığını belirterek, savaşın başlamasından sonraki durumun daha farklı gerçekleştiğini belirtmekle başlayalım. Birinci Dünya Savaşı sırasında ne kadar Müslüman'ın İtilaf Devletleri saflarında savaştıkları tam olarak bilinmese de buna ilişkin yaklaşık bir rakam verilebilir. Bu bilinemezliğin nedeni, devletlerin ordularındaki askerlerin sayılarını bildirirken dinî bir sınıflamadan ziyade bölgesel veya milliyet esasına dayalı tasnif yapmış olmalarıdır. Asker sayılarına ilişkin bilgiler bu tanımlamalar üzerinden verilmiştir.

Örneğin Fransızlar adına savaşan Kuzey ve Batı Afrikalıların çoğunun Müslüman oldukları ön kabulünden hareketle, Fransız ordusunda bulunan Müslümanların sayısı şu

[236] *A.g.D.*, s. 119-124.

şekilde verilebilir: Cezayir'den 175.000; Tunus'tan 50.000; Fas'tan 10.000 ilâ 40.000 arası; Batı Afrika'dan 161 ilâ 180.000 arası ve Doğu Afrika'dan 2000 kadar Müslüman. Sayıları verilen bu askerlerden ne kadarının Avrupa cephelerindeki savaşta öldüğüne ilişkin tahmini rakamlarsa şöyledir: Cezayirli 19 ila 25.000 arası, Tunuslu 11 ila 36.000 arası ve Batı Afrikalı 25 ila 30.000 arası Müslüman.[237]

İngiltere ve Rusya adına savaşan Müslüman askerlerin sayısına[238] ilişkin rakamlarda da belirsizlik ve büyük farklar mevcuttur. Avrupa'da ve Ön Asya'da 90.000 "renkli" ırka mensup kişinin İngiliz ordusu adına savaştığı yönündeki bilgilerden başka olarak denizaşırı savaşa katılan Hintlilerin sayısını 210.000 ila bir milyon arasında gösterenler de bulunmaktadır. Askerlere dair ayrıntılı rakamlar da verilmektedir. Örneğin Ekim 1914 ile Kasım 1915 arası Lahor ve Meerut bölüğünden oluşan Hind birliği 12.081 kişilik asker ve subaydan oluşuyordu. Bir başka bilgiye göre ise Birinci Dünya Savaşı'nda Fransa'da 86.382 Hindistanlı asker görev almıştı. Hindistan ordusunda dinî mensubiyetler askerî birliklerin oluşturulmasında belirleyici oluyordu. Batı cephesinde ölen Hindistanlı askerlerin sayısına ilişkin rakamlar 2448 ila 4944 arası olarak verilmektedir.[239]

Birinci Dünya Savaşı'nda Rus askerleri içindeki Müslüman asker sayısı 960.000 olarak verilirken, Müslümanlar Rus ordusu içinde ayrı birlikler halinde değil karışık vaziyette yerleştirilmişlerdir.[240]

2.3. Cephelerde Propaganda Faaliyetleri ve İlk Müslüman Esirler

Herbert Müller'in 1918 yılı Ağustosu'nda kaleme aldığı NfO'nun yapısına ve faaliyetlerine ilişkin raporunda, İtilâf Devletleri saflarında savaşan Müslüman askerlere yönelik propaganda faaliyetlerine yer verilmemiştir. Oysa ki NfO'nun kuruluşundan 1916 yılı başlarına kadarki dönemde, başkanlık da dahil değişik görevler ifâ eden Schabinger, cephe propagandasını NfO'nun faaliyet alanları içinde birinci sırada sayıyordu. Aynı şekilde Şeyh et-Tunusî ile katıldıkları cephe propagandası faaliyetlerini de ayrıntısıyla veriyordu. Cephe

[237] Gerhard Höpp, *Muslime in der Mark. Als Kriegsgefangene und Internierte in Wünsdorf und Zossen, 1914-1924*, Berlin 1997, s. 23.

[238] „19. yüzyıl sonlarından itibaren Hindistan ordusundaki ayrım artan şekilde sınıf bölükleri/birlikleri (class company) veya sınıf alayları (class regiment) şeklinde oluşmaya başlıyor. Birinci Dünya Savaşı'nın başlangıcında 136 taburun 52'si sınıf alayına, 84'ü de sınıf birliklerine aitti. Müslümanlarsa çoğunlukla 27. ve 33. Punjabis'de, 40. Pathans'da, 129. Beluchis'de, 15. Lancers'de, 9. Bhopals'de ve aynı şekilde 57., 58. ve 59. Rifles'de görev yapıyor…" Bkz. Höpp, *a.g.e.*, s. 24; Ayrıca Oppenheim sözkonusu memorandumunda Pathans'ların tamamının Müslümanlardan oluştuğunu ve Punjabîler'lerinse (Pencablılar) bir kısmının Müslümanlardan oluştuğunu belirtiyor. Bkz. Oppenheim, *a.g.D.*, s. 118.

[239] Höpp, *Muslime in der Mark*, s 24. Ayrıca aynı eserin konuya ilişkin 60, 61, 62, 63. dipnotlarında Hindistanlı askerlerin ve de Müslüman Hintlilerin İngiliz ordusu içindeki yerlerlerine ilişkin farklı kaynakların verdiği rakamları bulmak mümkündür. Örneğin dipnot 63'de David Omissi'nin *The Sepoy and the Raj. The Indian Army 1860-1940* (London 1994) adlı kitabında Hindistan ordusundaki Müslüman oranının 1858'de %18 iken bunun 1904'de %35'e çıktığı belirtiliyor. Bkz. s. 32.

[240] Höpp, *Muslime in der Mark*, s. 24.

propagandası faaliyetinin Müller'in raporunda yer almamasının iki sebebi olabilir: Birincisi yapılan cephe propagandaları çok az etkili olmuş ve 1918 yılı itibariyle NfO'nun diğer faaliyetleri yanında bahsedilmeye değer bulunmamış olabilir; ikincisi de Schabinger'den sonra (1916'dan sonra) propaganda faaliyetleriyle cephelerdeki Müslüman askerleri etkileyip Alman tarafına geçirme projesine çok fazla itibar edilmemiş ve esir edilen Müslüman askerlerin sayısındaki artış sonucu, özel kamplardaki propaganda faaliyetlerine ağırlık verilmiş olabilir. Öte yandan bu, savaşın genelinde taraf değiştirip Alman tarafına geçen Müslüman asker sayısının çok fazla olmadığı şeklinde de okunabilir.

Askerlerin taraf değiştirmesi hadiselerinden en önemlisi 1915 yılı başlarında Fransız ordusunda teğmen rütbesindeki Rabah Bukabuya'nın beraberinde 70 Müslüman askerle Almanya tarafına geçmesidir. Bu olaydan başka 1916 yılı yazında ve 1917 yılı başlarında kayda değer taraf değiştirmeler meydana gelmişti.[241] İngiliz belgelerine göre 1915 yılının ilk yarısında çoğunluğunu Afridis'lerin oluşturduğu 220 kişi Hindistan Bölüğü'nden Alman tarafına geçmişti. Bu geçişlerde cihat propagandasının etkisi kadar olmasa da, karşı propaganda amaçlı sahte geçişlerin de olduğu belirtilmektedir.[242]

Birinci Dünya Savaşı başladığında Berlin'de Oppenheim'ın oluşturduğu Tercüme Bürosu'nda sansür işinde görevli olan Karl Emil von Schabinger von Schowingen'in Almanya'nın Paderborn şehri yakınlarındaki Senne Lager esir kampından isimleri önceden belirlenen 14 kişilik bir Müslüman esir grubunu alıp İstanbul'a götürmekle görevlendirildiğinden[243] yukarıda bahsetmiştik. Yine daha önce de ifade ettiğimiz gibi Schabinger 30 Ekim 1914'de gittiği Senne Lager kampından alacağı bu 14 kişilik grubu 14 Kasım'da İstanbul'daki cihat ilanı törenlerine yetiştirmekle görevlendirilmişti.[244]

---

[241] Fransız kaynaklarına dayanarak ortaya konulan bir çalışmada 130 Cezayirli'nin taraf değiştirdiğinden bahsediliyor. Bkz. Höpp, *a.g.e*., s. 24; ayrıca 1916 yılı Haziranı'ndaki Verdun Savaşı sırasında 20 Müslüman'ın taraf değştirdiğine ilişkin Alman kaynaklarında bilgi yeraldığı belirtilirken, Fransa içindeki Cezayirlilerle ilgili bir araştırmaya göre Fransız ordusundan her şekilde ayrılan askerlerin sayısı 3000 olarak verilmiştir. Höpp, *a.g.e.,* dipnot 70, s. 32.

[242] Höpp bu iddiayı Meynier'e dayandırıyor. Bkz. *a.g.e*., s. 25.

[243] Schabinger, *a.g.e*., s. 102.

[244] Hareket etmeden once Max von Oppenheim'la da görüşmüş olan Schabinger'e, dışarıya sirk grubu şeklinde görüntü verilmesi emrini Almanya Dışişleri Bakanlığı'nda Şark İsleri personelinden sorumlu olan v. Wesendonk vermişti. Yolculukta diplomatik pasaportunu kullanan Schabinger, grubu kontrol altında tutmak için iki kişiyi daha beraberinde götürüyordu. Bu kişiler başka bir görev için İstanbul'a seyahat eden Alman subayı Edgar Stern-Rubarth (Rubarth gazeteci kimliğiyle tanınan biridir. Ancak Schabinger hatıratında ondan subay olarak bahsetmiş K.K.) ve Berlin'deki Şarkiyat Enstitüsü'nde Fas üzerine dersler veren Faslı *Hadsch Muhammed bel Arabi* idi. Bu ikincisini Schowingen Fas'taki dragomanlık görevinden Almanya'ya dönüşünde beraberinde getirmişti. Bu seyahatte o, esirlere tercümanlık yapıyordu. Seyahatin ayrıntıları için bkz. Schabinger, *a.g.e*., s. 103- 106.

2.4. Şeyh Salih Tunusî Ve Mehmet Akif'in Propaganda İçin Almanya'ya Gidişleri ve Faaliyetleri

İstanbul'dan Berlin'e dönüş yolunda Schabinger'e yolculuğunda iki kişi eşlik ediyordu: Tunuslu Şeyh Salih et-Tunusî ve İslâmcı şair Mehmed Akif. Her ikisinin de görevi genel olarak İslâm dünyasına, özel olarak da İtilaf Devletleri cephelerinde savaşırken Almanya'ya esir düşen çeşitli milletlerden Müslüman askerlere Panislamist propaganda faaliyetlerinde bulunmaktı. Şeyh Tunusî Almanya'ya gelirken beraberinde Almanca'ya tercüme edilmek üzere kendisinin kaleme aldığı cihadla ilgili bir eseri de getirmişti. *"Die Wahrheit über den Glaubenskrieg"*.(Cihad Hakkındaki Hakikatler) başlığı altında yayınlanan eserin tercümesi işini Schabinger üstlenmiş, ancak son kısmını M. Hartmann tamamlamıştı. Kitapçığın sonuna Schabinger Avrupalı okurlara cihadı anlaşılır ve kabul edilebilir kılmak için bir ek yazmayı da ihmal etmemişti.[245]

Schabinger'in refakatinde birçok kez Batı Cephesi'nde Fransa saflarında savaşan Müslüman Arap askerlerine propaganda yapmak amacıyla cephe ziyaretlerinde bulunan Şeyh Tunusî, bu faaliyetleri sırasında bazen ölümle karşı karşıya da gelmişti. Hatta bir keresinde cephe yakınlarında arabayla giderlerken Schabinger, giydiği beyaz kıyafet nedeniyle Tunusî'yi uyarmak zorunda kalmıştı. Zira giydiği beyaz elbise yüzünden düşman tarafından kolayca farkedilebilirlerdi. Bunun üzerine Tunusî itiraz etmeyerek elbisesini değiştirmişti.[246] Cephelerdeki faaliyetlerinden başka olarak Almanya kamuoyuna İslâm ve cihad konusunda bilgi vermek gibi bir görevi de ifa eden Şeyh Tunusî Alman üst düzey yetkililerin büyük ilgisine de mazhar oluyordu. Bu bağlamda sadece Berlin'de faaliyet göstermiyor, neredeyse Almanya'nın her tarafına ziyaretlerde bulunuyordu. Askeri tesisleri gezen, sanayi tesislerinde incelemelerde bulunan ve lüks otellerde seçkin topluluklara hitab eden bir kişilik olarak Şeyh Tunusî, buna o zaman Berlin'de bulunan diplomatik çevreler de dahildi, bir keresinde Alman İmparatoru'nun verdiği bir davete katılmıştı. Bellevue Sarayı'ndaki davete Alman Dışişleri bakanı v. Jagov da dahil olmak üzere birçok üst düzey görevli katılmıştı. Osmanlı devletinin Berlin sefiri Mahmud Muhtar Paşa ve Cezayirli Emir Abdülkadir katılmıştı. Büyük bir merakla beklenen *Kaiser* salona geldiğinde büyükelçi Muhtar Paşa ile son Galiçya

[245] Almanca ve Fransızca gibi Batı dillerine tercüme edilen bu eser Almanya içinde Müslümanlarla ittifak yapılmasına kuşkuyla bakan kesimlere İslam'ı ve Cihad'ın mahiyetini, onların anlayacağı şekilde açıklamayı hedeflemişti. Aynı şekilde Fransızca versiyonu da çıkan bu kitapçığın bir amacı da Avrupa'da Almanya ve Almanya'nın Osmanlı devletiyle yaptığı ittifakı Hıristiyanlığa karşı bir hareket olmadığı kanaatini yaymayı amaçlamıştır. Bkz. Schabinger, *a.g.e*, s 110, 111; Şeyh Tunusî'nin kitapçığının Almanca baskısının künyesi: Schaich Salih Aschscharif Attunisi, *Haqiqat Aldschihad. Die Wahrheit über den Glaubenskrieg.* Aus dem Arabischen übersetzt von Karl E. Schabinger, mit einem Geleitwort von Martin Hartmann, hg. von der Deutschen Gesellschaft für Islamkunde. Berlin 1915, 18 S. [Salihs Signum vom 03.11.1914] bkz., Wolfgang G. Schwanitz, „Max von Oppenheim und der Heilige Krieg. Zwei Denkschriften zur Revolutionierung islamischer Gebiete 1914 und 1940," *Sozial.Geschichte* Heft 3/2004 s. 32.

[246] Schabinger, *a.g.e*, s. 111, 112.

muharebeleri hakkında sohbet ettikten sonra odada bulunanlarla tokalaşmış ve diğer misafirlerle tek kelime bile etmeden oradan ayrılmıştı. Bu hadiseden sonra kızgınlıktan deliye dönen Şerif et Tunusî'yi sakinleştirmek ve kendi İmparatoru'nu savunmak Schabinger'e düşmüştü.[247]

Karizmatik bir kişiliğe sahip olan Şeyh Salih Mehmed Akif'le yaptığı ilk Almanya seyahatinden sonra Almanya'ya başka ziyaretlerde de bulunmuştu. Şeyh Salih Almanya'da bulunduğu sıralarda politik faaliyetlerde de bulunmuş ve Kuzey Afrika'nın Fransız sömürgesinden kurtulması yönünde çaba göstermiştir. Bu amaçla 1916 yılı Mart ayında *"Tunus ve Cezayir İstiklali Komitesi"* adlı bir yapılanmanın öncülüğünü üstlenmişti. *Tanin* gazetesindeki bir habere göre komitenin amacı, *"Şimali Afrika vilayetlerinin Fransız esâretinden tahlîs ve Hilâfet'e merbut olarak istiklâllerinin temini"* idi.[248]

Şeyh Salih'in Almanya'da Tunus'la ilgili yaptığı konferanslar Almanları o kadar memnun etmişti ki, Alman Dışişleri Bakanlığı *"Berlin'de bulunduğu esnâda Tunus ahvâli hakkında itâ' ettiği izâhattan bu babdaki malumat-ı vâsi'asından (geniş malumatından) Hariciye Nezareti'nce küllî istifâde edilmiş ve mumaileyhin beyanat ve îzahati müstecâb-ı teşekkür bulunmuş olduğu..."* şeklindeki açıklamayı İstanbul'daki Alman Elçiliği kanalıyla Osmanlı devletine bildiriliyordu.[249]

Osmanlı devleti adına 1914 yılı sonlarında gittiği Almanya'daki faaliyetleri Osmanlı devletince de takdirle karşılanmış ve *"Tunuslu Şeyh Sâlih Efendi'nin hidemât-ı vatanperverânesine binaen muhatcîn-i ilmiye tertibinden mahsus iki bin üçyüz (2300) kuruş maaş kat' edilmek şartıyla mumaileyhe hizmet-i vataniyye tertibinden 1331 senesi (1915) ibtidasından itibaren dört bin (4000) kuruş maaş tahsisi hakkında ..."* denilerek, önceki maaşı 9 Ocak 1915 tarihli Meclis-i Vükelâ kararıyla[250] neredeyse iki katına çıkartılmıştı. Üstelik de bu *"vatana hizmet"* fonundan sağlanacaktı.

1914 yılı Kasım'ının ikinci yarısında Almanya'ya dönüş yolunda Schabinger'in yanında Şeyh Salih'le birlikte ikinci bir kişi olarak Mehmed Akif (Ersoy) de bulunuyordu. Schabinger hatıratında Türkiye'deki fikir dünyası ve kendince önemli bulduğu bir kısım

---

[247] Bu görüşme Şeyh'le Kaiser'in son yüzyüze görüşmesidir. Bkz. Schabinger, *a.g.e,* s. 113; Bu görüşmenin içeriğine ilişkin olarak Berlin'deki Osmanlı elçiliğinden İstanbul'daki Hariciye Nezareti'ne gelen ve oradan Harbiye ve Dahiliye Nezaretlerine de iletilen telgrafta görüşme biraz farklı yansıtılmıştı: *"İmparator Hazretleri dün (10 Şubat 1915) Emir Ali Paşa ile Şeyh Salih El-Şerif'i delâlet-i acizânem ile huzuruna kabul ve kendilerine iltifat buyurmuşlardır"* deniliyordu. Aslında gelen telgrafta görüşmeye ilişkin hiç bir ayrıntının yer almaması durumun Schabinger'in ifade ettiği şekliyle gerçekleşmiş olabileceğinin işareti olarak görülebilir. Bkz. BOA, HR SYS 2406/38, tarih: 15 Şubat 1915.

[248] Komitenin açılış töreni Berlin'de İspalanda Oteli'nde gerçekleştirilmişti. Törende yaptığı konuşmanın büyük ilgi gördüğü ve toplantıya Almanya'nın önde gelen şahsiyetlerinin katıldığını görüyoruz. Bu şahsiyetler arasında NfO'nun 1916'dan itibaren başına geçen Prof. Dr. Eugen Mittwoch, Almanya Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı Zimmermann, General İmhof Paşa, Prof. Dr. Koller, Berlin Sefareti Ataşesi Ziya Bey ve diğerleri mevcuttu. Bkz. *Tanin*, 27 Mart 1916, sayı 2612, s 2.

[249] BOA, HR. SYS. 2420/44, 10.5.1916.

[250] MV 195/136, 10 Ocak 1915 (23 S 333).

şahsiyetlerden (Mehmed Emin, Halide Edib gibi) bahsettikten[251] sonra İstanbul'dan Berlin'e gidişinde refakat etmek durumunda kaldığı bir Tunuslu ile kurduğu dostluktan bahisle, ondan oldukça önemli bir kişilik olarak sözeder. Ayrıca Şeyh Tunusî'nin ismini anmadan bu kişinin Enver Paşa ile çok yakın olduğundan ve Libya savaşında Enver Paşa'ya yaptığı yardımların önemini anlatır. Sonra yine herhangi bir isim telaffuz etmeden: *"Gerçek bir Türk olan ikinci refakatçiyi bana kimin getirdiğini şimdi tam hatırlamıyorum. O, İstanbul'daki dinî bir derginin muharriri idi"*[252] şeklinde bir ifade kullanır.

Hatıralarını kaleme aldığı kitabında Şeyh Salih'le ilgili bir çok faaliyetten bahseden Schabinger'in Mehmed Akif'le ilgili olarak neredeyse hiç bir şeyden bahsetmemesi dikkate değerdir. Adeta Akif'le Tunusî ve Schabinger'in yolları ayrılmıştır ve ondan haber alınamamaktadır. Yalnızca Şarkiyatçı Profesör Martin Hartmann'ın kendisine yazdığı ve Schabingerin de kitabına aldığı bölümlerden Akif'le ve Tunusî'yle ilgili bazı bilgilere rastlıyoruz. 5 Aralık 1914 tarihli mektubunda Hartmann şunları yazıyordu:[253]

"Bugün, sıradışı enteresan bir karşılaşma oldu: Size her iki adamı bana getirdiğiniz için teşekkür ederim. Şeyh Salih aslında sıradan birisi değil; zavallı Türk'se (Akif) onun tam tersi. Salih ne istediğini biliyor ve istediği şeyi başarılı şekilde anlatmasını da. Böyle bir adamla çalışılabilinir. Şeriat'ın doğruluğuna olan inanmışlığına rağmen onunla bir anlaşma zemini sağlanabilir. ... Müslüman hocalarla eğitim verecek Almanya'da İslâmî bir üniversite kurulması düşüncesi hoştu! Bilim konusundaki bu idraksizliğe daha sert bir tepki göstermediğim için sabrıma hayran kalmışlardır herhalde! Bilimin ne olduğu konusunu bu sınıflara açıklamanın tabii ki hiç bir faydası yok ve bir süre daha bu böyle geçecektir (Almanya'da da ondan (bilimden) anlayan pek yok ya). Şayet bizim Topluluk, (Ön Asya Topluluğu Derneği) düzenleyeceği akşamda bu her iki seçkin yabancıyı misafir ederse mükemmel bir etkide bulunurlar, düşüncesindeyim. Bugün seminerde beni ziyaret eden Mehmed Akif'le, Mehmed Emin üzerine öğretici bir görüşme yaptım. O (Mehmed Akif) yeni zamana ayak uyduramamış Türk dar kafalılığının bir temsilcisi olarak, eski usullere göre verimsizce çalışmak istemekte... Ne mutlu ki bana oldukça sakin kaldım, sonuçta böyle insanlarla kavga etmenin getireceği hiç bir şey yok..."

Mehmed Akif'in Almanya'da geçirdiği yaklaşık beş aylık döneme ilişkin çok fazla şey bilinmiyor.[254] Bunda Akif'in mütevaziliğinin ve bu tür olaylarla ilgili ketumluğunun büyük

[251] Schabinger, *a.g.e.*, s. 108.
[252] Schabinger, *a.g.e.*, s. 108, 109.
[253] Schabinger, *a.g.e.*, s. 109.
[254] Mehmed Akif'in İstanbul'dan Berlin'e gidişini başyazarlığını yaptığı *Sebilürreşad* dergisi haber vermemiş, kendisini soranlara yalnızca "İstanbul'da bulunmadığı"nı bildirmekle yetinmiş. Dönüşünü ise aynı dergi 18 Mart 1915 tarihli nüshasında şöyle haber vermiş: *"Baş muharririmiz Mehmed Akif Beyefendi ile fâzıl-ı muhterem Şeyh Salih eş-Şerif et-Tunusî hazretleri Almanya'dan avdet buyurmuşlardır."*Bkz. Ertuğrul Düzdağ, *Mehmed Akif Ersoy*, İstanbul, Aralık 2004, dipnot

etkisi olmakla birlikte, Almanca kaynaklarda da onunla ilgili bahislerin yok denecek kadar az olması ilginçtir. Mehmed Akif'in Almanya'ya çağrılış sebebi olarak, gerek Osmanlı devleti içinde ve gerekse de İslâm dünyasında en popüler dergilerden birisi olan *Sebilürreşad*'ın baş yazarı olmasının etkili olduğunu düşünebiliriz. Zira Eşref Edib, büyük ihtimallle Akif'in anlattıklarından hareketle kaleme aldığı Mehmed Akif'in Almanya hatıralarında bu seyahatle ilgili şunları söylüyor: *"Harbiye Nezareti'ne merbut Teşkiât-ı Mahsûsa kendisine mühim vazifeler tevdi etti. Bunun üzerine Berlin'e gitti. Almanya'da İtilaf Devletleri ordularından alınmış bir çok Müslüman esirler vardı. Almanlar bunları diğer esirlerden ayırmış, bunlara mahsus kamplar yapmışlardı ... Almanlar bunları me'lûf oldukları hayatta yaşatıyorlardı. Müttefikleri Türkiye'ye karşı bir cemîle olmak üzere Müslüman esirlere husuî bir itina gösteriyorlardı. Onlara mahsus camiler yapmış, mektepler açmışlardı. İmamlar, muallimler, hafızlar, vaizler getirmişlerdi. Ayrı ayrı lisanlarda Araplara, Hintlilere, Rusya Müslümanlarına mahsus gazeteler çıkarıyorlardı. Bu bir siyaset ve cemîle idi. Alman hükümeti Müslüman esirlere karşı yapılan müstesna muameleyi İslâm aleminin duymasını, bilhassa Türkiye'nin görmesini, bilmesini pek arzu ediyordu. Bunun için muhtelif milletlere mensup Müslüman muharrirler davet ediyor, Müslüman esirlerine yapılmakta olan itinayı göstemek istiyordu. Almanlar bunu faydalı bir propaganda addediyorlardı. İşte üstad (M.Akif) Müslüman esirlerinin geçirdiği hayatı görmek onlara bazı şeyler söylemek üzere Berlin'e gitmişti. ... buradaki Teşkilât-ı Mahsûsa İslâm alemi ile temas hususunda Alman vasıtalarından, Alman teşkilatından, bilhassa Alman tahtelbahirlerinden Müslüman muharrirlerin İslâm alemine hitaben yazdıkları beyannameleri taa Cava'ya kadar götürüyordu. ..."*[255]

Yukarıdaki satırlarda, Almanya'daki Müslüman esir kampları meselesinin can alıcı noktaları özetle, ama son derece isabetli şekilde ifade edilmiş. Yalnız Akif'in Almanya'dan dönüşünden sonra gerçekleşen bazı şeylerin de, örneğin Müslüman esirler için cami inşası gibi, anlatılmış olması bilgilerin sonraki bilgilerle güncellendiğini gösteriyor. Almanların esirlere iyi muamelesinin propaganda amaçlı olduğu ve Türkiye ve İslâm dünyasına yönelik bir "cemile" olduğu şeklindeki tespit aslında temelde doğrudur. Fakat daha önce de ifade ettiğimiz gibi Almanlar bu gibi uygulamalarla bazı pratik faydalar sağlamak amacını da gütmüşlerdir. İslâm dünyasında propaganda yapacak yazarların seçilmesi ve bu anlamda Akif gibi popüler birinin çağırılması son derece isabetli görünmekle beraber Akif'in bu konuyu yazılarına konu etmemiş olması da son derece enteresandır. Ancak dost sohbetlerinde veya

106, s. 54. Akif'in Almanya'ya gidişi M. Ertuğrul Düzdağ'ın verdiği yaklaşık tarih olan 1914 yılı Aralık ayı ortasından bir ay daha erkene rastlar. Akif, Almanya'ya Kasım ayının ikinci yarısının başlangıcında gitmiştir.

[255] Eşref Edib, *Mehmed Akif, Hayatı, Eserleri ve 70 Muharririn Yazıları*, 1. Cilt, 1938, s. 39, 40, 41.

savaştan sonra Kurtuluş Savaşı sırasındaki vaazlarında bu konularda bazı bilgiler verdiğini görüyoruz. Daha sonraki bölümlerde değineceğimiz üzere Mehmed Akif çıkartılması düşünülen propaganda gazetesinin Türkçe nüshasının sorumlusu olarak da düşünülmüştü, fakat sonradan Türkçe gazete çıkartılması fikrinden vazgeçildiği için Akif'e verilmesi düşünülen görev gerçekleşmemişti.

Martin Hartmann'ın Akif'le karşılaşmasını anlatan mektubundan bahsetmiş ve Hartmann'ın Akif'e karşı düşüncelerinin pek de olumlu olmadığını görmüştük. İşin enteresan tarafı Akif'le Hartmann'ın karılaşmalarına ilişkin olarak meselenin Akif tarafından nasıl görüldüğüne dair bilgilere sahip olmamızdır. Akif'in anlatımına dayanan bu bilgide Martin Hartmann'la aralarında geçen hadise şu şekilde anlatılır:

"Bir gün Akif'e Berlin'deki müsteşrikler sorulur. Akif de onların en büyüğü Harmann'mış. Şu göklere çıkarılan adamı bir tanıyayım dedim. O da beni görmek istiyormuş, konuştuk. Bu meşhur müsteşrik her ilim dalaverecisi gibi benim gözümü boyamak isteyen bir takım umumi laflar etti. Ben dediklerini dinler gibi göründükten sonra, 'En iyi bildiğiniz Türk şairi kimdir?' dedim. O tereddütsüz 'Fuzuli' diye cevap verdi. Sonra şunu ilave etti: 'Ben şimdi bunu yazmakla meşgulüm.' Bir de gördümki herif yüzünden Fuzuli'yi okuyamıyor, hele hiç anlamıyordu. Artık tahammülüm kalmadı, 'Ben, dedim, bilgilerinizin sınırını takdir edecek durumda değilim, fakat size bir şey söyleyeyim mi, fakat sizin en bilmediğiniz ve anlamadığınız Türk şairi Fuzuli'dir, buna emin olun.' ... Herif iki gün sonra Fuzuli'nin 'su' kasidesini öğretmemi benden ricaya gelmesin mi? ..."[256]

Bu hikayenin doğruluk payı yüksek olmalı, zira Akif'le Hartmann'ın görüştükleri ve birbirlerinden hoşlanmadıkları kesindir. Aralarındaki görüşmeyi her iki taraf da kendi bakış açılarından aktarıyor ve karşı tarafı küçük gösterirken de bunu farklı şairler üzerinden yapıyor. Hartmann, Mehmed Emin'le ilgili konuştuk derken Fuzulî konusundan bahsetmiyor, Akif de Mehmed Emin konusuna değinmiyor. Hartmann Akif'i dar kafalılıkla, Akif de onu cahillikle itham ediyor.

Mehmed Akif'in Berlin hatıralarıyla ilgili bir başka anekdot da Alman Katoliklerinin taasubuyla ilgili olanıdır.[257] Gerçekten de Almanların bir kısmı Müslümanlarla ittifak

[256] Mithat Cemal'le aralarında geçen sohbetten aktarılan bu hikaye için bkz. Emin Erişirgil, *Mehmet Akif. İslamcı Bir Şairin Romanı,* Cilt III., Ankara Maarif Yayınevi, İstanbul İnkılap Kitabevi, s. 307, 308.

[257] "Ben mühim bir vazife ile Berlin'e gitmiştim. O aralık Almanya hükümeti bize dedi ki, ,Bizim Meclis-i Mebusanımızdaki Katolik mebuslar kıyamet koparıyorlar. Almanlar gibi mütemeddin bir millet, nasıl olur da Müslümanlar gibi, Türkler gibi vahşilerle ittifak ediyorlar? Bu bizim için zul değil midir? Diyorlar. Aman, makaleler yazınız, biz onları Almanca'ya tercüme ettirelim. Ta ki Müslümanlığın da bir din, Müslümanların da insan olduğu, bunların nazarında taayyun etsin.' Almanya hükümeti haklı idi. Çünkü Alman milleti nazarında *Müslümanlar vahşilerden başka bir şey değildi. Onların gazetecileri, romancıları, hele müsteşrik denilip de Şark lisanlarına,Şark ulum-u fününuna, Şark ahlak ve âdâtına vakıf olan adamları mensup oldukları milletin efkarını asırlardan beri bizim aleyhimize o kadar zehirlemişler ki, orada bir anlaşma hususuna imkan yoktu. Biz o sırada kendimizi onlaratanıtmak için, tabii elden geldiği kadar çalıştık. Lakin tamamıyla muvaffak olduğumuzu asla iddia edemem. Taassubları yaman."* Bkz. Eşref Edib, *a..g.e.,* s. 45.

edilmesini, hem de bunun Hıristiyan Avrupalılara karşı yapılmasını bir türlü hazmedemiyorlardı. Bu yüzden de Almanlar iç propagandaya da çok önem veriyorlardı. Cihad fikrinin Almanlarca anlaşılması için Şeyh Salih'in cihadla ilgili kitabı önce Almanca'ya sonra da Fransızca'ya çevrilmişti.

Öte yandan Almanların kendi yazar ve düşünürleri de bu ittifakı Almanlara kabul ettirmek için çok çaba sarfediyorlardı. Bu anlamda Osmanlı devletinin *Avrupalı bir devlet* olduğunu, ayrıca Müslümanların Merkez Devletleri'yle aynı düşmana karşı savaştıklarını ama bunu kendileri için yaptıklarının öne sürüyorlardı. Bu arada propaganda faaliyetlerinde (NfO bünyesinde) aktif rol alan Martin Hartmann ve Carl Heinrich Becker gibi Şarkiyatçılar ırkçı ve mutaassıb Almanları yumuşatmak için *"Kulturislam/Medeni Müslümanlık"* ve *"Negerislam/Zenci-ilkel Müslümanlık"* gibi tasnifler yapma zorunluğunu hissediyorlardı.[258] İki millet arasındaki müttefikliği dostluğa çevirmek için yazarlar kadar şairler de çaba sarfediyordu. Mehmed Akif'in Berlin Hatıraları'nda[259] Alman kadının duygularıyla kurduğu ve onu Müslüman anaların acılarına ortak etmeye çalıştığı satırların benzerleri Almanlarca da kaleme alınmıştı.[260]

Mehmed Akif'in Almanya'da Şeyh Salih kadar faal olmadığını ve siyasi çevrelerde pek görülmediğini anlıyoruz. Zira o şair kişiliği ve mütevaziliğiyle mümkün mertebe gözlerden ırak durmaya çalışmış olmalıydı. Hatta Alman Dışişleri Bakanlığı'nca kendisinin kalması için tahsis edilen lüks otelde değil de ikinci sınıf, ucuz bir otelde kalıyordu. Buna gerekçe olarak, kendi devletinin de ortak menfaatinin bulunduğu bir olayda bütün masrafları Almanlara yüklemek istemiyor olmasıydı.[261]

2.5. Cephe Propagandası ve Etkileri

Müslüman askerlere yönelik cephelerdeki propaganda faaliyetleriyle ilgili olarak Schabinger'in değerlendirmeleri genelde müsbettir.[262] Schabinger hatıralarında İtilâf Devletleri'nin ilk başlarda bu propagandalara karşı herhangi bir tedbir almadıklarından bahseder. Buna gerekçe olarak Almanya'ya karşı yapılacak savaşın çok uzun sürmeyeceği ön

---

[258] Höpp, *a.g.e.*, s. 20.

[259] *„… Değil mi bir anasın sen? Değil mi Almansın?/ O halde fikr ile vicdana sahib insansın./ O halde ‚Asyalıdır, ırkı başkadır…' diyerek,/Benât-ı cinsin olan ümmehâtı incitecek/ Yabancı tavrı yakışmaz senin faziletine…/Gel iştirak ediver şunların felâketine./ Ya, Paylaşıldı mı artar durur sürûr-i beşer;/ Kederse, aksine: Ortakla eksilir' derler./ …"* , Mehmed Akif Ersoy, *Safahat*, yayına hazırlayan M. Ertuğrul Düzdağ, İstanbul 2005, s. 295.

[260] Meşhur Alman savaş gönüllüsü Fritz Klopfer'in kaleme aldığı ve 1915'de Leipzg'de basılan eserde yer alan şarkı sözleri: *„Bir Alman savaşçının Müslüman arkadaşına söylediği şarkı": „İch bin Christ, und Du bist Muslim,/ Doch das schadet kaum! Unser Sieg ist festgeschlossen,/ Unser Glück kein Traum!"* (Türkçesi: „Ben Hıristiyan, sen Müslüman,/ Bunun bir zararı yok ki! Zaferimiz kesin,/ Mutluluğumuz hayal değil!"), bkz., Höpp, *a.g.e.*, s. 20.

[261] Eruğrul Düzdağ, *Mehmed Akif Ersoy*, İstanbul, Aralık 2004, s. 56, 57.

[262] Schabinger, *a.g.e.*, s. 143-146.

kabulünün bu devletlerde ilk zamanlarda hakim olmasını gösterir. Ayrıca bu ön kabulle ilk başlarda kendi saflarındaki Şarklı kuvvetlere yönelik herhangi bir propaganda faaliyetine gerek görmemişlerdir.

Schabinger yaptıkları propagandanın ilk amacının, düşmanların Şarklı yardım birliklerini serbestçe ve istedikleri gibi kullanmalarının önüne geçmek olduğunu öne sürmüştür. Bu amaçla ilk başta gerçeği ortaya koyan savaş haberleri ve çağrıları, el ilanlarıyla (daha ziyade havadan) düşman cephelerine veya cephe arkasına ulaştırmaya çalışırlar. Bundan amaç ise sömürgelerden gelen birliklerin disiplinlerini ve savaştıkları ülkeye olan bağlılıklarını sarsmaktır. Schabinger'in ifadesine göre, taraf değiştiren Müslüman askerlerin (Kuzey Afrikalı ve Hindistanlı) ifadeleriyle sabitti ki, yaptıkları bu faaliyetler hedefine ulaşmıştı. Ancak, taraf değiştirenlerin sayısının umduklarından az olduğunu da kabul eden Schabinger Fransızların kendilerinin bu faaliyetlerinden haberdar olduktan sonra bir takım önlemler almak durumunda kaldıklarını ifade eder. Yapılan propagandaların kendi sömürge birliklerindeki etkisini tam hesap edemeyen Fransızların, propaganda faaliyetlerinden sonra bu birliklere karşı genel bir güvensizlik gösterdiklerini ve önceki gibi onları her yerde kullanmayı göze alamadıklarını da iddia eder.

Yapılan propaganda faaliyetleri sonucu Cihad ilanından haberdar olan bu birliklerin etkilenmesini ise Schabinger şöyle ifade etmektedir: *"Artık düşman saflarındaki Müslümanlar durumu savaşın başındakinden farklı olarak, bir başka açıdan görmeye başlamışlardı."* Öte yandan, sömürge altındaki Müslümanlar üzerinde NfO kanalıyla yapılan bu propaganda faaliyetlerinden daha etkili bir şey olduğunu belirten Schabinger, bunun (yine NfO'nun önerileriyle) Osmanlı İmparatorluğu içindeki Türkçe ve Arapça basının savaşın başlarında Panislamist fikirleri işlemesinden kaynaklandığı düşüncesindedir. Yine, Müslümanların yabancı hakimiyetinden kurtulmaları gerektiği yönünde aynı gazetelerin yaptıkları yayınların da etkili olduğu düşüncesindedir.

Schabinger, NfO tarafından geliştirilen sistematik propaganda unsurlarının Şark basınında yer almasının daha başka sonuçlarının da olduğunu dile getirmektedir. Örneğin yine NfO tarafından üretilip Türk ve Arap basınında yer alan bazı makalelerde (mesela, *"Die Franzosen verbrennen die gefallenen Mohammedaner"*[263]*)* Fransız tarafında savaşıp da ölen Müslümanların Müslüman geleneklerine göre defnedilmedikleri veya yakıldıkları ya da toplu mezarlara konuldukları konusunun işlenmesi karşı tarafta hemen etkisini göstermişti. Konuyla ilgili olarak Fransız Savaş Bakanlığı'nın *"Achbar el-Harb"* gazetesinde bir açıklama yapılmış ve bundan sonra ölen Müslüman askerlerin İslâmî kurallara göre defnedilmesi hususuna

[263] "Fransızlar savaşta ölen Müslümanların cesetlerini yakıyorlar."

kesinlikle uyulacağını belirtilmişti. Ayrıca bu konu başka Fransız-Arap gazete ve dergilerinde de resimlerle belgelenen bazı makaleler şeklinde kendine yer bulmuştu diyor.

NfO'nun bir başka etkisini ise Schabinger, "Fransızlar artık cephedeki Müslüman askerlere imam tayin etmeye başlamışlardı" diyerek açıklıyor. Müslüman yaralı askerlere iyi bakılmadığı şeklindeki NfO kaynaklı iddialara da aynı şekilde Fransızlar hassasiyetle yaklaşmışlar ve bu konuda da tedbirler almışlardı. Schabinger'in ifadesiyle, bütün bunlar düşmanların NfO kaynaklı propaganda unsurlarını ve Şark basınını ne kadar yakından takip ettiklerinin ve bu propagandalardan duydukları endişenin göstergesiydi.

Propaganda faaliyetlerinin Rusya tarafındaki yansımaları konusunda bir şey diyemeyeceğini ifade eden Scahbinger, İngiliz ordusu içinde ve Batı cephesinde savaşan Hindistanlı Müslümanlar üzerinde NfO propagandasının etkisini Bavyera veliaht prensinin ağzından bizzat dinlediğini ifade etmektedir. Şeyh Salih Tunusî'nin La Bassée cephesindeki propaganda faaliyetleri sonrasında İngiliz-Hind birliklerinin geri çekilmesi hakkında şu bilgileri verir: *"Yeni esir düşen bir Cezayirli askerin tavsiyesiyle Şeyh Tunusi siperden sipere megafonla 'cihad ilânını' haber verir. Orada bulunan Araplara yönelik bu açıklamayı aynı yerde bulunan Hindli askerler de duymuş ve bundan etkilenmiş olmalılardı."* Schabinger, bu durumun Hintli birliklere karşı İngilizlerde kuşkuya sebep olmuş olabileceğini ve o yüzden cepheden geri çekilmiş olabileceklerini ifade ediyor.[264]

Hazırlanan propaganda içerikli materyaller karşı cephelere veya cephe gerilerine balonlar, uçaklar veya özel hazırlanmış toplarla ulaştırılıyordu. Bu materyallerin içeriğine bir örnek olarak Kuzey Afrikalı ve Ortadoğulu on ulema tarafından Müslüman askerlere yönelik kaleme aldıkları yazıyı gösterebiliriz. Burada, "İngiltere, Fransa ve Rusya'nın Allah'ın ve O'nun Peygamaberi'nin düşmanı oldukları ve kim ki onlarla bir olup savaşırsa Allah'ın lanetini üzerine çekeceği" belirtiliyordu. Aynı yazıda savaş meydanına gelen Müslümanların Almanya ve Avusturya-Macaristan tarafına geçmelerinin de bir bakıma Allah'ın emri olduğu ifade ediliyordu.

NfO bünyesinde ve Abdürreşid İbrahim imzalı bir başka propaganda materyalinde de benzer bir içerik Tatarca olarak yer alıyordu. Fransız ordusundan Alman tarafına geçmiş olan Rabah Bukabüya NfO adına broşürler ve ilanlar hazırlayanlar arasında bulunuyordu. NfO gibi Hamburg Sömürge Enstitüsü tarafından hazırlanan el ilanları ve broşürler de aynı amaçla kullanılırken, bunların metinleri tanınmış Şarklı şahsiyetlerce plaklara okunup kaydediliyor ve ses yükselticilerle özellikle Batı cephesindeki Müslüman askerlerin teslim olmaları için kullanılıyordu. Cezayirli özgürlük kahramanı Abdulkadir'in oğlu Ali Paşa da bir Alman

[264] Schabinger'in propaganda etkilerini değerlendiren ifadeleri için bkz. Schabinger, a.g.e., s. 146.

uçağına binip hem Doğu Cephesi'nde hem de Batı Cephesi'nde Müslüman askerlere yönelik ilanlar dağıtmıştı.[265]

2.6. Müslümanlara Mahsus Esir Kampları Fikrinin Uygulanışı

Yukarıda değinildiği gibi Müslümanlara mahsus esir kampları kurulmasına yönelik olarak Oppenheim'ın memorandumundaki ilgili bölümlerde bazı bilgiler verilmişti. İtilâf Devletleri saflarında savaşan Müslümanlara özel muamele uygulanması teklifi Almanlar arasında ilk olarak Oppenheim'dan değil, İstanbul'daki Alman elçisi Wangenheim'dan (1859-1915) gelmişti. Nitekim Oppenheim'ın memorandumunda "Turkos"ların Almanya'nın hizmetinde *"kullanılabilir"* kılınması için Wangenheim'ın ve o dönem Wangenheim'la İstanbul'da beraber çalışan konsolos Phlipp Vassel'in (daha önce Fas'ın Fes şehrinde konsolos olarak görev yapmıştı) konuya ilişkin önerilerinden bahsettiği, ayrıca bu yönde Türk tarafından ve de Şam'da sürgünde yaşayan Abdülkadir'in sülalesinden de birtakım tekliflerin geldiği ifade ediliyordu. Buna göre, ele geçen Müslüman esirlere Alman İmparatoru tarafından özgürlükleri bağışlanacak ve gerçek efendileri sultan-halifenin hizmetinde bulunmaları için Türkiye'ye gönderileceklerdi.[266]

Savaşın başlamasından birkaç hafta sonra, yani Osmanlı devletinin savaşa girmesinden aylar önce, Wangenheim'ın Alman Dışişleri'ne yaptığı uyarıda Almanların eline esir olarak düşen Müslümanlara özellikle dikkatli davranılması, dolayısıyla dinî kurallara uygun şekilde yaşamalarına ve ibadetlerini yerine getirmelerine özen gösterilmesi hususları ifade ediliyordu. Wangenheim'dan 30 Ağustos 1914'de Dışişleri'ne gelen bir telgrafta Müslüman esirlerin evlerine gönderilmesinin, onların Almanlarca düşman olarak görülmediğini göstermesi bakımından önemli olacağı vurgulanıyordu. Wangenheim'ın bu önerisinin fikir babası ise Osmanlı Parlamentosu üyesi ve İttihat ve Terakki çevrelerinin yakından bildikleri Şekib Arslan'dı (1869-1946). Şekib Arslan Wangenheim'la yaptığı görüşmede, Müslümanların halifenin yanına gönderilmesinin bütün İslâm dünyasında meydana getireceği coşku ve sevincin, şimdiye kadar kullanılan tüm propaganda metodlarından daha etkili olacağını söylemişti[267] ve bu öneri Harbiye Nazırı Enver Paşa (1881-1922) tarafından da onaylamıştı. Çünkü Enver Paşa'nın başını çektiği savaş yanlısı grubun Merkez Güçleri yanında bir an önce savaşa girilmesi yolundaki çabalarında, bu uygulama, Osmanlı kamuoyu ve karar vericiler

[265] Höpp, *a.g.e.,* s. 22, 23; ayrıca Birinci Dünya Savaşı sırasında gerek NfO tarafından gerekse de başka kurumlarca hazırlanmış propaganda amaçlı el ilanları ve broşürlerle ilgili bugüne kadar yapılmış tek çalışma için bkz. Gottfried Hagen, *Die Türkei im ersten Weltkrieg. Flugblätter und Flugschrifren in arabischer, persischer und osmanisch-türkischer Sprache aus einer Sammlung der Universitätsbibliothek Heidelberg eingeleitet, übersetzt und kommentiert*, Frankfurt am Main 1990.
[266] Oppenheim, *a.g.D.,* s. 107,108.
[267] Müller, *a.g.e.*, s. 259.

nezdinde elllerinin güçlenmesine yardımcı olabilirdi.[268] Neticede yapılan bu ilk öneriler meyvesini verdi ve İstanbul'a gönderilen 14 kuzey Afrikalı Müslüman esirin cihad ilanı törenlerinde boy göstermesi gerçekleşti.[269]

Müslüman savaş esirlerine ne şekilde muamele edileceği konusu Almanya savaşa başladığında net şekilde belirlenmiş bir husus değildi. Oppenheim'ın 1914 yılı Ekim ayı sonlarında kaleme aldığı büyük memorandumunda özel bir bahis açtığı Müslüman esirler konusunu daha Eylül ayında ayrı bir memorandum şeklinde Alman Dışişleri Bakanlığı'na sunduğunu görüyoruz. Ekim'de kaleme aldığı büyük memorandumundaki esirlere "hususî muamele" konusuna ilişkin düşüncelerini Oppenheim, aslında 14 Eylül'deki memorandumunda dile getirmişti. Burada Oppenheim iki seçenekten sözeder. Buna göre, ya alınan Müslüman esirler tekrar geriye, geldikleri cephelere gönderilecek ve orada arkadaşları arasında propaganda yapacaklardı, veya Mısır harekatında İngilizlere karşı kullanılmak üzere Türkiye'ye gönderileceklerdi. Ayrıca Dışişleri yetkililerine, bu insanlara uygulanacak propgram konusunda askerî makamların ikna edilmesi gereğini hatırlatıyordu.[270]

Oppenheim'ın Müslüman esirler konusundaki ikinci ve daha detaylı bir memorandumu 2 Ekim 1914 tarihinde olup başlığı da *"Benutzung der Kriegsgefangener Mohammedaner" (Müslüman Savaş Esirlerininin Kullanılması)* şeklindeydi. Bu memorandumunda o, Wangenheim'ın, Vassel'in, Şekib Arslan'ın ve de Yafa'daki Alman konsolosu Loytved'in *"Turkosları Almanya'nın hizmetinde kullanılabilir yapmak"* için şimdiye kadar öne sürdükleri görüşleri bir eylem planına dönüştürüyordu. Buna göre Müslümanlar ve Hindliler ayrı ayrı kamplarda tutulacaklar ve buralarda onlara geleneklerine ve dini inançlarına uygun şekilde muamelede bulunulacaktı. Ayrıca Müslümanlar için kampta bir cami yapılması teklifi de dile getirilmişti. Bu durumda demek oluyor ki yukarıda Oppenheim'ın büyük memorandumunda ele aldığımız esirleri konu alan hususların tamamı daha öncesinde dile getirilmişti.[271]

---

[268] Höpp, *a.g.e.*,s. 35

[269] Esirlerin Türkiye'ye gönderilmesi konusunda II.Wilhelm'den 1 Eylül'de olumlu sinyal alınmasıyla Alman Dışişleri Bakanlığı Şark İşleri Birimi personellerinden sorumlu elemanı Otto Günther von Wesendonk (1885-1933) gerekli adımları atmış ve o zaman Zossen, Altengrabow ve Senne esir kamplarında bulundukları tespit edilen 400 kadar Kuzey ve Batı Afrikalı Müslüman esirden 20 kadar „uygun" olanını seçmek üzere, Savaş Bakanlığı'nın da izni alınarak, şarkiyatçı Stumme ile Tunus eski konsolosu B.H. Gustav von Hardenberg görevlendirilmişti. Bu iki kişinin ön çalışması sonrası Schabinger, belirlenen 14 kişiyle yola çıkacaktı. Bkz. Höpp, *a.g.e.,* s. 35.

[270] Höpp, *a.g.e.,* s 37.

[271] Bihl, *a.g.e.,* s. 85, 86; Höpp, *a.g.e*., s. 37; öte yandan farklı milletlere ve dinlere mensup kimselerin ayrı kamplarda tutulması hem 1907 tarihli Lahey Kara Savaşları Düzenlemesi'ne aykırıydı hem de Almanya'daki bazı resmî çevreler bu konuda başka düşüncelere sahipti. Bu resmî çevrelere göre İngiliz ve Fransız esirler Rus ve "alt kültür seviyesinden ırklara mensup renkli askerlerle" karıştırılıp aynı mekanlarda tutulmalı ve böylece "hükümetlerinin hangi müttefiklerle" Almanya'ya karşı savaştıklarını anlamalarına "yardımcı" olunmalıydı.Öte yandan Alman savaş esirlerinin sömürge ülkelerine yerleştirilmeleri karşısında Alman Genelkurmayı'ndan bazıları "sağlam İtilaf Devletleri esirlerine" de benzer kötü bir ortam hazırlanması gereğinden bahsediyordu. Bkz. Höpp, *a.g.e.,* s. 38.

Bütün bu düşüncelerin ve girişimlerin hayata geçmesi için birkaç ayın geçmesi gerekecekti. Öyle ki Dışişleri görevlisi Wesendonk'un 2 Aralık 1914 tarihli bir notunda Kuzey Afrikalı Müslümanların ve Hintlilerin bir araya toplanmaları meselesinin hâlâ hallolmadığı anlaşılıyor. İşin gecikmesinin bir sebebi de Alman Genelkurmayı'nın ayrı bir kamp yerine mevcut kamplardan birinin, ki bu Zossen kampıydı, bu iş için kullanılması yönündeki ısrarıydı. Osmanlı şeyhülislamının Müslüman esirlerin biran önce birleştirilmesine yönelik talebi ve akabinde Osmanlı devleti adına Almanya'ya gelen Şeyh Tunusi'nin Zossen'deki kamplarla ilgili "uygundur" görüşü üzerine, 31 Aralık 1914 yılnda Alman Genelkurmayı Dışişleri Bakanlığı'nın 28 Kasım 1914 tarihli dilekçesine verdiği cevabî yazısında Fransız ve İngiliz ordusundan ele geçirilen Kuzey Afrikalı Müslümanlar ve Hintlilerin Zossen'deki özel bir kampa alındıklarının bildirmesiyle süreç fiilen başlamış oluyordu.

Yalnız Hintlilerle Kuzey Afrikalılar kampta birbirlerinden ayrı tutuldukları gibi, bulaşıcı hastalık riski taşıyan esirler de diğer kamplardan buraya getirilmemişlerdi.[272] Alman Genelkurmayı'nın Dışişleri'ndeki temsilcisi Nadolny kampın açılışının bildirilmesinden bir hafta sonra *"Müslümanların etkilenmesi"* çalışmalarıyla ilgili olarak genelkurmaya sunduğu raporunda Almanya'nın o sırada elinde bulunan 5183 Müslüman asker ve düşük rütbeli subayın Zossen'de bir araya getirildiklerini bildirirken toplama sürecinin hâlâ devam ettiğini, ayrıca Müslümanların henüz kampın yalnızca bir kısmını kullandıklarını ve diğer kısımlarındaki Fransızlardan ayrı tutulduklarını ifade ediyordu. Bu arada kampta abdest almak için su tesisatının oluşturulduğu ve de istek üzerine, kampın Müslümanlar kısmına birkaç Türk bayrağının takıldığı bilgisi de Nadolny'nin raporunda yer almıştı. Aynı rapordan kamptaki propaganda faaliyetlerinin başladığını ve bu görev için Salih Şerif et-Tunusi'nin büyük bir arzuyla bunu yerine getirdiğini öğreniyoruz. Tunusî'ye bu işinde Ali Paşa, Muhammed Abu'l Arabi ve Schabinger'in yardımcı oldukları söyleniyordu.[273]

Nadolny'e göre Müslüman esirler cihad propagandasıyla ve buna uygun bir muameleyle Almanya'nın ve Osmanlı devletinin hedefleri doğrultusunda kazanılacaklardı. Şâyet esirlerden buna direnen olursa diğerlerinden ayıklanacaktı. Propagandayla *"dönüştürülen"* esirler Türkiye'ye gönderileceği gibi, Almanya adına da savaşabilirlerdi. Bu türden uygulamalara hazır ve yatkın olanlar Alman ve İslâm menfaatleri doğrultusunda savaşmak yolunda bir araya getirilmeli, hatta bir kışlada gerekirse eğitimden geçirilmeliydi. Bu konularda Genelkurmay'ın ve Alman Dışişleri'nin onayını alan Nadolny Ocak 1915'de şu önerilerde bulunuyordu:

[272] Höpp, *a.g.e.,* s. 38, 39.
[273] Höpp, s. 39.

"Müslüman ve diğer savaş esirleri Almanya'da öyle bir özel muameleye tâbi tutulmalıydılar ve propagandayla etkilenmeliydiler ki, düşmanlarımızın davasını terketsinler ve gerek şimdi ve gerekse de gelecekte bizim tarafımızda olduklarını açıklayarak, bizim için düşmanlarımıza karşı savaşacaklarını ifade etsinlerdi. Müslümanlar için cami inşa edilmesi, propaganda yapacak insanlarla esirlerin temaslarının mümkün olduğunca serbest olması ve gerekirse bu kimseler için kamplarda kalacak yerler ayarlanması da önerilenler arasındaydı. Propaganda faaliyetinde bulunacak kimselerin esirlerle ilgili her türlü bilgiyi edinmeleri isteniyordu. Ve toplanan bu bilgiler iki haftada bir kamp komutanlarına rapor edilmeliydi. Sözkonusu raporlar Genelkurmay'a ve Dışişleri'ne de ulaştırılacaktı.[274]

Daha önce ifade edildiği gibi, Oppenheim sunduğu memeorandumlarda Rus Müslümanlarına ilişkin herhangi bir çalışmadan bahsetmemişti. Ancak savaşın ilerleyen zamanlarında Rusya adına savaşan Müslümanların sayısının hiç de az olmadığı ortaya çıkmış ve onlara yönelik de benzer faaliyetlerin yapılması gereği hissedilmişti. Bu anlamda 31 Ocak 1915'de Dışişleri Bakanlığı Savaş Bakanlığı'ndan istekte bulunmuş, aynı şekilde Genelkurmay Siyasî İşler Bölümü (*Sektion Politik*) nezdinde Salih Şerif et-Tunusî'nin teklifleri olmuştu. Bütün bunlar üzerine 3 Şubat 1915'de Genelkurmay yetkilisi Tümgeneral Friedrich'in imzasını taşıyan bir yazıyla *"Müslüman, Hindli ve Gürcü savaş esirlerinin Zossen'deki özel kamplarda yer alacakları"* bildiriliyordu. Henüz kampların hazırlanması süreci tam bitmemişse de Şubat sonu Mart başı gibi yeni kampların hazırlandığını görüyoruz.[275]

20 Şubat 1915'de Müslüman esir kampları ziyaretine ilişkin raporunda bir süvari yüzbaşısı yeni oluşturulan Halbmondlager'in[276] (Hilal Kampı) genel olarak tamamlandığını ve içinde Fransız ordusundan gelen yaklaşık 1500 Müslüman esirin bulunduğunu, Hindli esirlerin de aynı kampta, ama diğerlerinden ayrı bir blokta tutulduklarını bildiriyordu. Öte yandan aynı raporda İngiliz ve Rus ordusundan gelenlerin hala genel kamplarda bulundukları bilgisi de yer alıyordu.[277]

---

[274] Höpp, *a.g.e.*, s. 40.
[275] Höpp, *a.g.e.*, s. 40, 41.
[276] Halbmond Lager/Hilal Kampı tabiri Osmanlı beleglerinde *Hilal-i Ahmer* (Kızılay*) Kampı* şeklide yer alıyor.
[277] Sözkonusu raporda Kuzey Afrikalı Müslüman esirlerin "cihad" olayını heyecanla dinledikleri, fakat Fransa'ya karşı bir savaşa katılmayı ise düşünmedikleri, yalnızca memleketlerine geri dönmeyi arzuladıkları belirtiliyor. Ayrıca esirler üzerinde Fransız etkisinin halen sürdüğü de ifade ediliyor. Bir başka ilginç ayrıntı ise "tütün meselesi"nin Araplar arasındaki önemine ilişkin olup, Arapların tütünü bir gıda maddesi gibi gördüklerini, dolayısıyla bu konuda kamplarda yapılacak çalışmanın Araplara Frnasızlardan daha iyi davranıldığının bir göstergesi olabileceğinin altı çiziliyor. Bkz. Höpp, *a.g.e.,* s. 41.

2.7. Esirlere Yönelik Özel Uygulamalar ve Kampların Düzeni

Weinbergelager ve Halbmonlager kamplarındaki kurallar ve uygulamalar temel olarak 18 Ekim 1907 tarihli *Lahey Kara Savaşları Düzenlemesi Anlaşması* ve Alman Savaş Bakanlığı'nın savaşın başalamasından kısa süre sonra belirlediği kurallar temelinde idi. Zira savaş öncesi diğer devletler gibi Almanya da savaş esirliğinin boyutlarını öngörememişti.[278]

Zossen ve Wünsdorf'daki bu özel kamplarda ilk başlarda askerlerden ziyade sivillerin etkin olmasının bir açıklaması da esirler konusunda yaşanan hazırlıksızlığın etkisi büyük olmalıydı. Öyle ki bu her iki kampta da Alman Dışişleri Bakanlığı ve ona bağlı olarak çalışan NfO belirleyiciydi. 1915 yılı Şubat ayında kampların işleyişi konusunda Salih Şerif et-Tunusî ve Oppenheim görüşlerini yazılı olarak ifade etmişlerdi. Savaşın ilerleyen yıllarıyla birlikte bu kamplardakilere sağlanan ayrıcalıklar da yavaş yavaş kalkacaktı.[279]

Genel olarak savaşın başlarında esirlerin karışık şekilde tutulmaları öngörüldüyse de zamanla bu yüzden meydana gelen çok sayıdaki sıkıntı yüzünden esirler öncelikle milletlere göre ayrılır olmuştu. Özel veya ayrıcalıklı esirler için oluşturulan kamplar sadece Müslümanlara has[280] bir uygulama olmadığı gibi, sadece Almanya'ya has bir uygulama da değildi. Savaşta Rus ordusunda görev alıp esir düşen veya gönüllü olarak Alman tarafına geçen Alman kökenli Ruslara da ayrıcalıklı kamplar oluşturulmuştu.[281] Bunun yanında Avusturya-Macaristan devleti Ruslar tarafında savaşan Ukraynalılara ve Polonyalılara farklı bir muamelede bulunurken, Ruslar da Avusturya-Macaristan ordusunda yer alan Slav ırkına mensup halklara ayrı bir alâka gösteriyordu.

---

[278] Tarihin gördüğü en büyük kitle savaşalarından biri olan Birinci Dünya Savaşı'nda hiç bir devletin baştan tam olarak öngöremediği en önemli sorunlardan birisi esirler meselesiydi. Birinci Dünya Savaşı sırasında 7 ila 8-9 milyon arası kişi esir düşmüştü. Bu da savaşa katılan tüm asker sayısının yedide birini oluşturuyordu. Eline en çok esir düşen ülkelerden biri de Almanya idi. Nitekim savaş boyunca esarette bulunan kişi sayısı Almanya'da toplam 2.5 milyon kadardı.Bunların büyük çoğunluğu Doğu Cephesi'nden, yani Ruslardan ele geçirilmişti. Savaş boyunca Rus askerlerinin beşte birini oluşturan 3,4 milyon kişi cephelerde esir düşmüş ve bunların beşte üçü Avusturyalılar ve kalan ikisi de Almanlar tarafından esir edimişlerdi. Fransız ordusundan esir olanların sayısı 600.000 iken İngilzlerde bu rakam 200.000 olarak karşımıza çıkıyor. Öte yandan Almanlardan esir olanların sayısı bir milyon kadardı. Buna karşın Avusturyalılardan 2.8 milyon kişi esir düşmüştü. Bu toplam sayı Avusturya-Macaristan ordusunun üçte birine denk geliyordu. Doğu Cephesi'nde esir düşme oranlarının yüksek olmasının nedeni burada karşı karşıya gelen iki çok milletli imparatorluk (Avusturya-Macaristan ve Rusya Çarlığı) ordularındaki farklı etnik ve dinî unsurların savaştıkları ülkelere olan gevşek bağlılıklarından ileri geliyordu. Öyleki savaş boyunca karşı tarafa toplu geçişlerin en çok yaşandığı cephe buydu. Esirlik olayında başka psikolojik unsurlar da etkili olabiliyordu. Almanlardan esir düşen 1 milyon askerin büyük kısmı savaşın son aylarında ve Batı Cephesi'nde esir düşmüşken Ruslar daha savaşın başında çok sayıda fire vermişlerdi. Özellikle Ruslardan ele geçen esirler savaş öncesi esir kamplarına ilişkin alınan altyapı tedbirlerini boşa çıkarmış ve büyük sorunlar yaşanmasına sebep olmuştu. Savaş ekonomisinin hakim olduğu bir dönemde iş kaybından kaynaklanan üretimdeki düşüşe bir de milyonlarca esirin bakımı eklenince ciddi sorunların ortaya çıkması kaçınılmaz olmuştu. Bu sorun ancak savaşın ikinci yarısından itibaren hafifletilebildi. Şöyle ki esirler artık üretime katılıyorlar ve çalışma taburlarında görev verilerek tarımdan endüstriye bir çok alanda iş görüyorlardı. Böylece savaşın başlarında negatif bir unsurken, cephelere gönderilerek eksilen istihdam gücü alınan esirlerle sonradan kapatılmış ve pozitif bir içerik almıştı. Bkz. Jochen Oltmer, "Funktionen und Erfahrungen von Kriegsgefangenschaft im Europa des Ersten Weltkriegs," Johen Oltmer (Hg), *Kriegsgefangene im Europa des Ersten Weltkriegs* içinde, Paderborn, München, Wien,Zürich 2006, s. 11-13.

[279] Höpp, *a.g.e.*, s. 45.

[280] Avusturya-Macaristan İmparatorluğu da Almanya gibi Müslümanlara özel esir kampı oluşturmuştu. *Eger* Esir Kampı bünyesinde Müslümanlara yönelik propaganda ve diğer faaliyetler ilgili bölümde ele alınacaktır.

[281] Doegen, *a.g.e.*, s. 30.

Bu ayrıcalıklı davranma durumu daha da geniş anlamda savaşan devletlerin müttefiklerine yönelik de uygulanıyordu. Örneğin Ruslara esir düşen Alsas-Lotringen kökenli Alman askerlerinin Fransa'ya gönderilmesi projesi gibi Avusturya ordusundan esir edilen İtalyan kökenlilerin İtalya'ya gönderilmesi ve böylece müttefiklik dayanışmasını göstermesi projeleri mevcuttu.[282]

Almanya'nın büyük bir proje olarak ortaya koyduğu Müslüman esirlere özel muamele gösterilmesi çalışmalarının benzeri sayılabilecek küçük çaplı uygulamalar Osmanlı devleti için de geçerliydi. Bu anlamda Kûtü'l-amare'de İngilizlerden ele geçirilen Hind Müslümanlarının *"Hilâfet'e karşı merbutiyetlerini tezyid etmek maksadıyla"* Bursa'da iki bin kişilik özel bir kamp inşasına karar verilmişti.[283] Yine değişik esir kamplarında bulunan Müslüman Hintlilere yönelik propaganda faaliyetleri de sonradan Teşkilât-ı Mahsusa'nın yerini almış Umur-ı Şarkiye Müdüriyeti'nce organize ediliyordu.[284] Ruslar'dan ele geçen Avusturya-Macaristan vatandaşlarının ve Alman kökenli Rusların Osmanlı devleti tarafından Almanya'ya gönderilmesi gibi uygulamalar da bu meyanda zikredilebilir.[285]

Zossen'de Müslümanlar için oluşturulan özel kamplarda da kendi içlerinde kısımlar oluşturulmuştu. Weinberglager Kampı'nda Tatar Müslümanlar bulunurken, Afrikalı Müslümanlar için oluşturulan Halbmondlager kampında Kuzey Afrikalı Müslümanlarla Orta Afrikalılar ayrı bloklarda ve barakalarda tutuluyorlardı. 1915 yılı başlarında başlayan bu uygulamaya Hindistanlılar da dahildi ve onlar için ayrı bloklar inşa edilmişti.[286]

"Abteile" (bölümler) olarak adlandırılan ve milletlere göre oluşturulan barakalardaki her bir blok 150'şer kişilikti. Tatarların bulunduğu Weinberglager Kampı içindeki Başkurtlar, Kırgızlar, Çerkezler ve Çeçenler de ayrı bölümlerde tutuluyordu. Almanlar esir kamplarındaki esirleri 2000'er kişilik taburlar olarak sınıflandırıken, Zossen'deki Müslüman kamplarında oluşturulan taburlardaki esir sayısı bu rakama hiç ulaşmamış ve ancak 1000 civarında olmuştu. Bu anlamda Weinberglager Kampı'ndaki on tabura karşın Halbmondlager Kampı'nda beş tabur bulunuyordu.

Kamplardaki esirler Almanlarca bazı ölçülere göre taburlara ayrılmışlardı. Halbmondlager Kampı için oluşturulan beş tabur şunlardan oluşuyordu: I. tabur kutsal savaş

---

[282] Oltmer, *a.g.e.*, s. 15, 16.
[283] BOA, DH. ŞFR 64/73 (Dahiliye Nezareti Şifre), Tarih: 18 Mayıs 1916 (5 Mayıs 332).
[284] Propaganda konusu Osmanlı devletinde Almanya'da olduğu kadar gelişmiş bir yapı arzetmiyordu, ancak yine de Hindli Müslüman esirlerin kazanılması için çaba gösteriliyordu. Örneğin Eskişehir'deki esir kampında bulunan "Hindliler arasında propaganda yapmak üzere" oraya Abdulkayyum Efendi adında birisi Umur-ı Şarkiyye Müdüriyeti'nce 27 Ağustos 1917'de görevlendirilmişti.Bkz. BOA, DH. EUM 4. Şube 13/28 (Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye), Tarih: 1 Eylül 1917 (1335 Za 14).
[285] Başkumandanlık Vekaleti'nden alınan bir yazıda *"Nezdimizde bulunan Rus üserâsından Alman milletine mensub ve Hıristiyan mezhebinden olanların Almanya'ya izâmları takarrür etmiş olub..."* Sivas'dan İstanbul'a getirilmiş 47 erin 25 Nisan 332 (8 Mayıs 1916) tarihinde trenle Almanya'ya gönderildiği haber veriliyordu. BOA, HR. SYS 2221/46 (Hariciye Nezareti Siyasi), Tarih: 8.5.1916.
[286] Doegen, *a.g.e.*, s. 30.

gönüllülerinden, yani cihadçılardan oluşuyordu, II. tabur Tunuslulardan meydana geliyordu, III. tabur ağır yaralılardan, sivil esirlerden ve Fransız ordusundaki *"Hilfsspahis"*lerden[287] oluşuyordu. IV. tabur cepheden ve diğer ara kamplardan yeni gelen esirlerden oluşuyordu, V. tabur ise Hintlilerden müteşekkildi. Bu taburlar Alman subaylar tarafından idare ediliyordu.[288] Halbmondlager Kampı'ndaki küçük rütbeli subaylar genellikle Fransızca bilenlerden iken, Weinbergelager Kampı'nda esirlerle iletişimde tercümanlar kullanılıyordu.[289]

Kamplar tamamen askeriyenin, yani Prusya Muhafız Birliği Genel Komutanlığı'nın, kontrolündeydi. Sivil veya asker ziyaretçi giriş çıkışları önceden dilekçe verilmesiyle, Muhafız Birliği Komutanlığı'ndan alınacak kimliklerle mümkündü. Bu durum bazen, Şekip Arslan'ın Kasım 1917'deki ziyaretinde olduğu gibi, gecikmelere ve siyasî krizlere de neden oluyordu.[290] Gazeteci Ahmed Emin'in kampı ziyareti de Alman Savaş Bakanlığı'ndan aldığı özel izinle ancak iki gün sonra gerçekleşmişti.[291] Neyse ki Ahmed Emin bunu krize dönüştürmemişti.

Esirlerin kamp dışına çıkmaları sadece özel görevlendirmelerle mümkündü. Bu özel görevlendirmeler: çalışmak, gezintiye çıkmak, çevreyi tanıtma ziyaretleri ve çok nadiren tatil için olabiliyordu.[292]

2.8. Halbmondlager (Hilal) ve Weinberglager Kampları

Müslüman savaş esirleri için oluşturulan kamplar Oppenheim'ın büyük memorandumunda da ifade edildiği gibi başkent Berlin yakınlarında oluşturulmuştu. Berlin'in güneyinde ve yaklaşık 30 km mesafede bulunan Zossen şehri ve civarındaki kamplardan Halbmondlager (Hilal Kampı) Kampı Zossen'in biraz güneyindeki Wünsdorf kasabasında yer alırken; Weinberglager Kampı Zossen'in bir köyü olan Weinberge ile Gerlachshof arasında inşa edilmişti. Halbmondslager Kampı Fransız ordusundan alınan Müslüman savaş esirlerinden oluşuyordu, ancak yukarıda da ifade edildiği gibi 1915 yılı Şubat sonundan itibaren Hindistanlı (Müslüman, Sih ve Hindu gibi) esirler de burada tutulmaya başlanılmıştı.

---

[287] Osmanlı ordusundaki sipahi kavramından gelen *"Hilfsspahis"* kavramı Fransız ordusunda 1831'den sonra oluşturulan ve Birinci ve İkinci Dünya Savaşları'nda da kullanılan hafif süvari birliklerine verilen addır. Askerleri genelde Kuzey Afrika ülkelerinden gelen Müslüman askerlerden meydana gelirken başlarında Fransız bir komutan bulunuyordu.

[288] Esirlerin Weinberglager Kampı'ndakiler gibi sınıflandırmaya tâbi tutulmasıyla ilgili olarak Oppenheim'ın ve Nadolny'nin teklifleri şu şekildeydi: Oppenheim'a göre, Faslılar,Tunuslular, Cezayirliler, Berberler ve diğer Afrikalılar şeklinde bir ayrım sözkonusuyken, Nadolny daha siyasi bir bakış açısıyla ikili bir ayrımdan yanaydı: Tamamen Fransız ordusundan gelen kutsal savaş (cihad) isteklileri ve Fransızlara karşı soğuk olan ama cihad vs için pek de istekli olmayan "gevşek" Müslümanlar. Sonuçta yukarıda verilen tabur sistemi Oppenheim ve Nadolny'nin sınıflamalarının bir karışımı gibi görünüyor. Bkz. Höpp, *a.g.e.,* s. 46, 47.

[289] Höpp, *a.g.e.,* s. 47.

[290] Höpp, *a.yer.*

[291] *Tanin,* 12 Temmuz 1915, sayı 2358, s. 3.

[292] Höpp, *aynı yer.*

Weinberglager Kampı'nda bulunan Fransız ve Gürcü esirler 1915 yılı Eylülü'nde buradan başka yerlere kaydırıldıktan sonra bu kamp Aralık ayında tamamen Rus ordusundan esir düşen Müslümanlara tahsis edildi. Bunlar çoğunluğu Tatarlar olmak üzere Orta Asyalı ve Kafkasyalı Müslümanlardan oluşuyordu.[293]

2.8. 1. Rakamlarla Esirler

Almanya'daki esir kamplarında bulunan Müslümanların sayısına ilişkin olarak ilk rakam telaffuzuna Oppenheim'ın *"Müslüman esirlerin kullanılması"*na dair 2 Ekim'de kaleme aldığı memorandumunda rastlıyoruz. Burada Oppenheim Zossen, Altengrabow ve Paderborn yakınlarındaki Senne kamplarında 400 kadar Cezayirli ve Tunuslu yanında 7 de Faslının bulunduğundan bahsederken,[294] aynı ayın sonunda kaleme aldığı büyük memorandumunda toplamda kamplardaki 900 Müslüman savaş esirinden sözetmiştir.[295]

NfO görevlisi Harald Cosack 18 Kasım-6 Aralık arasına ilişkin hazırladığı raporunda Küstrin, Frankfurt/Oder, Guben, Crossen, Cottbus, Halbe, Bautzen, Königsstein ve Königsbrück esir kamplarında 7 Gürcü subayı, 207 Gürcü askeri ve 140 Tatar'ın tutulduğunu bildiriyor. Alman Savaş Bakanlığı 3 Aralık 1914'de, Alman kamplarında bulunan Müslümanlara ilişkin şu rakamları veriyordu: Toplam 21 Müslüman subay, 1 Müslüman doktor ve 5183 Müslüman er. Rus ordusundan esir edilenlerden 5 tanesi subay ve 2220'si erdi. İngiliz-Hind birlikleri için savaşanlardan 1'i doktor ve 17'si erdi. Fransız ordusundan esir düşenlerden 16'sı subay rütbesinde ve 2946'sı er derecesindeydi. Dışişleri görevlisi Wesendonk'un tuttuğu kayıtlara göre 3 Şubat 1915'de 10.600 Müslüman esirin Zossen'e getirildiği, bunlardan 3167'sinin Fransız (kuzey Afrikalı) ordusundan, 9020'sinin Rus ordusundan ve 102'sinin İngiliz-Hind birliklerinden alındığı bildiriliyordu. Prusya Savaş Bakanlığı Mayıs 1915'de Alman kamplarındaki Rusya Müslümanlarının toplam sayısını 13 916 olarak veriyordu.[296]

Savaş muhabiri olarak *Tanin* gazetesi adına Almanya'ya gönderilen *"muhâbir-i mahsûsa"* Ahmet Emin de Almanya'daki ilk günlerini Berlin ve çevresini gezerek geçirmişti. Bu anlamda önce *"Doberiç Üserâ Karargâhı"*'na gidip izlenimlerini kaleme almış (22 Haziran 1915), bir süre sonra yolu bu kez Zossen kampına düşmüştü. Bu kampa ilgi

[293] Höpp, *a.g.e.*, s. 43, 44.
[294] Bihl, *a.g.e.*, s. 83.
[295] Oppenheim, *a.g.D.*, s. 109.
[296] Bihl, *a.g.e.*, s. 84

duymasının nedeni olarak, burada 6 000 kadar Müslüman esirin tutulduğu haberini almasını göstermişti.[297]

Ahmed Emin, kampta Fransız ordusundan esirlerin tutulduğu bölümleri bir yetkiliyle dolaştıktan sonra Müslüman kısmına geçmek istemiş, ancak kendisine müsaade edilmemişti. Müslümanların *"misafir"* sıfatıyla tutulduğu gerekçe gösterilerek, ancak Alman Savaş Bakanlığı'ndan bir müsaade ile ve dindaş sıfatıyla burayı ziyaret edebileceği kendisine anlatılmış ve Ahmed Emin ancak iki gün sonra Müslüman kısmını ziyaret edebilmişti.[298]

Zossen'deki Weinberglager Kampı'nda Ağustos 1915'de 1617 Gürcü'ye karşın 10.500 Rusya Müslümanı (Tatar) esir varken; aynı yılın Eylül ayında Müslüman sayısı 9.450 olarak ifade ediliyordu. Aynı dönemde Halbmondlager Kampı'ndaki Müslümanların sayısı ise 4.000 idi. Esirlerin Temmuz- Ekim 1915 yılı ortalama rakamı: Halbmondlager Kampı'nda 3482 Arap'ın yanında 384 Hindli varken, Weinbergelager Kampın'da 11.207 Rusya Müslümanı vardı. Aralık 1915 ortalarına doğru Weinberglager'daki Müslüman olmayan Gürcülerin tamamı bir başka esir kampına (Grünthal Kamp) nakledilmişlerdi. 20 Ocak 1916'da Almanya genelindeki esir kamplarında yaklaşık 4.000 Kuzey Afrikalı Arap Müslümanı varken 20-25.000 civarında da Rusya Müslümanı (Tatar) bulunuyordu. Bunlardan 12.000 kadar Tatar Zossen'de idi. Nadolny 9 Şubat 1916'da 22.000 Tatar Müslümanı'ndan ve 3.000 kadar Arap Müslümanı'ndan bahseder. Mart 1916'da bütün kamplardaki 23.000 Tatar'dan ve 4.000 Arap'dan bahsediliyor.[299]

1916 yılının ilk yarısında her iki kamptaki esir saysı 16.000 rakamına ulaştığında, bu rakam Alman Savaş Bakanlığı'nın Zossen'deki kampların kapasitsi için 1914 yılı Ağustos ayında öngördüğü 15.500 Müslüman esir sayısına ulaşıldığını ve hatta aşılmış olduğunu gösteriyordu. Sonraki istatistiklere göre bu doluluk oranına kamplarda bir daha ulaşılamayacaktı. Sürekli yeni esirler gelmesine rağmen 1917 yılı başından itibaren kamplardaki mevcut sayısı azalmaya başlamıştı.[300] 1914 yılından itibaren propagandaya tâbi tutulan esirlerin, çok yüksek sayılarda olmasa da, Osmanlı devletine nakil işlemleri sürüyordu.[301] Bu arada Mart 1917'de kamplardaki esirlerin büyük kısmı savaşta topraklarının büyük kısmını Merkez Devletleri'ne kaptıran Romanya'ya nakledildiler. Mart ayı sonunda

[297] Ahmed Emin yazılarında Almanya'da serbest bir gazetecilik yaptığı izlenimi vermeye dikkat etse de yaptığı ziyaretlerin planlı olduğu anlaşılıyor. Nitekim Zossen Kampı ziyareti için kamp önüne geldiğinde onunla birlikte o gün ziyaret için gelen iki Amerikalı, bir İsveçli, bir Romanyalı ve bir Brezilyalı ziyaretçinin daha bulunduğunu ifade ediyor. Üsteilik ziyaret öncesinde Alman Dışişleri Bakanlığı'ndan da izin aldığını yazısında ifade ediyor. Ahmed Emin yazısında Zossen'de o sırada toplam 14.000 esir bulunduğunu, bunlardan 6.971'inin Fransız, 863'ünün Rus, 93'nn Belçikalı, 34'ünün İngiliz, 46'sının Ermeni, 8'nin de Yunanlı olduğunu geri kalanınınsa (5.985) Rus Müslümanlarından olduğunu beyan ediyor. Bkz. Ahmed Emin, „Zossen Üserâ Karargâhını Ziyâret", *Tanin,* 12 Temmuz 1915, nr: 2358, s. 3.

[298] Ahmed Emin, a.g.m..

[299] Bihl, *a.g.e.*, s. 84, 85.

[300] Höpp, *a.g.e.*, s. 44.

[301] İlk kafilenin cihad ilanı töreni öncesi İstanbul'a Schabinger tarafından geitirildiğini daha önce yukarıda ifade edilmişti. İlerleyen bölümlerde esirlerin Osmanlı devletine nakilleri konusu ayrı bir başlık altında ele alınmıştır.

Zossen'deki kamplarda kalan 1423 kişiye karşılık Romanya'daki Stammlager Kampı'nda 11.817 kişi bulunuyordu.[302]

1918 yılı Eylül'üne kadar Halbmondlager Kampı'nda bin kişiden biraz fazla esir kalmışken Weinbergelager Kampı'nda bu sayı bin rakamının da altındaydı. Kampların boşaltılma sebebi çeşitliydi. Bunlardan birisi Orta Afrikalı ve Hindistanlı esirlerin Almanya'nın iklim şartlarına pek uyum sağlayamamaları ve bunun sonucunda yaşadıkları sağlık sorunlarıydı. Bu yüzden esirlerin bir bölümü daha sıcak bir iklime sahip Romanya'ya nakledilmişlerdi.[303] Diğerleri de savaşın ikinci yarısından itibaren artan oranlarda esirlerin dışarı işlerinde kullanılmaya başlanmasıyla, yani artan işgücü ihtiyacına binaen, kamplardaki esirlerin değişik yerlere nakledilmeleriydi. Nitekim 1918 yılı Eylül ayı itibariyle Weinbergelager Kampın'daki 12.377 esirden (Tatarlar) 11.456'sı çalışma birliklerine gönderilmişti. Halbmondlager Kampı'ndaki 4015 kişiden 2910'u ise Romanya'ya gönderilmişti. Almanya'daki esir Tatar ve Kafkasyalıların ancak yarısı Zossen'deki kamplarda kendine yer bulurken Kuzey Afrikalıların ve Hindistanlı Müslümanların neredeyse tamamı Halbmondlager Kampı'nda yer alıyordu.[304]

Zossen'deki bu her iki kamp Korgeneral Ammon yönetiminde ve Prusya Muhafız Birliği (Gardekorp) denetimindeydi.[305] Halbmondlager ve Weinberglager kamplarının komutanı, önce albay, sonra tümgeneral v. Oesfeld'di. V. Oesfeld'in altında olarak Halbmondlager Kampı komutanı ilk olarak Üsteğmen Maenss, 1915 Mayıs'ından itibaren süvari Yüzbaşısı, ve ondan sonra da Binbaşı Hadeln'di. Weinbergelager Kampı komutanları da şu şekildeydi: Von Kutterheim, Üsteğmen Jung, Yüzbaşı von Alt Sattenheim ve Eylül 1915'den itibaren de Yarbay Böhlau.[306] Temmuz 1917 yılında Oesfeld kampların komutasını kendi üzerine aldı ve temsilcisi olarak üsteğmen Wetzel Halbmondlager Kampı'nda binbaşı von Gronefeld de Weinbergelager Kampı'nda bulunuyordu. Bütün kamp komutanları yedeksubaydı ve bunlar genellikle Şark tecrübesine sahiptiler. Örneğin Wetzel, İslâm Bilimi Alman Topluluğu derneğinin bir üyesiydi.[307]

---

[302] Bihl, *a.g.e.,* s. 85.
[303] Wilhelm Doegen, *Kriegsgefangene Völker Band I. Der Kriegsgefangenen Haltung und Schicksal in Deutschland,* Verlag Politik und Wirtschaft, Berlin 1919, dipnot 3, s 12; aynı yerde yer alan tabloda yer alan bilgilere göre 10 Ekim 1918 yılı itibariyle Wünsdorf Kampı'nda (Halbmondlager) 3415 Fransız (Kuzey Afrikalı Arap) ve 1 subay 434 İngiliz er (Hindli Müslüman) ve 342 sivil bulunuyordu. Yine aynı tabelaya göre Weinbergelager Kampı'nda Rus esirlerden (Tatar) 17 subay ve 12.320 er bulunuyordu.
[304] Höpp, *a.g.e.,* s. 44, 45.
[305] Doegen, *a.g.e.,* s. 12.
[306] Doegen, *a.g.e.,* s. 12 ve Höpp, *a.g.e.,* s. 45.
[307] Höpp, *a.g.e.,* s. 45.

2. 8. 2. Kamplarda Gündelik Hayat

Esirlerin kılık kıyafetleri ve bu yöndeki ihtiyaçlarının karşılanmasında savaşın ilk yıllarında bazı sıkıntılar yaşanmıştı. Diğer esir kamplarındakiler gibi Zossen'deki kamplarda bulunan Müslüman esirler için de yeterince tek tip kıyafet teminine çalışılmıştı. 1915 yılı başlarında Halbmondlager Kampı komutanının ifadesiyle, *"esirler üzerlerinde kalan kısmıyla, eskimiş ve rengârenk üniformalarıyla iyi bir görüntü oluşturmuyorlardı"*. Bu yüzden aynı komutan Savaş Bakanlığı'ndan 3000'er adet pantalon ve lacivert dolakla kırmızı atkı talep etmişti. Aynı yılın sonbaharında bakanlıktan 5000 adet Rus paltosu istenmişti. Aksi takdirde mevcut Fransız ve Belçika paltolarıyla esirlerin ikinci bir Almanya kışını çıkarmaları zor görünüyordu. Berlin'deki bir firmadan istenen 2200 mavi üniformadan ancak yarısı alınabilirken, istenen siyah üniformaların hiç birisi sene sonu itibariyle temin edilememişti. 1916 yılı başlarında bile esirlerin çoğu hâlâ Fransız hediye paketlerinden gelen kıyafetlerle idare ediyor ve bu durum Almanları rahatsız ediyordu. Zira İtilaf Devletleri'ne karşı propaganda amaçlı oluşturulan kamplarda kılık kıyafet noktasında hâlâ esirlerin düşmandan gelen kıyafetlere mecbur olmaları esirler nazarında hiç de iyi bir imaj sağlamıyor olsa gerekti. 1915 yılı Mayıs'ında Amerikalı bir gözlemcinin ifadesiyle Araplar başlarındaki turbanla, Turkoslar (Cezayir ve Tunuslular) da kırmızı fesleriyle farkedilebiliyorlardı.[308]

Wünsdorf ve Zossen'deki özel kamplarda genel manada ciddi bir iâşe ve beslenme sorunuyla karşılaşılmadığı anlaşılıyor. Almanya genelinde savaş şartlarından kaynaklanan patates sıkıntısı dışında aynı yılın (1917) Mayıs ayında esirlere dağıtılan ekmek tayinatının kişi başına günlük 300 gramdan 230 grama düşmüş olması sözkonusu sıkıntılara bir örnek olabilir.[309] 1916 yılına kadar verilen pirincin bu tarihten itibaren verilmesinin durdurulması karşısında imdada İsviçreli esirlere yardım kuruluşunun yetişmesiyle pirinç sorunu hallolmuştu.[310] Esirlerin çeşitli yerlere yazdıkları *"Bettelbrief"*ler (dilenme mektupları) sonucu çok sayıda yiyecek ve giyecek paketleri kamplara gelmişti. Bu durum Almanlar tarafından amaçlanan propagandaya zarar verici bulunsa da, gelen paketler bir süre sonra kamp komutanlarınca açılmaya ve esirler arasında ihtiyaca göre dağıtılmaya başlanmıştı.

Kişiye özel gelen bu paketler normalde savaş hukuku gereği pakette ismi yazılı kişiye verilmeliydi. Nadolny'nin paketlerin içindeki malzemeleri ihtiyaca göre esirler arasında paylaştırma önerisi 1916 yılı Temmuz'unda Alman Genelkurmayı Siyasi İşler Şubesi'nce de onaylanmış ve Dışişleri Bakanlığı da bu konudan haberdar edilmişti. Dışarıdan esirlere gelen

---

[308] Höpp, *a.g.e.*, s. 47, 48.
[309] Höpp, *a.g.e.*, dipnot 76, s. 63.
[310] *"Schweizer Bureau des Secours des Prisonniers de Guerre"* adlı İsviçreli kuruluş Fransız ve İngiliz yardım kuruluşlarından gelen askerlere hediyeleri Almanya'daki esirlere iletiyordu. Bkz. Höpp, *a.g.e.*, s. 48.

yardım paketlerine, sonradan para ve başka şeyler de eklenecekti. Nitekim 30 Eylül 1918 tarihi itibariyle Weinberglager Kampı'nın raporunda görülen malzemeler, gelen hediye malzemelerinin boyutu konusunda fikir edinmeyi sağlar niteliktedir. Buna göre 2812 kutu et konservesi ve 296 kutu sebze konservesi, 535 kilo kuru ekmek, 1060 kilo şeker, 240 paket çay, 25 kilo çay ve 1748 adet sabun kamptaki esirlere dağıtılırken, 860 et kutusu, 772 paket çay ve 851 adet sabun da çalışma taburlarındaki esirlere dağıtılmıştı. Esirlere dışarıdan gelen hediyeler gıda dışındaki temel bir ihtiyaç maddesi olan tütün ve sigara ihtiyacının karşılanmasında da büyük katkı sağlıyordu.[311]

Sağlanan ve hazırlanan yiyecek maddelerinin İslmî kurallara saygılı şekilde sunulması konusunda Alman makamlarının dikkatli davrandıklarını görüyoruz. Oppenheim'ın büyük memorandumunda belirttiği gibi özellikle domuz eti konusundaki hassasiyetle, hayvanların İslâmî usullere göre kesimine dikkat ediliyordu.[312]

Almanya genelindeki sıkıntının bir yansıması sonucu 1917 yılında diğer esirlerle birlikte Müslüman esirlere de midye dağıtılmış ve bu durum Müslümanların protestolarına sebep olmuştu. Bunun üzerine kamp komutanı hemen bu işlemi durdurmuş ve midyeleri başka bir yere yönlendirmişti. Halbmondlager Kampı'nda daha başlangıçtan itibaren Arapların sığır, koyun ve tavşan eti gibi yiyecekleri kendileri tarafından hazırlamalarına müsaade edilmişti. Öte yandan hayvanların esirlerce kamplarda kesilmesine müsaade edilmiyordu. Buna gerekçe olarak firmalarla uzun süreli et sağlama anlaşmalarının yapılmş olmasını ve kamplarda gerekli altyapının bulunmamasını gösteriyorlardı. Ayrıca kamplarda yapılacak kesimlerde etlerin bir kısmının ziyan olabileceği öne sürülüyordu. Fakat kesim yasağının yalnızca sığırlar için geçerli olduğu, koyunların canlı olarak kamplara getirildiğini görüyoruz.[313]

2.8.3. Kamplarda Sağlık Konusu

Savaş Bakanlığı tarafından sağlanan tıbbî araç gereç ve personel her iki kamp için de yeterli düzeydeydi. Kamplarda hastane gibi banyo ve dezenfeksiyon için ayrılmış barakalar

[311] Höpp, *a.g.e.*, s. 48, 49.
[312] Muhammed Ferid de hatıralarında Halbmondlager Kampı'na 1915 yılı Mayıs ayı başlarında yaptığı ziyaretten bahsederken kamp mutfaklarının ve aşçılarının son derece temiz olduğundan ve yiyeceklerin içine domuz eti ve yağı konulmamasından bahsediyor. Bkz. Muhammed Ferid, *a.g.e.*, s. 236.
[313] Höpp, *a.g.e.*, s. 49-50; Weinberglager Kampı'nda kalan bir Tatar esirin *"Russkija Iswestija"* gazetesinde yayınlanan mektubunda kamptaki bir kurban bayramının nasıl geçtiği anlatılıyor. Almanya tarafından propaganda amaçlı hazırlanan bir kitapçık içinde yer verilen bu yazı Halbmondlager Kampı camiisinin içeriden ve dışarıdan resimleriyle ve de ellerinde koyunlar olduğu halde bekleşen Müslüman esirlerin fotoğrafıyla kamp hayatından enstanteneler sunuyor. Bkz. *Aus deutschen Kriegsgefangenenlager*. Zweite Folge., Hg. "Ausschuß für Rat und Hilfe Vermissten-Suche für Ausländer" in Frankfurt am Main, Frankfurt a. M. 1916, s. 128-133, Berlin'den Harbiye Nezareti'ne gönderilmiş olan sözkonusu kitapçık HR. SYS 2421/5 numaralı ve 23.5.1916 tarihli dosyadadır.

bulunuyor, banyolarda gün boyu sıcak su bulunuyordu.[314] İlk başlarda özellikle Weinberglager Kampı'nda Rus ve Fransız doktorlar Almanların idaresi altında görev almışlardı. Buna karşın kamplarda bazı bulaşıcı hastalıklar da yok değildi. Özellikle Halbmondlager Kampı'nda görülen tüberkülozun başlangıcı burası değildi. Ancak özellikle Hindu dinine mensup esirlerin dini sebeplerden dolayı almadıkları bazı gıdalar nedeniyle yetersiz beslenmeleri bazı hastalıkların artmasına, hatta ölümlere sebep olabiliyordu.[315]

Aşılarla ve diğer bazı iyileştirme çalışmalarıyla atlatılan koleraya rağmen tüberküloz ve diğer solunum yolu hastalıklarıyla trahom hastalığı kampta sıkça rastlanan türlerdi. Almanya'da hüküm süren iklim şartları da esirleri olumsuz yönde etkiliyordu. Ekim 1915 yılına ait istatistiki bilgilere göre esirler arasındaki yıllık ölüm oranı Weinberglager Kampı için yüzde 0.8 iken, Halbmondlager Kampı'ndaki Araplarda yüzde 1.2 idi. Hindli esirlerde ise oran yüzde 16.8 ile çok daha yüksekti.[316]

Aynı yılın Kasım ayında kamp komutanı Hadel, esirlerde sadece bit görülmediğini, ayrıca kronik bir öksürük halinin olduğunu bildiriyordu. Barakaların yeterince ısıtılamaması ve çamaşırların kurutulamaması bu hastalıkları tetikliyordu. 1917 yılı başlarında Halbmondlager Kampı'ndaki ölüm oranları hâlâ yüzde 10'ların üzerinde olduğundan Savaş Bakanlığı bu duruma bir çözüm bulmak için kampın tamamının veya en azından sağlık durumu en kritik olanların (Hindliler ve Batı ve Orta Afrikalılar) başka yere nakledilmesi konusunu düşünmeye başlamıştı. Bu yöndeki tasarılar Savaş Bakanlığı'nca daha 1916 yılı ortalarından itibaren gündeme getirilmekteydi. İsviçre'den başka olarak Türkiye'ye, Adana'ya ve Dalmaçya kıyılarına Arap ve Hindli esirlerin yollanması gündeme gelmişti. İstanbul ve Avusturya ile yapılan müzakereler sonunda 1917 yılı Ocak ayında Türkiye ve Dalmaçya Kıyıları formülünden vazgeçildi. Şubat ayında esirlerin Romanya'ya nakledilmeleri gündeme geldi ve etnolog olan Frobenius keşif yapmak üzere bölgeye gönderildi. Daha önce de ifade edildiği gibi, kampların Berlin yakınlarında bulunması propaganda faaliyetleri göz önünde bulundurularak belirlenmişti. Kampların nakli halinde sözkonusu faaliyetlerin aksayacağı aşikardı ve bu yüzden de Dışişleri Bakanlığı, Hindistan Bağımsızlık Komitesi ve Genelkurmay Siyasi İşler Şubesi bu sevkiyatın aleyhinde görüş beyan ettiler. Ancak Savaş Bakanlığı ve Alman Orduları Genel Komutanlığı (Oberste Heeresleitung) nakilden yana olunca Hindli ve bazı Afrikalı esirlerin Romanya'ya nakil işlemleri gerçekleştirildi.[317] Ancak 1917 yılı sonu itibariyle Almanya'dan Romanya'ya nakledilmiş olan esirler burada da

[314] Muhammed Ferid, *a.g.e.*, s. 236.
[315] Bihl, *a.g.e.*, s. 91.
[316] Bihl, *a.g.e.*, s. 91.
[317] Höpp, *a.g.e.*, s. 50, 51.

hastalıklardan kurtulamamışlardı. Mamafih esirler burada daha iyi iklim şartlarında ve daha hafif işlerde çalışmak gibi avantajlara sahip olmuşlardı.[318]

Sağlıklı esirler için kamplarda jimnastik aletleri bulundurulduğu gibi, müzik orkestrası, koro ve tiyatro gösterileri gibi etkinlikler yapılmasına da müsaade ediliyordu. Ayrıca spor faaliyeti ve eğlence kapsamında top oyunları ve güreş gibi aktiviteler esirlerce yapılıyordu. Böylece esirlerin moral-kondisyon bakımından iyi bir konumda bulunmaları sağlanıyordu.[319]

2.8.4. Zorunlu Çalışma

Daha önce de ifade ettiğimiz gibi Birinci Dünya Savaşı'nda esirlerin çalıştırılmaları özellikle savaşın ikinci yarısından itibaren yaygınlık kazanmış bir durumdu. Esasen savaş esirlerinin çalıştırılması uluslarası hukukça da kabul edilmiş bir uygulamaydı. 1907 tarihli Lahey Kara Savaşları Düzenlemesi'nin altıncı maddesine göre kişileri esir alan ülke onları çalışmaya zorlayabilirdi. Savaş ekonomosinin ön planda olduğu bir zamanda esirlerin istihdamında tarım ve sanayi başlıca alanları oluşturuyordu. Çalışma alanlarında 1915 yılından itibaren yoğun şekilde görülmeye başlanan savaş esiri istihdamından[320] özel muamele gören Müslüman esir kampları da paylarını almıştı.

1915 yılı ortasında Weinbergelager Kampı'ndan günlük toplam 3000 esir (öğleden önce ve öğleden sonra 1500'er kişi) kamp dışı işlerde, özellikle de tarım işinde, çalıştırılmak üzere dışarıya gönderiliyordu. Aynı tarihte Halbmondlager Kampı'nın komutanı ise günlük 400 kişilik çalışma grubu vermeye itiraz ediyordu. Gerekçe olarak da kampta bulunan Arapların ve Hindistanlıların ülkelerinde kendi hizmetlerinde çok sayıda hizmetli ve işçi çalıştırdıkları, dolayısıyla ne bedenen ne de zihnen işçi olarak çalışmaya müsait olduklarını

[318] Romanya'nın işgal altındaki yerlerinde bulunan kamplardan Morile'de Hindistanlılar, Monaskari'de Orta Afrikalı esirler bulunuyordu. Bkz., Doegen, *a.g.e.*, dipnot 1, s. 30.
[319] Bihl, *a.g.e.*, s 91; Höpp, *a.g.e.*, s 55
[320] Örneğin Rusya'da 1915 yılı Mart ayında 100.000 savaş esiri kamplar dışında çalışıyorken Haziran ayında bu rakam 400.000'e fırlamış, Eylül'de ise 600.000 olmuştu. 1917 yılı başında ise 1.1 milyon savaş esiri çeşitli işlerde çalıştırılıyordu. Almanya'da Nisan-Mayıs 1915 döneminde 800.000'nin üzerinde olan savaş esiri sayısına rağmen sadece 27.000 kişi Prusya tarımında istihdam edilmişti. Ancak aynı yılın Eylül ayında sadece Prusya tarımında çalıştırılan esirlerin sayısı 330.000'i bulmuştu. Bu rakamlar 1916 yılı Eylül ayında, gene sadece Prusya için iki katına çıkarak 670.000 olmuştu. Avustuya-Macaristan için de durum 1915 yılı itibariyle çok farklı değildi. Nitekim bu dönemin ikinci yarısında toplam esirlerin yüzde 30 ila 40'ı kamplarda tutulurken geri kalanları çalışma kamplarına gönderilmişti. 1916 yılı Temmuz-Ağustos döneminde Frasa'nın elindeki esirlerin dörtte üçü ekonomide istihdam edilirken Almanya'da da yaklaşık aynı oranda esir ekonomiye dahil edilmişti. Almanya'da toplam 1,6 milyon esirden çalışan 1,1 milyonun 750.000'i tarımda, 330.000'i de sanayide idi. 1917 yılı Eylül ayında tarımda 860.000, endüstri alanında 400.000 kişi istihdam edilmişken bunlardan 170.000'i madencilik işindeydi. Aynı dönemde Almanya'da savaş ekonomisinde çalışanların yaklaşık yüzde 15'ini yalnızca esirler oluşturuyordu. Savaşın sonunda ise Almanya'da toplam 1.9 milyon esir çeşitli işlerde çalışır durumda bulunuyordu. İngiltere ise savaş ekonomisi ve savaş esirlerininin istihdamı konusunda istisnaî bir konumdaydı. İngilizler adaya yalnızca subay kadrosunda olan esir askerleri alıyorlardı. Diğerlerini ada dışındaki topraklarında tutuyorlardı. Örneğin esir alınan Almanların büyük kısmı Fransa topraklarında idi. 1917 yılı Aralık aynda İngiltere'de yalnızca 27.000 savaş esiri istihdamına karşın bu rakam savaş sonunda anacak 34.000'e çıkabilmişti. Buna karşın İngilizlerin askerî alanlarda çalıştırılmak üzere Çin'den 100.000 kadar sivil işçi getirttiğini görüyoruz. Bu konuda bkz. Oltmer, *a.g.e.*, s. 19-22.

söylüyordu. Üstelik bu kimseler çalışmak mecburiyetinde kalmamak için askere yazılmışlardı.[321] Bu durumda memleketlerindeki Fransız idaresine bir özlem duyabilirlerdi. İşte bu sebepten Fransızlar aleyhine yapılan bütün propaganda çalışmalarının boşa gitmesi ihtimali bulunuyordu.[322]

Nadolny Aralık 1915'de esirlerin kamp dışı işlerde çalıştırılmasını ancak bazı şartlarla kabul edebileceğini bildiriyordu. Buna göre dışarı işlerinde esirlerin çalıştırılması propaganda faaliyetlerini olumsuz şekilde etkilememeliydi. Ayrıca Cuma ve Pazar günleri dahil olmak üzere, Müslüman bayramlarında da (Kurban, Ramazan bayramları, aşure günü ve mevlit kandilinde) esirler çalışmayacaklardı. Fakat bu durum sonradan değişti ve Mart 1916'da verilen bir emirle Müslüman esirler Cuma günleri de çalıştırılmaya başlandılar. Fakat Cuma günleri öğle yemeği ve Cuma namazı için 1-1.5 saat kadar çalışmaya ara veriliyordu. Weinberglager Kampı'ndan çalışmaya gönderilen günlük 3000 kişi 1916 yılı Mayıs ayında 5000'e çıkarılırken Savaş Bakanlığı'nın bir talimatıyla buna 2500 kişi daha eklenmişti. Nitekim savaş sonunda bu kamptan çalışma kamplarına gönderilen esirlerin sayısı 10.000'i bulmuştu.[323]

Esirler 1917 yılından itibaren bulundukları kamplara uzak yerlerde de istihdam ediliyorlardı. Örneğin Batı Prusya'nın Elbing şehrinin Cadine köyünde bulunan bir çini fabrikasında Müslüman esirlerin çalıştırıldıklarını görüyoruz. Alman İmpartoru II. Wilhelm'in malikânesinin de bulunduğu bu köyde Cezayirli, Tunuslu ve Faslı altı Müslüman esir tarafından bir çini levha Osmanlı Padişahı için üretilmişti. Üretilen levha İmparator'un özel davetlisi olarak buraya gelen Osmanlı elçisi Hakkı Paşa'ya teslim edilmişti. Hakkı Paşa tuğla fabrikasını gezmekle kalmamış İmparator'un sarayında bir gece de misafir edilmişti.[324] Yine Kuzey Ren Westfalya'da Grossenbaum'da bulunan musluk fabrikasında ve Saksonya'da (Sachsen-Anhalt) Nordhausen'daki bir potasyum madeninde Müslüman esirler çalıştırılıyorlardı.[325]

Bu arada Halbmondlager Kampı'ndaki esirlerden çalışma taburlarına ilişkin pek bir şikâyet gelmemesine karşın Tatar Müslümanların bulunduğu Weinberglager Kampı'ndakilerden gelen şikâyetler 1917 yılından itibaren artış gösteriyordu. Örneğin Berlin yakınlarıdaki bir Hıristiyan mezarlığında çalışmak üzere gönderilen esirler mezarlarda çan çalınmasının inançlarına aykırı olduğu gerekçesiyle burada çalışmayı reddetmişlerdi. Bundan

[321] 1915 yılı Mayıs ayında Halbmondlager Kampı'ndaki ziyaretinde Araplarla göüşen M.Ferid bir çoğunun zorla, tehdit ve şantajla Fransız ordusuna yazıldıklarından bahisle bu kimselerin bazılarının Fransa ve Belçika'daki kömür madenlerinde çalıştırıldıklarından bahsediyor. Bkz. M. Ferid, *a.g.e.*, s. 235.
[322] Höpp, *a.g.e.*, s. 52.
[323] Höpp, *a.g.e.*, s. 52, 53.
[324] Bkz. 27 Mayıs 1918 tarihiyle Berlin Sefiri Hakkı Paşa'dan Hariciye Nezâreti'ne gönderilen şifre telgraf, HR. SYS 2453/47.
[325] Höpp, *a.g.e.*, s. 53.

bir ay sonra kamptaki Müslüman sorumlulardan Alim(can) İdris kamp komutanlığına yazdığı şikâyet dilekçesinde işçilerin başında bulunan komutanların acımasızlığından ve yetersiz beslenmeden bahsederken, Cuma günleri bile esirlerin çalıştırılmasının yanlışlığından bahsediyordu.[326]

Kamp içi işlerde de esirler çalıştırılıyorlardı. Halbmondlager Kampı'nda ayakkabıcı, terzi, bahçıvan ve dezenfeksiyon ve banyo işleri için görevliler vardı. Bunlar çoğunlukla sivil esirlerden oluyordu. Bu kişiler el sanatları kısmında (odasında) ve bir Alman'ın gözetiminde bulunuyorlardı. Weinbergelager Kampı'nda da el sanatları bölükleri oluşturulmuştu: Mart 1916 itibariyle marangozlukta 26, ayakakabıcılıkta 64, terzilikte 44, hasırcılıkta, oymacılıkta ve diğer mesleklerde toplam 177; dezenfeksiyon ve banyo işlerinde 34, mutafakta 200, kantinde 10, sinemada 2, kanal işçisi olarak 12, yol bakımında 10, bahçıvan olarak 30, camcı olarak 2, tesisatçı olarak 7, elektroteknikçi olarak 1, baca temizleyici olarak 2, itfaiyeci olarak 33, fare yakalayıcı olarak 2, patates soyma makinesinin kullanımı için 40 ve Berlin'nden saha malzemeleri için gelen Mix&Genest firmasına yardımcı olmak için 10 kişi görev alıyordu.[327]

Esirler kamp içinde ve dışında yaptıkları bütün işlerin karşılığında, çoğu zaman sembolik de sayılsa, bir ücret alıyorlardı. Yalnız, kamplarda müsaade edilmediği için bu ücretler nakit para şeklinde değil de marka veya kamp parası şeklinde ödeniyordu. Bu markalar ve kamp paraları sonradan postayla kamp yönetimi üzerinden bankaya gönderilip nakde çevriliyor ve esirlere teslim ediliyordu.[328]

2.8.5. Kamplarda Eğitim ve Sosyal Faaliyetler

Özellikle savaşın ilk dönemlerinde, esirlerden işgücü olarak faydalanma düşüncesi henüz tam manasıyla uygulama aşamasına geçmediğinden, boşta duran esirleri bir şeylerle meşgul etmek ve vakit geçirmelerini sağlamak üzere Alman devleti esirlere yönelik bazı faaliyetleri desteklemişti. Esirlerin kendilerini geliştirmelerine yardım edecek bu faaliyetler kamplarda oluşturulan özel barakalarda kurs şeklindeki eğitici faaliyetler olduğu kadar tiyatro, müzik, resim vs gibi sanatsal ve eğlendirici faaliyetleri de içeriyordu.[329]

---

[326] Höpp, *a.g.e.*, s. 53.
[327] Höpp, *a.g.e.*, s. 52.
[328] İlk defa Chemnitz esir kampında başlanan kamp parası uygulaması sonradan diğer kamplara da yayıldı. Zamanla sonradan nakde çevrilen paralar esirler elinde birikince bazı rüşvet vs gibi sıkıntılar yaşayan Almanlar esirlere nakit para verilmesi uygulamasından vazgeçmişlerdir. Bu konu ve kamp parası örnekleri için Bkz., Doegen, *a.g.e.*, s. 77-80 ve Höpp, *a.g.e.*, s. 173
[329] Verilen kurslar genellikle konunun uzmanı Almanlarca veriliyordu. Öğretmenlerin daha önceden Rusya Hindistan, Avustralya gibi ülkelerde yaşamış ve ora halklarına ve kültürüne aşina kişiler olmasına da dikkat ediliyordu. Kurslarda özellikle dil öğrenimine yönelik faaliyetler ilgi görüyordu. Almanca kurslarına en çok ilgi Sırplar ve Ruslardan gelirken en az ilgiyi Fransızlar gösteriyordu. İngilizler de nadiren bu kursa katılıyordu. Dil eğitiminden başka matematik, astronomi,

Almanya'daki bütün savaş esirlerine yönelik bu tür faaliyetlerden özel kamplar olan Halbmondlager ve Weinbergelager kampları da fazlasıyla yararlanmışlardı. Bir bakıma esirlere yönelik propagandanın da bir uzantısı sayılabilecek bu faaliyetler kapsamında el sanatları atölyeleri bile kurulmuştu. Buralarda marangozluk, ayakkabıcılık, terzilik, örgücülük vb. faaliyetler yapılıyordu. Weinberglager Kampı'ndaki Tatarlar çiftçilik, büyük ve küçükbaş hayvancılık ve sebzecilik gibi konularda eğitim almışlardı.[330] Nitekim bunun için Wünsdorf'a komşu Gerlachshof'da kiralanan 80 dönümlük bir tarım arazisi ile 45 dönümlük otlak 50 Tatar Müslümanı kapsayan eğitimde kullanılıyordu.[331]

Meslek kursları ve çalışma grupları dışında Zossen'deki kamplarda diğer normal esir kamplarında olduğu gibi teorik ağırlıklı kurslar ve eğitim faaliyetleri de sürdürülüyordu. Bu eğitim faaliyetleri kapsamında Weinberglager Kampı'nda eksikliği hissedilen sıra, sandalye, defter, mürekkep, kalem ve yazı tahtası gibi araç gereçler yetkili makamlara bildirilmişti. 1915 yılı Haziran'nda dile getirilen ihtiyaç listesinden sonra Eylül ayında mevcut 10 taburun her biri için verilen Tatarca dersi için okul odaları oluşturulduğu görülüyor. Bu derslere 500 esirin katıldığı bildirilirken daha önceden başlamış bir Almanca kursunun devam ettiğini görüyoruz. 1916 yılı Şubatı'nda Tatarca ve Kur'an derslerinin verildiği 10 Tatar kursu (veya okulu) yanında 200 kişinin katılımıyla gerçekleşen beş Almanca kursu faaliyet gösteriyordu. Bu kurslar Rusya Almanları tarafından Rusça olarak veriliyordu. Bütün kurslar/okullar Rusya'da 30 yıl kadar yaşamış olan yüzbaşı Otto idaresindeydi.[332]

Her iki kampta sürdürülen eğitim ve el sanatları faaliteytleri yanında esirlerin ahlâkî ve dini yönlerini geliştirmeyi amaçlayan tarikat benzeri bir yapıdan da haberdarız. Hiç bir kaynakta bilgisine rastlamadığımız bu oluşum Weinberglager Kampı'ndaki Tatar esirler arasında gelişmişti. *"Neşr-i Maarif Cemiyeti"* adını verdikleri bu dernekten haberdar olmamızı Tanin gazetesinin *"muharriri"* Ahmed Emin'e borçluyuz. Gazetede 12 Temmuz tarihinde yayınlanan kamp ziyaretine ilişkin yazısında, kampla ilgili bir çok izlenimini aktardıktan sonra, esirlerden Hoca Alaaddin Efendi adındaki bir zâttan aldığı sözkonusu cemiyetin nizamnamesini gazetede yayınlamıştır.[333] Tatarca hazırlanmış tüzüğünde cemiyet kendini şöyle tarif ediyordu:

"Neşr-i Maarif Cemiyeti: Esirde olan Türk-Tatar kavminin ilmî, millî, siyasî, edebî işlerin her vakit gözaltında tutup (göz önünde bulundurup)*, bir muîn partiyeye îyerî* (bir yardım grupu/partisi olarak) *şeriât-ı İslâmiye ve mukteze-i zamâna ve turdugumuz*

coğrafya, tarih, elektrik bilgisi, tarım, hukuk, müzik gibi ders konuları vardı. Hatta bazı kamplarda zengin içerikli sayılabilecek kütüphaneler bile oluşturulmuştu. Bkz. Doegen, *a.g.e.*, s. 88-90.

[330] Bihl, *a.g.e.*, s. 90.

[331] Höpp, *a.g.e.*, s. 53.

[332] Bihl, *a.g.e.*, s. 89.

[333] *Tanin*, 12 Temmuz 1915, sayı 2358, s. 2.

(bulunduğumuz) *millet-i hâkimenin nizâm ve kanununa muvâfık revışde* (şekilde/biçimde) *hizmet eder. Binâenaleyh anın mesleği her vakit doğruluk olub Hakk'ını Hakk ve batılını da batıl edib öz halkın tuşundurudan* (kendi halkını aydınlatmaktan) *bir vakıt yalkımayacak* (hiç bir zaman usanmayacak/geri durmayacaktır).[334]

Halbmondlager Kampı'nda da aynı dönemde Almanca kursuna 50 kişi, Arapça kursuna 150 kişi iştirak ediyorken, Kuran kursuna 30 kişinin katıldığını görüyoruz.[335] Kamp dışındaki işler için gönderilen esirlerin sayısı arttıkça kurslara olan katılım sayısı da düşüyordu. 1917 yılı Şubatı'nda Almanca kursunda 20, dört ayrı Tatarca kursunda yedi öğretmenin eğitiminde 166 kursiyer varken Rusça kursunda 144 kişiye dört öğretmen düşüyordu. Rusça kursu esir Tatarlardan birisi tarafından veriliyor ve bu ders kapsamında okuma, yazma, hesap, coğrafya, tarih ve din dersleri de gösteriliyordu. 1917 Haziran ayında Gerlachshof'ta verilen Almanca kursuna 10 esir katılırken 1918 yılı başında yeniden Halbmondlager Kamp'nda kurs açıldı. 1918 yılı sonbaharına kadar verilen kurslar ve katılımcı sayısı şu şekilde idi: Almanca 17, Rusça 40, Tatarca 18 ve Türkçe 18.[336]

Her iki kampta da birer kütüphane oluşturulmuştu. 1917 yılı itibariyle Weinberglager Kampı kütüphanesinde 1265 cilt Tatarca ve 218 cilt Rusça olmak üzere toplam 1493 cilt eser vardı. Tatar tarihi ve Tatarların Ruslara karşı mücadeleleri gibi kitapların yanında Tatarca-Almanca ve Tatarca-Rusça sözlüklerin büyük kısmı NfO tarafından temin edilmişti. Halbmondlager Kampı'ndaki kütüphanenin oluşmasında da NfO'nun katkıları vardı. NfO

---

[334] Neşr-i Maarif Cemiyeti'nin tüzüğü şu şekildeydi: "*Neşr-i Maarif Cemiyeti'nin birinci vazifesi Yekşenbe (Pazar) ve Çarşamba günlerinde 'öğleden saat üçde' ve Cuma Namazına halkını cıyub (toplayarak) din ve siyaset dersleri okuyacak. Neşr-i Maarif Cemiyeti umumen ahlak-ı zemimeden tıyub (kötü ahlaktan men ederek) ahlak-ı hamideye çagıracaktır."*
"Neşr-i Maarif Cemiyeti tarafından neşredilen tanzimat" başlığıyla cemiyetin tüzüğü olarak kabul edebileceğimiz ve üyelerinin uymaları gereken kuralları havi beş madde ise şu şekildedir: *"1)Turdugumuz (bulunduğumuz) millet-i hakime tarafından kuyılgan (belirlenmiş) ıstarşilerini itaat (idarecilerine itaat), Kuran-ı Kerim'de: Estaizubillah 'Etiullahe ve eti'urrasul ve uli'l emri münkem'; 2) Her işte nezafetini i'tibar etmek (kibar olmaya dikkat etmek) urunlı urunsız (yerli yersiz) istibra etmemek, ayetullah yazılmış kagıdlarını bedrefge (tuvalete) taşlamamak (atmamak), tükürmemek, kakırmamak (ortalık yere balgam çıkarmamak), üst baş giysusuını her vagıt özünün urununda olurğa tıyuş uluvı ilen (hekesin kılık kıyafeti her zaman düzgün olması yanında) her vakit ak ve çıska buluvı (her vakit temiz olunmalıdır). Ayak tırankları kiskan (kesilmiş), saç kıskargan buluvı lazımdır (saçlar traşlı olması lazımdır). 'Benî el-İslam alâ nezafe'; 3) Otuş oyunu (kumar) oynamamağa, kişi nersesine 8başkasına ait şeylere) hıyanet etmemeğe, yaman sözden (kötü sözden) saklanurga tıyuşır (sakınması lazımdır). Hususen namaz okuğan efendilere teşviş kılutıyuş tiguldur (Özellikle namaz kılan kimseleri rahatsız edecek davranışlardan kaçınılmalıdır). Bunlar katî haram işlerdir; 4) Neşr-i Maarif Cemiyeti'nin Yekşenbe (Pazar), Çarşamba ve Cuma günlerde olacak derslerine mümkün kadar devam iderge (devam edilmeli) ve ihlas ile vükelerga (?) (üyelerine?) ve cemiyetinin aleyhinde yörgüçilerini (hareket edenleri) vaazla (u)tıyuşdır (doğru yola çağrmak lazımdır). 'Etlabü'l ilm mine'lmehd ile'lahd'; 5) Cemiyetin maksudu vükelaveçilerinin (?) idrak kılur derecede ve tedrici olarak talimde olunur ve azaları da maksud olmayub revacına hizmet iterdayı efendilerini (hizmet etmeye müsait kimselerini) me'almemnuniye kabul ederdir."* Burada dikat çeken husus her bir maddeye mutlaka bir ayetle dayanak sağlanması ve kişilerin ahlaki davranışlarını düzene koymaya dönük olmasıdır. Çok basit kurallardan oluşan maddelerden anlaşıldığı kadarıyla esirlere sıradan medeni kurallar öğretilmeye çalışılmış. Yine aynı programdan anlaşıldığı kadarıyla kendini cemiyet olarak adlandıran bu yapı bir bakıma esirler arasında meydana getirilen teşkilatlanmayla propaganda ve eğitim faaliyetlerinin düzenli şekilde devamını hedeflemekteydi. Esirlerin böyle bir organizasyonu resmi makamların kontrolü dışında yapmaları mümkün olmadığından bu yapılanma genel propaganda faaliyetleri çerçevesinde düşünülmelidir. Yalnız, yukarıda da işaret ettiğimiz gibi böyle bir yapılanmadan esirler konusuna ilişkin hiç bir kaynakta değinilmemiş olması enteresandır. Tabii oluşturulan *"cemiyet"*in faaliyetlerini sürdürmemiş olması ihtimali de mevcuttur. Bkz. *Tanin,* 12 Temmuz 1915, sayı 2358, s. 2. (Arap harfleriyle Tatarca yazılan bu metnin Türkçe'ye çevirilmesindeki yardımlarından dolayı Leysen Şahin Hanımefendi'ye çok teşekkür ederim)

[335] Bihl, *a.g.e.*, s. 89.

[336] Höpp, *a.g.e.*, s. 54.

tarafından bu kütüphaneye getirilen çeşitli kitaplar yanında İstanbul'da çıkan *Cihân-ı İslâm, El Adl* ve *La Dêfense* gibi dergiler de kütüphanede kendine yer buluyordu. Her iki kütüphanenin Almanya'da yayınlanan *Russkij Vestnik, Continental Times* ve *La Paix* gibi gazeteler yanında *Hamburger Fremdenblattes, Welt im Bild* gibi resimli dergilere de abone olduklarını görüyoruz.[337] *Tanin* gazetesinde 1915 yılı Ocak ayında çıkan *"Almanya'daki Üserâ-yı İslâmiye'ye Kütüb-ı Diniyye İrsâli"* başlıklı haberden[338] Müslüman esirlerin istifadesine sunulmak üzere Almanya'nın Osmanlı devletinden *"Kitâb-ı Kaîim"* ve dinî kitaplar talep ettiğini ve bunun da Maarif Nezareti'nce temin edilip gönderildiği öğreniyoruz.

Her iki kampta da gerek düzenlenen Kuran kursları gerekse de camilerde okunulması için Kur'an-ı Kerim kitaplarına duyulan ihtiyaç İstanbul üzerinden karşılanmıştı. Berlin'deki Osmanlı elçiliğinden Hariciye Nezareti'ne gelen 11 Temmuz 1916 tarihli bir telgrafta *"Almanya'daki üserâ-yı İslâmiye'ye tevzi olunmak üzere iki yüz adet Kur'ân- Kerim'in mümkün olan en süratli şekilde irsâli rica olunur"* deniyordu. Bu talebi değerlendiren Hariciye Nazırı Halil Bey Maarif-i Umumiye Nazırı (Mithad) Şükrü Bey'i olaydan haberdar etti ve gereğinin yapılması için ricada bulundu. Maarif Nezareti'nden alınan cevaptan, Alman elçiliğinin talebi üzerine istenen bu 200 adet büyük boy Kur'an'dan başka olarak aynı yılın Temmuz ayı sonunda 1500 adet "Mushaf-ı Şerif"in daha Maarif Nezareti tarafından Alman elçiliğine teslim edilmiş olduğunu öğreniyoruz.[339]

Yine 11 Şubat 1918'de Berlin Safareti maslahatgüzârı Edhem Bey'den Hariciye Nezareti'ne gelen telgrafta[340] *"Üserâ-yı İslâmiye'ye tevzi olunmak üzere beş yüz kadar Kur'ân-ı Kerim'e lüzûm olduğundan bunların ceste ceste gönderilmesi müsterhemdir"* denilmektedir. Kur'an talebinden haberdar edilen Meşihat Dairesi 10 Mart 1918'de Hariciye'ye yazdığı tezkirede,[341] *"talep buyrulan beşyüz aded Mushaf-ı Şerif"in* hazırlanmış olduğunu ve gelip alınabileceğini bildirilmişti. Hazırlanan Kur'anlar 1 Nisan 1918 tarihi itibariyle Berlin'e gönderilmek üzere postaya verilmişti.[342] Osmanlı belgelerinden tespit edilebildiği kadarıyla, Almanya'daki kamplara gönderilen Kur'an sayısı toplamda 2200'e tekabül etmektedir.

Müslüman esirlere yönelik en ilginç propaganda faaliyetlerinden birisi de esirlerin kamp dışındaki bilgi ve görgülerini arttırma gezileridir. Bu gezilerin amacı Almanya'yı *"potansiyel müttefiklere"* en güzel şekilde tanıtmaktır. Gezilerin yapıldığı yer ise esas

[337] Höpp, *a.g.e.,* s. 54, 55.
[338] *Tanin,* 9 Kanun-ı sâni 1914, sayı 2174.
[339] Bkz. HR. SYS 2424/43 30 Temmuz 332 ve HR SYS 2423/39 11 Temmuz 916; Nitekim 1916 yılı Temmuzu'nda Almanya'ya gönderilen 1500 adet Kuran'ın yerine ulaştığını Alman kaynakları da doğrulamaktadır. Bkz. Höpp, *a.g.e.,* dipnot 52, s. 128.
[340] HR. SYS 2448/ 35, Tarih: 18.2.1918.
[341] HR. SYS 2449/31, Tarih: 10.3.1918.
[342] HR. SYS 244/ 31, lef 2.

itibariyle Zossen'e çok uzak olmayan başkent Berlin olup bunlardan ilki 6 Eylül 1915'de gerçekleştirilmişti. Halbmondlager Kampı'ndaki I. ve III. tabur'lardan seçilen 30 Müslüman esir, iki Alman subayı gözetiminde sabah 6 30'da Wünsdorf tren istasyonundan Potsdam istasyonuna, oradan önce Kremsern şehrine ve ardından da Berlin merkeze götürüldüler.[343] Şehrin bütün önemli yerleri dolaşıldıktan sonra geri Potsdam'a dönüldü. Gezi öncesinde esirlere Berlin hakkında bilgilendirici bir sunum yapılmış, Berlin'in fotoğrafları gösterilmişti. Bu geziden sonra gerçekleştirilen ikinci Berlin gezisi de aynı ayın sonlarına doğru, 28 Eylül'de, yapıldı. Üçüncü ve son gezi ise 1917 yılı Haziranı'nda gerçekleştirildi. Bu geziye 50 esir katılmış ve Hallensee'deki bir lunapark ziyaret edilmişti. 12 Haziran'daki gezi filme de alınmıştı. Halbmondlager Kampı'ndakilere yönelik gezilerin benzerinin Weinberglager Kampı mensupları için de düzenlenip düzenlenmediği hakkında bir bilgi mevcut değildir.[344]

2.8.6. Esirlerin Bilimsel Araştırmalar İçin Kullanılması

Farklı ırklara mensup insanların Almanya'daki kamplarda bulunuyor olması, bu insanlardan askerî ve siyasî hedefler dışında yararlanmak isteyenlerin de ilgisini çekiyordu. Özellikle *"renkli"* ırka mensup insanların fizyolojik ve antropolojik özellikleri bu konularda çalışan bilim adamlarınının kamplara olan ilgisini çekiyor ve buralarda alanlarına yönelik "bilimsel" çalışmalar yapmak istiyorlardı. Kamplarda bulunan dünyanın her tarafından gelmiş farklı renklerde, kültürlerde ve dillerdeki insanlar, onların araştırmaları için son derece zengin "materyaller" sunuyordu.

Kamplardaki değişik insan gruplarıyla yapılacak bir çalışma adeta yeryüzünde bir dünya seyahati yapmak kadar önemliydi. Bilhassa konumuz olan Zossen'deki Müslüman esir kamplarına yönelik Alman basınında çıkan bazı küçük düşürücü tanımlamalar ve karşılaştırmalar, hem NfO'dan hem de askerî çevrelerden uyarılar yapılmasına sebep olmuştu. Çünkü hem "düşmanların" karşı propanda yapmalarından hem de bu tür faaliyetlerin Şark'ta meydana getireceği ters etkilerden çekiniliyordu. Bu sebepten dolayı savaşın ilk iki yılında bu yönde gelen talepler büyük ölçüde geri çevrilmişti. Ancak, özellikle Nadolny'nin, ilk başlardaki bu direnci uzun sürmedi. Halbmondlager Kampı ve Weinberglager Kampı'ndaki

[343] Gezinin rotası şu şekilde gerçekleşmişti: Kremsern'den hareketle Potsdamer, Bülow, Kleist ve Tauentzieh caddelerinden geçilerek Kaiser-Wilhelm Hatıra Kilisesi'ne oradan da Hardenberg Caddesi yoluyla Knie'ye, sonra Charlottenburger Chaussee ve Bellevue Allee'si üzerinden Kerpemplatz Meyadanı'na, Siegesalle'nin (zafer yolu) Siegessäule'nin (zafer sütunu) içinden geçip Reichstag (Alman Meclisi) önünden Brandenburg Kapısı'na gelinmişti. Buradan da Berlin'in en meşhur caddesi Unter den Linden'den Lustgarten'a ve Kaiser-Wilhelm Köprüsü'nden geçip Kaiser-Wilhelm ve Münzstrasse caddelerinden geçerek Alexanderplatz Meydanı'na gelindi. Buradan Königsstrasse caddesinden Schlossplatz meydanına ... sonra tekrar Tauben, Friedrich ve Lipzigerstrasse caddelerinden Potsdam Büyük İstasyonu'na gelindi. Bkz., Höpp, *a.g.e.,* s. 55

[344] Höpp, *a.g.e.,* s. 55.

esirlere ilişkin ilk yayın, *"Unsere Feinde. 96 Charakterköpfe aus deutschen Kriegsgefangenenlagern"* (Düşmanlarımızı. Alman Esir Kamplarından 96 Karakter Başı) adıyla yapılmış oldu. Bu çalışmayı kamp görevlilerinden Otto Stiehl gerçekleştirmişti.[345] Stiehl'in ardından dışarıdan bir araştırmacının yaptığı ilk çalışma Antropolog Leo Frobenius'un *"Der Völkerzirkus unserer Feinde"* (Düşmanlarımızın Halklar Sirki) adlı 1916 yılında yayınlanan eseridir. Bu çalışma bütün Alman kamplarındaki esirleri kapsıyordu. Frobenius 1917 yılında Berlin Antropoloji Oturumu'nda *"Renkli Esirlerimiz Üzerine"* adlı bir resim sunumu da yapmıştı. Bu resimleri Frobenius, Halbmondlager ve Weinberglager kamplarına yaptığı ziyaretlerde çekmişti. Bu oturumda bir çok konu yanında ellerindeki insan materyalleri üzerine yapılan araştırmalarla gelecekte Almanya'nın sömürge imparatorluğunu nasıl şekillendirmesi gerektiği konusunda fikir alışverişlerinde bulunulmuştu. Frobenius'un esirler üzerinde yaptığı çalışmaların Heinrich Lüders ve Wilhelm Schulze gibi başka kimselerin esirler üzerindeki araştırmalarına vesile olduğunu görüyoruz. Bu kimseler esirlerle ilgili linguistik çalışmalarını Romanya'ya nakledilen esirlerle devam ettirmişlerdi. Gotthold Weil adlı araştırmacının ise Tatarlar ve Araplar üzerinde dil çalışmaları yaptığı ve savaştan sonra yayınlanacak olan plaklar üzerine ses kayıtları aldığı bilinmektedir.[346] Weil'ın bu çalışmalarına Kemaleddin Bedri adlı bir Tatar öğrenci yardımcı olmuştu. Nitekim Kemaleddin Bedri bu yardım çalışmalarını kendi araştırma ve bilimsel faaliyetlerine de bir zemin hazırlığı olarak kullanmış ve 1921 yılında Berlin'de Tatarların diş ve çene yapıları üzerine olan *"Die Zähne der Tataren. Odentologische und craniologische Untersuchungen"* adlı bir doktora çalışması ortaya koymuştur.[347]

Aynı şekilde Ernst Ubach ve Leonhard Adam'ın Kuzey Afrikalı ve Hindistanlı esirlerle memleketlerinin hukuk ve sosyal alanlarındaki alışkanlıkları üzerine 1918 yılında Wünsdorf ve Romanya'da gerçekleştirdikleri görüşmeler savaşın ardından Almanya'da yayınlanacaktır. Stiehl örneğinde, kamplardaki başka görevliler de (Grobba ve Rescher gibi) buradaki tecrübelerini ve araştırmalarını kamp dışındaki alanlara taşımışlar ve değişik konularda çalışmalar yapmışlardır.[348]

---

[345] Höpp, *a.g.e.*, s. 56.

[346] Dr. Weil, Tatar türkülerinin Weinberglager Kampı'nda yapılan ilk kayıtlarını gerçekleştiren kişi olup, Kemaleddin Bedri'nin asistanlığında yaptığı araştırmalarına ilişkin çalışmalarından birini, Berlin Devlet Kütüphanesindeki ses kayıtlarına dayanarak Tatar metinleri üzerine yapmıştır. Çalışma 1930 yılında *"Tatarische Texte. Nach den in der Lautabteilung der Staatbibliothek befindlichen Originalplatten"* başlığıyla yayınlanmıştır. Bkz., Sebastian Cwiklinski, "IX. Yüzyılın Sonundan II. Dünya Savaşı'nın Başlangıcına Kadar Berlin'deki Tatarlar Ve Başkurtlar," Çeiren: Özgür Çınarlı, *Türkler*, C. 18, Yeni Türkiye Yayınları Ankara 2002, s. 890.

[347] Höpp, *a.g.e.*, s. 57 ve dipnot 178, s 67; Ayrıca Kemaleddin Bedri'nin Almanya'daki bilimsel faaliyetleri için bkz. Cwiklinski, *a.g.m.*, s. 891, 892.

[348] Bunlardan Halbmondlager Kampın'daki I. Tabur'un başında bulunan Fritz Grobba 1915 yılında Şark Dilleri Semineri programında Türkçe dersi veriyordu. Yine Halbmondlager Kampı'nda görevli Oskar Rescher buradaki görevi sırasında Balazurî'nin "Kitab futûh el-Buldan" (Leipzig 1917) ve Zain el-'Avidin'in "Halat el-Mar'a fi'l-Hind" (Kadının Hindistan'daki Yeri) adlı kitaplarını Almanca'ya tercüme etmişti. Yine onun "Eine Lexikographische Liste zum Dialekt der

Almanya'daki esirlerle ilgili araştırmalar şahsî çalışmalarla sınırlı değildi. Alman devleti de bu kimselerle ilgili çeşitli araştırma grupları oluşturmuş ve Almanya'ya karşı savaşan miletlerin özelliklerini anlamaya çalışmıştı. Bu anlamda devlet eliyle oluşturulan bazı komisyonlar esirlerin özelliklerine ilişkin bilgileri toplayıp değerlendirmeye çalışmıştı. İşte bunlardan birisi de Alman devletinin görevlisi olarak dil araştırmaları komisyonu görevlisi olarak Almanya'daki 70 esir kampında dörtbuçuk yıl boyunca incelemelerde bulunan Wilhelm Doegen'di. Doegen bu gezilerinde binlerce esirle birebir görüşmeler yapmış ve bir çok şeyi yerinde inceleme fırsatı bulmuştu. Doegen'in bir özelliği de esirlere ilişkin yaptığı çok sayıdaki ses kayıtlarıdır. Savaşın ikinci yarısından itibaren Zossen'deki kamplarda cihad propagandasının önemini bir ölçüde yitirdiğini ve esirlerin büyük ölçüde sıradan esirler gibi muamele görerek çalışma kamplarına gönderildiklerinden bahsetmiştik. İşte aynı dönemde, daha önce Müslüman esirler üzerinde yapılmasına izin verilmeyen Etnolojik ve Antropolojik çalışmaların Halbmondlager ve Weinberglager kamplarını da içine almaya başladığını görüyoruz. Nitekim Doegen'in içinde bulunduğu komisyonun esirler üzerindeki dil araştırmaları sırasında on binlerce kayıt yapılmıştı ve bunlardan bin kadarı Zossen ve Wünsdorf'daki Müslüman esir kamplarında gerçekleştirilmişti.[349]

Savaş sırasında komisyon bünyesinde gerçekleştirdiği bu incelemelere ilişkin olarak Doegen: *"Benim asıl amacım, savaş esirlerinin ait olduğu bütün milletleri kabaca tasnif etmek ve bunu içeriye (Almanya) ve yurtdışına bir kültür bandı olarak sunmaktı. Böylece Almanya'ya karşı savaşıp onu yok etmeye çalışan milletlerin nasıl bir kökenden geldiklerini ve kökenlerdeki çeşitliliği göstermekti. Her zaman söylendiği üzere, Almanya bir ordular dünyasına karşı savaşmamıştı, bilakis halklardan oluşan bir dünyaya karşı"* tespitini yapıyordu.[350] Doegen'in savaş sırasında yaptığı bu incelemeler savaşın sona ermesiyle bitmemiş ve Almanya Savunma Bakanlığı'nın görevlendirmesiyle *"Kriegsgefangene Völker Band I. Kriegsgefangenen Haltung Und Schicksal In Deutschland"* adlı bir eser kaleme

---

Brakna (Senegal-araber)" adlı çalışması *Mitteilungen des Seminars für orientalische Sprachen. Westasiatische Studien* adlı dergide (Berlin 21 (1918)) yaynlanmıştı. Diğer üç görevli ile birlikte kampta Kuzey Afrikalı esirlerin mektuplarını kontrol etmekle görevli Rescher bu işindeki materyalleri de aynı dergide (20, 21; 1917,1918) "Algerisch-tunesischer Briefe im Faksimile und Transkription mit Anmerkeungen" başlığıyla değerlendirip yayınlamıştı. Bkz. Höpp, *a.g.e.*, s 57, 58 ve dipnot 181, 182, 183 s 67.

[349] Berlin Etnoloji Müzesi Arşivi'nde görevli Dr. Susanne Ziegler'in Almanya'daki bir radyo programında ifade ettiği gibi: *"Bütün bu kayıtlara önayak olan kişi Wilhelm Doegen'di. Doegen bir öğretmendi ve daha erken dönemlerde gramofon kayıtları konusunda tecrübe sahibi olmuştu. Yabancı sesleri kaydetmek isteyenin uzaklara gitmesi gerekir. Öyleyse deyim yerindeyse şimdi bu fırsat önüne gelmişti. Yani savaş esirleri kamplarında bu yönde kayıtlar yapabilirdi. Ve pahalı bir aksiyona start verilmişti. Prusya Dil Araştırmaları Komisyonu (phonographische Kommission) antropologlardan oluşuyordu. Örneğin Berlin Etnoloji Müzesi Müdürü Felix v. Luschan da antropolog olarak oradaydı. Ayrıca bütün alanlardaki meşhur dilbilimciler buradaydı. Bunlardan, tanınmış Hindoloji uzmanı Helmut von Glassenapp gibi bir çok meşhur kişilik de bu komisyonda bulunuyordu."* Bkz. *Gott und die Welt. Nützliche Exoten. Muslime im goldenen, deutschen Kaiserkäfig*. Eine sendung von Mathias Schirmer. Yayıncı: Sender Freies Berlin, yayın tarihi: 24.05.1998, yayın saati: 8.30-9.00/ radio kultur. Metin halindeki kayıttaki sayfa numarası 8. Bu radyo kaydının yazılı metni Gerhard Höpp'ün Zentrum Moderner Orient Berlin Enstitüsü'ndeki tereksinde bulunmakta olup bir fotokopisi tarafımdan alınmıştır.

[350] Doegen, *a.g.e.*, s. III-VI.

almıştı. Kendi ifadesiyle kitap, Almanya'nın İtilaf Devletleri'yle Birinci Dünya Savaşı Sonrası yaptığı 28 Haziran 1919 tarihli Versailles Barış Anlaşması'nın esirlere ilişkin hükümlerini Almanya'nın savaş boyunca ne şekilde yerine getirdiğini ortaya koymaktaydı.[351] Doegen burada esirler hakkındaki her konuya değinirken onların görünüşleri, karakteristik özellikleri ve kültürel seviyelerine ilişkin de bir takım genellemelerde bulunmaktan geri kalmamıştı.[352] Zaman zaman son derece ırkçı ifadeleri de içeren bu çalışma, Birinci Dünya Savaşı'nda Almanya'daki esirlerle ilgili oldukça zengin bilgiler içermektedir.

2.8.7. Kamplarda İletişim ve Propaganda

Kamplara gelen-giden mektup, bağış paketleri ve diğer yazılı ve görsel malzeme kamp görevlilerince kontrol ediliyor ve gerekli görüldüğünde sansüre tâbi tutuluyordu. Bu türden kontroller sadece Müslüman esirlere yönelik kamplarda değil bütün diğer sıradan kamplarda da sözkonusuydu. Bu yüzden de kamplarda başta Fransızca ve İngilizce olmak üzere lüzumlu dilleri bilen personelin bulundurulmasına dikkat ediliyordu. Halbmondlager ve Weinberglager kamplarında İngilizce, Fransızca ve Rusça bilen personel olmakla birlikte, Şark dillerine vakıf personele dışarıdan destek gerekiyordu. Bunun için NfO bünyesindeki çalışanlardan istifade edildiğini görüyoruz. Ancak NfO'nun diğer kurumlara da tercüme hizmeti sağladığı için, esir mektuplarının sayısındaki fazlalık bu konuda zorluklar yaşanmasına sebep olmuştu. NfO görevlisi Hintli Mansur Ahmet'in 1915 yılı sonlarında İstanbul'a dönmesi sonucu kamplarda işlem görmesi gereken birikmiş mektup ve kartların 1513'ü Arapça, 154'ü Urduca, Hindce ve Gurmunki dilinde, 2'si Tatarca, 14'ü Fransızca ve 15'i İngilizce idi.[353]

Mektup konusu iki açıdan önemli görülüyordu. Birincisi dışarıya yönelik casusluk faaliyetlerinin önüne geçilmesi için mektupların her yerinin ve özellikle de satır aralarının

---

[351] Doegen, *a.g.e.*, s. 2.

[352] Doegen'in Müslüman esirleri de içine alan tespitlerinden bazılarını aşağıda veriyoruz. *"Türk-Moğol Halklar:*
Kazanlı, Ufalı, Orenburglu, Kırımlı ve diğer vilayetlerden neşeli ve yaşam sevinci taşan Tatarlar; Bozkır Kazakı olarak adlandırılan kaba Kırgızlar; Ural ırmağının geniş bozkırlarından gelen savaşçı Başkurtlar; solgun (yüzlü) Çuvaş köylüleri ve Volga'dan avcı Tatar- Fin kanından insanlar. ...
Karışık renkli Kafkas halkları: Yüksek alınlı ve kemer burunlu yakışıklı Gürcüler; yerel Çerkez kostümünde, süslü ve gururlu İnguşlar; ..; pek nadir sayıda Avar köylüleri ve yine pek az sayıda Hazar denizi kıyısındaki Dağıstandan bazı kimseler. Ermeniler ...
Asya'nın İndogermen ırkına mensup milletleri: İngiltere'nin farklı deri renklerine sahip destek halkları: Brahmanlar, sakallı, bıyıklı ve aslana benzeyen görünümleriyle Sihler. ... Müslüman Hindliler. ... Farisî halklar: Cesur Afganlılar ve Belucistanlılar; İran'dan göç etmiş ve son derece ciddi Osetler. Pek seyrek olarak Önasyalı Kürtler ....
Almanya'ya karşı girişilen bu her renkten, yok etme savaşına gelmiş Afrikalılar: Kuzey Afrikalı Müslüman Semitler: Sarı Arap sipahileri; Koyu dövmeli Faslılar; çabuk gaza getirilen (Leichtreizbar) Tunuslular ve kolay heyecanlanan Cezayirliler; sakin Libyalılar ve bazı kötü niyetli, pis halklar.
Kuzey ve Orta Afrika'dan gelen koyu renkli Hamit; Kuzey Afrika'nın eski halklarının torunları kahve rengi derili zeki Berberler; düşünceli, koyu kahverenkli deriye ve sık siyah saçlara sahip Somalililer; Batı Sudan'dan gelen ciddi Fulanililer. Her iki grup da İngilz ordusundan. Afrikalı ve Uzakdoğulu, Malaylılar ve Tahitiler ..., Kanada'dan ve Amerika'dan gelen devâsa, kuvvetli ve dost canlısı Kızılderilirler ..." Bkz., Doegen, *a.g.e.*, s. 31-35.

[353] Höpp, *a.g.e.*, s. 58.

okunabilmesi gerekiyordu. İkincisi ise, özellikle Müslüman esirlerin memleketlerine gönderdikleri mektuplarla propaganda yapılmasının sağlanmasıydı. Gönderilen mektup ve kartlar sayesinde İslâm ülkeleri ve toplulukları arasında, Almanya'nın Müslümanlara ne kadar iyi davrandığı kanaatinin yayılması esirlerin ağzından sağlanmaya çalışılıyordu.[354]

Kamplarla ilgili haberler Alman basınında 1915 yılının daha ilk yarısından itibaren yayınlanmaya başlamışsa da sonradan çıkan yazılardaki konular güvenlik gerekçesiyle Alman devleti yetkililerince kısıtlanmıştı. Alman basınının aksine Osmanlı basınında çıkacak haberlerse bir bakıma teşvik görüyordu. Daha önce de bahsedildiği üzere resmî makamların kamplarla ilgili çekinceleri 1916 yılı ortalarından itibaren yerini geniş bir yayın çalışmasına bırakmıştı. Hem bazı kamp görevlilerinin çalışmaları hem de resmî kurumların ses ve görüntü kayıtlarını sistemli şekilde aldırıp bunları çeşitli şekillerde yayınlamaları, esirlerle ilgili propaganda konusunda yeni bir anlayışın da geliştiğini gösteriyordu.[355]

Kampların bizatihi varlığı bir propaganda unsuruydu ve buralarda bulunan esirlere yönelik faaliyetler de belli bir amaca matuftu. Weinberglager Kampı'nın komutan vekili yarbay Böhlau 10 Ekim 1915 tarihi itibariyle esirlere yönelik propaganda faaliyetlerinin amacını şöyle ifade ediyordu:

1) Alman dostu bir zihniyet yapısı oluşturularak savaş sonrası dönemde Alman İmparatorluğu lehine ticarî avantajlar elde etmek. 2) Kutsal savaşta (cihadda) Müslümanların Türkiye'nin safında savaş vazifesi görmelerini sağlamak. 3) Bütün Müslümanların koruyucusu olduğunu gösterme arzusundaki Türkiye'ye bu konuda yardımcı olmak.

7 Aralık 1915 tarihli *"propaganda kampları talimatnamesi"* taslağında ise Nadolny şu hedefleri dile getirmişti: *I. Propagandanın spesifik amacı kamplardaki esirlerin Şark'ta askeri amaçlar doğrultusunda kullanılması olup: a- Müslümanların Türkiye'de, b- Hindliler bir Hind lejyonunda ve şayet gerektiğinde Şark'ta İngilizlere karşı, c- Kafkasya'da bir ayaklanma meydana geldiğinde Gürcüler Kafkasya'da kullanılabileceklerdir. Böyle bir kullanımın önşartı insanların buna gönüllü olarak katılma istekleridir. II. Propagandanın bir diğer amacı: Bu insanların Almanya'ya olan sempatileri ve ilgileri öyle bir noktaya getirilmeli ki memleketlerine Almanya taraftarı olarak dönsünler. Alman etkisinin yurtdışında*

[354] Almanya'daki esirlerin mektuparının kontrolleri konusunda daha geniş bilgi için bkz., Doegen, *a.g.e.*, s 71-75.; Höpp, *a.g.e.*, s. 59, 60.

[355] Höpp, a.g.e., s. 69. Basında kamplarla ilgili haberler ve fotoğraflar yayınlanırken savaş propagandası kapsamında çeşitli fotoğraf albümleri ve kronikler de yayınlanıyordu: Kriegsbilder, Kriegskroni, Der Grosse Krieg in Bildern; Alexander Backhaus'un "The Prisoners in Germany", "Völkerzirkus unserer Feinde", Albrecht Wirth'in "Die Geschichte des Weltkrieges", A. Röper'in "Prisoners of War in Germany", "Aus deutschen Kriegsgefangenenlagers". Bkz. Höpp, *a.g.e.*, s. 69; Üç kitaplık seri şeklinde yayınlanan "Aus deutschen Kriegsgefangenenlagers" başlıklı eserler Alman Dışişleri'nce Osmanlı devletinin Berlin Sefareti'ne verilmiş ve oradan da (6 Ağustos 1916) Osmanlı devletine gönderilmiştir. Bkz. HR. SYS 2421/5, HR. SYS 2424/22.

*yaygınlaşması için özellikle uygun ve kazanılmış kişileri*n oturdukları yerler de belli olacak *şekilde, kişisel bilgilerinin tam olarak verildiği bir liste yapılmalıdır. Bu liste daha sonra esirlerin serbest kalmaları aşamasında* (ilgili makamlara) *sunulacaktır...* Bu hedefler 1916 yılı Nisan'ına kadar korunmuş, fakat bu tarihten itibaren bazı değişiklikler meydana gelmiştir. *Buna göre: Hintlilerin askerî hedefler doğrultusunda kullanılması amacı sabit kalırken, Halbmondlager Kampı'nda bulunan diğer milletlere mensup esirlerin askerî hedefler doğrultusunda kullanılması yönündeki propaganda hedefinde farklılıklar meydana gelmiştir. Bundan sonraki hedef bu insanların Almanya ve müttefikleri lehine, özellikle Türkiye, sempatilerini ve ilgilerini kazanmak ve Almanya'dan memleketlerine bu duygu ve düşüncelerle dönmelerini sağlamaktı. Öte yandan ikinci bir hedef de esirlerin Osmanlı devletine yerleşmelerini teşvik etmek... Müslüman esirlerin barış anlaşması sonrasında kendi istekleri dışında Rusya'ya ve Fransa'ya gönderilmeleri konusunda bir endişelerinin olmayacağını onlara anlatmak ..."* [356]

Nadolny'nin raporunda propaganda unsurları ise şu şekilde sıralanıyordu: a) Dinî etkileme, b) Husuî konuşmalar ve konferanslar (vaazlar) yoluyla eğitim ve öğretim yapılması, dersler verilmesi, kamp çevrsinde grup halinde geziler gerçekleştirilmesi, Alman başkentini (Berlin'e) gezme vs., c) Esirlere iyi muamele ile onları iyi şekilde yedirip içirme ve giyindirme. Bu arada daha önce değindiğimiz esirlerin çalıştırılması hususuna dikkat edilip bu işlerin propaganda hedeflerini aksatmayacak şekilde yapılması gereğinin de altı çiziliyordu. Propaganda faaliyetleri kamp komutanları ve diğer askerî personel gözetiminde görevlendirilen propaganda elemanları tarafından gerçekleştirilecekti. Kamplardaki propagandanın organizasyonu ve uygulaması ilk başlarda sivillerin elindeydi ve bu işi NfO'dan Schabinger von Schowingen ile Tunuslu Şeyh Salih gerçekleştiriyorlardı.[357]

2.8.7.1. Propagandacılar ve Propagandanın İçeriği

Daha önce de ifade edildiği üzere Şeyh Salih NfO bünyesinde görünmekle birlikte gerek düşman cephelerindeki Müslüman askerlere yönelik cephe propagandalarında ve gerekse de kamplarda bulunan Müslüman esirlerle ilgili faaliyetlerde Osmanlı devletinin, aynı zamanda Teşkilat-ı Mahsusa'nın, temsilcisi olarak etkili bir konuma sahipti. Salih kamplarda uygulanacak yöntemlerle ilgili fikirler geliştiriyor ve bunlar Almanlarca değerlendiriliyordu. Salih, Zossen'deki bu özel propaganda kampları dışındaki Alman kamplarına da ziyaretlerde bulunuyor ve oralarda bulunan Müslüman esirlerle görüşmeler yapıyordu. Almanya'da

[356] İtalik kısımlar aynen alınmıştır. Bkz., Bihl, *a.g.e.,* s. 86, 87.
[357] Höpp, *a.g.e.*, s. 71.

Müslüman esir kamplarının organizasyonunda ve cephe propagandalarındaki etkinliği onu Almanlar gözünde değerli kılmış ve kendisine büyük hürmet gösterilir olmuştu. Bunda Enver Paşa'nın adamı olduğu şeklindeki kabulün de etkisi olduğu kesindi.[358]

Şeyh Tunusî'nin yerine 1915 yılı sonbaharında yine onun gibi Tunuslu olan Muhammed el-Hıdr Hüseyin geçti. Osmanlı devleti adına görev yapan Hüseyin bir din âlimiydi ve Halbmondlager Kampı'ndaki dinî propagandanın baş sorumlusuydu. Bir yıl sonra el-Hıdr Hüseyin'in yerine yine bir başka Tunuslu, Muhammed el-Beşir Zarruk es-Susî geldi. Halbmondlager Kampı'nın imamı olan es-Susî'nin yanında, ona destek olmak için Ali Paşa ile birlikte daha önceden Berlin'e gelmiş olan Muhammed Sadık ve Salih Cemilî adlı propagandacılar yer alıyordu. Ayrıca Cezayirli Bukabuya (Mayıs-Aralık 1915) ve Faslı Abu'l Arabi (Ağustos 1915- Mart 1917 arası) görev yapmıştı. Yine 1915 yılı Ekim'inden beri NfO bünyesinde faaliyet gösteren Hicaz'dan Memun Ebu'l Fadl ve Mısırlı Abdülaziz Çaviş[359] de Halbmondlager Kampı'nda faaliyet gösteren kimselerdendi. Bunlardan başka 1916 yılı Mart ayından itibaren yine Mısırlı Dr. Ali el-İnanî ve Şark Dilleri Semineri'nde okutmanlık yapan Ahmed Wali (Veli) de aynı şekilde bu kampta görev alanlar arasına katılmışlardı.[360] Halbmondlager Kampı'nda kısa süreliğine propaganda faaliyetinde bulunanlardan birisi de Mehmed Akif'di. Daha önce de bahsedildiği üzere Akif, Schabinger'in refakatinde ve Tunuslu Şeyh Salih'le birlikte İstanbul'daki cihad ilânı törenleri ardından Almanya'ya gitmişti.

Rusya Müslümanlarının bulunduğu Weinbergelager Kampı'nda görevli propagandacılar ise şu kimselerden oluşuyordu: NfO üyesi ve Taşkent'teki Alman okulunda

---

[358] Şeyh Salih et-Tunusî (1869-1920) hakkında bkz. Peter Heine, "Salih Ash-Sharif At-Tunusi, A North African Nationalist in Berlin During the First World War," *Revue de L'occident Musulman et de la Méditerranée*, 33, 1982-1, s. 89-95; Tunusî'nin hayatı ve Almanya'daki faaliyetleri hakkında bir değerlendirme için bkz. Herbert Landolin Müller, *a.g.e.*, s. 270-280.

[359] Abdülaziz Çaviş, Mısır'ın İskenderiye şehrinde doğan bir Tunusludur. Medine'deki İslâm üniversitesinin ve Kudüs'deki Selahaddin Eyyubî Medresesi'nin müdürlüğünü yaptı. 11.4.1915'de NfO'da "Mısır ve Savaş" (Ägypten und der Krieg) adlı bir konferans verdi. Halifelikle ilgili broşürler kaleme aldı. (bkz. *Hilafet-i İslamiyye ve Âl-i Osman*, Bedir Yayınevi, İstanbul 1993) *"Cihân-ı İslâm"* ve *"El-Adl"* isimli gazetelerde İslamcı yazılar kaleme aldı. Kudüs'deki Selahaddin Eyyubi medresesinden 1916 yılında ayrılmasına sebep Cemal Paşa ve Şeyhülislam Hayri Efendi ile olan anlaşmazlığıydı. Araplar arasında Jöntürk/İttihat Terakki Komitesi taraftarlığıyla suçlanıyordu. 1916 yılı Nisan'ında İstanbul'da Enver Paşa'nın desteğiyle *"El-Alem el İslâmî"* (*El Alemü'l İslâm*) adlı dergiyi kurdu. Dergi Panislamist çizgideydi ve dergideki yazıların bazılarında Almanya, kafir ülkesi olarak geçiyordu. *(Bonn, Orientalia Generalia Nr 9 nr 2* ... Bd. 4*)* Bu derginin Almanca versiyonu Berlin'de 19.11.1916'dan itibaren *"Die İslamische Welt"* adıyla çıktı. Şeyh Salih'e karşı olduğu yolunda Alman belgelerinde bazı ifadeler mevcuttur *(Bonn, AA Der Weltkrieg Nr 11 t secr* ...Bd. 7*)*. NfO'nun İsviçre'deki temsilcisi ve Alman ajanı Jacoby'nin "güvenilir kaynaklar"dan 1917 yazında bildirdiğine göre, Çaviş Berlin'de kaçakçılık işine girişmeye kalkmıştı. Aynı ifadeye göre Çaviş'in etrafı Türk vurguncularla doluydu *(Bonn AA, Der Weltkrieg Nr 11 t secr* ... Bd. 13, *Beilage zu Romberg 2249 an reichskanzler (23.7.1917)*). Buradaki bilgiler ve künyesi verilen belgeler için bkz. Bihl, *a.g.e*, s. 89 ve dipnot 189, s 286; Abdülaziz Çaviş "Die İslamische Welt"i Abdülmalik Hamza ile birlikte çıkartıyordu. Almanların Çaviş'e karşı besledikleri şüpheye rağmen, çünkü İstanbul'da çıkardığı El-Alemü'l İslam'da Almanları suçlayıcı diğer "kafirler" sınıfına dahil eden açıklamaları bulunuyordu. Enver Paşa'nın desteği sayesinde dergiyi çıkarma konusunda bir engellemeyle karşılaşmadı. Çaviş, savaştan sonra Halifeliğin kaldırılmasına kadar Türkiye'de kaldı. Die İslamische Welt dergisi için bkz., Höpp, *Arabische und islamische Periodika in Berlin und Brandenburg 1914-1945*, Berlin 1994, s. 13-15. Islamische Welt dergisi Osmanlı ülkesinde Almanların çıkarttığı dergilere karşı Osmanlı devletinin Almanya'da gerçekleştirdiği mütekabil bir faaliyet olarak da görülebilir. Çaviş'in faaliyetleri hakkında bir başka değerlendirme için bkz., Müller, a.g.e., s. 280-285.

[360] Bihl, *a.g.e.*, s. 89.; Höpp, *a.g.e.*, s. 71.

başöğretmenlik yapmış olan Harald Cosack (1880-1960), Efendieff, Safaroff, Kazan Tatarı Kazakoff (1915 yılı başında), Eylül 1915'den Aralık 1915'e kadar ve Ocak 1916'da görev yapan Tatar propagandacılar: Osman Kadı[361], Hafız Tahsin, Süleyman Sırrı Efendi, Hafız Ömer Efendi, Hafız Mehmed Efendi ve İlyan ibn Ahsan Efendi. Weinberglager'da bulunan bu son altı molladan ikisi Kırım Tatarı, biri Kazan Tatar'ı ve üçü de Bulgaristan'ın Pravad şehrinden olan Tatar göçmenlerindendi. Kampın 1916 yılına kadarki dinî propaganda sorumlusu ise Şeyh Abdürreşid İbrahim'di. Abdürreşid İbrahim'den sonra kamp imamı olarak Molla Alim İdris (Alimcan İdris) atandı.[362] Alimcan İdris Almanya'daki kamplara gelmeden önce Teşkilat-ı Mahsusa tarafından Avusturya'daki Eger esir kampında görevlendirilmişti. 1915 yılı Eylül ayı ortasından Aralık başına kadar Eger'de görev yapan İdris, sonra Almanya'ya, Berlin'e gitti ve "tesadüfen" karşılaştığı Abdürreşid İbrahim'in isteğiyle orada kaldı.[363] 1916 yılı başına kadar Weinbergelager Kampı'nın baş propagandacısı ve imamı olan Abdürreşid İbrahim'in bu tarihten sonra buradaki imamlık görevine Alimcan İdris'i getirdiği belirtilse de[364] Nisan ayı ortalarına kadar Abdürreşid İbrahim'in Almanya'da Tatar esirlerin Osmanlı devletine gönderilmesi işiyle bizzat ilgilendiğini görüyoruz.[365] İdris'in kamptaki imamlık görevi 1916 yılı Eylül ayı sonuna kadar sürmüş ve Osmanlı devletinin isteği üzerine yerine yine bir Tatar olan Permli Şeyh Hürmetullah atanmıştır. Öte yandan 1916 yılı başlarında Osmanlı devletinin Tatar asıllı ve Pantürkist fikirli Halim Sabit'i (Selim Sabit) ve Ahmed Muhyiddin'i de propagandacı olarak burada görevlendirmek istediklerini görüyoruz.[366]

Kamplarda propaganda görevi ifa eden Almanlar ise şu kimselerden oluşuyordu: NfO üyesi Harald Cosack, Karl Emil Schabinger, tercüman Dr. Pröbster (1915 Ağustos'undan itibaren), Dr. M. Ebert (Ağustos 1915), Emil Nier (Tüccar ve Marekeş'te konsolosluk ajanı), Magnus, Klippel (Nisan 1917 sonuna kadar), Marx (Mart 1917 sonuna kadar), Obst (1Mart 1917'den itibaren), Karl Herold (Mayıs 1917)[367]

---

[361] Kazanlı Osman Kadı 5 Eylül 1915'de ulaştığı Berlin'de 13 Eylül 1915'de göreve başlamıştır. Kendi ifadesiyle Dahiliye Nezareti'nin *"emr-i şifâhî ve telkinât(ı) üzerine onların* (Tatar esirlerin) *Memâlik-i Osmaniye'ye hicretleri hususunda her türlü teşvikâtta bulunarak"* görevini ifa etmişti. 18 Mart 1915 tarihli bir mektubundan o tarihte İstanbul'da bulunduğu ve bundan önce de iki kez kaplıca tedavisine gittiğini ifade eden Kadı Osman, demekki 1916 yılının Ocak ayı başlarına kadar Weinbergelager Kampı'ndaki görevini sürdürmüştü. Kadı Osman'ın Harbiye Nezareti'ne gönderdiği yazışmalar için bkz. Vahdet Keleşyılmaz, "Teşkilat-ı Mahsusa Ve Cermen Esir Kamplarındaki Tatarlar", *Ankara Üniversitesi Atattürk Yolu Dergisi*, cilt 6, Sayı 21 (1998), s. 67, 68, 69 ve 74.

[362] Bihl, *a.g.e.*, s. 88.

[363] Alimcan İdris'in Harbiye Nezareti'yle yazışmalarına ve kendi ifadelerine dayanan bilgiler için bkz., Keleşyılmaz, "… Cermen Esir Kamplarında ...", s. 70, 71 ve 73.

[364] Bihl, *a.g.e.*, s. 88.

[365] Abdürreşid İbrahim propaganda faaliyetinde bulundukları ve Türkiye'ye gitmeye hazır hale getirdikleri Müslüman esirlerin nakil işinin sonuçlandırılması için adeta yalvarıyordu. Bkz, Keleşyılmaz, "…Cermen Esir Kamplarında ...", *a.g.m.*, s. 75,76.

[366] Bihl, *a.g.e.*, s. 88, 89 ve dip. 180, s. 285.

[367] Bihl, *a.g.e.*, s. 88.

Kamplarda Müslümanlara yönelik propaganda konusunda Alman yetkililer arasında görev ve sorumluluklar konusunda bazı sorunlar yaşanmıyor değildi. Askerlerin kontolündeki kamplarda görev alan NfO personelinin yetkileri ve sorumluluk alanları hakkında zaman zaman fikir ayrılıkları çıkmaktaydı. Askerler propaganda konusunda yetkinin kendilerinde olduğunu iddia ederlerken, Dışişleri'ne bağlı sivil görevliler tersi görüşteydiler. Bu anlamda meydana gelen 1916 yılı Kasım ayındaki bir kriz sonunda, Dışişleri bünyesinde bir oluşum olan NfO'nun görevlisi Cosack'ın Weinberglager Kampı'na girişi yasaklanmıştı.[368]

Kamplarda yapılacak propagandanın içeriği konusunda çeşitli teklifler vardı. Bunlardan birincisi Şeyh Salih'in önerilerine dayanan ve Oppenheim tarafından ortaya konulan teklifti. Buna göre propaganda sekiz somut konuyu içerecekti:

"*İslam hakimiyetinin erken dönemdeki büyüklüğü, teker teker İslâm halklarının ve Hindistan'ın tarihi, önceki dönemlerde Şark'la Garp arasındaki karşılıklı ilişkiler, Almanya'nın politik, ekonomik ve bilimsel gücü, Almanya'nın İslâm bölgeleriyle olan güncel ilişkileri, ekonomik ilişki imkânları, ticaret bölgelerinin karşılıklı açılması ve esirlerin memleketlerinin gelişme imkanları."*[369]

Şeyh Salih'in sunduğu propaganda çalışması ise şu alanları içeriyordu: "*1) Düşmandan ekonomik ve siyasî anlamda bağımsızlığın gerekliliği. Düşmana karşı nefret. 2) Alman halkıyla ekonomik ve askerî bakımdan bir ittifakın gerekliliği. 3) Halife-Sultan otoritesi altında bağımsız İslâm halklarının birleşmesi. 4) İlime, iktisadiyata ve düzene karşı sevgi. 5) Alman halkına hakim olan bilimsel eğitimin açıklanıp tanıtılması. 6) Karakterin ve ruhun temizliği. 7) Ekonomik, bilimsel ve güzel düşüncelerle ilgili derneklerin kurulması. 8) İslâm dini modern medeniyeti yasaklamıyor. 9) Esaret sırasında kazanılan düşüncelerin itinayla korunmasını teşvik. 10) İstanbul ve Berlin'le olan bağlantıların sürekli kılınmasını teşvik*."[370]

Yapılan bu tekliflere rağmen kamplarda, özellikle de Weinbergerlager Kampı'nda, sistemli, açık ve hedefleri belli bir propaganda faaliyetine geçiş gecikmişti. Halbmondlager Kampı için iki farklı eğitim programı ortaya atılmıştı. Bunlardan birisi Fransız ordusundan Alman tarafına geçmiş olan Bukabuya'dan[371], diğeri de Faslı Abu'l Arabî'den çıkmıştı.

[368] Bu konudaki tartışmalar için bkz. Bihl, *a.g.e.*, s. 88 ve dipnot 174, s. 283, 284.
[369] Höpp, *a.g.e.*, s. 71, 72.
[370] Höpp, *a.g.e.*, dipnot 40, s. 92.
[371] Hadj Abdullah (Bukabuya Ruba), Fransız ordusunda Cezayirli bir yarbay (*Oberstleutnant*)dı ve Savaşın başlarında yanındaki askerlerle Alman tarafına geçmişti. Zossen'deki Müslüman esir kamplarında faaliyet gösterdi. Bir süre sonra kamp yönetimince Fransız casusluğuyla suçlanınca 1.11.1915'den itibaren NfO bünyesinde çalışmaya başladı. 16.11.1915'de NfO'da "Fransız Ordusunda Bir Müslüman Subayın izlenimleri" adlı bir konferans verdi. NfO adına Fransızca propaganda broşürleri kaleme aldı: "*Les Soldats musulmans au service de la France", "L'Islam dans l'Armée française".* Daha Fransız ordusundayken onun anti-Fransız, pro-Türk ve pro-Alman bir davranış içinde olduğuna ilişkin Halbmaondlager Kampı'ndaki Müslüman esirlerin ifadeleri 4.7.1916'da toplanarak Alman Genelkurmayı Siyasi İşler Bölümü'ne (Sektion Politik)

Bukabuya'nın programı dini ve politik olmak üzere iki aşamalı bir eğitimi öngörüyor ve bu eğitim sonunda da elit bir grubunun oluşturulmasını hedefliyordu. Meydana getirilecek elit grup cihad veya başka bir görev için kullanılacaktı. Schabinger Bukabuya'nın bu programını desteklediği gibi onu Halbmondlager Kampı'nın baş propaganda sorumlusu olarak önerdi. Diğer bir program öneren Abu'l Arabî de dinî ve politik olarak iki aşamalı bir eğitimi öngörmüş, ancak onunkinde politik eğitim daha somut ve belirgin şekilde ortaya konmuştu. Arabî'ye göre propaganda dersleri tarih, coğrafya, iktisat gibi temalarla desteklenmeli ve sürekli olarak halkları baskı altında tutan sömürgeci devletlere (İngiltere, Fransa, Rusya ve İtalya) karşı Kuzey Afrika'nın yeniden bağımsızlığını kazanmasına yönelik nefret aşılanmalıydı. Her taburun başında bir propagandacı bulunacak ve Cuma ve Pazar günleri hariç her gün saat 10 ila 12 arası dersler yapılacaktı. Öğleden sonraları da esirlerle grup halinde veya teker teker sohbetler yapılacaktı. Bu görüşmelerde aynı zamanda Alman, Osmanlı ve Avusturya-Macaristan devletlerinin yayınladığı savaş bültenleri okunacaktı. Taburların başındaki propagandacılar derslerde ele aldıkları konuları her Cumartesi saat 13:00'da kamp komutanlarına yazılı olarak bildireceklerdi. Halbmondlager Kampı komutanı Hadeln, Arabî'nin programını destekledi ve onu kamp içinde serbest bıraktı. Arabî kamp içindeki duruma ilişkin komutana bilgi verecek, aynı zamanda savaş raporlarını da Arapça'ya tercüme edecekti. Dini propaganda ise camide yapılacaktı.[372]

Aynı kampta, fakat farklı barakalarda yer alan Hintlilere yönelik "eğitim" faaliyetlerinde 1915 yılı Kasım ayına kadar Mansur Rıfat ve Kataram yer alırken diğer görevliler NfO çalışanı Virendranath Chattopadaya, Bhupendranath Dattaa ve Ferdinand Graetsch idi. Derslerde yazı tahtası, Avrupa, Akdeniz ve Kuzey Afrika'yı gösteren duvar haritaları da istenmişti. Bu arada okunacak kitaplarla ilgili ağır bir liste sunan NfO üyesi Edgar Pröbster'in İbn Haldun'un *Mukaddime*'sinin de okutulması önerisi, Schabinger tarafından, birçoğu okuma yazma dahi bilmeyen esirler için bunun anlamsız olacağı gerekçesiyle geri çevrilmişti. Yine bazı derslerde görsel malzemelerin de kullanıldığını görüyoruz. Medine ve İstanbul'u gösteren resimler gerçekleştirilen konferans türü organizasyonlarda gösterilmişti. Çaviş'in verdiği *"Almanya'nın İslâm anlayışı"*, *"İslâm milletinin eksiği ne?"* gibi konferans türü dersler yanında *"(Memleketine) Dönüşünden sonra esirin görevi"* ve *"Merkez Devletleri ile İslâm halklarının ittifakı"* gibi konuların işlendiği de malumumuzdur.[373]

---

gönderildi. Bukabuya Osmanlı'da çıkan *El-Adl* ve *Hilal* adlı gazetelere de makaleler yazdı. Bkz. Bihl, *a.g.e.*, dipnot 187, s. 286.

[372] Arabi'nin planında I. taburun başında Bukabuya, II. ve IV. taburda Sadık ve III. taburda Camilu bulunuyordu. Bkz. Höpp, *a.g.e.*, s. 72.

[373] Höpp, *a.g.e.*, s. 73.

Halbmondlager Kampı'ndaki eğitim ve propaganda faaliyetlerinin benzeri Weinberglager Kampı'nda da yürütülmüş, ancak buradaki eğitim faaliyetleri daha ziyade "okullar" üzerinden yapılmıştır. Politik bilinç kazandırmak amacıyla coğrafya ve tarih gibi dersler verilmekteydi. Alman kültürü ve hayat tarzını tanıtıcı büyük resimler eşliğindeki sunumlar yanında, Safarov'un dersleri her gün 10-17:00 arası yapılırken Kazakov ve Efendieyef'in dersleri Salı, Çarşamba ve Cuma günleri yine Safarov'la aynı saatlerde yapılıyordu. Abdürreşid İbrahim kampta haftada dört gün bulunuyor ve daha ziyade esirlerin barakalarında ve kendi odasında hususî sohbetler şeklinde propaganda ve eğitim faaliyetini gerçekleştiriyordu. Bu arada daha önce sözünü ettiğimiz Romanya'da oluşturulan kamplara nakledilen Müslüman esirlere yönelik propaganda faaliyetlerinin orada sürdürüldüğünü de ifade edelim.[374]

Esirlere yönelik propagandanın bir diğer ayağını kamplara ziyarete gelen önemli kişiler oluşturuyordu. Neredeyse Berlin'e gelen her önemli şahsiyetin, ki bunlar arasında İslâm dünyasının önde gelenleri, Türk devlet adamları, mebuslar, hanedan mensupları veya gazeteciler yer alıyordu, gezi programı içine Halbmondlager ve Weinbergelager kampları da dahil ediliyordu. Buradaki faaliyet Almanya ile İslâm arasındaki dayanışmayı göstermesi bakımından önemli olduğu kadar kamplarda bulunan esirlere yönelik propaganda faaliyetlerinin de bir parçası konumundaydı. Bu ziyaretler konusu ayrı bir başlık altında sonraki kısımda yer almaktadır.

Propaganda konusunda sorunlar ve anlaşmazlıklar da eksik olmuyordu. Bu anlaşmazlıklar propagandanın içeriğinden tutun da propagandayı kimin, ne ölçüde yapacağına kadar hemen her zeminde görülüyordu. Kampların idaresi askerlerin elindeyken eğitim ve propaganda faaliyetleri Dışişleri'ne bağlı NfO üzerinden yürtülüyordu. Bu da daha baştan asker-sivil karşıtlığını gündeme getirmiş ve kamp içinde kimin ne kadar söz sahibi olması gerektiği konusunda bir güç mücadelesini ortaya çıkarmıştı. Kamplarda görev yapan propagandacılar arasında yaşanan kıskançlıklarla düşünce ve yaklaşım farklılıkları, zamanla birbiriyle doğrudan veya dolaylı ilişkisi olan bir sorunlar kompleksine dönüşmüştü. Yukarıda propaganda yöntemleri konusundaki kısımda değindiğimiz Bukabuya ile Arabî'nin sundukları iki farklı programın birini NfO'nun başındaki Schabinger'in desteklemesi, diğerini ise o sırada Halbmondlager Kampı komutanı olan yüzbaşı Maens'in desteklemesi bile bu çekişmenin bir sonucu gibiydi. Özellikle Bukabuya ile Arabî arasında ve onlar üzerinden yapılan "iktidar mücadelesi" sonunda Bukabuya Halbmondlager Kampı'ndaki görevinden ayrılmak zorunda kaldı. Bu "savaş" sırasında Bukabuya Fransız casusluğuyla bile suçlanmış

[374] Höpp, *a.g.e.*, s. 73.

ve peşine adamlar takılarak hakkında bilgi toplanmaya çalışılmıştı. Bütün bu ağır ithamlar sonunda kamptan ayrılmak zorunda kalan Bukabuya'nın Schabinger tarafından 1915 yılı Kasımı'ndan itibaren NfO bünyesine alınması,[375] çekişmenin esas sebebini de ortaya koyuyordu aslında.

Weinberglagar Kampı'ndaki propaganda görevlileri arasında yaşanan çekememezlik ve kıskançlık konuları aynı şekilde farklılıklar sunuyordu. Askerî makamların kamp propagandacılarına ilişkin şikayetlerine bu kimselerin kendi arkadaşlarından duydukları rahatsızlıklar da ekleniyordu. Nitekim bunlardan birinde kamptaki görevlilerden Kadı ve Hüseyin görevden alınmıştı. Burada görev yapanlar konusundaki problemin bir diğer ayağını da Alman makamlarının, propagandacıları Almanlar arasından seçme istekleri oluşturuyordu. Nitekim kamp komutanı Hadeln Temmuz 1915'de Alman Genelkurmayı'na gönderdiği bir telgrafta acilen Alman propagandacıların bulunmasını istemişti. Aynı yönde bir istek de Kasım ayında Böhlau'dan gelmişti. Nitekim bu çabaların bir sonucu olarak 1915 yılı sonlarında Halbmondlager Kampı'nda Alman propagandacıların göreve başladıkları görülüyor.[376]

Propaganda konusunda yaşanan bir diğer gerginlik ve çekişmenin aktörleri Teşilat-ı Mahsusa ve Alman makamları idi. Abdürreşid İbrahim'in yerine kimin görev alacağı konusunda Ali Başhamba'nın[377] İstanbul'daki Alman elçisi Metternich'ten ricada bulunması ve sonrasında NfO ve diğer makamların haberi olmaksızın Hürmetullah'ın Weinberglager Kampı'nda göreve başlaması taraflar arasında gerginliğe neden olmuştu. İstanbul'daki Alman elçisi bu gelişmeleri duyunca, Türk tarafının Almanlarla irtibata geçmeden böyle bir şey yapamayacağını ifade ederek, Türklerin Almanya'daki kampları kendi devletlerinin bir parçası gibi görme eğiliminde olduklarını ve bunun böyle olmadığının gösterilerek

[375] Bu tartışmalarla ilgili olarak bkz., Höpp, *a.g.e.*, s. 74, 75.

[376] Bu propagandacılar çeşitli yurtdışı tecrübelerine sahip Eduard Magnus, Klippel, Emil Nier ve Marx adındaki Almanlardı.Aynı şekilde Mayıs 1916 yılında Hindlilere yönelik propagandanın da tamamen Almanlarca (Graetsch ve Walther) yapıldığı anlaşılıyor. Bkz. Höpp, *a.g.e.*, s. 75, 76 ve 94.

[377] Tunus'da Osmanlı döneminin ileri gelen Türk ailelerinden birine mensup olan Ali Başhamba 1870'li yıllarda (1879(?)) Tunus'da dünyaya gelmiş. Tunus'da liseye ve medrese eğitimine devam eden Ali Başhamba Paris'de hukuk eğitimi almış ve Tunus'a döndükten sonra avukatlık yapmaya başlamıştır. Bu sırada siyasetle de ilgilenmeye başlayan Başhamba iyi bir hatiplik yanında tartışmadan çekinmeyen yapısıyla da dikkat çekiyordu. Kökleri İslâm'da modern bir dünya görüşüne sahip olan Başhamba 1907 yılından itibaren *Le Tunisien, Organ des intérêts indigénes* adlı gazeteyi kurdu ve gazetenin başına kendisi geçti. Gazetenin amacı Fransız idaresindeki Tunus halkının eğitiminin ve ekonomik durumunun yükseltilmesine katıda bulunmak yanında Tunus'un idaresinde Tunusluların daha fazla söz sahibi olmasıydı. Gazetenin, dolayısıyla da Başhamba'nın amacı doğrudan Fransız idaresine karşı bir hareketten ziyade mevcut şartların iyileştirilmesiydi. *Jön-Tunuslular* hareketi olarak da adlandırılan hareketin lider kadrosu içinde yer alan Başhamba, arkadaşlarıyla birlikte Fransız idaresine karşı giriştikleri bir boykot eylemi (Tramway-Boykott) sonrasında 1912 yılında (diğer üç kişiyle birlikte) Tunus'tan sürgün edildi. Önce Paris'e giden Ali Başhamba, oradan İstanbul'a geçti. İstanbul'da sürgünde yaşayan gruplarla bağlantıya geçen Başhamba, Şekip Arslan'ın aracılığıyla İttihat ve Terakki'nin ileri gelenleriyle de münasebet kurdu. Bu ilişkiler sayesinde kısa sürede Osmanlı devletinde Şura-yı Devlet üyeliğine seçildi. Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasından sonra Süleyman Askerî'nin başında olduğu Teşkilât-ı Mahsusa'da ikinci adam konumuna getirildi ve Osmanlı devletinin özellikle Kuzey Afrika'ya yönelik faaliyetlerinde etkili oldu. Ali Başhamba'nın Teşkilât-ı Mahsusa bünyesindeki asıl sorumluluk alanı basındı ve bunun içinde İsviçre ve düşman ülkelerin basını da bulunuyordu. Ali Başhamba'nın savaş sırasında İsviçre'de yaşayan kardeşi Muhammmed Başhamba üzerinden İtilâf Devletleri ile bağlantı halinde olduğu yönünde söylentiler de çıkmıştır. Ali Başhamba 1918 yılında İstanbul'da öldü. Bkz. Müller, *a.g.e.*, s. 243-251.

Almanya'da görevlendirilecek imam ve propagandacıların Alman tarafınca belirlenmesi gerektiği yönünde görüş bildirmişti.[378] Başhamba, Camilu ve de Alimcan İdris'in görevlendirilmelerine karşı çıkmış, Sadık'ı da eleştirmişti. Alimcan İdris'in görevlendirilmesi konusundaki çekişme tam bir yıl sürmüş ve en sonunda Alman Savaş Bakanlığı'nın kesin talimatıyla onun Weinberglager Kampı'ndaki propaganda görevine (1917 yılı Ağustos) son verilmişti.[379]

2.8.8. Tatarların Almanya'da İskân Edilmeleri Konusu

Almanya'da esir bulunan Tatarların burada iskân edilmeleri konusu da gündeme gelmiştir. Daha sonraki bölümde ele alacağımız esirlerin Osmanlı devletinde iskânları konusuyla paralel bir dönemde gündem gelen bu konuda Almanlar bir takım girişimlerde buludular. Tatarların bir kısmının Almanya'da yerleştirilmesi düşüncesi en ciddi haliyle 1917 yılı baharında gündeme gelmişse de, daha 1915 yılı ortalarında bu konuda dedikodu şeklinde de olsa Weinberglager Kampı'nda birtakım söylentilerin dolaştığı anlaşılıyor. Nitekim bu dedikodular üzerine olsa gerek, Kamp'ta Osmanlı devletinin görevlisi olarak propaganda sorumlusu konumundaki Abdürreşid İbrahim Alman Dışişleri'nin Şark İşleri sorumlusu Wesendonk'a, Almanların bunu gerçekten planlayıp planmadıklarını sormuştur.[380]

Wesendonk, 1917 yılı Ocak ayında 200-300 Müslüman Tatar esirden oluşan bir grubun küçük çiftlik arazileri üzerinde yerleştirilmelerinin teklif edildiğinden sözediyor. Alman askeri makamların da sıcak baktığı konu hakkında Weinberglager Kampı'nda görevli Alim İdris 22 Ocak 1917'de Alman Savaş Bakanlığı'na Tatar yerleşimi konusunda beş şart öne sürmüştür. Buna göre sözkonusu yerleşim yeri: " *a) Bataklık bir arazide olmayacak, b) Yerleşimcilerin aileleri Rusya'dan getirilecek, c) Alman Parlamentosu (Reichstag) İslam dinini Almanya'da tanıyacak, d) Yerleşimcilere bir imam tayin edilecek, e) 4-6 sınıflı bir ilkokulun kurulmasına Almanya yardımcı olacak ve Tatarların memleketlerinden öğretmen getirmelerine müsaade edilecek*."

Şark İstihbarat Birimi (NfO) planı pozitif bulurken NfO üyesi Cosack 31 Ocak 1917'de, kurulacak köy için Almanların İslam dostluğunun bir simgesi olacak şeklinde bir açıklamada bulundu. NfO başkanı Prof. Mittwoch ise "Oryantalist" bir bakış açısıyla, Tatarların memleketlerinden karılarını getirebileceklerini ama Alman vatandaşı olarak çok eşlilik yapamayacaklarını ifade etmekten geri kalmamıştı.

---

[378] Alman elçisi Wolff-Metternich bu konudaki düşüncelerini Temmuz 1916'da kaleme almıştır. Bu ve önceki konuda bkz. Höpp, *a.g.e.*, s. 76,77.
[379] Höpp, *a.g.e.*, s. 77.
[380] Bihl, *a.g.e.*, s. 96.

Bu arada 10 Şubat' 1917'de Alman Dışişleri Savaş Bakanlığı'na, Tatarların savaşın ardından Türkiye'ye yerleşmeyi tercih edebileceklerini yönünde uyarıda bulunulmuştu. 2 Nisan'da Savaş Bakanlığı'ndan Dışişleri'ne verilen cevapta, esas itibariyle Tatarlardan oluşturulacak bir *"öğretici koloni"* (Lehrkolonie) konusuna itirazlarının olmadığını resmen bildirecekti.[381] Bundan sonra konunun ne şekilde bağlandığı tam olarak bilinmiyor, fakat bu projenin gerçekleşmediği kesindir.

2.9. Kamp Gazetesi *El-Cihad*

NfO'nun kuruluşundan itibaren içinde yer alan ve Oppenheim'dan sonra başına geçen Schabinger hatıralarında bir esir gazetesi (*Gefangenezeitung*) çıkartılması işinin NfO'nun ilk ve en önemli görevlerinden birisi olarak ifade edilmektedir.[382] Bu anlamda Müslüman esirlere yönelik bir gazete çıkartılması fikri Alman Dışişleri'nden çıkmıştı. Bu fikri ele alan Oppenheim Şeyh Salih'le birlikte çıkartılacak gazetenin taslağını hazırladı. Buna göre gazete Arapça, Urduca, Hintce, Türkçe ve Rusça olarak çıkacaktı. Gazetenin isminin *el-Cihad* olmasını ise Şeyh Salih önermişti. Gazete'nin başyazısı Almanlarca kontrol edilmek şartıyla yerlilerce kaleme alınacak, ayrıca İstanbul ve Hindistan gibi yerlerde çıkan önemli Müslüman gazetelerden alıntılar yanında savaş haberleri de *el-Cihad*'da kendine yer bulacaktı. Oppenheim'ın önerisiyle NfO üyelerinden oluşacak yazı ekibinde Arapça için Schabinger von Schowingen ve Şeyh Salih; Urduca ile Hintce için Graetsch, Mansur Ahmed ve Chattopadhaya; Türkçe için konsolos Kalisch ve Mehmed Akif ve son olarak Rusça *el-Cihad* için Cosack düşünülmüştü.

Gazetenin siyasî sorumluluğu Oppenheim'ın üzerinde olacak, teknik konulardan ise profesyonel bir gazeteci olan Adler sorumlu olacaktı. İmparatorluk Matbaası'nda (*Reichsdruckerei*) basılacak gazetenin her bir sayısı için 1000 baskı yapılacak ve bunlardan beşyüz adedi esirler arasında ve cephelerde dağıtılmak üzere kullanılacaktı. Geriye kalan kısmı ise İslâm bölgelerine yakın yerlerde ve özellikle de Kuzey Afrika'da propaganda için dağıtılacaktı. Oppenheim'ın gazete planı Dışişleri Bakanlığı sekreteri Arthur Zimmermann tarafından 1915 yılı Ocak ayı ortasında Alman Genelkurmayı ile Savaş Bakanlığı'na bildirildi ve bazı şartlarla plan çabucak onaylandı. Yalnız esirler arasında pek bilinmeyen Osmanlı Türkçesi yerine "Doğu Türkçesi" kullanılması ve Farsça ve Gurmunkhi dillerinde de gazetenin yayınlanması imkanlarının araştırılması gibi bazı öneriler getirildi.[383]

[381] Bihl, *a.g.e.*, s. 96, 97.
[382] Schabinger, *a.g.e.*, s. 130.
[383] Höpp, *a.g.e.*, s. 101.

Dışişleri Bakanlığı'nın Alman Genelkurmayı'ndaki temsilcisi Yüzbaşı Nadolny'nin 2 Şubat'ta bildirildiğine göre gazete için resmî onay çıkmıştı, fakat bazı şartlar koşulmuştu. Buna göre, gazete minimum ölçülerde çıkacak ve her baskıdan önce gazetenin bir nüshası Dışişleri Bakanlığı ve Nadolny'nin kendisi tarafından kontrol edilecekti. NfO'nun 2 Şubat 1915'deki oturumunda kararlaştırılan altı dilde çıkacak ilk yayın için toplam 15,000 adet basılması kararlaştırılmıştı. Gazetenin yayın yönetmenliğine de profesyonel bir gazeteci olan Dr. Adler getirilmişti. Fakat Adler'in görevi ancak Haziran ayına kadar sürecektir.[384] Adler'den sonra gazetenin çıkartılması işi dört kişilik bir ekibe verildi. Bu ekip Herbert Müller, Helmuth von Glassenapp, Graf Rantzau ve Profesör Spatz'dan oluşuyordu. Bu ekibe ilaveten NfO bünyesinde görevli Müslüman propagandacılar da gazeteye katkıda bulunuyorlardı. Bunlar arasında Şeyh Salih Tunusî, Muhammed el Hıdr Hüseyin, El Hadj Abdullah takma adıyla Rabah Bukabuya, Mısırlı Mansur Rıfat, Abdülaziz Çaviş, Hicazlı Ma'mun Ebu'l Fadl ve Abdürreşid İbrahim gibi şahsiyetler yer alıyordu.[385]

İlk sayısı 5 Mart 1915'de çıkan *el-Cihad* gazetesinin Hindli savaş esirleri için çıkartılan Urduca ve Hintcesinin ismi diğerlerinden farklı olarak *Hindostan* olarak kararlaştırılmıştı. İlk sayı için Schabinger'in verdiği 15,000 rakamına karşılık Şubat ayındaki planlamalara göre beş esire bir gazete düşmesi yeterli görülüyordu. Nitekim 1915 yılı Ekim'i ile 1916 yılı Nisan'ı arasında haftada bir çıkan *el-Cihad* gazetesinin bütün dillerde toplam 8200 adetlik bir baskısının yapıldığı görülüyor. Bu tirajın dillere göre dağılı ise şöyle oluyordu: 3500 adeti Tatarca olup bunun 3000'i Weinberglager Kampı'na ayrılıyordu; Arapça ve Rusça dilleri için her birine 1000'er adet basılıyor ve Arapçalardan 500 adeti Halbmondlager Kampı'na veriliyordu; Hintce ve Urduca dillerindeki *Hindostan* her bir dilde 700'er adet basılıyor ve bunların da 200'er adeti Halbmondlager Kampı'na veriliyordu; Kafkasya için olan 1300 adet basılıyor ve bunların da 800'ü Weinberglager Kampı'na ayrılıyordu.[386]

İlk başından itibaren haftalık çıkması öngörülen gazetenin yayın günü olarak Cuma belirlenmişti. Ancak gazetenin düzenli şekilde ve hedeflendiği gibi haftanın Cuma günü çıkması konusu hiç bir zaman düzene oturmamıştı. Gazete haftada bir, onbeş günde bir ve bazen ayda bir bile çıkıyordu. Bütün bunlara ilaveten gazetenin baskı kalitesi ve içeriği konusunda da bir takım eleştiriler söz konusuydu.[387] Adler'in görevden alınmasında özellikle

[384] Schabinger, *a.g.e.*, s.130.
[385] Gerhard Höpp, Arabische *und islamische Periodika in Berlin und Brandenburg*, Berlin, 1994, s. 9.
[386] Höpp, *Muslime in der Mark*, s. 102.
[387] Höpp, *a.g.e.*, s. 102, 103; Vahdet Keleşyılmaz, "I. Dünya Savaşı'nda Esir Askerler Üzerinde Panislamizm Propagandası Teşebbüsü," *Kebikeç dergisi*, 10. sayı 2000, s. 32.

gazetedeki başyazıların etkisiz olması rol oynamış ve bundan sonra bu yazıların Müslüman yazarlarca kaleme alınması kararlaştırılmıştı.[388]

Enver Paşa'nın özel göreviyle Nisan 1915'de[389] Almanya'ya giden ve orada Şark İstihbarat Birimi'nde (NfO) ve Müslüman esir kamplarında incelemelerde bulunup izlenimlerini Harbiye Nazırı Enver Paşa'ya 3 Haziran 1915'de bir rapor şeklinde sunan Halim Sabit Bey raporunda *el-Cihad* gazetesiyle ilgili eleştirilerde bulunuyordu. Halim Sabit'e göre gazetenin yazıları önce Almanca kaleme alınıyor ve ardından Arapça ve diğer dillere tercüme ediliyordu, dolayısıyla gerek yazanlardaki gerekse de tercümeden kaynaklanan eksiklilker sonucunda yazılar okunmaz ve anlaşılmaz bir hal alıyordu. Buna bir de gazetenin baskı tekniğinden kaynaklanan eksiklikler eklenince yazıların okunması iyice zorlaşıyordu. İçerikle ilgili eleştirilerini yetkililere ilettiğini söyleyen Halim Sabit orada bulunduğu süre zarfında (Nisan ve Mayıs 1915 dönemi olması pek muhtemel) gazete için *Şimal Türkçesiyle "Cihad, Hicret, Vahdet-i Milliye, Hicretin Tarikleri"* gibi başlıklarla yirm üç makale kaleme aldığını raporunda dile getirmiş.[390]

Öte yandan Berlin'de Arap harfleriyle dizgi yapılmasına ilişkin altyapı eksikliğin bulunduğu ve sözkonusu eksikliğin Avusturya'dan temin edilen taş baskı malzemesiyle giderildiği yönünde verdiği bilgilerin[391] doğruluk oranı yüksek olsa gerekti, zira *el-Cihad* gazetesi Berlin'de, hatta Almanya'da çıkan ilk Arap harfli gazete olma özelliğindeydi.[392] Doğrusu Adler'in Haziran ayı başında gazeteden el çektirilmesinde aynı dönemde orada bulunan ve gazeteye ilişkin ciddi eleştiriler ortaya koyduğu anlaşılan Halim Sabit'in doğrudan bir etkisinin olduğu konusunda bir bilgiye sahip değilsek de dolaylı bir etkisinin olmuş olabileceğini kabul edebiliriz.

El-Cihad'ın 1915 yılı Nisan'ından Eylül'üne kadar çıkan Arapça ve Rusça versiyonlarında yer alan yazıların yazarları belirtilmişse de bu tarihten sonra çıkan yazıların neredeyse tamamı anonimdir.[393] Bu dönemde yayınlanan başyazılar Müller, el-Hıdr, Abdürreşid İbrahim ve Bukabuya tarafından kaleme alınırken *el-Cihad*'ın Arapça versiyonunda yayınlanan makalelerin pek azının altında yazar ismi belirtilmiştir. Bu yazarlardan el-Hıdr ve Çaviş'e ait dört makale bulunurken, Abu'l Fadl, Şeyh Salih Tunusî, Muhammed ibn Said et-Tunusî imzasıyla birer makale yer almaktadır. Gazetenin Rusça baskısında ise Abdürreşid İbrahim'e ait beş makale bulunuyordu. Ayrıca bu yazıların çoğu da esirlere yönelik olarak Halbmondlager ve Weinberglager kamplarında yapılan vaazların

[388] Schabinger, *a.g.e.*, s. 130, 131.
[389] Höpp, *a.g.e.*, s 74 ve dipnot 70, s. 93.
[390] Keleşyılmaz, *a.g.m.*, s. 32, 33.
[391] Keleşyılmaz, *a.g.m.*, s. 33.
[392] Höpp, *Arabische und islamische Periodika ...*, s. 8.
[393] Höpp, *Muslime in der Mark*, s. 104.

yazıya dökülmesinden ortaya çıkmıştır. Belirli bir konuya yönelik olarak yalnızca iki yazarın makaleleri mevcuttu. Bunlar Çaviş'in *"Mustaqbal el-İslâm*[394] *(İslam'ın Geleceği)"* ve *"Askerlik Görevi"* başlıklı makaleleriyle, Şeyh Salih'in Fransa'nın Fas'daki sömürge politikalarını anlatan yazısıdır.[395]

Cihad gazetesinin Arapça verisyonu 1918 yılı Ekim ayı ortasına kadar yayınlanmaya devam ederken, gazetenin Rusçası muhtemelen 1917 yılı Ocak ayında son kez çıkmıştı. Urduca ve Hintçe yayınlanan *Hindostan*'ın son sayıları ise 1918 yılı Ağustos ayında çıkmıştı.[396] Her ne kadar *Cihad* gazetesi varlığını neredeyse savaşın sonuna kadar sürdürmeyi başarmışsa da, 1916 yılı sonu itibariyle bir ara yayınına son verilmesi tehlikesi de atlatmıştı. Özellikle Mekke Emiri Şerif Hüseyin'in Hicaz'da Osmanlı devletine, dolayısıyla Halife'ye karşı giriştiği isyan baştan beri kurgulanan cihad stratejisinin hem Osmanlı devletinde hem de Almanya'da biraz geri plana itilmesine sebep olmuştu. Bu bağlamda Müslüman esirlere yönelik cihad propagandasında olduğu gibi aynı adla çıkan cihad gazetesi konusunda da Alman makamları arasında eski stratejinin devam etmesinin gereksizliği yönünde kanaat oluşmuştu. Bu durumda gazetenin çıkartılmasına son verilecekti.

Cihad propagandasının böyle birden bire durdurulmasının Almanya'nın Müslümanlar nazarındaki imajı açısından hiç de iyi olmayacağını öne süren NfO çalışanı Harald Cosack en azından *Cihad* gazetesinin çıkmaya devam etmesini ve süreç içinde gazetenin yeniden yapılandırılıp başka hedeflerle yönlendirilmesini teklif etti. Cosack'ın bu teklifi yetkili makamlarca 17 Aralık 1916'da uygun bulundu. Bu arada 1917 yılı Şubatı'nda Alimcan İdris'in Tatarca *Cihad*'ın çıkmasının Almanya'daki Tatarlar açısından önemine değininen önerisi de Cosack'ın yeniden yapılandırma planına uygun görünüyordu.[397]

Cihad gazetesinin varlığıyla ilgili bu tartışmalar yaşanırken Wünsdorf'daki Halbmondlager Kampı'nda bir kamp içi esir gazetesi Arapça olarak çıkmaya başlar. 10 Aralık 1916'da ismi *Ceridetül asara mata' Halbmondlager* (Wünsdorf Hilal Kampı Esirleri Gazetesi) olan gazetenin ilk sayısı yayınlanır. 15 Mart 1917 yılına kadar haftalık veya on günde bir çıkan gazetenin başında Yüzbaşı Popp olmakla birlikte Mağrib diyalektinde olan gazete esirlerin katkısıyla çıkarılıyordu. Gazetede savaş haberleri yanında Kuzey Afrika kültürüne ait unsurlar da yer alıyordu.[398]

Alman makamları *Cihad* gazetesinin belirlenen amaçlar haricinde ve her iki Müslüman esir kampının dışında bulunmasına karşı çıkıyorlardı. Almanya'daki Müslüman

[394] Höpp, *Muslime in der Mark*, s. 104.
[395] Höpp, *Arabische und islamische Periodika* ..., s. 10.
[396] Höpp, *Arabische und islamische Periodika* ..., s. 12 ve dipnot 67, s. 47.
[397] Höpp, *Muslime in der Mark*, s. 104.
[398] Höpp, *Muslime in der Mark*, s. 105.

esir kamplarının bir benzeri olarak Avusturya-Macaristan'da bulunan *Eger Kampı* için Avusturyalılar tarafından talep edilen *Cihad* gazetesi ancak Alman Genelkurmayı'ndan izin vermesiyle gönderilmişti. Yine Darmstadt'daki esir kampının kütüphane sorumlusu 1916 yılı Ağustos ayında Cihad gazetesinin nüshalarını isteyince Alman Savaş Bakanlığı'na başvurulmuş ve buranın müsaadesi üzerine gazete gönderilebilmişti. Gazetenin 1915 yılı Haziran'ında kamp dışında bazı antikacılarda ve sahaflarda görülmesi askeriyenin sert tepksine neden olmuş ve kamp görevlileri hakkında soruşturma açılmıştı.[399]

1916 yılı Ekim ayı sonunda Osmanlı devletinin Berlin Sefareti'nden Hariciye Nezareti'ne gönderilen bir yazıdan *Cihad* gazetesinin adı anılmadan NfO tarafından çıkartılan gazete örneklerinin İstanbul'a gönderildiğini görüyoruz. Sözkonusu telgrafta Hakkı Paşa *"... Burada Hâriciye Nezâreti'ne merbut bulunan Şark Bürosu (NfO, K.K.) üserâ-yı İslâmiye için çeşitli dillerde neşreylediği gazetelerin ve muhârebe-i hâzırada müttefiklerimizin haklı olduğunu ve düşmanlarımızın Memâlik-i İslâmiyede tahakküm-i zalimânesini isbat sadrında keza muhtelif lisânlarda tab' ve neşreylediği riâalelelerin bu kere mezkûr kalemden vârid olan nüshaları ayrıca paketler derûnunda takdim kılındı. Bunlar zamanımıza aid vesâik-i tarihiyyeden olmakla kütübhâne-i umumîde hıfzı menut-i rey-i âîi nezâretpenahilerdir ..."*[400] Nitekim Berlin'den gönderilen bu materyallerin bir takımı kütüphaneye konulmak üzere Maarif Nezareti'ne gönderildiği gibi diğer takımının da Hazine-i Evrak'a konulmuş olduğunu aynı belgeden öğreniyoruz.[401]

1918 yılının ikinci yarısından itibaren koşulların artık iyice değişmesiyle *Cihad* gazetesinin varlığını sürdürmesinin mümkün olmayacağı anlaşılmıştı. Bu yüzden de gazetenin yeni şartlara uygun bir konseptle ve yeni isimlerle, farklı dillerde ve uzun vadede Almanya'nın menfaatlerine hizmet edecek bir tarzda yayınlanması gündeme geldi. Bunun için öncelikle Arapça versiyonunun Fransızların propaganda gazetesi *al-Mustaqbal* veya İngilizlerin *el-Haqiqa, at-Tasavir* veya Şerif Hüseyin'in 1916'dan itibaren Mekke'de çıkartmaya başladığı *el-Qıble*[402] benzeri bir gazete/dergi şeklinde çıkartılması hedefleniyordu. Bunun için Mısır'ın eski Hidivi Abbas Hilmi destekli ve Muhammed el-Ruşdi'nin redaksiyonunda *el Azm* adlı bir dergi gündeme geldiği gibi, *al-Difa* isimli bir başka öneri de gelmişti. Fakat her ikisi de gerçekleşmedi.[403]

---

[399] Höpp, *Muslime in der Mark*, s. 105, 106.
[400] HR. SYS 2427/43 31.
[401] Aynı belge lef 3, 18 Kasım 1916.
[402] *El-Qıble* gazetesi ve Birinci Dünya Savaşı sırasında Ortadoğu'da gazeteler üzerinden verilen mücadele için bkz. William L. Cleveland, "The Role of Islam as political Ideology in the First World War," E. İngram (ed), *National and International Politics in the Middle East, Essays in Honour of Elie Kedourie* içinde, London 1986, s. 84-101.
[403] Höpp, *Muslime in der Mark*, s. 106, 107.

Savaş sonrasında Almanya'nın ihtiyaç duyacağı hammadde ve yeni pazarlar, bu ülkenin Orta Asya'ya yönelmesini gerektiriyordu. Bu amaçla da propaganda çalışmalarının buralara ağırlık verilecek şekilkde yapılandırılması yönünde 14 Haziran 1918'de NfO üyesi Cosack'dan bir teklif gelmişti. Von Wesendonk'a sunulan bu teklifinde Cosack, Tatarca ve Gürcüce onbeş günde bir çıkartılacak 20 sayfalık gazete/derginin bütçesine ilişikin bilgiler veriyor ve Almanya için çok da masraflı olmayacak şekilde bunun mümkün olabileceğini ortaya koymaya çalışıyordu. *El Cihad*'ın Tatarcasının ve Gürcü esirler için çıkartılan *Qartuli Gaseti'*nin devamı niteliğinde olacak gazetelere ilişkin bütçeleri de ortaya koyan Cosack'ın teklifine Alman Dışişleri'nden Temmuz ayında onay geldi. Yeni Tatar gazetesinin ismi *Yani Suz* (Yeni Söz) olacaktı. Ancak Tatarca dizgi harfleri bulma sorunu, eski *Cihad* gazetesinin yayının kısa bir süre daha devam etmesine sebep olmuştu.[404]

Bu arada Herald Cosack'ın gazeteye isim olarak önerdiği *"Yeni Söz"* NfO tarafından kabul görmedi ve gazetenin isminin "*Tan"* olması kararlaştırıldı. Gazetenin ilk sayısının içeriği Alaman Savaş Bakanlığı'na gönderildiğinde, çok ağır bulunan yazılara itiraz gelmiş ve gazetenin esirlerce okunup anlaşılmasının zorluğuna dikkat çekilmişti. Bunun üzerine NfO daha hafif bir içerik belirledi. Tan adı altında bir gazete hiç yayınlanmazken *Yana Turmus* (Yeni Yol) adında ve yeni içerikle birlikte hazırlanan gazetenin iki sayısı Aralık 1918 yılında çıktı. Ancak sonrasında bunun devamı gelmedi.[405]

Alman Dışişleri'nce Arapça dergi çıkartılması teklifleri reddedilirken Rusya'nın hinterlandındaki halklar için izin çıkması, Devrim sonrası Rusya ile 1918 yılı Mart ayında barış yapılmış olmasıyla ilgiliydi. Ülkelerine dönecek savaş esirlerinin oralarda yapacakları propagandanın bir getirisi olabileceği düşüncesi bunun kabulünde etkili olmuş olmalıydı. Arap coğrafyası ise Almanya için artık kaybedilmiş olarak gürülüyordu.

2.10. Almanya'da İnşa Edilen İlk Cami: Halbmondlager Kampı Camii

Almanya'daki Müslüman esir kamplarının ve de Almanya'nın Birinci Dünya Savaşı'ndaki İslâmcı siyasetinin en belirgin sembollerinden biri Halbmondlager (Hilal) Kampı'ndaki minareli küçük cami idi.

Müslüman esirlere mahsus kamplar oluşturulması projesi ortaya çıktığında bu projenin en önemli ayaklarından birisi olarak Müslüman esirlerin ibadetlerini rahatça yerine getirebilmeleri için bir caminin yapılması gündeme gelmişti. Nitekim Oppenheim'ın 2 Ekim

[404] Barch, AA, 64101 film. 14 Haziran 1918 yılında Von Wesendonk'a Herald Cosack tarafından sunulan memorandumun fotokopisine Gerhard Höpp'ün terekesi arasında ulaştık.
[405] Höpp, *Muslime in der Mark*, s. 108, 109.

1914'de sunduğu meorandumda cami konusu ele alınmış ve Müslümanlar için basit, ahşap bir cami ve yanında abdest alabilmeleri için gerekli tesisatın kurulması yeterli görülmüştü.[406] Bunun yanında camiye bir imam atanması da öngörülmüştü. 1914 yılı Ekim ayında başlayan süreç çeşitli hesaplamalar ve projelendirmelerle neredeyse bir yıllık bir zamana yayıldı. Cami yapımına resmen izin verilmesi Savaş Bakanlığı'ndan çıkan gizli bir emirle 3 Şubat 1915'de mümkün oldu.

Ancak cami inşaatının finansmanı konusu kolay kolay halledilemedi. Önce bu işe Kaiser II. Wilhelm'in öncülük etmesi, en azından masrafın bir kısmını karşılaması düşünüldü. Çeşitli hesaplamalara göre öngörülen masraf 20.000-45.000 Mark arasında değişiyordu. Caminin inşaatı masraflarının Prusya Krallığı Ordusu'nun bütçesinden (öngörülmeyen masraflar kaleminden) karşılanması kararlaştırıldı.[407]

Caminin nerede ve nasıl olacağına ilişkin bir çok öneri getirildi. Hatta her bir milletten Müslüman esirler için ayrı ayrı camilerin yapılması bile teklif edilmişti. Sonunda son derece sade, ahşap bir caminin yalnızca Halbmondlager Kampı'nda yapılmasına karar verildi. Cami inşaatı beş hafta içinde bitirildi. Çünkü yetkililer camiyi Ramazan Bayramı törenlerine yetiştirme arzulamışlardı.[408]

Berlin'de *Üserâ-yı Müslime* için bir cami yapıldığı, Türkiye'deki gazetelere de haber olmuştu. Nitekim 11 Temmuz 1915'de *Tanin*'de çıkan bir haber[409] iki gün sonra resmî açılışı yapılacak cami hakkında şu malumatı veriyordu: *"Üserâ karargâhı bulunan esirlere tahsis edilmek üzere sair camiler tarz-ı mimarisinde bir cami-i şerif inşa edilmiştir. Rus, Fransız, Belçikalı üserâdan tamamen ayrı bir mahalde bulunan Müslüman üserâ karargâhı ortasındaki cami-i şerif onaltı köşesi ve zarif bir minaresiyle hoş bir manzara irae etmektedir. Nîm daire şeklinde bulunan kubbesi zeminden 12 metre irtifaındadır. Minare ise 23 metre irtifaındadır. Cami dahilen basit bir tarzda, fakat âyât-ı kerîme ile tezyin edilmiştir. Üserâ meyanında bulunan bir imam namaz kıldırmakta ve bir müezzin her gün evkat-ı hamsede ezan okumaktadır. Caminin resmen küşâdı Türkiye sefîri ve cihet-i askeriyyeden sair zevât hazır olduğu halde yakında icra edilecektir."*

11 Temmuz'da *Tanin*'de bu haber çıkarken 12 Temmuz'da, *Tanin* adına Almanya'da muhabirlik yapan Ahmed Emin'in *"Zossen Üserâ Karargh'nda"* başlıklı yazısının

[406] Höpp, *a.g.e.*, s. 113.
[407] Höpp, *a.g.e.*, s. 114.
[408] Höpp, *a.g.e.*, s. 115.
[409] *Tanin,* 11 Temmuz 1915, Sayı 2357, s. 1.

çıktığını[410] görüyoruz. Âncak Ahmed Emin'in yazısında ne bir gün sonra açılacak camiden ne de yapılacak törenlerden bahsediliyordu.[411]

Nihayet 13 Temmuz 1915'de caminin açılışı yapıldı. Cami esas itibariyle üç kısımdan, yani bir ön avlu, abdesthane ve içerideki asıl ibadet yerinden oluşuyordu. Asıl ibadet yerinin kapasitesi 400 kişilikti.[412] Başlangıçta katılımcı sayısının geniş tutulduğu büyük bir açılış töreni planlanmışken, açılış tarihi yaklaştıkça katılımcı sayısı sınırlandırıldı ve hatta neredeyse yalnızca Müslümanlardan oluşan bir grupla yapıldı. 13 Temmuz'daki açılış törenine Berlin Sefiri Mahmut Muhtar Paşa, sefâret maslahatgüzârı Menemenlizâde Edhem Bey, askeri ataşe Cemil Bey Türk tarafını temsilen katılırken Almanlar daha ziyade alt rütbeli askerlerden ve kamp görevlilerinden oluşuyordu. Esirler önünde yapılan törende kamp komutanı v. Oestfeld'le birlikte Mahmut Muhtar Paşa birer konuşma yaptılar. Sonra müezzinin okuduğu ezanla ilk namaz kılındı ve cami resmen açılmış oldu. Caminin imamı Hüseyin adında biriydi.[413] Esirlere yönelik gerçekleştirilen propaganda faaliyetlerinin temelinde din yattığından, dinî eğitime ve ibadetlere büyük önem atfediliyordu. Bu bağlamda kamplarda esirlerin Kur'an okumalarına ve düzenli şekilde namaz kılmalarına çok dikat ediliyordu. Cami her Cuma namazında bütün Müslüman esirlerin biraraya geldikleri bir mekân olması yanında bayram törenlerinin de icra edildiği yerdi.

Weinberglager Kampı'nda ise bir cami veya mescid bulunmadığından insanlar namazlarını çimlerin üzerinde kılıyorlardı. Ancak gelen kış bu konuda tedbir alınmasına vesile olmuştu. İki barakanın birleştirilmesinden mescid meydana getirilmiş ve burada yaklaşık 3000 kişinin aynı anda namaz kılması mümkün olmuştu. Ayrıca bu kampta namaz vakitlerinin duyurulmasında yaşanan sıkıntı üzerine ahşaptan bir ezan kulesi de inşa edildi. 1915 yılı Ramazan Bayramı'na yetiştirilen bu kuleden sonra, 15 Ekim'deki Kurban Bayramı'na gelindiğinde kampta bulunan esirler kendileri için bir mescid oluşturmuşlardı.[414]

Cami ve mescidler aynı zamanda kamp hayatının merkezi konumundaydı. Halbmondlager Kampı'nda Cuma namazlarını önce Sadık adlı bir imam kıldırırken, yerini sonra Hüseyin ve Zerruk almıştı. Weinberglager Kampı'nda ise Cuma namazlarını Abdürreşid İbrahim kıldırıyor, günlük namazları ise onun tarafından atanan mollalar kıldırıyorlardı. [415] İbrahim'den sonra (baş)imamlık görevini Alimcan İdris devraldı. Muhtemelen Almanya'da

[410] *Tanin,* 12 Temmuz 1915, sayı 2358, s. 3.
[411] Tatarların bulunduğu Weinberglager Kampı'na gittiği anlaşılan Ahmed Emin, orada Abdürreşid İbrahim'i "bulmuş" olduğunu bildirmekteydi. Berlin civarında (o gün) 13.000 Türk esirin varlığından haber veren Ahmed Emin'in Halbmondlager Kamp'nda açılacak cami ve yapılacak törenden haberinin olmaması mümkün değildir. Fakat esirlerle ilgili peşpeşe yazılar yazdığı bir sırada bu konudan bahsetmemiş olması dikkat çekicidir.
[412] Bihl, *a.g.e.*, s. 118.
[413] Höpp, *a.g.e.*, s. 118,119; Bu kişi Hüseyin el-Hıdr olabilir.
[414] Höpp, *a.g.e.*, s. 121.
[415] Höpp, *a.g.e.*, s. 122.

inşa edilen ilk cami olan bu Halbmondlager camiine ayrıca bir ad verilip verilmediği konusunda ise herhangi bir kayda rastlamadık.

2.11. Müslüman Esirler Nezdinde Osmanlı Devletinin Katkıları

Osmanlı devletinin Berlin Sefareti'nden İstanbul'a gönderilen 2 Ağustos 1915 tarihli bir telgrafta,[416] Ramazan Bayramı münasebetiyle Müslüman esirlere bir ziyafet verilmesinin, kamplardan sorumlu Alman subayları ve sivil memurlarınca kararlaştırıldığı ve bunun için de sözkonusu Alman görevlilerin kendi aralarında 1000 Mark kadar para topladıkları ifade edilmekteydi. Osmanlı devletinin de toplanan yardımlara katkıda bulunması memurlarca talep edildiğinden Sefaret, münasip miktarda bir meblağın telgrafla gönderilmesini, bunun her halükârda esirler nezdinde hoş bir tesiri olacağı görüşündeydi. İstanbul'da olumlu karşılandığı görülen teklife Hariciye Nezareti'nin 4 Ağustos 1915'deki cevabı,[417] Müslüman esirlere verilmesi düşünülen ziyafet için Osmanlı devletinin ne kadar yardımda bulunmasının uygun olacağı şeklindeki soruydu. Berlin'den 6 Ağustos'da gelen cevapta[418] *"üserâya verilecek ziyafet için iştirak-i nakdî Sefâret-i Seniyye tarafından (masraf) olunmak üzere iki bin Mark kifâyet eder"* denildikten sonra, sözkonusu ziyafete daha geniş bir mahiyet verilmesi uygun bulunduğu takdirde en az 5000 Mark gönderilmesinin gerekeceği bildiriliyordu. Ayrıca Ramazan Bayramı'na kadar Alman subayların gerekli olan hazırlıkları yerine getirebilmeleri için, verilecek paranın telgrafla ve Deutsche Bank vasıtasıyla gönderilmesinin uygun olacağı belirtiliyordu.

13 Ağustos 1915'de Berlin Sefareti maslahatgüzarı Edhem Bey'den Hariciye Nezareti'ne gönderilen telgafta[419] *"bugün salat-ı fıtr Müslüman üserânın bulunduğu mahalde on dört bin ehl-i iman ile beraber eda edilmiştir"* deniliyordu. Telgrafın devamında Ramazan Bayramı töreninin ayrıntılarına giren Edhem Bey, o sırada Almanya'da bulunan Sinop mebusu Hasan Fehmi Efendi'nin önce Arapça ve sonra da Türkçe bir dua yaptığını, ardından da *"gayet beliğ bir"* konuşma gerçekleştirdiğini söylüyor. Hasan Fehmi Bey'in konuşması kampta görevli olan Abdürreşid İbrahim Efendi tarafından Rus Müslümanlarının anlayacağı Türkçe'ye tercüme edilmişti. Törende hazır bulunan bütün *"ehl-i İslâm"*ın hep bir ağızdan defalarca kelime-i şehadetler *(tehlil-i hevan)* getirdikleri ve Halife hazretlerinin işlerinin ziyadeleşmesiyle sağlıklı hayat temennisinde bulundukları bildirilirken, aynı zamanda Zât-ı

[416] HR SYS 2412/8, Tarih: 4.6.1915, lef 1.
[417] Aynı belge, Lef 2.
[418] HR. SYS 2412/17, Tarih: 9.8.1915.
[419] HR. SYS 2412/42, lef 1.

Şâhâne'nin ordusunun din ve devlet düşmanlarına karşı muzafferiyetlerinin devamlı olması için Allah'tan niyazda bulunulmuştu.

Hariciye Nezareti'ne gelen bu telgrafın Sadaret'e, Meşihat makamına, Başkumandanlık Vekaleti'ne ve Dahiliye Nezareti'ne de gönderildiğini görüyoruz.[420] Edhem Bey'in telgrafından bir gün sonra, 14 Ağustos'ta, Hariciye Nezareti'ne Sinop mebusu Hasan Fehmi Efendi'nin telgrafı[421] ulaşmıştı. Telgraf'ta *"Berlin'de 14 000 kişilik bir cemaat-ı kübra ile namaz ve hutbe eda olunup dua edildiğine"* dair bilgiler veriliyordu. 21 Ağustos'da *"Berlin Sefir-i Kebiri"*'nden Hariciye Nezareti'ne gelen yazıda[422] *"Alman zabitânı tarafından üserâ-yı Müslimeye verilen ziyafet için"* gönderilen iki bin Markın zamanında geldiği ve (Alman) "*Hariciye Nezareti"* vasıtasıyla yerine ulaştırıldığı ifade ediliyordu.

Berlin Sefareti bir sonraki senenin Ramazan Bayaramı münasebetiyle "*üser-yı İslâmiye"* için İstanbul'dan yine yardımda bulunmasını talep etmiş ve 11 Temmuz 1916 tarihinde Berlin'den gelen şifreli telgrafta, Müslüman esirler için *"taraf-ı eşref hazret-i Pâdişâhî'den dahi münâsib bir meblağ ihsanı münasib olacağı cihetle, üç bin Mark kadar bir meblâğın"* gönderilmesi hususunda Hariciye Nezareti'nin aracılık etmesi rica ediliyordu.[423] Berlin Sefiri Hakkı Paşa'nın bu talebi Padişah'a arzedilmek üzere 15 Temmuz'da Sadaret'e iletildi.[424] Sadaretten bu talebe olumlu cevap geldi. 27 Temmuz 1916 tarihinde müsteşar Nedim tarafından gönderilen yazıda[425] *"Bayram münasebetiyle"* Padişah adına *"üserâ-yı İslamiye'ye verilecek ziyafet için"* gerekli 3000 Mark'ın örtülü ödenekten (*"mesarif-i gayr-ı melhuz")* karşılanıp telgraf postasıyla Berlin Sefareti'ne gönderilmesinin *"Meclis-i Vükelâ"* tarafından uygun bulunduğu ve gerekli işlemlerin yapılması için Maliye Nezareti'nin durumdan haberdar edildiği belirtilmekteydi. 8 Ağustos 1916'da Sefir Hakkı Paşa'ya *"taraf-ı Şâhâne'den üç bin Mark ihsan"* buyurulduğu bildirildi.[426]

Bir hafta sonra 16 Ağustos'ta Berlin'den Hariciye Nezareti'ne gönderilen paranın Sefaret'e geldiği bildirilirken, bayramda Sefaretce ayrıca masraf edilmiş olması hasebiyle harcanan ilave meblağın süratle karşılanması da istirham ediliyordu.[427]

Birkaç gün sonra 21 Ağustos'da *"üserâ-yı İslâmiye karargâhı memuru Alimcan İdris"* imzasıyla gönderilen yazıda[428] *"Zossen ve Weinberg Lageyr'indeki üserâ-yı İslâmiyye için 'iydiyye olarak ihsan buyurulan (1500) Mark'ın Berlin Sefaret-i Seniyyesi'nden ahz*

[420] BOA, HR SYS 2412/42, lef 2.
[421] HR. SYS 2412/29, Tarih: 14.8.1915.
[422] HR. SYS 2412/17, Tarih: 9.8.1915. lef 1.
[423] HR. SYS 2423/41, Tarih : 15 Temmuz 1916 (2 Temmuz 332), lef 1.
[424] HR. SYS 2423/41, lef 2.
[425] HR. SYS 2423/41, lef 5.
[426] HR. SYS 2423/41, lef 1.
[427] HR. SYS 2423/41, lef 3.
[428] HR. SYS 2423/41, lef 2.

olunarak Lager Kumandanlığına teslim olunduğu ve kumandanın dahi meblağ-ı mezkûre yirmi koyun iştira ederek (satın alarak) *bayram münasebetiyle Zât-ı Hazret-i Hilâfetpenâhi namına üserâya ziyâfet keşîde ettiği tasdik olunur"* deniyordu.

24 Ağustos 1916'da Berlin Sefareti'nde Hariciye Nezareti'ne gelen bir başka telgraftan[429] bayram münasebetiyle gönderilen paraya ilişkin başka ayrıntıları öğreniyoruz. Telgrafta Padişah tarafından esirlere bayram için 3000 Mark verileceği kararına atıftan sonra, Osmanlı Bankası vasıtasıyla Berlin'deki *Mendelsohn* Bankası'na, *üserâ-yı İslâmiye'*ye ziyafet masrafı olarak 3760 Mark 50 Pfenig kadar paranın geldiği ve alındığı bildirilirken, gelen meblağın 3000 Mark'tan fazlasına ilişkin bir açıklama bulunmadığı ve bu yüzden de bayram masrafları içinde telâkki edildiği belirtilmişti. Gelen 3000 Mark paranın 1500 Markı'nın bayramda *üsera-yı İslâmiye*'ye alınan şeker vesaire masrafları için, Ramazan arefesinde Sefaret bütçesinden karşılanan paraya sayıldığı ve kalan 2260 Mark 50 Pfenig paranın da gelecek bayramda kurban kesimi vesaire için sarfedileceğinden Sefaret kasasına konulduğu bildiriliyordu.

Berlin'den 15 Ekim 1916'da gelen Hakkı Paşa imzalı uzunca bir yazıda[430] oradaki harcamalara ilişkin verilen ayrıntılı bir raporu görüyoruz. Geçen Ramazan Bayramı münasebetiyle gönderilen 3760 Marklık meblâğdan yapılan harcamaları anlatan raporda Zossen'deki esir kamplarında Osmanlı devleti adına yapılan masrafların Dahiliye Nezareti'nden karşılandığı hatırlatılmaktadır. Öte yandan bir süre önce Almanya'ya görevli olarak gelmiş olan Halim Sabit Bey ve arkadaşlarının esirlerle ilgili çalışmalarındaki birtakım masraflarla esir kampında görevli Abdürreşid İbrahim ile onun yerine göreve getirilen Alimcan İdris'in maaş ve masraflarının da Sefaret kasasından karşılandığı hatırlatılarak kasada kalan meblağın 136 Mark 90 Santim (Pfenig) olduğu belirtilir. Ramazan Bayramı'nda esirler için yapılan 1500 Marklık harcama sonrasında kalan 2260 Mark 60 Pfenig'den yapılan harcamalar ise şöyle sıralanmış: Etleri Müsüman esirlere verilmek üzere 20 koyun kesilmiş, fakir ve ihtiyac sahibi 110 Müslüman esire ikişer Mark sadaka varilmiş ve çiftliklerde çalışan bazı esirlere *"ufak tefek hediyeler"* verilmiştir.[431] Sonuçta masrafların devam etmekte olduğunu hatırlatan Hakkı Paşa Dahiliye Nezareti'nden veya Harbiye Nezareti'nin Teşkilat-ı Mahsusa bütçesinden münasip miktarda bir meblağın Berlin Sefareti'ne gönderilmesini

[429] HR SYS 2423/41, lef 4.
[430] HR SYS 2427/11, Tarih: 15 Ekim 1916, lef 1.
[431] Sözkonusu telgrafta harcamalarla ilgili ayrıntılar şöyledir: sayılan bu masraflar için harcanan para 1730 Mark idi. Bu masraflardan başka olarak Zossen'de Sefaret heyetinin de hazır bulunduğu kurban kesiminde kesim işlerini yapan personelle vesair masraflar için harcana 60 Mark da düşülünce Sefaret kasasında geriye 500 Mark 50 Pfenig kalmıştı. Daha önce kasada kaldığı ifade edilen 136 Markla birlikte elde kalan 637 Mark 40 Pfenig'den Alimcan İdris Efendi'nin Eylül ayı maaşı olarak ödenmiş 415 Mark düşülünce esirler için Sefaret'te 22 Mark 40 Pfenig kalmıştı. Bkz. aynı belge.

istirham etmişti. İstanbul'da Hariciye Nezareti'ne gelen rapor Dahiliye nazırı Talat Beyefendi'ye ve Enver Paşa'ya tezkere olarak 11 Kasım 1916'da gönderildi.[432]

1917 yılı 22 Eylülü'nde Berlin Sefareti'nden Hariciye Nezareti'ne gönderilen telgrafta[433] ise Almanya'daki *üserâ-yı Müslime*'ye kurban dağıtılması için 2000 Mark kadar paranın acilen gönderilmesi rica olunmaktadır. Hariciye Nezareti'nden Sefaret'e iki gün sonra verilen cevabî yazıda istenen paranın gönderildiği bildiriliyordu.[434] Sözkonusu Kurban Bayramı vesilesiyle Hakkı Paşa ile yanındakiler 1 Ekim 1917'de Rusya Müslümanlarının (Tatarların) tutulduğu esir kampına gitmişler ve orada Müslüman esirlerle birlikte bayram namazı kılmışlardı. Namazın ardından kurbanlar kesilmiş ve esirlerin istifadesine sunulmuştu. Bu vesile ile kampta bulunan bütün esirler Halife'ye olan bağlılıklarını tekrar yâd etmişlerdi.[435] Ayrıca *"bilumum üsera-yı İslamiye namına Alimcan İdris"* tarafından *"sevgili Hakanları*"na Berlin Sefareti kanalıyla 30 Eylül 1917 tarihli bir teşekkürname arzedilmişti. [436]

1918 yılı Haziran ve Temmuz aylarına denk gelen Ramazan ayı ve Bayramı münasebetiyle 25 Haziran 1918'de Berlin Sefareti maslahatgüzarı Edhem Bey'den Hariciye Nezareti'ne gönderilen telgrafta[437] *"Almanya'daki üsera-yı Müslime karargahlarında Ramzan-ı Şerif ve Ramazan Bayramı münasebetiyle sarfına lüzum görülen üç bin Mark kadar bir meblağın"* Padişah Hazretleri tarafından karşılanmasının münasip olacağının Nezaret kanalıyla iletilmesi rica ediliyordu.

Aynı senenin Kurban Bayram ile ilgili Hariciye Nezaret'ine bilgi veren kişi ise Osmanlı devletinin yeni Berlin elçisi Refet Bey'di. 12 Eylül'de gönderdiği telgrafa zeyl olarak gönderdiği 17 Eylül 1918 tarihli telgrafında[438] Refet Bey, Kurban Bayramı münasebetiyle Padişah Hazretlerinin ihsan buyurduğu yardımlarından dolayı Müslüman esirler adına Alimcan İdris Efendi'nin Padişah'a, esirlerin şükran ve minnetlerinin ifade edildiği bir teşekkür arizası kaleme aldığı ve bunun telgrafa ek olarak gönderildiği bilgisini veriyordu. Refet Bey'in telgrafı ile beraber Alimcan İdris'in teşekkür arizası 4 Ekim 1918'de yeni Osmanlı Padişahı Sultan Vahdettin'e sunulmak üzere Sadaret'e gönderildi.[439] Muhtemelen bu Almanya'daki Müslüman esirlerle, yardımları için teşekkür ettikleri

[432] HR SYS 2427/11, lef 2.
[433] HR SYS 2441/4, lef 1.
[434] Aynı belge, lef 2.
[435] HR SYS 2441/29.
[436] *"Üsera-yı İslamiye'den: Tebaa-i şahanelerinden dahi bir cem-i ğafir (büyük bir kalabalık) huzuruyla bayram namazı eda ve atiyye-i mülükaneleri olan kurbanlar zebh (kesilmiş) ve bu vesile ile bilcümle Hanedan-ı ali şân erkan-ı muhteremesiyle ömür ve şevket-i fârukanelerinin müzdar ve hudud-ı İslamiye'nin yegane mevakii olan kahraman asker-i şahanelerinin ve müttefik orduların muzaffer ve mansur olmaları için Cenab-ı Hakk'a dua ve niyaz edildiği arz-ı atabe-i ulya olunur, sevgili Hakanımız hazretleri."*Bkz. HR SYS 2441/15, Tarih: 26.9.1917.
[437] HR SYS 2455/18, Tarih: 16 Ramazan 1336.
[438] HR SYS 2458/44, Tarih: 17 Eylül 1918.
[439] Aynı belge, lef 2.

Padişahın ilk ve son münasebeti olacaktı. Zira birkaç ay sonra ilan edilecek mütareke ile herkesin önünde bambaşka öncelikler ve zorunluluklar olacaktır.

2.12. Kamp Ziyaretçileri

Berlin yakınlarındaki esir kamplarının, Berlin'e gelen yabancılar için ziyaret programına alınması gereken bir yer olduğu anlaşılmaktadır. Osmanlı devlet adamları, hanedan mesupları, parlamenterler, gazeteciler ve diğer Müslüman milletlerden önemli şahsiyetler burayı ziyaret ediyorlardı. Bu şahsiyetlerden birisi de İttihatçıların Maliye nazırı Cavid Bey'di. 18 Nisan 1915'de ziyaret ettiği kampla ilgili hatıralarında Cavid Bey, Müslüman esirlerin Hilafete olan ilgisizliğinden bahseder.[440]

Gazeteci Ahmed Emin ise aynı yılın Temmuz ayı başında Weinberglager Kampı'nı ziyaret etmişti.[441] Ahmed Emin buradaki olumlu izlenimlerini yazısına aktarmış ve Osmanlı kamuoyunun Müslüman esirler hakkında bilgilendirilmesini sağlamıştır. Kamp içindeki faaliyetlerden bahisle Tatarların ne kadar çalışkan ve becerikli olduklarını ve halifeye olan sonsuz bağlılıklarını vurgulayan Ahmed Emin, yazısının sonunda Almanya'da askeri tahsil gören Osmanlı şehzadelerinin Müslüman esir kamplarına yaptıkları ziyaretten de bahsetmiştir.

13 Ağustos 1915'de kutlanan Ramazan Bayramı münasebetiyle esir kamplarında düzenlenen programın konuklarından biri de Sinop mebusu olan ulemadan Hasan Fehmi Efendi'dir. *Tanin*'de çıkan haberde Hasan Fehmi Efendi'nin *"12.400 Rusyalı ve Afrikalı Müslüman huzurunda"* şevkle ve hararetle dualar ettiği bildirilmiştir.[442] Berlin Sefareti'nden gönderilen telgrafa da Hasan Fehmi Efendi'nin 14.000 kişiye hitap ettiği kaydı mevcuttur.[443] Törende önce Arapça sonra Türkçe dua yapan Hasan Fehmi Efendi, ardından *"beliğ bir hitâbe irâd eylemiş"* ve bu konuşma Abdürreşid İbrahim Efendi tarafından Rus Müslümanlarının anlayacağı Türkçe'ye tercüme edilmiştir.

Her bayram esir kamplarını ziyaret eden en önemli konuk kuşkusuz Osmanlı devletinin Berlin Sefiri Hakkı Paşa idi. Bu ziyaretlerden birisi 1915 yılı Ekim ayında, Kurban

---

[440] *"Zossen'de Müslüman Cezayirli, Tunuslu üserayı ziyaret ettik. Kendilerine Hilafet'ten, İslamiyet'ten bahsettim. Hiç "interesé" olmadılar (ilgilenmediler). Panislamizm (İslamcılık) siyaseti takip edenler; uğraşmadan, çalışmadan böyle fikirler arkasından koşmak ve muvaffak olmak mümkün olmadığını bu harpte anladılar mı bilmem."* Tanin'de Aralık 1944'de yayınlanan hatıralarından nakille, Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi, c. III 1914-1918 Genel Savaşı*, Kısım I, TTK, Ankara 1953, s. 330, 331.

[441] *Tanin*, 12 Temmuz 1915, "Müslüman Esirler Arasında", sayı 2358 s. 1,2.

[442] *Tanin*, 15 Ağustos 1915, sayı 2396, s. 1.

[443] HR. SYS 2412/42, Tarih:13 Ağustos 1915, lef 2; Ayrıca Hasan Fehmi Efendi'nin aynı konuya ilişkin Berlin'den kendisinin gönderdiği telgraf için bkz.HR. SYS 2412/29, Tarih: 14.8.1915.

Bayramı vesilesiyle gerçekleştirilmiştir. *Tanin*'de ziyaretle ilgili olarak çıkan haberde,[444] Hakkı Paşa ve yanındakilerin önce Tatar Karargâhı'na (Weinberglager) gittiklerinden bahisle, Bayram namazının Tatar ve Türkmenlerin bulunduğu bu karargâhta eda edildiği anatılmaktadır. Bayram namazından sonra ise karargâhın gazinosunda kahvaltı yapılmıştır. Ardından da Arapların ve Hintlilerin bulunduğu *Hilâl-i Ahmer* (Halbmondlager) Kampı'na geçilerek burada da dualar edilmiştir.

1915 yılı Aralık ayında Müslüman esirlerin kamplarını ziyaret eden önemli bir askeri yetkili vardı. Berlin'deki Osmanlı devleti askerî ataşesinin İstanbul'a, Harbiye Nezareti'ne gönderdiği raporda[445] ayrıntıları verilen ziyaret Müşir Fuad Paşa tarafından gerçekleştirilmişti. 10 Aralık 1915 Cuma günü ziyaret edilen esir kampı hakkında bilgi veren ataşe, esirlerin iki ayrı kısımda tutulduklarından bahisle birinde Tatarlar ve Gürcüler diğerinde ise Hintli, Tunuslu, Faslı ve Cezayirlilerin bulunduğunu kaydetmiştir. İlkinde toplam 12.000 kişi, diğerinde ise 4500 kişi bulunduğunu söyledikten sonra şu bilgileri verir: *"Tatar ve Gürcü üserâ Rusya'dan esir edilmiş olub kıyafetleri muntazamdır. Fransız ve İngilizlerden alınan Arab ve Hintli esirlerin kıyafetleri gayr-ı muntazamdır ve bir çoğu milli kıyafetleriyle bulunuyorlar. Evvela Tatar ve Gürcülerin bulunduğu yere gidildi. Hazret-i Hilafetpenâhi'den komisyon-ı mahsus mektubu tebliğ ve selam-ı padişahi ile tebşir eylendi.Önlerinden geçtiğimiz müddetçe kendilerine mahsus bir şive ve nida ile 'Padişahımız çok yaşa' deniliyordu. Tatarların camiinde Cuma Namazı'nı eda ettik. Namazı müteakib imam efendi tarafından vaz-u nasihat verildi. Müşir Fuad Paşa tarafından dahi mücahedenin kutsiyeti izah edilerek işbu üseradan memalik-i şahaneye gitmek isteyenlerin gidebileceği ve bunlardan arzu edenlerin muharebe-i cihadiyeye iştirak edebileceği ve kalmak isteyenlere arazi vesaire verilerek iskan ettirileceği beyan buyruldu. Bu beyanat ve izahat esnasında umum müteessir oluyordu. Ağlayanlara çok tesadüf olundu... çalıştıkları işlikler gezildi. Bunu müteakib ikinci kısmın bulunduğu mahalle hareket olundu. Hindlilere bir Alman vasıtasıyla İngilizce, Araplara Müşir Fuad Paşa tarafından Arapça izahat verild. Bu Arablardan 'Turku'* denilen sekizyüz kadar bir kuvvet mücahedeye hazır."*

22 Aralık 1915'de Osmanlı devleti Maarif Nazırı Dr. Nazım Bey Zossen'e ziyarette bulunmuştu. Dr. Nazım burada kendisine tercümanlık eden Sebastian Beck'e, bütün Tatar esirlerinin ülkeden (Osmanlı devletinden) kaçan Ermeni ve Rumların yerlerine Türkiye'de iskân edileceklerinden bahsetmiş, ayrıca Tatar esirlere de onları Türkiye'de çiftçi olarak

---

[444] *Tanin,* 23 teşrin-i evvel 1915, sayı 2461. Haberin devamında bayram programından sonra Elçilik'te de bir bayramlaşma töreni düzenlendiği ve bu törene katılan Şeyh Abdülaziz Çaviş, Mısır Milli Fırkası Reisi Ferid Bey, Doktor Sadi ve Dr. Ernst Jäckh tarafından birer konuşma yapıldığı yazılıdır.

[445] Keleşyılmaz, *...Cermen Esir Kamplarında...*, s. 69, 70.

*Keleşyılmaz'ın burada "Turku" diye okuduğu kelime aslında "Turkos"dur. Daha önce de açıkladığımız üzere "Turkos" tabiri Kuzey Afrikalı Müslümanlar için kullanılmaktadır.

yerleştirme sözü vermişti. Nazım Bey, Rusya'nın Ruslaştırma politikaları konusunda esirleri uyarmış ve konuşmasının sonunda bütün Türk halklarının "Turan imparatorluğu" çatısı altında birleşmesi gereğinden bahsetmişti.[446]

1916 yılı Mayıs ayında Alman Palamentosu Reichstag'ın davetlisi olarak Almanya'ya giden Osmanlı mebuslarınının ziyaret yerlerinden birisi de Müslüman esir kamplarıydı. Mebuslar 26 Mayıs'da ziyaret ettikleri üserâ karargâhlarında teftişlerde bulunmuşlardı.[447] Ziyaretçi grubunun içinde Hüseyin Cahit (Yalçın), Hasan Rıza Paşa, Mustafa Nedim Bey, Seyyid Bey, Dr. Ömer Şevki, Salih Cimcoz Bey ve Haşim Bey bulunuyordu.[448]

Heyet adına esirlere hitap eden Mustafa Nedim Bey şu konuşmayı yapmıştı: *"Buraya Almanya hükümeti tarafından davet edilmemiz bizim için muceb-i memnuniyettir. Size Padişahımızın ve dinen merbut bulunduğunuz Halife-i İslâm'ın selâmlarını tebliğ ediyoruz. Bir asker için esir olmak büyük bir felâkettir. Fakat siz hukukunuz, dininiz ve yurtlarınız için harb etmediniz. Siz cebren harbe iştirak ettirildiniz. Almanya hükümetinin hüsn-i niyet ve müsaade-i fevkalâdesi sayesinde burada dininize, ahlâk ve adâtınıza riayet ve hürmet olunuyor ve daha fazla olmak üzere yurtlarınızda, ocaklarınızda bulunduğunuz zamanlarda men' edildiğiniz okuyup yazmayı da öğreniyorsunuz. Sizi, lisânınız, dininiz dahilinde talim ve terbiye için hususî muallimler celb ve dâvet olunmuştur. Sizin minnettar kalacağınızı ve burada öğrendiklerinizi sonradan memleketlerinize avdet ettiğinzide kardeşleriniz arasında ta'mim ve neşredeceğinizi umud ediyoruz. Siz Türk milletinin ve Balkan'dan Moğolistan'a kadar imtidâd eden bir saha-i arazide mütemekkin olan yetmiş milyonluk bir milletin oğulları olduğunuzu tahattür ediniz. Eğer bunu düşünür iseniz hiç şübhe yoktur ki terakkî edeceksiniz. Ümid ettiğimiz vechle müttehid bir kitle teşkil edeceğimiz gün gelecektir. Dua ve tazarrularınızda Pâdişâhımızı, Halifemizi ve zât-ı Şâhâne'nin büyük müttefiki olan İkinci Wilhelm'i, muzaffer müttefik ordularımızı ve büyük Osmanlı ve Alman milletlerini kemâl-i minnet ve şükranla yâd ve tezkar etmeğe sizi davet ediyorum. 'Çok yaşasınlar.'"*[449]

Kampları ziyaret eden diğer mühim şahsiyetler arasında Osmanlı Hariciye Nazırı Halil Paşa, Şehzâde Fuad Şerafeddin, Hidiv Abbas Halim (Hilmi), Talat Paşa (Eylül 1918), gazeteci Celal Nuri (Kasım 1917), Mart 1917'de Ahmed Agayef, Yusuf Akçura, Hüseyinzâde Ali gibi isimler bulunmaktadır. Ayrıca Halim Sabit, Muhammed Ferid[450], Muhammed Fehmi,

---

[446] Bihl, *a.g.e.*, s. 91.
[447] *Tanin,* 28 Mayıs 1916, sayı 2679, s. 1.
[448] Bihl, *a.g.e.*, s. 91.
[449] Konuşmasını bitiren Mustafa Nedim'in bu sözlerinin hemen ardından Müslüman esirler, *"'çok yaşasınlar' cümlesini kemâl-i harâretle tekrar etmişlerdir."* Yapılan konuşma *"Hocaefendi tarafında Tatarca'ya tercüme edilmiştir."*Konuşma metni için bkz. *Tanin,* 29 Mayıs 1916, sayı 2680, s. 2.
[450] M.Ferid, Mayıs 1915 yılındaki ziyaretinde (Halbmonlager Kampı'na) esirlerle birebir görüşmüştü. Cavid Bey'in Müslüman esirlerle ilgili görüşlerinin aksine kamplardan olumlu bir intiba edinen M. Ferid'in aktardığına göre, Arap esirler

Ali Şemsi, Şekip Arslan ve Ali Paşa gibi kimseler de yer ziyaretçiler arasında yer almaktadır.[451]

Talat Paşa sadrazam olarak savaşın sonunda, 16 Eylül 1916'daki Kurban Bayramı'nda, esir kampını ziyaret eden en son yüksek dereceli devlet adamı olmuştur.

2.13. Avusturya'da Eger Esir Kampı

Avusturya-Macaristan İmparatorluğu Birinci Dünya Savaşı'nda esas olarak Ruslara karşı savaşmak durumunda kalmıştı. Rus ordusunda savaşan ve sayıları yüzbinlerle ifade edilen Müslüman askerlerin bir kısmı, tıpkı Almanya'da olduğu gibi Avusturya esaretine düşmüştü. Müttefiki Almanya'yı bir çok konuda taklit ve takip eden Avusturyalılar, Müslüman esirlerin savaş hedefleri doğrultusunda kullanılması noktasında da Almanların yolundan gittiler. Savaşın başlarında az olan Müslüman esir sayısı 1915 yılı başlarından itibaren önemli bir artış göstermiş ve aynı yılın Mart ayında Rus esirler arasında 7000 kadar Müslümanın bulunduğu *k.u.k** Savaş Bakanlığı'nca bildirilmişti. Bunlardan 6325'i Tatar iken, 50 Çerkez ve 11 Kırgız bulunuyordu. 1915 yılı Temmuz ayı başında ise Eger Esir Kampı'nda bulunan Müslüman esir sayısı 9570'e ulaşmıştı. Bunlardan yalnızca 29'u Kafkasyalı iken geriye kalanın tamamı Tatar idi.[452] Eylül ayı ortasında Osmanlı devleti tarafından Eger Esir Kampı'na görevli olarak giden Alimcan İdris İstanbul'a yazdığı bir raporda,[453] o sırada kampta sadece 3500 Müslüman esirin olduğunu geri kalanların çalıştırılmak üzere başka kamplara gönderildiğini bildiriyordu.

Avusturyalıların Müslüman esirleri propaganda amaçlı kullanma düşünceleri 1914 yılı Kasımı'ndan itibaren, yani Osmanlı devletinin savaşa girmesi ve cihad ilan etmesiyle başlamış görünüyor. Bu anlamda Ruslardan esir edilen binlerce Müslüman'ı Almanya'dakilere benzer özel bir kampta (Eger) toplama ön hazırlıkları ise 1915 yılı Nisan'ında k.u.k. Savaş Bakanlğı'nca kararlaştırılmıştı.

Avusturya-Macaristan'ın propaganda hedefleri en açık şekliyle üsteğmen Dr. Stefan v. Polyak tarafından 25 Ocak 1915'de kaleme aldığı bir *exposé*de ortaya konmuştu. Burada ifade edilen görüşlere göre, savaş esirleri son derece ustaca ve onlara farkettirilmeden

---

Fransa'yı geröekten sevmiyorlardı ve kalpleri daima halife ile birliteydi. Bu yüzden de halife ordularında hizmet etmek istiyorlardı. Bkz. *a.g.e.,* s. 237.

[451] Höpp, *a.g.e.*, s 72, 73; Bihl, *a.g.e.*, s. 92.

*Avusturya ve Mccaristan`in birleşmelerinin ardından ikili devlet yapısında ikili bir monarşi ortaya çıkmıştı. Dolayısıyla k.u.k. (Kaiserlich und Königlich) içindeki ilk "k," *Kaiserlich* kelimesinin kısaltımı olarak Avusturya imparatorunu ifade ederken ikinci "k," *Königlich*'in yani Macaristan kralını ifade eder. Türkçesi tam karşılığı „İmparatorluk ve Krallık" olarak söylenebilir.

[452] Bihl, *a.g.e.*, s. 131.

[453] İdris, raporunu 15 Aralık 1915'de kaleme almıştı. Bkz., Keleşyılmaz, … *Cermen Esir Kamplarında* ..., s. 70.

Monarşi'nin uzak siyasî hedefleri doğrultusunda yönlendirilmeliydiler. Polyak'a göre sadece Ukraynalılar, Polonyalılar veya Yahudiler değil; Kazaklar, Çerkezler, Estonyalılar, Gürcüler ve Rus imparatorluğu altındaki Asyalılar da bu hedefler doğrultusunda yönlendirilmeliydi. Bu anlamda sözkonusu milletlerin esirleri üzerinde ayrılıkçılık ve bağımsızlık düşüncesi ile millî duygular işlenmeli ve bunların Ruslarla bağlantıları zayıflatılmalıydı.[454]

Avusturya'nın bu hedefleri doğrultusunda Müslüman esirlere yönelik propaganda faliyetleri için Abdürreşid İbrahim isminin gündeme geldiğini görüyoruz. Nitekim Osmanlı devleti adına faaliyet gösteren Abdürreşid İbrahim, Alimcan İdris, Ahmed Ali Rıza gibi propagandacılar yanında Budapeşte Müslümanları Cemiyeti imamı Abdüllâtif'in Eger'deki propaganda faaliyetlerine katıldıklarını görüyoruz. Abdüllâtif'in Eger'deki görevi Müslüman esirleri halife-sultan'ın ilân ettiği cihad konusunda bilgilendirmek ve kazanmaktı. Bu yönde kazanılacak kimseler serbest bırakılarak İstanbul üzerinden Kafkasya'ya ve Orta Asya'ya gidip cihâd ilanını oralarda duyuracaklardı.[455]

Avusturya'nın Müslüman esirlere yönelik propaganda faaliyetlerindeki temel hedef bu esirleri cihad için kazanmak ve Türkiye'ye göndermekti. Bunun yanında genel bir Rus karşıtlığı yaratılması da propagandanın hedeflerindendi. Avusturya'nın Müslümanlara yönelik propaganda faaliyetlerinin ve Türkiye'ye jest niteliğindeki politikalarının sebebi hem Osmanlı devleti hem de genel manada Müslümanlar nezdindeki itibarını yükseltmekti.[456] Nitekim daha 1914 yılı Aralık ayında İngilizlerden ele geçirilen 37 Hindistanlı ile 3 Arap Müslüman Osmanlı devletine gönderilmişlerdi.[457] Avusturya'dan gönderilen diğer Rusyalı Müslüman esirlerle ilgili rakamları *'Bir İskân Politikası Olarak Müslüman Esirler'* kısmında verdiğimizden burada tekrar vermiyoruz Yalnız 1915 yılı Aralık ayı sonlarında Harbiye Nezareti'ne gönderilen bir telgrafta Müşir Fuad Paşa'nın *"..Müslüman olarak bin mevcudlu bir taburun melbusen ve mechuzen dört beş gün zarfında yola çıkacağı misüllü şimdilik mevcud olan dört bin kişinin de ol suretle peyderpey sevkedileceği maruzdur"* şeklindeki ifadelerinden[458] Avusturya'da da Almanya benzeri cihad gönüllüsü sevkedilmesi çalışmalarının yapıldığını ve sonuç alma aşamasına gelmiş olunduğunu görüyoruz. Fakat bu sevkiyat önce gecikiyor, sonra ise muhtemelen gerçekleşmiyordu. Zira bunun gerçekleştiği konusunda kaynaklarda hiç bir bilgiye rastlayamadık.

[454] Bihl, *a.g.e.*, s. 131, 132.
[455] *A.g.e.*, s. 132, 133.
[456] *A.g.e.*, s. 133, 134.
[457] *A.g.e.*, s. 134, 135.
[458] Keleşylmaz, *a.g.m.*, s. 72.

Osmanlı devleti adına Avusturya'ya gönderilen Alimcan İdris Harbiye Nezareti'ne gönderdiği raporlarla buradaki faaliyetleri hakkında İstanbul'u bilgilendirmişti.[459] Kendisinin anlatımına göre 2 Eylül'de ayrıldığı İstanbul'dan önce Avusturya'nın başkenti Viyana'ya gitmiş ve burada bir hafta kadar kaldıktan sonra 16 Eylül'de Bohemya'da bulunan *Eger Üserâ Karargâhı'*na geçmişti. 18 Aralık 1915'de Eger'deki Müslüman esirler ve kendi faaliyetleri hakkında bir rapor kaleme alan İdris, kendilerinin karargâha ulaşmasından önce kamptaki esir sayısının 10.000 kadar olduğunu ifade ederken, yukarıda da belirttiğimiz gibi, kendisi Eger Kampı'na vardığında burada ancak 3500 kadar Müslüman esir kalmıştı. İdris, onunla birlikte görevli olarak giden arkadaşı Ali Rıza Efendi'den de çok şikayetçiydi. İdris'e göre Ali Rıza Efendi Çerkez olduğundan Tatarca bilmiyor, bu yüzden de neredeyse tamamı Tatar olan esirlerle ilgilenmek yalnızca kendi üzerine kalıyordu. İdris'in iddiasına göre, Ali Rıza Efendi'nin esirler nezdinde yaptığı tek şey yalnızca namaz kıldırmaktı.

İdris'le Ali Rıza Efendi arasındaki anlaşmazlıkta faturanın Alimcan İdris'e kesildiğini görüyoruz. Zira Osmanlı devleti Viyana sefirinin Harbiye Nezareti'ne yazdığı 7 Ekim 1915 tarihli raporda İdris'le Ali Rıza arasındaki meseleye değinilerek anlaşmazlığın nedeni *"fikir ve ictihat ihtilâfı"* olarak ifade edilmiş ve Ali Rıza Efendi'nin yüksek derecesine binaen vazifesinde kalması Müşir Fuad Paşa tarafından arzu edildiğinden İdris Efendi'nin İstanbul'a gönderilmesi kararlaştırılmıştı.[460]

Eylül ayı ortasından Aralık başına kadar Avusturya'da görev yapan İdris buradan İsviçre'ye giderken, Almanya'daki Weinberglager Kampı'nda çalışması için Abdürreşid İbrahim tarafından tavsiye edilmesi[461] üzerine yönünü Berlin'e çevirdi. İdris ise bu olayla ilgili olarak, Berlin'de *"tesadüfen"* karşılaştığı Abdürreşid İbrahim'in isteğiyle orada kaldığını söylemektedir.[462] 1916 yılı başına kadar Weinbergelager Kampı'nın baş propagandacısı ve imamı olan Abdürreşid İbrahim'in bu tarihten sonra buradaki imamlık görevine Alimcan İdris'i getirdiği[463] belirtilse de, aynı yılın Nisan ayı ortalarına kadar

---

[459] Alimcan İdris'in Harbiye Nezareti'yle yazışmalarına ve kendi ifadelerine dayanan bilgiler için bkz. Keleşyılmaz, *a.g.m.,* s. 70, 71, 73. Alimcan İdris Avusurya'daki görevinin bittiğini düşünerek olsa gerek 18 Aralık 1915 tarihli raporunda kendi hayat hikayesinden bahisle Sibirya'da doğduğunu, Buhara'da tahsil yaptıktan sonra İstanbul'da Darülfünûn İlahiyat şubesini bitirdiği bilgisini veriyor. Avusturya'ya nasıl geldiğini ise şöyle anlatıyor: *"..Bundan dört ay mukaddem sırf lütuf ve himmet-i alileri sayesinde diğer üç aradaşımla Avrupa'ya ikmal-i tahsil için gitmek üzere iken Ağaoğlu Ahmed Bey'in delaleti üzerine ... Teşkilat-ı Mahsusa'dan aldığım talimat üzerine arkadaşlarımdan ayrılıp Avusturya'daki Müslüman esirleri karargahına gittim ve iki buçuk ay mütemadiyen çalışarak vazifemi ifa ettim ... Binaenaleyh tekrar üsera karargahına gönderilmeyecek olursam İsviçre'ye gidip tahsile devam edebilmem için müsade-i alilerini istirham ederim."* İdris, Lozan Ünivesitesi'nde Felsefe öğrenimi görme niyetinde olduğunu ifade ederek, şayet *"Avusturya'daki üsera meselesi hakkında diğer tafsilat-ı şifahiyyeme her ne zaman lüzum görülürse..."* emre amade olduğunu belirtiyordu. Bkz. Keleşyılmaz, *aynı makale,* s. 70,71.

[460] Alimcan İdris İstanbul'a üçüncü maaşı ve yol parası da verilerek gönderilmişti. Bkz. *a.g.m.*, s. 71.

[461] Höpp, *a.g.e.*, dipnot 36, s. 92.

[462] Keleşyılmaz, *a.g.m.,* s. 70, 71.

[463] Bihl, *a.g.e.*, s. 88

Abdürreşid İbrahim'in Almanya'da Tatar esirlerin Osmanlı devletine gönderilmesi işiyle bizzat ilgilendiğini görüyoruz.[464]

Alimcan İdris'in Tatarcılık noktasındaki faaliyetleri ve söylemlerinin hem Türkler hem de Alman görevliler için sıkıntı oluşturduğu anlaşılmaktadır. Muhtemelen bu yüzden Eylül 1916'dan itibaren esirler arasında herhangi bir dinî fonksiyon görmesine müsaade edilmemiş ve kamplarda yalnızca tercümanlık vazifesiyle görevlendirilmiştir.[465] Kamptaki imamlık görevine ise Osmanlı devletinin isteği üzerine Perm şehrinden yine bir Tatar olan Şeyh Hürmetullah atanmıştır.[466]

Alimcan İdris politik bir kişiliğe sahipti ve kendisini bir grubun sözcüsü ve temsilcisi konumunda görüyordu. Örneğin bayramlarda Osmanlı pâdişahına esirleri temsilen gönderdiği teşekkür arizaları ya Almanya'da kurulması düşünülen Tatar köyü projesine ilişkin almanlarla yapılan görüşmelerde şartlar ortaya koyması gibi hususlar onun hep bu yönünün bir tezahürleridir. Oysa ki İdris kamplarda sadece bir görevliydi ve onun herhangi bir kimseyi, hele de esirleri temsil yetkisi ve konumu bulunmuyordu.[467]

Alimcan İdris'in bu politik kişiliğini yansıtan sözcülük ve temsilcilik meselesine iyi bir başka örnek de Viyana sefiri Hüseyin Hilmi Paşa kanalıyla 21 Haziran 1918'de Hariciye Nezareti'ne gönderilen yazıdır.[468] Almanya'daki esir kampında vazifeliyken Avusturya'ya gitmiş olan İdris'in Avusturya'ya kimin insiyatifiyle gittiği belgede belirtilmiyor. Ancak Osmanlı makamlarından bu konuda herhangi bir rahatsızlık ibaresine rastlanmadığına göre muhtemelen resmî görevli olarak oraya gitmiş olmalıdır. İdris'in kaleme aldığı yazı ve hükümetten talepleri şu şekildedir:[469]

"...Avusturya-Macaristan dahilinde bulunan ve onbeş-yirmi bin kadar tahmin olunan üserâ-yı İslâmiye tarafından vekâleten âtîdeki nukât-ı istirhâmiyeyi takdim ile kesb-i şerif eylerim efendimiz.

1) Rus esirlerinden ayrı ve onlardan daha mukaddem vatanlarına iade olunmaları ; Kazan (okunmuyor) Orenburg ve Türkistan tarafındaki bilcümle İslâmlar şimdiki hâlde kendi hükümet-i milliyelerini teşkil ve tesis ile meşgul bulunduklarından bu noktanın ehemmiyeti vareste-i izahtır.

---

[464] Abdürreşid İbrahim propaganda faaliyetinde bulundukları ve Türkiye'ye gitmeye hazır hale getirdikleri Müslüman esirlerin nakil işinin sonuçlandırılması için adeta yalvarıyordu. Bkz, Keleşyılmaz, *a.g.m.* s. 75, 76.

[465] Bihl, *a.g.e,* dip. 180, s. 285

[466] Bihl, a.g.e., s. 88, 89

[467] İdris'in ilk görev yeri olan Avusturya'daki Müslüman esirler, 21 Ekim 1915'de Osmanlı devletinin Viyana Sefiri Hüseyin Hilmi Paşa'ya bir bayram tebriği göndermişler ve bu haber olarak gazetede çıkmıştı. Doğrusu haberde herhangi bir temsilcilik durumundan veya isimden bahsedilmiyor, ancak sonraki uygulamalarına bakarak bu işin arkasında da o dönem orada görevli olan Alimcan İdrsi'in olduğunu rahatlıkla tahmin edebiliriz. Bkz. *Tanin,* 21 Teşrin-i evvel 1915, sayı 2459, s. 1.

[468] HR. SYS 2454/96, Tarih: 21.6.1918.

[469] HR. SYS 2454/96, lef 1.

2) Tamamiyle iade ve mübadeleye kadar geçmesi hiç de şübhesiz olan beş altı ay ve belki daha ziyade müddet zarfında Bohemya'da (okunmuyor) ve Islavlar meyanında mağdur, ve maden ocaklarında müstahdem bulunan üserâ-yıİslâmiyye'nin meselâ Macaristan ovasına sevk ve cem' ile kendi iktidar ve ihtisasları dairesinde bulunan ziraat işlerinde istihdam olunmaları; şimdiki halde fazla bir nisbetle hükümfermâ olan hastalık ve vefayâtın önünü almak için bu nokta dahi pek mühimdir.

3) Harb esnasında sonuncuları olmasını pek kuvvetli bir tarzda ümid ettiğimiz bu senenin 10 Temmuzu'na tesadüf-ı Ramazan Bayramı ile 16 Eylül(e) tesadüf-ı Kurban Bayramlarında Zât-ı Şâhâne tarafından bir miktar hediye ve kurbanlık ile taltif olunmaları (Almanya'dakilere her sene öyle yapılıyor).

4) İki yüz altmış kadar her türlü haricî muâvenetden mahrum bulunan, hastalarına dahi ara sıra Zât-ı Sâhâne tarafından muâvenette bulunmak bervech-i bâlâ dört noktayı huzur-ı sâmilerine takdim ile icabının icrası hususunda te'siri –bendenizce- hiç de şüphesiz bulunan muavenet-i âlilerinin (...) buyurulmasını istirhâm ve bu vesile ile arz-ı ihtirâm eylerim efendimiz hazretleri. Fi 17 haziran sene 918.

Almanyadaki Üsera-yı İslamiye Karargahı'na memur Alimcan İdris "

İdris'in dört maddeden oluşan taleplerini içeren yazısını İstanbul'a gönderirken kendi yorumunu da katmayı ihmal etmeyen Hüseyin Hilmi Paşa her bir maddeyi tek tek değerlendirmiştir. Paşa, birinci maddeyle ilgili herhangi bir teşebbüsün mümkün ve uygun olamayacağını söylerken, ikinci madde için de belirtilen hususlarda müdahale ve ihtar haklarının olmadığı kanaatindedir. Ancak Müslüman esirlerin temennisi şeklinde Viyana'daki Osmanlı ataşemiliteri Pertev Paşa vasıtasıyla ilgili yerlere tavsiyede bulunulabilir. Üçüncü ve dördüncü maddedeki talepler hakkında ise, konunun Harbiye Nezareti nezdinde dile getirilmesinin uygun olacağını ifade etmektedir.[470]

Viyana'dan telgrafın geldiği gün (21 Haziran) Hariciye Nezareti'nden Viyana Sefareti'ne çekilen cevabî telgrafta,[471] *"Avusturya'daki Rusyalı üserâ-yı İslâmiyye'ye ve hastalarına Padişah tarafından ita ve tevzi-i muavenet icrası muvafıktır. Parası buradan gönderilmek üzere münasib görülmüş hedaye tevziine himmet buyrulmasını rica ederim..."* denilerek hemen harekete geçilmiş gözükmektedir. Ayrıca Hariciye Nezareti durumu Harbiye Nezareti'ne de iletmişti. Hüseyin Hilmi Paşa'nın uygun bulduğu hususlar, yani üçüncü ve

[470] HR. SYS 2454/96, lef 2.
[471] HR. SYS 2454/95, Tarih: 21 Haziran 1918.

dördüncü maddedeki talepler, Harbiye Nezareti tarafından da benimsenmiş ve yerine getirilmek üzere talimat verilmiştir.[472]

[472] Hariciye Nezareti 13 Temmuz'da Harbiye Nezareti'ne durumu bildirdikten üç gün sonra Harbiye Nezareti'nden taleplerin karşılanacağı yönünde yazı geliyor. 20 Temmuz'da da durum Hariciye Nezareti'nce Viyana'ya bildirilir. Bkz. HR SYS 2454/96, lef 3, 4,5;

3. BÖLÜM

MÜSLÜMAN ESİRLERİN OSMANLI DEVLETİNE SEVKLERİ VE İSKÂNLARI

3.1. Osmanlı Devletine Cihad İçin Gelen Müslüman Esirler

Weinberglager Kampı'nın komutan vekili Yarbay Böhlau 10 Ekim 1915 tarihi itibariyle esirlere yönelik propaganda faaliyetlerindeki amaçları sıralarken üç unsuru ifade etmiş[473] ve bunlar arasında *"Kutsal savaşta (cihadda) Müslümanların Türkiye'nin safında savaş vazifesi görmelerini sağlama"*yı da dile getirmişti. Yine bundan başka olarak Nadolny'nin 7 Aralık 1915 tarihli *"propaganda kampları talimatnamesi"* taslağındaki hedeflerden bazılar şu şekilde tespit edilmişti: "*I. Propagandanın spesifik amacı kamplardaki esirlerin Şark'ta askeri amaçlar doğrultusunda kullanılması olup: a- Müslümanların Türkiye'de, b- Hindliler bir Hind lejyonunda ve şayet gerektiğinde Şark'ta İngilizlere karşı kullanılabileceklerdir, c- Kafkasya'da bir ayaklanma meydana geldiğinde Gürcüler Kafkasya'da. Böyle bir kullanımın önşartı insanların buna gönüllü olarak katılma istekleridir..."* [474]

Almanya'nın İstanbul'daki elçisi Wangenheim'ın Müslüman esirlerle ilgili yaptığı 30 Ağustos 1914 tarihli ilk teklifte esirlerin askerî amaçlar için Osmanlı devletine gönderilmesi henüz sözkonusu değildi. Aynı şekilde esirlerle ilgili tasarruf konusunu Wangenheim'ın aklına getiren Osmanlı parlamentosunun Suriye mebusu ve İttihat ve Terakki ileri gelenlerinin yakın arkadaşı Şekip Arslan da esirlerin Osmanlı ordusunda istihdâmı konusunda herhangi bir öneride bulunmamıştı. Nitekim 1969 yılında Arapçası yayınlanan ve Türkçe'ye de çevrilen hatıralarında Şekip Arslan, Wangenheim'la dostluğundan ve onunla sık sık görüştüğünden bahisle bir gün elçiye, *"Almanya'ya savaşta esir düşen binbeşyüz kadar Faslı* (ve Cezayirli) *Müslümanın bir İslâm ülkesinde yaşamaları için onları İstanbul'a göndermelerini teklif ettim"* demektedir.[475]

Wangenheim'ın Berlin'e gönderdiği telgraftan, Şekip Arslan'ın hatıralarında bir cümleyle ifade ettiği bu teklifin aslında daha ayrıntılı olduğunu görüyoruz. Zira Şekip Arslan

---

[473] Bu amaçlar, daha önce de ifade edildiği gibi şu şekildeydi: "*1) Alman dostu bir zihniyet yapısı oluşturularak savaş sonrası dönemde Alman İmparatorluğu lehine ticarî avantajlar elde etmek. 2) Kutsal savaşta (cihadda) Müslümanların Türkiye'nin safında savaş vazifesi görmelerini sağlamak. 3) Bütün Müslümanların koruyucusu olduğunu gösterme arzusundaki Türkiye'ye bu konuda yardımcı olmak."* Bkz. Bihl, a.g.e., s. 86.

[474] Bkz., Bihl, *a.g.e.*, s. 86.

[475] Emir Şekip Arslan, *İttihatçı Bir Arap Aydınının Anıları*, çeviren Halit Özkan, Kalsik yayınları, Birinci Baskı, İstanbul Eylül 2005, s. 75.

Wangenheim'a ilk olarak (Kuzey Afrika'da) "*şimdi meydana gelecek bir ayaklanma hareketine silah sağlamanın"* ne kadar önemli olacağından bahsetmiş ve sonrasında "*majesteleri Kaiser'in Müslümanların dostu olduğu açıklamasıyla birlikte, belli sayıdaki Müslüman savaş esiri Turkosların ve Zuafların,"*[476] Sultan'ı da onore edecek şekilde, onlara özgürlükleri bahşedilip dindaşlarının ülkesine, İstanbul'a gönderilmesi yönündeki propaganda aksiyonunun mutlaka sahnelenmesi gerektiğini teklif etmişti. Arslan'a göre, "*bu haber bütün İslâm dünyasında bir yıldırım hızıyla yayılır ...*" ve şimdiye kadar uygulanan bütün propaganda faaliyetlerinden daha etkili olacaktı.[477]

3.1.1. İlk Esir Kafilesinin Osmanlı Devletine Gelişi ve Hukukî Zemini

Müslüman esirlerin kaderine ilişkin Wangenheim'ın Berlin'e yaptığı teklifin kabul görmesi ancak Enver Paşa'nın da bunu onaylamasıyla gerçekleşecektir.[478] Almanların teklifi kabüllerinin çok hızlı şekilde gerçekleştiğini, Osmanlı devletinin Berlin elçiliğinden Hariciye Nezareti'ne gelen 8 Eylül 1914 tarihli telgrafa[479] ilişkin yapılan işlemlerden anlıyoruz. Nitekim Berlin'den gelen telgrafla Fransız ordusundan ele geçirilen Almanya'daki Müslüman esirlerin bir Alman *"kaimakamı"* nezaretinde Osmanlı devletine gönderilmesi durumu Babıali Hukuk Müşavirliği'ne soruluyor ve 15 Eylül'de müşavirlikten Hariciye Nezareti'ne şu mutalaa veriliyordu: *"Osmanlı Kanun-i Esasisi mucebince hazret-i Padişâî hasbe'l hilâfe din-i İslâm'ın hâmisi olduğundan alâ kadrü'l imkan Müslümanlara muavenet hükümet-i seniyyelerinin uhdesine müterettib vezâifden olmasına ve bu nokta-i nazardan üserâ-yı mezkûrenin âlâm esareti din kardeşlerinin muavenet ve teselliyatı ile teskin edileceği ve bu vechle eyyâm üserânın Memâlik-i Osmaniye'de daha müsaid sûrette imrâr eyleyecekleri derkâr olub Almanya hükümeti amâl ve mekâsıt-ı sâire arasında şu mülâhâzat dahî böyle bir teklife sevkeylemiş bulunduğu istidlâl edilmesine nazaran Fransız ordusundan esir edilen Müslüman askerlerin hükümet-i seniyyeye teslimi hususundaki teklif-i vaki'in reddolunamayacağı tabiîdir*." Mütalâanın devamında Osmanlı devletinin savaşta henüz tarafsız konumda bulunmasından kaynaklanabilecek uluslararası hukuki mahzurlara ilişkin bir değerlendirmede bulunuluyor ve 1907 yılında kabul edilmiş uluslararası Lahey Kara Savaşları

[476] Zuave (Zuaf), Fransızların Kuzey Afrika'da Zuaf kabilesinden gelen askerlerle oluşturdukları piyade birliği mensubu.
[477] Wangenheim'ın aktardığına göre; Şekip Arslan, Kuzey Afrika'daki bütün Müslümanların ordumuzun galip gelmesi için dua ettiğini (şimdiden) hissedebiliyordu. Ayrıca esir ailelerinin de evlerinin duvarlarını majesteleri Kaiser'in resimleriyle süsledikleri muhakkaktı.Bkz. Müller, *a.g.e.*, s. 259.
[478] Höpp, *Kriegsgefange in der Mark…,* s. 35.
[479] HR. SYS. 2216/1

(*Muharebât-ı Berriyye*) Kararları[480] (LKSK) onbirinci maddesindeki *"muharib ordulara mensup askerleri arazisine kabul eden bîtaraf devlet bunları mümkün mertebe harp mevkilerinden uzak mahallerde ikâme edecektir. Devlet-i mezkûre asker-i merkûmeyi ordugâhlarda alıkoymak ve hatta mevaki-i müstahkemede yahut bu bâbda tahsis edilmiş mahallerde habseylemek salahiyetini haizdir. Zabitânı, bîtaraf araziyi bilâmüsaade terk etmemek üzere söz alarak taahhütte bulundurduktan sonra serbest brakıp bırakmayacağı kararlaştırılacaktır"* hükmü icabınca tarafsız bir devletin, muharib askerleri, sözkonusu askerler tarafsız devlet arazisine ister doğrudan doğruya geçmiş isterse de kendilerini esir eden bir devlet tarafından sevkedilmiş olsunlar, farketmezdi. Dolayısıyla yukarıda ifade edildiği şekliyle tarafsız devletin esirleri memleketine kabulüyle tarafsızlığı ihlal edilmiş olmazdı. Fakat kabul edilen bu esirlerin tekrar memleketlerine dönmeleri bütün tedbirlere başvurularak engellenmek mecburiyetindeydi. Yine her ne kadar mezkur LKSK'nın 13. maddesinde, tarafsız devlet arazisine firar eden savaş esirlerinin ve yine aynı şekilde tarafsız devlet arazisine ilticâ eden muharip askerler elinde bulunan esirlerin serbest bırakılacakları açık ise de, bahsi geçen *üsera-yı İslâmiye* ne firarî ne de mülteci muhârip askerler mahiyetinde olmadıklarından bırakılmamaları tabiidir şeklinde bir açıklama yapılmıştı.

Mutalâanın devamında, Fransa devleti bunların velev ki bir daha askerî hizmette bulunmamak şartıyla olsun, memleketlerine iadelerini talep edemez, deniyordu. Çünkü tarafsızlığın getirdiği yükümlülük Osmanlı devletini, sadece sözkonusu askerleri Almanya aleyhinde istihdam olunmaktan menetmeye mecbur etmekteydi.

Hukukî olarak bir sorun olmadığının açıklanmasına rağmen sözkonusu mütalâada yine de pratik tedbirlerin elden bırakılmaması gerektiğinin altı çiziliyordu: *"...Bahsi geçen esirlerin Fransız konsolosu bulunmayan mahallere küçük küçük müfreze halinde sevkedilerek kışlalarda yahut kalelerde (ve) özel mevkilerde muhafaza altında bulundurulması gerektiği ve zâbitânın dahi müsaadesiz Osmanlı arazisini terketmeyeceklerine dair kendilerinden söz alındıktan sonra serbest bırakılmaları caizdir."*

[480] Rus Çarı II. Nikola'nın (1894-1917) insiyatifiyle, silahlanmanın sınırlandırılması amacıyla Lahey'de biraraya gelen diplomatların aldıkları kararlar Lahey Barış Konferansı Kararları olarak adlandırılır. İlki 18 Mayıs 19 Temmuz 1899 tarihleri arasında gerçekleştirilen toplantılara bütün Avrupalı devletler yanında Amerika Birleşik Devletleri, Meksika, Çin, Japonya gibi devletlerle birlikte toplam 26 ülke katıldı. İkinci Lahey Konferansı ise 44 ülkenin katılımıyla 15 Haziran 18 Ekim 1907 taraihleri arasında gerçekleştirildi. Bu konferansta savaş hukuku alanında 12 konuda uzlaşma sağlandı.Bunlar arasında daha önceki Lahey Kara Savaşları Düzenlemesi'nde (LKSD) bir takım iyileştirmeler yanında Deniz Savaşları konularında da yeni kararlar alındı. Lahey Kara Savaşları Düzenlemesi 1899 ve 1907 yılı konferanslarında alına kararları kapsamakta olup burada alnan kararları onaylayan devletler savaşlarda savaş suçu işleyenlerin uluslararası mahkemeye çıkmalarını kabul ediyordu. Lahey Kara Savaşları Düzenlemesine göre savaşanlara ve silahlara belli sınırlamalar getiriliyordu. Örneğin zalimane ve sinsice oluşturulan silahlara karşı, savunmasız ve yaralı insanların öldürülmesinin önüne geçilmesi gibi. Bunun yanında işgal edilen yerlerdeki işgal kuralları, buralarda düzenin yeniden ihdas edilmesi ve insanların onurlarıyla mal varlıkları gibi konularda belli kurallara uyulması. LKSD'nde zamanla ortaya çıkan bir takım aksaklıkların giderilmesi için sonradan Cenevre Sözleşmesi kapsamında (örneğin savaş esirleri, yaralılar, sivil halkın korunması vb) yeni düzenlemelere gidildi. Bkz. Konrad Fuchs ve Heribert Raab, *Wörterbucb Geschichte,* Otv Deutsche Taschen Verlag, 11. Baskı, München 1998, s. 310, 311.

Bu esirlerin Osmanlı ordusunda istihdâm edilmeleri konusundaki görüş ise, ki bunu Alman devleti zımmen teklif etmiştir. Şu şekildedir: *"Bunlar müctemian ve cebren Osmanlı ordusuna dahil edilemezler. Şu kadar ki arzu edenler katî surette Osmanlı memleketinde ikamet edeceklerini taahhüd ve beyan etmek şartıyla 1326* (1910) *tarihli tahrirat-ı umumiye mûcebince tâbiyet-i Osmaniye'ye girme talebinde bulunabilirler ve bu takdirde kanûnen icâb eden şartları ifâ ile teb'aa-i Osmaniye'den olduktan sonra dahî asker olabilirler.*" İkinci bir şık olarak da şu sunulmaktadır: *"Osmanlı hükümetinin tasvibine iktiran etmek* (uymak) *şartıyla Osmanlı ordusuna girmek isteyene müracaat kapısı açık olduğundan bu müsaadeden müstefi olmak arzu edenler itirazsız emre itaat edeceklerini beyan eden bir dilekçe vererek ilgili daireye müracaat etmelerine bir engel yoktur. Bu kişilerin asker oldukları en yakın Fransız konsolosluğuna haber verilerek asker yazılırlar..."*

Mütalâanın sonunda Almanya'dan gönderilecek Müslüman esirlerin, sulh zamanında Osmanlı devletinde bulundukları döneme ilişkin masraflarının Fransa'dan karşılanmasının *"mahremâne bir surette"* Almanya'ya bildirilmesinin de faydalı olacağı ifade ediliyordu. Hariciye Nezareti, Babıali Hukuk Müşavirliği'nden aldığı yukarıdaki mutalâayı 19 Eylül 1914'de (6 Eylül 1330) Sadaret'e bildirirken, esirlerin kabulü kararının İtilâf Devletleri ile Osmanlı devleti arasında doğuracağı siyasi sonuçlar konusuna dikkat çekiliyor ve konunun devletçe *enine boyuna* tartışılıp ona göre karar verilmesi gerektiği hususu ifade edilmiştir.[481]

Bu ikinci belgede Alman imparatorunun, sözkonusu esirlerin savaşa cebren sokulduğu ve İslâm ülkesinde hizmet etmek üzere *Darü'l Hilafe'ye* sevklerinin uygun olacağı görüşünden hareketle böyle bir teklifte bulunduğu ifade edilirken, aslında belgeden sanki Osmanlı devletine bir emrivâki yapılmış gibi bir hava da sezilmektedir. Gönderilecek esirlerin sayısının henüz belli olmadığı belirtilirken başlarında bir görevli nezaretinde gelecekleri şeklinde verilen bilgi bize, Schabinger refakatinde Kasım ayı başlarında yola çıkıp cihad ilânı törenlerinin hemen öncesinde İstanbul'a getirilecek 14 Müslüman esire yönelik hazırlıkların Eylül ayı başı itibariyle Almanlar tarafından büyük ölçüde tamamlanmış olduğunu gösterir.[482] Bu arada kamuoyuna henüz ilân edilmemiş Almanya-Osmanlı devleti ittifakının savaşa girmeye iki ay kala Osmanlı bürokrasisince henüz bilinmediğini de buradan anlayabiliyoruz.

Yapılan birçok diğer faaliyet gibi esirlerin gönderilmesi konusu da Osmanlı kamuoyunu Almanya'nın yanında savaşa girmeye hazırlamak yönünde bir propaganda

[481] HR SYS 2216/1, Hariciye Nezareti Umur-ı Siyasiye Müdüriyeti'nden Sadaret-i Uzma'ya 6 Eylül 1330'da gönderilen tezkere müsveddesi.

[482] Osmanlı devletine Müslüman esirlerin nakli konusu açılmadan önce Alman Dışişleri Bakanlığı Ağustos ayı itibariyle farklı Alman esir kamplarında bulundukları tespit edilen 400 kadar Müslüman esir içinden 20 kadar "uygun" kişiyi seçmesi için Dışişleri'nde Şark Şubesi sorumlusu olan Otto Günther von Wesendonk'un insiyatifiyle Şarkiyatçı Stumme ve B.H. Gustav von Hardenberg'i görevlendirmişti. Bunların tespit ettikleri kişileri sonradan Schabinger gidip kamplardan almıştı. Bkz. Höpp, *Muslime inder Mark ...* , s. 35.

faaliyeti gibi görünmektedir. Nitekim konuya ilişkin haberler önceden gazetelere servis edilmişti.[483] 11 Kasım 1914 tarihli *Tanin*'de çıkan haberde, *"Fransız ordusunda bulundukları esnada Almanlar tarafından esir edilen Cezayir ve Tunuslu Müslüman askerlerin Almanya hükümeti tarafından İstanbul'a izâm edileceğini daha evvel yazmıştık. Üserâ-yı mezkûreye ait birinci kafilenin dün akşam saat onda trenle şehrimize muvasalatlarına intizar edilmekte idi. Ahiren haber aldığımıza göre mezkûr kafile bugün geç vakit trenle şehrimize muvâsalat edecektir"*[484] deniliyordu.

13 Kasım tarihli *Tanin*'de ise esirlerin geldikleri haberine rastlıyoruz. 14 Kasım'da "Cihad İlânı" törenlerine katılan bu ilk esir kafilesinin İstanbul'da geçirdiği sonraki günler onlara esirden ziyade bir konuk muamelesi yapıldığını gösteriyor. Öyle ki kafile 17 Kasım'da Evkâf-ı İslâmiye Müzesi'ne götürülmüş ve görevlilerce oradaki İslâm eserleri hakkında bilgilendirilmişlerdi. Akabinde Almanya'dan gelen *"misafirlere"* çay ve kahve ikram edilmesi de ihmal edilmemişti.[485]

Gelen bu ilk esir kafilesine gösterilen ilginin bir süre daha devam ettiğini görüyoruz. Öyle ki gelmelerinin üzerinden bir ayı aşkın bir zaman geçmesine rağmen[486] hâlâ konuk gibi algılanıyorlardı ve kendilerine âdeta resmî bir protokol uygulanıyordu. 16 Aralık 1914'de *Cemiyet-i Hayriyye-i İslâmiye*'de esirler onuruna bir *"çay ziyafeti"* tertip edilmişti. Çayların içilmesinin ardından tören bitiminde *"silâh-ı İslâm'ın muzaffer olması hususunda dualar edilmiş"* olması esirlere yüklenen misyonu göstermesi bakımından anlamlı olsa gerektir. Buradaki programa birinci dereceden olmasa da üst düzey sayılacak devlet erkânının ve de ulemânın itibar gösterdiğini görüyoruz. İttihat ve Terakki'nin kâtib-i umûmîsi Mithad Şükrü Bey ile *müsteşar-ı meşihatten* Hacı Ulya Efendi törene katılan çok sayıdaki misafirden[487] bazılarıydı.

Faslı, Ceyazirli ve Tunuslu olan bu esir topluluğu adeta arzulanan *ittihad-ı İslâm* düşüncesinin fiiliyata geçmiş haliydi ve Osmanlı devletince bu birliğin temsilcileri olarak kabul ediliyorlardı, veya öyle gösteriliyorlardı. Öte yandan İtilâf Devletleri safında savaşırken, İslam dünyasından farklı milletlere mensup bu insanların Hilafet'in merkezi İstanbul'a gelmiş olmalarının bir anlamı olmalıydı. Bu da dünya Müslümanlarının halife

[483] Höpp, *a.g.e.*, s. 35
[484] *Tanin*, 11 Teşrin-i sâni 1914, Numara: 2115 s. 3.
[485] *Tanin*, 18 Teşrin-i sâni 1914, Numara: 2122 s. 4.
[486] Esirleri Almanya'dan getiren Alman görevli Schabinger hatıralarında istasyonda bir Türk görevli tarafından teslim alınan esirleri ertesi günkü cihad ilânı törenleri için bulduğunu ifade ettikten sonra esirlerden sözetmiyor.
[487] Ziyafete katılanlar: "Şerif Şeref Paşa, müsteşar-ı meşihat Hacı Ulyan Efendi, Edirne vali-isabıkı Halil Bey, Hicaz vali-i sabıkı Nazım Bey, muhaddisinden ve fıkhhu'l ulemadan Mekkî el- Ğaruz ve İsmail Sefâi Efendiler, Divan-ı âli-i askeri temyiz reisi Fuad Paşa, İttihat ve Terakki kâtib-i umumîsi Mithad Şükrü Bey, Müdafaa-i Milliye Cemiyeti reisi Mahmud Nedim Bey, Evkaf müsteşarı Münir Bey ve Tanzimat Dairesi azasından Mehmed Celaleddin Bey, Trablusgarb Naib-i Sultanlığı başkâtibi Mansur, Mısır vücûhından Yeğenzâde Hüsnü Bey vesair eşraf ve ulema..." Bkz. *Tanin*, 16 Kanun-ı evvel 1914, Numara: 2150.

tarafından ilân edilen cihada itibar ettikleri algısını oluşturmaktı. Bu propagandayı, Şekip Arslan'ın da ifade ettiği gibi, hem içeriye hem de dışarıya dönük bir çalışma olarak görebiliriz. Dolayısıyla İtilâf Devletleri safında "gerçeklerden habersiz" şekilde halifenin müttefikine karşı savaşanların "hakikat"i görmeleri yanında, aynı İtilâf Devletleri idaresinde bulunan milyonlarca Müslüman'ın da bu davranışı örnek alması beklenmekteydi.

Fransız ordusundayken Almanya'ya esir düşen Tunuslu ve Cezayirli Müslüman esirlerin cihad ilânını duyar duymaz aynı kampta bulunan Fransız ve Belçikalı askerlere saldırdıkları yönündeki gazete haberinin[488] gerçek olup olamaması da çok önemli değildi.[489] Mamafih cihad propagandası sırf kurgu ve imaj çalışması olarak da değerlendirilmemelidir. Zira bu propagandanın başarılı olduğu durumlar da söz konusudur. Gerek oluşturulan özel kamplarda gerekse de savaş cephelerinde Müslüman askerlere yönelik yapılan çalışmalarda, istenen neticenin alındığı pek çok durum mevcuttu. Bu başarılı neticelerin propaganda değeri bilindiğinden bunların gazeteler aracılığıyla kamuoyuyla paylaşılması son derece doğaldı.[490]

Bütün bu gelişmeler yaşanırken Avrupa'daki Müslüman esirlerin Osmanlı devletine getirileceklerine ilişkin haberler gazetelerde görünmeye devam ediyordu.[491] Ancak Osmanlı devleti ile Avrupa'daki müttefikleri Almanya ve Avusturya-Macaristan arasındaki bağlantı, Sırbistan yolu kapalı olduğundan, Romanya üzerinden zorlukla sağlanabiliyordu ve bu yüzden büyük miktarlarda asker ve malzeme nakli mümkün olmuyordu. Ne zaman ki Sırbistan engeli 1915 yılı Kasım'ında kalktı[492], o zaman Osmanlı devleti ile Almanya arasında bağlantı kesintisiz şekilde sağlanmaya başlamış oldu.

3.1. 2. Cihad Gönüllüleri ve İlk Kafile

Müslüman esirlerin Almanya ve Avusturya'daki kamplardan Osmanlı devletine nakledilmeleri iki hedefe malik bir çalışmayı kapsıyordu. Birinci hedef Osmanlı ordusuna katılmak üzere oluşturulan gönüllü birliklerin Türkiye'ye gönderilmeleri ve İtilaf Devletleri'ne karşı halifenin yanında savaşmalarının sağlanmasıyken; ikinci hedef,

[488] *Tanin,* 1 Kanun-ı Evvel 1914, Numara: 2135, s. 4.
[489] Haberde Kuzey Afrikalı Müslüman esirlerin cihad ilanı haberi üzerine Fransızlara saldırdığı ve bu yüzden de Müslümanlarla Fransızların yerlerinin ayrıldıkları ifade ediliyor. Fransızlarla Müslümanların ayrıldıkları haberi doğruydu fakat, bu propaganda kapsamına alınan Müslümanların Fransızlardan olumsuz yönde etkilenmelerinin önüne geçmek için yapılan bir planlamaydı sadece.
[490] "Cihad-ı Ekber ve Fransa'daki Hind Müslümanları" başlıklı gazete haberinde *Vossische Zeitung* gazetesinden nakledildiğine göre, Fransa'nın Lille şehrinde Fransa adına çarpışan Hind Müslümanlarının "makam-ı Hilafet'ten cihad ilânını haber alır almaz hasım ordusundaki mevzilerini terkederek Almanların tarafına geçmiştir." Bir Alman subayına dayandırılan bu haber büyük ihtimalle gerçektir, zira o dönemde Almanya'da bulunan Şeyh Salih Tunusî ve başka propagandacılar Lille şehri yakınlarında cephe propagandası yapıyorlardı. Gazete haberi için bkz. *Tanin,* 17 Kanun-ı Evvel 1914, Numara 2151, s. 1.
[491] *Tanin,* 8 Kanun-ı Sani 1914 (8 Şubat 1915), sayı: 2173, s. 2.
[492] Wolfgang J. Mommsen, *Fischer Weltgesichte Band 28, Das Zeitalter des Imperialismus,* Frankfurt am Main 19169, s. 308.

Türkiye'nin ihtiyaç duyduğu insan gücünün giderilmesiydi. Bu amaçla kendilerine arazi, sermaye ve iş kurmaları için gerekli alet ve edevat temin edilen esirler Türkiye'de iskân edilmek isteniyordu. Bu ikincisi aslında Almanya'daki özel kampların oluşturulma amaçlarından birisi değildi. Fakat savaşın getirdiği yeni şartlar hem Türkiye'yi hem de Almanları Anadolu'ya Müslüman nüfus temini konusunda ortak hareket etmeye zorladı diyebiliriz. Müslüman esirlerin Anadolu'da iskân edilmelerini ayrı bir başlık altında sonraki kısımlarda ele alacağımızdan şimdilik bu kadarla kifâyet ediyoruz.

Siyasâ ve dinî propaganda üzerinden kamplarda yürütülen çalışmaların bir ayağı da esirleri bedenen savaşa hazırlamaktı. Halbmondlager ve Weinberglager kamplarında belli bir program dahilinde cihad gönüllüsü esirlere askerî talimler yaptırılmıştır. Bu talimler Alman talimci eksikliğinden dolayı çoğu zaman aynı kampta esir bulunan düşük rütbeli Müslüman subaylar eşliğinde gerçekleştirilmekteydi. Sabahları ve öğleden sonraları olmak üzere günde iki defa talim yapan cihad gönülüleri, tahtadan bir çitle diğer esirlerden ayrılmış bir alanda ve kendilerine temin edilen Osmanlı üniformaları içinde talim yapıyorlardı.[493] Fransız Müslümanlarına yaptırılan talimlerde komutlar Fransızca veriliyordu ve talimler sırasında trompetlerle Fransız marşları çalınıyordu.[494]

Osmanlı devletinin savaşa girmesi aşamasında (Kasım 1914) gelen ilk kafileden sonra, basında çıkan haberlerin aksine, Almanya'dan ve Avusturya'dan Osmanlı devletine Müslüman esirlerin gelmesi durmuş görünmektedir.[495] Fakat mesele sadece yolun açık ya da kapalı olmasından kaynaklanmıyordu. Nakiller konusunda devletler arasında bir takım anlaşmazlıklar sözkonusu olabiliyordu ve bu yüzden de taraflar durumun kendi istekleri doğrultusunda gelişmesi için biraz da zamana oynar görünüyorlardı. Gerçi 1915 yılı Ocak ayı başında Fransız ordusundan alınan Müslüman esirlerin Türkiye'ye gönderilmeleri konusunda Prusya Savaş Bakanlığı'ndan izin çıkmıştı, fakat Alman Dışişleri'nden Wesendonk buna, o an için mümkün olmayacağı gerekçesiyle karşı çıkmıştı. Bu arada Alman tarafında, Rusya Müslümanı esirlerin Alman ordusu içinde görev yapıp yapmayacakları konusu da gündeme gelmiş, ancak sonuç itibariyle bu kimselerin Türkiye'ye gönderilmelerinin daha uygun olacağı fikrinde mutabık kalınmıştı.

---

[493] Höpp, *a.g.e.*, s. 82.

[494] M. Ferid, a.g.e., s. 236. Almanya'nın başkenti Berlin yakınlarında gerçekleşen bu olay hedeflenen şeyle oldukça çelişik bir durumu da gösteriyordu.

[495] Aslında bütün bu işlerin organizasyonunu sağlayan kişilerden biri olarak NfO'nun başında bulunan Max von Oppenheim Osmanlı devletine esirlerin nakli konusunun basında bu kadar abartılması nedeniyle (zira bir Alman gazetesi cihad ilanının bir gün önceisnde 2000 savaş esirinin Türkiye'ye gönderilmiş olduğunu bile yazmıştı) uyarıda bulunma ihtiyacını hissetmiş ve nakil problemleri yüzünden bunun gerçekleşmesinin çok zor olacağını öngörmüştü. Üstelik bu sebeple Osmanlı kamuoyunda oluşacak beklentilerin karşılanamayacak olmasından doğacak hayal kırıklığı yanında Oppenheim, Almanya ile Osmanlı devleti arasındaki bağlantının sağlandığı tarafsız devletlerin bu nakil haberlerinden ürkeceklerinden endişe ediyordu. Höpp, *a.g.e.*, s. 36 ve dipnot 13, s. 61.

Weinberglager Kampı'nda görevli olarak bulunan Abdürreşid İbrahim Haziran 1915'de Türkiye'ye gitmek üzere 104 kişilik bir Tatar cihad gönüllüsü listesini sunduğunda Osmanlı devleti bunlardan 100'ünü kabul edeceğini açıkladı.[496] Ancak Osmanlı devletine esirlerin gönderilmesi meselesinin Ağustos ayından önce halledilemediğini görüyoruz. Bunda aradaki Sırbistan engelinden hariç olarak uluslararası (Lahey) savaş hukuku kurallarının da etkisi olmuş görünüyor. Osmanlı devletinin savaşa girmezden önceki tarafsız konumu, sözkonusu esirlerin Türkiye'ye nakilleri konusunda herhangi bir hukukî mani teşkil etmiyorken, yeni durum, yani Osmanlı'nın da savaşa girmiş olması, Almanya ve Avusturya-Macaristan'ın olayı hukukî açıdan yeniden değerlendimelerini gerektirmiş olmalıydı. Zira Osmanlı Başkumandanlık Vekâleti Temmuz 1915'de Berlin ve Viyana sefâretleri üzerinden Almanya ve Avusturya-Macaristan'a ellerindeki İslam esirlerini Osmanlı ülkesinde istihdam edilmek üzere verip vermeyeceklerini sordurduğunda,[497] Viyana sefaretinin aldığı cevap *"üserâ-yı harbiyenin kendi memleketleri ve orduları aleyhinde istihdamları mukaveât-ı beynelmilele mugâyir bulunduğundan bahisle Avusturya'ın istihsâl-i muvâfakati müşkül olduğu"* şeklinde cevap verilmiş, bunun üzerine sözkonusu esirlerin kendi memleketleri aleyhine kullanılmayacakları ifade edilince Almanya ve Avusturya ellerindeki Müslüman esirleri beşer onar kişilik gruplar halinde *posta posta* göndermeye razı olmuştu.

Bu sıralarda Almanya'da takriben 13.000 Rusyalı, 4000 Fransız tebaası ve 120 kadar da Hintli Müslüman esirin bulunduğu bildirilirken, Avusturya'dan herhangi bir rakam belirtilmemiştir. Aynı tarihlerde Berlin sefaretinin beş kişilik birinci esir kafilesini İstanbul'a sevkettiğini görüyoruz.[498] Aynı şekilde 14 Ağustos'tan önce ikinci beş kişilik esir kafilesi de Berlin'den İstanbul'a gönderilmişti.[499]

Almanya'daki kamplarda Alman ve Osmanlı devletinin görevlendirdiği kişiler nezaretinde sürdürülen propaganda çalışmaları neticesinde Türkiye'ye cihad etmek için gönüllü yazılanların sayıları arttı. Bu bağlamda 10 Ağustos 1915'de Halbmondlager

[496] Bihl, *a.g.e.*, s. 93. Wesendonk Temmuz 1915'de Abdürreşid İbrahim'e gönüllü olanların Türkiye'ye gidebileceklerini, kalanların da savaş sonrası ülkelerine dönebileceklerini açıklıyordu. (aynı yer)

[497] Bkz. Ordu-yı Hümayun Başkumandanlık Vekaleti'nden 29 Temmuz 1331 (11 Ağustos 1915) tarihinde gönderilen tezkire, BOA, DH EUM 5. Şube, 15/57. (Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye)

[498] Aynı belge; 1 Ağustos 1915 tarihli *Tanin*'de Berlin'den Alman askerî doktorlarından mösyö Ebern refakatinde altı esirin dünkü trenle şehrimize (İstanbu'a) vardıkları bilgisi yer alıyor. Gelenlerin isimleri: "Kazan ahalisinden Abdullah Muhsin İbrahim, Abdüssamed, Hüsnüllah, Mirzato ve Kafkasyalı Zahid". *Tanin*, numara 2378, s. 2.

[499] Beşer kişilik bu iki grubun Halbmondlager Kampı'ndaki camide yemin etmelerinin ardından serbest bırakıldıkları bildiriliyor. Bkz., Bihl, *a.g.e.*, s 93; Gönüllüler için özel bir tören de düzenlenmiş, bkz. Bihl, *a.g.e*., s 94; Ayrıca Abdürreşid İbrahim de Enver Paşa'ya Almanya'dan yazdığı 10 Ağustos 1915 tarihli mektubunda *"...huzur-ı âlilerine bu kere dahi beş nefer Rusylaı Müslüman esirleri takdim ediyorum. Şimdi binlerce adam emr-i âlilerimize muntazırdır. Katî cevab istiyorlar..."* diyerek esirlerin gönderilmesinde kendi katkısını vurguluyor. Bkz. Vahdet Keleşyılmaz, "Teşkilat-ı Mahsusa ve Cermen Esir Kamplarındaki Tatarlar," *Atatürk Yolu Dergisi*, Ankara Üniversitesi İnkılap Tarihi Enstitüsü, Sayı 21 (1998), s. 83.

Kampı'nda 800 kişi cihad için gönüllü yazılırken; bir ay sonra bu rakam 830'a çıktı.[500] 1915 yılı Temmuz-Ağustos döneminde Müslüman esirler konusundaki çalışmalar hareketlenince bu kimselerin Türkiye'ye nakillerinde yaşanacak problemlere ilişkin Osmanlı devleti de bir takım pratik tedbirler düşünmeye başladı. Dahiliye nazırı Talat Bey'in Hariciye Nezareti'ne gönderdiği bir yazıda Almanya ve Avusturya'dan gruplar halinde gelecek Müslüman esirlerin hudut memurlarınca farkedilmeleri için şehbenderhanelerde (konsolosluklarda) vize işlemi yapılırken pasaportlarına özel bir işaret konulması ve bu işaretin hudut memurlarına bildirilmesine müsaade edildiği bilgisi veriliyordu.[501] Bahsi geçen işaret Hariciye Nazırı Said Halim Paşa tarafından pasaport numarası altına bir çizgi çekilmesi şeklinde belirlendi[502] ve Berlin ve Viyana sefaretlerine de telgrafla bildirildi.[503] Küçük gruplar halinde gelen bu esirlerin cihad için mi, iskân edilmek üzere mi geldiklerine dair herhangi bir bilgi bulunmamakla beraber bunların büyük ihtimalle yerleşimci olarak gelenler olması mümkündür.

Weinberglager Kampı komutanı Böhlau 22 Eylül'de Nadolny'ye 46 Tatar'ın Türkiye'ye gitmek için isimlerini yazdırdığını bildirirken 10 Ekim'de 1000-2000 kadar Tatar'ın cihad gönüllüsü olarak Türkiye'ye gönderilebileceğinden bahsediyor, ancak bu işlemin o an için gerçekleştirilemeyeceğini de ifade ediyordu. Çünkü öncelikle Türkiye'ye yerleşmek üzere gidenlerin iskânı ve ihtiyaçlarının giderilmesinin gerekliliği[504] konusu öne çıkmaktadır.

Almanya'da Türkiye'ye gidecek gönüllü yerleşimciler ve cihada katılacaklar için hazırlıklar yapılırken Osmalı devletinde de gelecek esirlere ne şekilde muamele edileceğine ilişkin bir yöntem belirlenmeye çalışılıyordu. Bu amaçla Harbiye Nezareti, Hariciye Nezareti'nden Almanya'nın yabancı esirlere tatbik ettiği muameleye ve istihbarat birimlerinin işleyişlerine ilişkin bilgilerin kendilerine ulaştırılmasını talep etti. Hariciye Nezareti'nin cevabından anlıyoruz ki bu konulara ilişkin bilgiler ayrıntılı bir rapor halinde daha önceden Alman makamlarınca Berlin Sefareti'ne gönderilmişti.[505] Sonuç itibariyle konulara ilişkin raporlar ve bunların tercümeleri Hariciye Nezareti'nce Harbiye Nezareti'ne gönderilmiş bulunuyordu.

---

[500] Ayrıca 10 Eylül 1915'de Nadolny'ye bildirildiğine göre Abdürreşid İbrahim de 1000 Tatar'ın cihada katılmak istediğini bildirmiş. Bkz. Bihl, *a.g.e.*, s. 93, 94.
[501] HR. SYS 2412/30 Tarih: 4 Ağustos 331(17 Ağustos 1915)
[502] Hariciye nazırı Said Halim Paşa tarafıdnan 13 Ağustos 331'de (26 Ağustos 1915) Viyana ve Berlin sefaretlerine gönderilen telgrafda bu husus belirtiliyor. Bkz. aynı belge lef 2, 3.
[503] HR. SYS 2412/78, Tarih: 29 Ağustos 1915.
[504] Bihl, *a.g.e.*, s 94.
[505] HR. SYS 2255/37, Tarih: 24 Ağustos 331 (6 Eylül 1915). Aynı belgeden, Avusturya'da Savaş Bakanlığı bünyesinde bulunan sözkonusu istihbarat biriminin Avusturya Kızılhaçı'nın bir şubesi olarak faaliyet gösterdiğini de görüyoruz..

Alman elçisi Wangenheim 11 Ekim 1915'de Alman Dışişleri'ne Enver Paşa ile Lossow'un Alman esaretinde bulunan Müslümanların durumu ve bunların (Türkiye'ye) gönderilmeleri konusunda yaptığı bir görüşmeyi aktarıyordu.[506] Buna göre Enver Paşa, hiç bir etki altında kalmadan veya üçüncü taraflarca zorlanmadan, tamamen gönüllü olarak Türkiye'ye gelmek isteyen kimselerin gönderilmeleri gerektiğini ifade ettikten sonra, *"bu gelenlerin hiç bir şekilde eski memleketleri yakınlarında veya önceden tespit edilmiş başka bir yerde kullanılmaları yönünde hak iddia edemeyecekleri"*ni söylemişti. Aynı zamanda, Almanya ile Osmanlı devleti arasındaki yol açılır açılmaz bu gönüllülerin kapalı, büyük birlikler halinde ve mümkünse silahlı ve donanımlı vaziyette gönderilmelerini istemişti. Öte yandan gönderilecek birliklerin karşılanması ve İstanbul'da kalacakları yer meslesinin çözümü için kendisinin nakil işleminden önce, zamanında olarak, haberdar edilmesi de Enver Paşa'nın talepleri arasında yer alıyordu. Paşa, Gürcüler ve Kafkasyalı gönüllülerin Kafkas cephesinde kullanılabileceklerini belirtirken, bunlar dışındaki Müslümanların eski topraklarından farklı yerlerde kullanılacaklarını ifade etmişti. Örneğin Rus Müslümanları Mısır'a karşı kullanılacakken Fransız ve İngilizlerden alınan Müslümanlar Kafkasya'da kullanılacaklardı. Savaş sonrasında bu insanlara yerleşmeleri için toprak verileceğini ifade eden Enver Paşa, esirlere yönelik cihad propagandasından kaçınılması gerektiğini de ifade etmişti. İlginç şekilde, raporun sonunda Enver Paşa'nın cihad propagandasından hiç bir şey beklemediği bildiriliyordu.[507]

Yapılan görüşmelerden Almanya'daki esirlerin cihad gönüllüsü olarak Türkiye'ye gönderilmesi fikrine Osmanlı devletinin pek de sıcak bakmadığı ve bu yüzden de bazı şartlar ileri sürerek bunu geciktirmeye çalıştığı gibi bir intiba edinilmektedir. Hatta Enver Paşa cihad propagandasından vazgeçilmesi yönündeki görüşüyle bir bakıma Almanya'daki esir kamplarındaki propaganda çalışmalarını durmasına sebep olabilecekti. Enver Paşa'nın bunu esirler konusundaki görüşmelerde bir pazarlık argümanı olarak ileri sürmüş olma ihtimali çok yüksektir. Ayrıca yerleşimciler konusunun ele alındığı kısımda değinileceği gibi, Enver Paşa yaptığı bu görüşmeler aynı zamanda Osmanlı devletinin esirlerin kullanımı konusundaki

---

[506] BArch, AA, 62323 Film. (G.Höpp terekesinden)

[507] Aynı raporun devamında Enver Paşa'nın İslâm ülkelerindeki isyan hareketlerine ilişkin görüşleri de Berlin'e bildirilmiştir. Buna göre Enver Paşa, *"Kafkasya'daki Gürcü, Grussinisch* (Rusların Gürcülere verdiği ad) *ve Diffat(?) hareketlerinin çok az şansı var, çünkü buralardaki Rus etkisi çok uzun süreli ve derin şekilde kökleşmiş durumdadır. Şayet Türk ordusu ülkeye girerse insanlar önde onunla birlikte yürürler, yoksa Ruslardan korktukları için sakince dururlar. Aynı şey Hindistan, Mısır, Cezayir ve Tunus için de geçerlidir. Buna karşın İran'da ve Afganistan'da bu konuda daha fazla şans vardır. Bu yerlerde silah sorunu çözüldüğünde Rus ve İngiliz etkisinin kovulmasından ümid edilebilir. Şâyet İngiltere'den para alan Afgan Emiri bizimle birlikte hareket etmezse yalnızca kabilelerle çalışılabilinir... Aynı şekilde Bingazi, Trablusgarb ve Fas'da da uygun imkanlar bulunuyor. Fas'a mümkün olduğunca hızlı şekilde çok sayıda tüfek götürülmeli. Trablusgarb ve Bingazi için Enver, Mannesmann için ayrılan paraların kardeşi Nuri Bey tarafından kullanılmasını tekrar rica etti. Mannesmann ve Nuri Bey Senûsîler ve diğerleri için para harcarsa birbirlerinin önünü kesmiş olurlar. Araplar sadece çok kibirliler ve insanları birbirlerine düşürmeye çalışıyorlar. Şayet Mannesmann Nuri Bey'le birlikte kalır ve ortak hareket ederse bu en iyisi olur. Lossow."*

politika değişikliğini de yansıtıyordu. Çünkü Anadolu'da Ermenilerden boşalan yerlerdeki iktisadî boşluğun doldurulması o sıralar devlet için daha öncelikli bir mesele haline gelmişti.

Alman Savaş Bakanlığı ise Dışişleri Bakanlığı ve İstanbul'daki elçilik nezdinde girişimlerde bulunarak Osmanlı devletiyle bir anlaşma zemini oluşturulması hususunda ısrarlıydı. Anlaşılan Osmanlı ordusuna alınacak gönüllülerin bu işlem sürecindeki her türlü masrafları ve Osmanlı ordusunda ne şekilde ve nerede kullanılacakları konularında o sırada henüz bir anlaşma zemini taraflarca sağlanamamıştı. Muhtemelen Osmanlı devleti masrafların Alamanlarca karşılanmasını arzuluyordu.

Pazarlıklar kapsamında Almanların Enver Paşa'yla yaptıkları sonraki bir görüşmede esirlere ilişkin şartlar daha net şekilde ortaya konulmuş[508] ve Enver Paşa önceki direncinden vazgeçmiş görünmektedir. Buna göre Wünsdorf'daki esir kampında oluşturulan taburun kısa zamanda İstanbul'a getirilmesi durumunda müteşekkir olacağını ifade eden Enver Paşa, esirlerin nakilleriyle ilgili kabul edebileceği şartları yedi madde halinde sıralar:

"1) Berlin'den İstanbul'a kapalı bir nakil yapılacak ve bu nakil muhtemelen Uzunköprü'ye kadar olacak. 2) Gelecek gönüllüler 2. veya 5. Ordu'ya tâbi olacaklar. Bu konudaki nihaî karar daha sonra verilecek. 3) Gönüllülerin barınmaları mezkur ordularda olacak. 4) Elbiseler ve gerekli donanımların Almanya'nın Türkiye için belirlediği malzemelerden temin edilmesi, Almanya'dan rica olunur. 5) Esirlerin mavzer tüfekleriyle (Mausergewehr) veya aynı kalibredeki tüfeklerle silahlandırılması rica olunur. Yoksa Türkiye'nin elinde mevcut olan mermiler bu silahlarda kullanılamazdı. Şayet bu mümkün değilse başka küçük kalibreli tüfeklerle ve mümkün olduğunca çok mermiyle donatılmaları rica edilir. 6) Gönüllülerin ücretleri Türkiye topraklarına ayak bastıkları günden itibaren geçerli olacaktır. Ücretlerin ne oranda olacakları konusunda bir ipucu verilmesi anlamında, şimdiye kadar ki ücretlerinin ne kadar olduğunun bildirilmesi rica edilir. 7) Savaş sona erdikten sonra istedikleri takdirde bu kişiler buraya yerleşebilirler veya paralı asker olarak, örneğin Arabistan'da, kullanılabilirler."[509]

Görüşmeler sonunda nihayet Prusya Savaş Bakanlığı gönüllülerin donanımını, silahlandırılmasını ve nakil işlemlerini üzerine almayı kabul etti.[510] Fakat teknik sorunlar yanında cihad gönüllüleriyle yerleşimcilerin Türkiye'ye nakillerinden sonraki sürece ilişkin konular netleştirilemediğinden planlanan transfer bir türlü gerçekleşmiyordu. Açığa kavuşturulamayan maddeler, esirlerin iskânı ve savaş sonrasındaki durumları şeklinde ön plana çıkıyordu. Bu arada kamplardan cihad gönüllülerinin sayılarına ilişkin raporlar

[508] Osmanlı Genelkurmay Başkanı Bronsart v. Schellendorf Enver Paşa'nın bu düşüncelerini 13 Kasım 1915'de Alman elçiliği askeri ataşesi Otto v. Lossow'a ifade etmiştir. Bkz. Bihl, *a.g.e.*, s. 94 ve Höpp, *Muslime in der Mark* ..., s. 80.
[509] Höpp, *a.g.e.*, s. 80, 81.
[510] Bihl, *a.g.e.*, s. 94.

alınmaya devam ediyordu. En son Kasım 1915'de bildirilen rakamlara göre Halbmondlager Kampı'ndan 900 kişi cihad için hazır olduğunu ifade ederken, Weinberglager Kampı'ndan 300 kadar kişi hazır olduğunu açıklamıştı.

Tatarlar arasındaki gönüllü sayısının azlığına sebep olarak Rus tercümanlarla Gürcü esirlerin yaydıkları bazı söylentilerin etkili olduğu belirtilmektedir. Tatarların kafa karışıklığını gidermek için kamp komutanı Böhlau 16 Kasım 1915'de bir öneri getirdi. Buna göre, Tatarların savaş sonrasında Türkiye'de yerleşip kalmalarıyla ilgili olarak Osmanlı sultanından, Tatarca hazırlanmış bir müsaade yazısı mutlaka alınmalıydı. Böhlau'nun teklifi kabul görmüş ve Tatarlara yönelik yazılı bir müsaade alınması kararlaştırılmıştı. Ancak bu müsaade sultandan değil Enver Paşa'dan olacaktı.[511]

İşin Almanya kısmı yukarıdaki gibi gelişirken Türkiye'deki hazırlıklar da ilerliyordu. Bu bağlamda Harbiye nazırı Enver Paşa 22 Kasım 1915'de (9 Teşrin-i sâni 331) Şurâ-yı Devlet azası Ali Başhampa'ya Almanya'dan gelecek Müslüman esirlere yönelik hazırlıkların tamamlanması yönünde bir talimat gönderdi.[512] Bu talimat aynı zamanda iki taraf arasındaki pürüzlerin giderildiği anlamına geliyordu.

Talimatta Enver Paşa esirlerin İstanbul'a ulaştıklarında istirahatlerinin sağlanmasını ve daha sonra yeteneklerine göre askerî birliklere ve fabrikalara yönlendirilmesini, çiftçi olanlarınsa Anadolu'da yapılacak araştırmalar sonunda uygun bulunan yerlerde iskân edilmelerini isterken, işin süratle halledilmesi yönündeki talebini de ekliyordu. Aynı talimatta öncelikle İstanbul'da geçici barınma için en az 300 kişilik bir yerin hazırlanması konusu da yer alıyordu. Bahsi geçen konu çok yönlü bir çalışmayı gerektireceğinden Enver Paşa oluşturlacak komisyona şu kişilerin dahil olmasını istiyordu: Dersaadet merkez kumandanı Cevad Bey yanında Dahiliye Nezareti Muhacirin kısmından, Şehrameneti'nden, Polis Müdürlüğü'nden, Müdafaa-i Milliye Cemiyeti'nden, Ticaret ve Nafia Nezareti ve Askeriye Umum Levâzımatı'ndan birer memur. Ayrıca *"Muamelât-ı Zâtiye'den"* (Personel/özlük İşleri) tayin edilecek bir zâbit.

Türkiye'de hazırlıklar yapılırken Alman Dışişleri Bakanlığı Osmanlı devletinin Berlin elçiliğine 20 Aralık 1915'de, 800-900 Kuzey Afrikalı ile 1000 Tatarın Türkiye'ye gitmeye hazır olduğunu bildirdi. 25 Aralık'ta ise bunlara ilaveten 41 Hindlinin Türkiye'ye gitmek için gönüllü olduğu ifade ediliyordu.[513] 30 Aralık'da Almanya'nın İstanbul elçiliğindeki maslahatgüzarı v. Neurath, Almanya başbakanı Bethman Hollweg'i uyarma ihtiyacı duymuştu. Neurath'a göre bir anda çok sayıda esirin Türkiye'ye gönderilmesi neticesinde

[511] Bihl, *a.g.e.*, s. 94.
[512] *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi,* Temmuz 2004, sayı 118, Genelkurmay ATASE ve Genelkurmay Denetleme Başkanlığı Yayınları, Ankara 2004, Belge no. 61, s. 203-205.
[513] Bihl, *a.g.e.*, s. 94.

esirlerin yerleştirilmeleri ve ihtiyaçlarının giderilmesi konularında sıkıntılar yaşanabilirdi.[514] Bu uyarıdan iki gün önce 28 Aralık'da ise Türkiye'ye gönüllü gidecek Müslüman esirlere belli başlı konularda garanti verecekleri yönünde Osmanlı devletinin Berlin sefaretinden Alman devletine bir sözlü nota verildi.

Bu sözlü notaya göre cihada katılmak üzere Hilâfet merkezine gidecek olanlar savaş sonrasında, şayet isterlerse, kendilerine sağlanacak uygun arazilere yerleşebileceklerdi. Ayrıca kendilerine ev yanında hayatlarının idâmesi için gerekli olan destek de sağlanacaktı. Cihada katılmak istemeyen sanat sahiplerine ise iskan edilecekleri yerlerde kendilerine tahsis edilecek evler ve iş kurmaları için lüzumlu alet, edevat yanında sermaye verileceği sözü verilmişti. Bütün bunlara ilaveten evleneceklere parasal destek sağlanacağı da ifade edilmişti.

Bu garantiler 14 Ocak 1916'da Zossen'deki kamplarda Osmanlı devletinin askerî ataşesi Şükrü Bey tarafından esirlere coşkulu şekilde ilân edildi.[515] Türkiye'nin Osmanlı ülkesine yerleşeceklere vaadlerini içeren yazılı metinlerde cihaddan hiç sözetmemiş olması Almanları şaşkınlığa uğratmıştı. Zira Tatar kampında Rusların karşı propagandasından çekiniliyordu. Bu yüzden sonradan sözkonusu bildirinin herkese açıktan ilân edilmesinden vazgeçildi ve yalnızca gönüllüler bundan haberdar edildi.[516]

1916 yılı Ocak ayı ortasında toplam 2000 kadar Müslüman esir cihada katılmaya kesin karar vermişti. Bunlardan 1150 ila 1400 kadarı Tatar, 800-900'ü Arap ve yaklaşık 50 kadarı da Hindistanlı idi. Zanaatkâr, işçi ve iskâncı olarak Türkiye'ye gitmek için Weinberglager-Kampı'ndan 600 Tatar isimlerini yazdırırken, Halbmondlager Kampı'ndan zanaatkar iskancı olarak 435 Müslüman Osmanlı devletine gitmek üzere isimlerini yazdırmıştı. Askeri ataşe Lossow'un 28 Ocak 1916'da bildirdiğine göre Enver Paşa Almanya'daki bütün Müslüman esirleri demiryolu işlerinde çalıştırmak ve iskân edilmek üzere Türkiye'ye istiyordu, fakat bu istek Alman genelkurmay başkanı v. Falkenhayn'ca yakın zamanda gerçekleştirilebilir bir olarak görülmüyordu.[517]

Osmanlı Orduları başkumandan vekili Enver imzasıyla 10 Kanun-ı sâni 331 (23 Ocak 1916) tarihinde Merkez Kumandanlığı'na, Birinci Ordu'ya ve diğer bazı kurumlara yazılan emir tezkiresinde[518] Almanya'da *Müslim üserâ-yı harbiyeden* iki taburun teşkil edilmiş olduğu ve bunların İtilâf'a karşı (İtilaf Devletleri) harb etmeye hazır olduklarını beyan ettikleri bildiriliyordu. Bunlardan 200 askerin 24 Ocak'da Almanya'dan hareket edecekleri belirtilirken kalanların da Şubat ayının ilk on gününde gelecekleri ifade ediliyordu.

---

[514] Höpp, *a.g.e.*, s. 81.
[515] Bihl, *a.g.e.*, s. 94, 95.
[516] Höpp, *a.g.e.*, s. 81.
[517] Bihl, *a.g.e.*, s. 95.
[518] ATASE Arşivi, K: 19, D:92, F:1/1 (K: Klasör, D: Dosya, F: Fihrist).

Gelecek iki taburun ikamet, iaşe ve muhasasâtının (maaşlarının) Birinci Ordu tarafından karşılanacağı ve iki taburun ihtiyacı olan zâbitlerin de *Muamelât-ı Zâtiye Müdüriyeti*'nce temin edileceği belirtiliyordu. Emrin devamında ise konuya ilişkin şu bilgiler veriliyordu: *"Öncesinde hususi bir vagonda gelecek tüfenkleri* (Müslüman esir) *askerler buraya gelmelerinden sonra cephanesiz şekilde alacaklardır. Beraber gelecek cephaneyi Merkez Kumandanlığı teslim alacak ve muhafaza edecek, akabinde de Birinci Ordu'ya teslim edecektir. Merkez kumandanı bu efradı buraya muvasalatları akabinde tam tamına hazreti Padişahi'yi selamlayacaktır. İki tabur İstanbul'da ikametleri müddetince Birinci Ordu'ya bağlı olacak, sonradan nerede istihdam edilecekleri tarafımızdan tayin olunacaktır. Askerlerin maaşları aşağıdaki gibidir:*

Başçavuşa ayda ¾ Osmanlı Lirası

Küçük zâbit ayda ¼ Osmanlı Lirası

Nefer ayda 10 Kuruş

İki taburun nakline aşağıdaki Alman subaylar refakat edeceklerdir[519]*:*

a) *Rus Müslümanlarına*
   Kaimakam Bölan/Böhlau(?)
   İhtiyat mülazım-ı sanisi Parman(?)
   Tabib Doktor Züherkal(?)
   4 tercüman
b) *Fransa Mülümanları*
   Binbaşı Baron von Hadeln
   İhtiyat mülazım-ı sanisi Grobba[520]
   4 tercüman

Bu kimselerdan başka küçük zabitle 33 askerden oluşacak bir muahafız müfrezesi de gelecektir."

23 Ocak 1916 tarihli yukarıdaki emre zeyl olarak Müslüman esirler arasında terfiye layık askerlerin listesi verilmiş. Alman ordusunca tasdik edilen ve listedeki kişiler hakkında oraca verilen yazı ve ekleri aynen tercüme edilmiş.

[519] Alman kaynaklarında taburlardan sorumlu olan kişilerin adları farklı görünüyor. Tabur komutanı olarak isimleri önceden Türk yetkililere verilmiş olan görevli Almanlar sonradan değiştirilmiş olmalıdır. Zira gönüllüler Türkiye'de beklenen tarihten yaklaşık iki hafta sonra Almanya'dan hareket edebilmişlerdir. Alman kaynaklarında gelen ilk 200 (bu rakam da 211 kişi olarak veriliyor) kişilik Arap kafilesinin başında üsteğmen Wetzel'in olduğu belirtilirken 3 Mart'ta yola çıkan ikinci kafilenin başında teğmen Grobba görülüyor. Bkz. Höpp, a.g.e., s. 82,83.

[520] Halbmondlagaer Kampı'nda görevli olan Grobba cihad gönüllülerinden oluşan 800 kişilik I. Tabur'a (Araplardan meydana geliyordu) günlük "askeri" eğitim ve egzersizler yaptırıyordu. Hatta bu tabur 20 Ekim 1915'de bayram münasebetiyle kampa gelen Osmanlı devletinin Berlin sefiri Hakkı Paşa ile kamp yönetimi önünde Fransızca marş eşliğinde geçit remi bile yapmıştı. Bkz. Höpp, a.g.e., s. 82.

Buna göre:

"Fransa Müslümanları:

A) *Osmanlı Ordusu'nda mülazım-ı saniliğe (asteğmen) terfisi teklif olunanlar:*
   1) *Başçavuş Salim bin Halife, 25 yaşında, Tunuslu, 8. Avcı alayına mensup*
   2) *Çavuş Bin Rabah bin Cafer, 23 yaşında, Cezayirli, 5. Avcı alayına mensup*
   3) *Çavuş Buhala Muhammed bin Abdullah, 23 yaşında, Cezayirli, 7. Avcı alayına mensup*
   4) *Çavuş El Arabi bin Muhammed, 25 yaşında, Cezayirli, 7. Avcı alayına mensup*
   5) *Çavuş Aleli bin Hamid, 33 yaşında, Cezayirli, 3. Avcı alayına mensup*
   6) *Çavuş Nasrin bin Muhammed, 23 yaşında, Cezayirli, 2. Avcı alayına mensup*

Bunlardan:

1) *Salim bin Halife Fransız ordularında 1 Ekim 1914'de çavuşluğa, 25 Mayıs 1915'de başçavuşluğa (Adjudant) terfi etmiş ve bu suretle hemen mülazım-ı sani olmuştur. Salim, Hilal-i Ahmer Ordugahı'nda*[521] (Halbmondlager Kampı) *gelir gelmez cihada hazır olduğunu haber vermiş ve kamp idaresince tabur reisliğine tayin olunmuştur. Merkum bu vazifesinde daima emre amâde, metin görünmüş olub efrad üzerinde iyi bir nüfuz ve tesir kazanmıştır.*
2) *Çavuş bin Rabah bin Cafer 20 Aralık 1914'de Tracyle-Mont'da Alman birliklerine iltica etmesinden sonra Hilal-i Ahmer Ordugâhınca merkum 9. ve 10. cephesine tercüman olarak gönderilmiş, bilahere Altuna'da ...(?) kumandanlık vekaletine yükseltilerek talim ve askerlik eğitimine (terbiye-i askeriye) devam etmiştir. Buradan tekrar Hilal-i Ahmer Ordugâhı'na gönderilmiş ve ilk sevkiyatla beraber Türkiye'ye gitmeye hazırlanmıştır. Merkum erkan-ı harbiyenin beyanına göre şimdiye kadar pek iyi hareket etmiş ve artık harb esiri olarak kabul edilmemelidir.*
3) *Çavuş Buhala Muhammed bin Abdullah 2 ocak 1915'de Fransız ordusunda çavuşluğa terfi etmiş ve cihada iştirak etmek üzere Alman birliklerine iltica etmiştir. Merkum daha Fransız ordusunda bir subay namzedi olarak devre-i talimiyesine iştirak etmiştir. Mezkur orduda kalaydı şimdiye kadar mülazım-ı sani olacak(tı).* (Kendisi) *zeki ve iyi bir tavır ve harekete maliktir. Hilal-i Ahmer Ordugâhı'nda bölük reisi olarak iyi hizmetler görmüştür.*
4) *...(?) El Arabî bin Muhammed 10 Ekim 1914'de Fransız ordusunda çavuşluğa terfi etmiştir. Bu da cihada iştirak etmek üzere Alman birliklerine iltica etmiştir. İyi bir familyadandır. Ahlak ve ahvali iyidir. Kendisi metin olduğu gibi efrad üzerinde tesir*

[521] Daha önce de ifade ettiğimiz üzere çoğunlukla Kuzey Afrikalı Müslümanların bulndukları Halbmondlager Kampı'nın türkçesi "Hilal Kampı'dır, ancak Harbiye Nezareti belgelerinde burasına Hilal-i Ahmer Kampı (Kızılay Kampı) denmektedir.

ve nüfuzu vardır. Hilal-i Ahmer Ordugâhı'nda bölük reisi olarak iyi hizmetler göstermiştir.

5) *Çavuş Alalî bin Hamid 12 Aralık 1911'de Fransız ordusunda çavuşluğa terfi etmiştir. Merkum Hilal-i Ahmer Ordugâhı'nda cihada hazır olduklarını ilk bildirenler arasındadır. ...(?) ilk çavuştur ve iyi şöhretiyle cihad için bir çok esiri kazanmıştır. Merkum daima emre amâde, akıllı görünmüş ve özü tamdır. Hilal-i ahmer Ordugahı'nda bölük reisi olarak kıymetli hizmetler göstermiştir.*
6) *Nasrik bin Muhammed 18 Ağustos 1914'de Fransız ordusunda çavuşbaşılığa terfi etmiştir. Merkum bilhassa metin ve şayan-ı itimattır. Birçok esiri ve hatta yaralıları cihad için kazanmıştır. Bu da diğerleri gibi çoktan beri Hilal-i ahmer Ordugâhı'nda memnuniyet verici şekilde bölük idare etmiştir.*

B) *Osmanlı Ordusu'nda başçavuş muavinliğine inha edilen çavuşlar:*
    1) *Karmiş Veled Şaf, 39 yaşında, Cezayirli, 2. Avcı alayında*
    2) *Hadi bin Fatıma, 26 yaşında, Faslı, 1. Avcı alayında*
    3) *Halife bin Taif, 25 yaşında, Tunuslu, 4. Avcı alayında*
    4) *Ahmed Ömer bin Ahres, 23 yaşında,Cezayirli, 6. Avcı alayında*
    5) *Beni Abdülmalik İsmail bin Muhammed, 31 yaşında, Cezayirli, 7. Avcı alayında*
    6) *Muhammed bin Camid, 28 yaşında, Cezayirli, 4. Avcı alayında*
    7) *İbrahim bin Kahi, 36 yaşında, Cezayirli, 7. Avcı alayında*
    8) *Feras bin Hamid, 28 yaşında, Cezayirli, 1. Avcı alayında*
    9) *Bin Hacı Muhammed, 32 yaşında, Cezayirli, 6. Avcı alayında*

<u>Rusya Müslümanları</u>

Küçük Zabitan:

1) *Onbaşı Kadir Acopof, 1.bölükte*
2) *Onbaşı Takiyyuddin Muhyiddinof, 1. bölükte*
3) *Onbaşı Halimilli, 2. bölükte*
4) *Nbaşı Şeyh Haydar Adutof, 3. bölükte*
5) *Onbaşı Ahlas İstasiyanof(?), 3. bölükte*
6) *Onbaşı Şeyheddin Yonharanof(?), 3. bölükte*
7) *Onbaşı Devletşa Ziganşin(?), 3. bölükte*
8) *Onbaşı Kerim Devletşin, 4. bölükte*
9) *Onbaşı İlfane Hekimillin, 4. bölükte*

Onbaşılığa:

1) *Nefer Fetahaddin Seyfedinof, 1.bölükte*
2) *Nefer Cemaleddin Cemaleddinof, 1. bölükte*
3) *Nefer Sakaya Hudiniya, 2. bölükte*
4) *Nefer Kemaleddinof, 2. bölükte*
5) *Nefer Uraca(?) Ahmediyen, 4. bölükte*
6) *Nefer YakubEbubekirof, 4. bölükte"*

2 Şubat 1916'da (22 Kanun-ı sani 331) Başkumandanlık Vekaleti'nden yukarıda yer verilen emre zeyl olarak gelen bir başka yazıda[522] *"İlk Müslüman üsera gönülü treni, şimendüfer münâkalatında inkıtâ-ı sevkiyat yüzünden henüz hareket etmemiştir. Hareketinde bildirilecektir"* denilerek, gecikmenin sebebi açıklanmaktadır. Nihayet tren nakillerinden kaynaklanan gecikmenin giderilerek Berlin'den hareket edildiğini Berlin'de Osmanlı devleti askerî ataşesi olan Şükrü Bey'den Harbiye Nezareti'ne gönderilen şifre telgraftan anlıyoruz.[523] Başkumandanlık Vekaleti'nin 9 Şubat 1916 (29. 12.331) tarihli bir başka tezkiresinden[524] ise gönüllülerle ilgili diğer bazı ayrıntıları alıyoruz. *"Berlin'den gelen bu ikiyüz kişilik gönüllü Müslüman üserâ Altıncı Fırka ile beraber Re'sü'l 'Ayn'a nakledileceklerdir."* Nakil işlemi boyunca tabur aynı ordunun emrinde bulunacak, ancak İstanbul'da kaldığı müddetçe Birinci Ordu'nun emrinde kalacaktır. Taburun Re'sü'l 'Ayn'dan sonra yerleştirileceği yere ilişkin emir ise bilâhere verilecektir. 8 Şubat'ta Berlin'den hareket eden birinci kafile[525] 21 şubat 1916'da İstanbul'a ulaşmıştı.

3.1.3. İkinci ve Üçüncü Kafileler

Cihad gönüllülerinden oluşan ikinci kafile daha kalabalıktı. 3 Mart 1916'da Zossen'den hareket eden kafilede 756 Arap, 100 Tatar ve 44 Hindli olmak üzere toplam 900 kişi bulunuyordu.[526] Ayrıca yanlarında refakatçi olarak 3 subayla 1 tabib, 5 tercüman, 3 küçük zabit ve bir borazancı da yer alıyordu.[527] Kafile 11 Mart 1916'da İstanbul'a ulaştığında başlarında teğmen Grobba bulunuyordu. İlk kafilenin içinde de ismi geçen Grobba

[522] ATASE Arşivi, K: 19, D:92, F:1/23.
[523] *„Üserâ-yı İslamiyeden ikiyüz gönüllü asker dün gece trenle Berlin'den Dersaadet'e müteveccihan hareket etti. 9 Şubat sene 916, Bende Şükrü"*, bkz., K: 19, D:92, F:1/29.
[524] K: 19, D:92, F:1/24.
[525] Resmî belgelerde hep 200 kişi olarak geçen birinci cihad gönüllüsü kafilenin aslında 211 kişiden oluştuğunu, isim listelerini araştıran Gerhard Höpp tarafından ifade edilmektedir., Bkz. Höpp, *a.g.e.,* s. 82 ve dipnot 162, s. 97.
[526] HR SYS 2418/82, Tarih: 16.3.1916.
[527] Berlin'den ataşemiliter Şükrü'nün Başkumandanlık Vekaleti'ne çektiği şifre telgraf. Bkz., K: 19, D:92, F:1/30-31.

muhtemelen birinci kafileyle gelmemişti[528] veya birinci kafileye refakat ettikten sonra tekrar Almanya'ya dönmüş ve ikinci posta gönüllülerin refakati için tekrar gelmiş olabilir.

Bu arada Birinci Ordu Kumandanlığı Şimendüfer Şubesi'ne 17 Mart 1916 gönderilen bir yazıda Müslüman üserâ taburunun Altıncı Fırka ile değilde Ondördüncü Fırka ile nakledileceği ve taburun sevkine kadar aynı şekilde Birinci Ordu'nun emrinde olacağı bildiriliyordu.[529] Ayrıca Ruslardan esir edilmiş Müslümanlara Rus ordusunda kullanılan (muadil) Martini tüfeklerinin sağlanması, ki bunun için 1000 kadar tüfek dağıtılacaktı, ve tüfek başına da 160 fişek verilmesi emrediliyordu. Sözkonusu emir Erkân-ı Harbiye reisi General Bronsart tarafından 20 Mart 1916'da Birinci Ordu Kumandanığı'na yazılmıştı.[530] 7 Mayıs 1916'da (23 Nisan 332) Hariciye Nazırı Halil Bey, Başkumandan Vekili Enver Paşa'ya şu tezkireyi gönderiyordu: *"Ordu-yı Osmanî'de hizmet arzusunda bulunan üserâ-yı İslâmiyeden son kafilenin mah-ı halin altısında Zossen Karargâhı'ndan Dersaadet'e müteveccihen hareket edeceği Almanya Hariciye Nezareti'nin iş'arına* (açıklamasına) *atfen Berlin sefaretinden alınan 3 Mayıs 916 tarihli telgrafta bildirilmiş ..."*[531]

Şubat ayndan itibaren Almanya'dan gelen cihadçıların bu üçüncü ve son kafilesinin oradan çıkış tarihi Bihl ve Höpp tarafından 5 Mayıs olarak verilmektedir.[532] Büyük çoğunluğu Tatarlardan oluşan bu grupta 1000 kadar Tatarın yanında 5 Hindli ve 4 de Arap gönüllü yer alıyordu.[533] Müslüman esirlerin ihtiyaçlarını ve nakil masraflarını üzerine aldığını daha önceden belirttiğimiz Prusya Savaş Bakanlığı toplam sayısı 2000 kişi olan gönüllülerin elbise ve donanımları için 433.220 Mark harcarken, nakilleri esnasında gereken masrafları için de 35.309 Mark tutarında bir harcama yapmıştı.[534] Daha önce Enver Paşa ile yapılan görüşmelerde Paşa'nın ifade ettiği *eElbiseler ve gerekli donanımların Almanya'nın Türkiye için belirlediği malzemelerden temin edilmesi..."* konusunun uygulandığını görüyoruz. Zira *"ödemeler Türk hesabından yapılmıtı."*[535]

Cihad etmek ve Osmanlı ordusuna katılmak üzere Almanya'dan Hilâfet merkezi İstanbul'a gelen gönüllülerin cephelere sevkedilmeden önceki birkaç haftayı burada geçirdiklerini görüyoruz. Her ne kadar Osmanlı basınında bu konuda herhangi bir haberin

[528] Höpp, *a.g.e.*, s. 83.
[529] K: 19, D:92, F:1/34
[530] K: 19, D:92, F:1/35
[531] HR SYS 2420/19 Lef 2
[532] Her iki tarihçi de bu tarihi Alman arşiv kaynaklarına dayandırıyor. Bkz. Bihl, *a.g.e.*, s. 95; Höpp, *a.g.e.*, s. 83.
[533] Höpp, *a.g.e.*, s. 83.
[534] Bihl, *a.g.e.*, s. 95.
[535] İmparatorluk Kasası'ndan (*Reichskasse*) avans alınarak yapılan masrafların Türk hesabından kesildiğine ilişkin Wesendonk'un el yazısı notuna dikkat çekiliyor. Bkz. Höpp, *a.g.e.*, s. 83.

çıkmamış olması kayda değese de 1915-1916 yıllarında İstanbul'da gazetecilik yapan Alman bir gazetecinin döneme ilişkin anılarında[536] bu konuda bazı ayrıntıları bulmak mümkündür.

"Alman esir kamplarından gelen binlerce Cezayirli, Tunuslu, Fransız Batı Afrikalı, Rus Tatarı ve Türkistanlı Müslüman savaş esiri haftalarca Pera'da kaldı. Bu insanlar Almanya tarafından milletler hukuku hiçe sayılarak cihad saçmalığı gerekçesiyle kendi devletlerine karşı cihada zorlandılar. Göz kamaştırıcı yeni malzemelerle donatılmışlar ve zekalarıyla yıldızlaşıyorlardı. En azından Fransız Afrikalıları böyleydi. Ayrıca bu insanlar, kısmen ırkça pek güzel olan yüzleri ve filinta gibi askeri duruşlarıyla ortalama Anadolu askerlerinden ayrılıyorlardı. Bu bakımdan Pera halkna askerler arasında çok yönlü karşılaştırma imkanı veriyorlardı. (...) Bir zamanlar İtilaf Devleti askeri olan bu kimseler zaman zaman cihad lehine propaganda yapmak üzere İstanbul'un caddelerinde gösteri amaçlı biraraya getiriliyorlardı. (...) Onlara İstanbul'daki Halife ile tanışma şerefine nail olacakları söylenmişti, tabii ki inançlı bir Müslüman olarak buna karşı duramazlardı. Onlara cezbedici bir tablo oluşturmuşlardı. Kendilerine, açlıktan ölen bir ülkenin esir kamplarında Prusya askerlerinin zorbalığı altında acı çekmektense güzel Şark'ta hiç bir para ödemeksizin yerleşecekleri verimli toprakların resmi çizilmişti. Düşünülebiliyor mu, zavallı adamları nasıl bir üçkağıtçılıkla etkilemişler. (...) Benim bildiğim şey sadece onların Almanya'dan geldiklerinde göründükleri gibi, eksiksiz bir vaizyette tüfekleriyle ve sefer kıyafetleri içinde İstanbul'u terkettikleridir. (...) Onların 1916 yılı yazı başında, birbirini takip eden günler boyunca Pera'dan Anadolu demiryolları istasyonu Haydarpaşa'ya uygun adım yürüdüklerini gözlerimle gördüm. Bu sırada Türk müziği çalıyordu, ama ben hemen önümden geçenlerin yüzlerinde hiç bir heyecan belirtisi göremiyordum. Her bir bölüğün başında refakatçi olarak Alman askerleri veya düşük rütbeli subaylar bulunuyordu. ...."[537]

Alman ve İttihat Terakki karşıtı İtilâf yanlısı görüşlere sahip bir yazar olarak Stuermer, bir taraftan Müslüman esirlerin İstanbul'a getirilip savaş cephelerine gönderilmesinin ne

[536] Dr. Harry Stuermer, *Zwei Kriegsjahre in Konstantinopel*, Lausanne 1917. Harry Stuermer İstanbul'da 1915-1916 yılları arasında *Kölnische Zeitung* gazetesinin İstanbul muhabirliğini yapmış, sonra kendi ifadesiyle "Almanya'nın ve İttihat ve Terakki'nin medeniyet düşmanlığı içeren bu savaştaki haksız konumlarına dayanamayarak" İsviçre'ye gitmiş ve orada sözkonusu anılarını kaleme almıştır. Bahsi geçen kitap baştan sona Almanya ve Türkiye aleyhtarı ve İtilâf Devletleri taraftarı yorumlar ve içerikle dolu olup, muhtemelen propaganda amaçlı olarak kaleme alınmıştır. Zira kitabın içindeki, neredeyse bütün argümanlar İngilizlerin Merkez Devletleri aleyhine geliştirdikleri argümanlarla birebir örtüşür niteliktedir. Kitabın bu özelliği gözönünde bulundurularak okunması gerekmekle birlikte yazarın o dönemde gördüğü bir çok olayı, aleyhte yorumlasa bile, yazmış olması yine de istifade edilir nitelikte olmasının önüne geçmemektedir. Öte yandan Sturmer'in kitabının piyasaya çıkması ve Avrupa kamuoyunda etkili olması, Osmanlı idaresinde de hareketliliğe sebep olmuştu. Başta Osmanlı devletinin İsviçre'deki diplomatik temsilcileri olmak üzere, Avrupa'daki diğer bazı temesilcilikler de Sturmer olayına dair İstanbul'a raporlar göndermiştir. Bu arada Harry Sturmer'in İstanbul'da bulunduğu süre zarfındaki faaliyetleri Dahiliye Nezareti'ne bağlı emniyet teşkilatınca da araştırılmış ve buradaki faaliyetlerine ilişkin bir rapor hazırlanmıştır. Hazırlanan rapordan çok fazla şey çıkmamış olmakla birlikte, Sturmer'in Amerikan elçiliğiyle fazla samimi olmasının İstanbul'daki üst düzey Almanlar arasında da rahatsızlığa sebebiyet verdiği ve bu durum karşısında Almanların onun casusluk yaptığına hükmetmeleriyle Sturmer'le olan münasebetlerini kestikleri belirtilmiştir. Bkz. BOA, HR SYS 2287/4, lef 2, 21 Ekim 1917.

[537] Stuermer, *a.g.e.*, s. 130-133.

kadar yanlış bir şey olduğunu anlatmaya çalışırken öte yandan (eski) "İtilâf askerlerinin" Osmanlı askerinden her bakımdan ne kadar üstün olduklarını vurguluyarak yaptığı karşılaştırmayla açıkça çift yönlü *(anti ve pro)* bir propaganda yapmaya çalışmış görünmektedir.

3.1.4. Cihad Gönüllüsü Son Kafile ve Diğerleri

1916 yılı Mayıs'ından bir yıl sonra 1917 yılı Nisan ayında son cihad gönüllüsü kafilesi İstanbul'a ulaştı. 5 Nisan'da Almanya'dan yola çıkp 19 Nisan'da İstanbul'a ulaşan kafilede 109 Arap ve 4 Hindli,[538] toplam 113 kişi yer alırken başlarında bir Hindli olan teğmen Mansur[539] yer alıyordu. 1917 yılı yazında vukû bulan bir firar olayına ait Osmanlı belgelerinde[540] Almanya'dan gelen cihad kafilesinin 103 kişiden oluştuğu şeklinde bir ibareye rastlıyoruz. Belgelerde bahsi geçen 103 kişilik Arap kafilesi muhtemelen 19 Nisan'da İstanbul'a ulaşmış olan kafile idi. Bu durumda son kafiledekilerin sayısı konusunda Höpp ve Bihl'den sonra üçüncü bir rakam (103) daha ortaya çıkmış oluyor.

Kafileler halinde gelenlerden başka, münferit olarak Osmanlı devletine ve ordusuna kabul olunan Müslüman esirler de bulunuyordu. Weinberglager Kampı'ndaki Rusyalı Tatar esirlerden birisi olan mülazım (teğmen) rütbesindeki Ramazanof bunlardan birisiydi. Ramazanof bu yöndeki arzusunu yetkili makamlara ilettikten sonra Osmanlı ordusuna alınmasına bizzat Enver Paşa tarafından olur verilmişti.[541] Yine Almanya'da dört senedir esir bulunan Ahmet Süleyman adlı birinin başvurusuyla münferiden Osmanlı vatandaşlığı talebinin kabul edildiğini görüyoruz.[542] Bunlardan başka Osmanlı ordusuna doğrudan iltica edip vatandaşlık başvurusunda bulunanların da olduğunu görüyoruz. Savaş bittikten sonra 1918 Aralık ayı içinde yapılan işlemlerde Harbiye Nezareti'ne bağlı Usera Muamelat Şubesi'nin önerisiyle Dahiliye Nezareti Hindistanlı Selim oğlu Sebat Muhammed'in Osmanlı vatandaşlık işlemlerini başlatmıştı.[543]

---

[538] Bihl, *a.g.e.*, s. 96 ve Höpp, *a.g.e.*, s. 83; Höpp Hintlilerin varlığından sözetmezken Bihl kafiledeki Hindlileri işaret ediyor.
[539] Höpp'e göre gelen bu cihad kafilesinin başında Mansur değil bir Alman olan yüzbaşı Stiehl bulunuyordu. Höpp, aynı yer.
[540] 1917 yılı yazında Çatalca'da geçen cihad gönüllüsü dört K.Afrikalının firar olayına dair İstanbul Polis Müdürlüğünde hazırlanıp Dahiliye Nezareti'ne sunulan rapor için bkz. DH. EUM 6. Şube 21/4 lef 4,5.
[541] Ramazanof'la ilgili olarak Berlin Sefareti'nden geldiği anlaşılan bir talebe Harbiye Nazırı Enver Paşa 21 Aralık 1915 tarihli cevabî telgrafında onay veriyordu. Bkz. HR. SYS 2416/42 Tarih: 21.12. 1915; Berlin ataşemiliteri Şükrü'nün Harbiye Nezareti'ne esir kamplarıyla ilgili gözlemlerini anlattığı 10.12.1915 tarihli raporunda Ramazanof'un Şükrü'nün dikkatini çektiğini görüyoruz. Bkz. Keleşyılmaz, *...Cermen Esir Kamplarında*..., s. 70.
[542] HR. SYS 2232/26, Tarih: 22 Ekim 1918.
[543] DH. EUM. ECB 21/26 (Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Ecânib şubesi), Tarih: 27 Aralık 1918 (27 Kanun-ı evvel 334); Hindistanlı esirlerden ne kadarının Osmanlı devletine iltica ettiklerine ilişkin kesin bir rakama sahip değilsek de Kûtü'l Amâre'de esir edilen İngiliz eskerleri arasında binlerce Hintli Müslümanın bulunduğu biliniyor. Almanya'daki uygulamaya benzer bir özel kamp ihdası ve kapsamlı bir program uygulandığını bilmiyoruz, fakat belegelerden bu kişilere özel ilgi gösterildiği ve Osmanlı Ordusu'na kazandırılmaya çalışıldıklarını görüyoruz. Bu bağlamada Dahiliye Nazırı Talat Bey'in, Başkumandanlığın da münasip görmesi üzerine, Bursa'da iki bin kişilik yer tahsisini emrettiği görülüyor. Hüdavendigar

Tespit edilebildiği kadarıyla Almanya'dan kafilelerle gelen cihad gönüllüsü sayısı toplamda 2233 kişiye tekabül etmektedir. Bunların 1100'ü Tatar, 1084'ü Arap ve 49'u Hindli idi. Kamplardaki esir sayılarına orantılandığında toplam esirler içinde Weinberglager Kampı'ndaki esirlerin % 9'u, Halbmondlager Kampı'ndaki Arap ve Hintlilerin de % 27'si "cihad"ı seçmişlerdi.[544]

3.1.5. Osmanlı Devletine Gelen Cihad Gönüllülerinin Durumları ve Faaliyetleri

Gelen gönüllülerin büyük kısmının öngörüldüğü gibi Irak cephesinde değerlendirildiklerini anlaşılıyor. Bu arada Osmanlı devletindeki Alman yetkililerin Almanya'dan gönderilip Osmanlı ordusuna katılan cihad gönüllülerinin Türkiye'deki faaliyetleri hakkında Berlin'i haberdar ettiklerini görüyoruz. Aynı raporlardan anlaşıldığına göre Almanlar daha ziyade Arap gönüllüleri takip etmişlerdi. Bu anlamda yazılan raporlarda Arap gönüllülerle ilgili pek de olumlu şeyler görülmüyor. Aynı raporlarda, Türk yetkililerin gelen Araplara, disiplinsizlikleri yüzünden hiç de iyi davranmadıkları ve hatta gönüllülerin bir kısmının bu ve benzeri sebeplerden karşı tarafa iltica ettikleri bile dile getiriliyordu.

12 Nisan 1916'da Almanya'nın Haleb konsolosundan Alman Dışişleri'ne çekilen telgrafta: *"Alman esir kamplarından gelen bin kişilik gönüllü Müslüman grubu Islahiye'ye geldi. Türk subayları bu kimselerle yeterince ilgilenmedikleri için endişe verici bir takım kargaşalıklar meydana geldi. Gönüllüler bundan sonra ancak Alman subayları emrinde hizmet etmek istediklerini açıklıyorlar. İçinde bulundukları durumun Almanya'da kendilerine verilen sözlere uygun olmadığını ifade ediyorlar. Askeri makamlar gönüllüleri Re'sü'l Ayn'a doğru yola çıkardılar. Ağır itaatsizlik durumları ve ileride düşman tarafına geçme olasılığı var,"*[545] ifadesi mevcuttur.

İstanbul'daki elçi Metternich tarafından da aynı yönde raporlar, Alman askerî ataşesi Lossow'a dayanılarak, Berlin'e gönderilmişti. Söz konusu raporda gelenlerin hayal kırıklığı içinde bulundukları ve durumlarından hiç memnun olmadıkları belirtilirken, sebep olarak Türkler tarafından gönüllülere kötü davranılması ve yetersiz beslenme gösteriliyordu. Gönüllüler için Lossow, *"sonuçta Türklere ve bizlere sadece zorluk oluşturuyorlar"* diyordu.[546] Alman askerî doktoru Theo Malade ise hatıratında: *"Onlar (gönüllüler) Alman*

---

vilayetine gönderilen emirde *"Kûtü'l Amare'de esir edilen Hindli İslamların Makam-ı Hilafet'e karşı merbutiyetlerini tezyid etmek maksadıyla ..."* denilerek sözkonusu işlemin nedeni ortaya konuluyordu. Bkz. BOA, DH ŞFR 64/73 (Dahiliye Nezareti Şifre Kalemi), Tarih: 19 Mayıs 1916 (5 Mayıs 332).

[544] Tatar esirlerin oranlamada geri olmasının nedeni Osmnalı makamlarının Tatarları daha ziyade yerleşimci olarak kabul etmek istemelerinden olsa gerektir.

[545] Höpp, *a.g.e.*, s. 83, 84.

[546] Höpp, *a.g.e.*, s. 84.

subaylar istiyorlar ve Türkler altında hizmet etmekten imtina ediyorlar... Bunlar, halkın sevinç gösterileri altında Berlin caddelerinde yürtülmüşlerdi, dolayısıyla Almanya'da şımartılmışlar. Almanya'da kendilerine iyi davranılmış, iyi ücret verilmiş ve iyi bir bakım sağlanmıştı. Şimdi ise maaşlarına el konuluyor, aç bırakılıyorlar ve kötü davranılıyorlar. Arkadaşlarından üçü şimdiden Türk subayları tarafından vurulmuş."[547]

Irak'taki 6. Ordu'nun başındaki Alman komutan Gerold von Gleich ise ilk zaman denetlediği birliklerden olumlu bir intiba edinmesine rağmen Mayıs 1916'da emrine verilen birlikler için *"vahşi, disiplinsiz hayvan sürüsü"* ifadesini kullanmıştır. Cihadçıların, kendilerinin yolda neredeyse açlıktan öldürüleceklerini söylediklerini, Türklerin ise *"Afrikalıların Almanlar tarafından ölçüsüzce şımartıldıklarından şikayetçi olduklarını"* belirten Alman general bu insanları kimsenin istemediğini ve sonunda 13. Kolordu'da cephe gerisi hizmetinde kullanıldıklarını ve nihayet *"Haziran'da da İran cephesine atıldıklarını"*[548] ifade etmiştir.

1916 yılı baharında gelen ilk kafilenin cephe yolunda ve cephede yaşadıkları olmusuzlukların değişik bir versiyonu, bir yıl sonra Almanya'dan İstanbul'a gelen sonuncu cihad gönüllüleri ile yaşanmıştı. 19 Nisan 1917'de İstanbul'a gelen bu 109 (veya 113) kişilik cihad kafilesi, daha önce de ifade edildiği gibi Araplardan oluşuyordu.

Bunlarla ilgili Alman makamları tarafından Berlin'e rapor edilmiş bir vak'adan haberdarız. Yeni Alman elçisi Kühlmann tarafından gönderilen bu raporda Almanya'dan gelen üç cihad gönüllüsü Cezayirli'nin Haziran 1917'de Alman elçiliğine başvurdukları bildirmetedir. Bu üç kişi Osmanlı askerî makamlarının kendilerine karşı olan davranışlarından rahatsızlardı. Zira onlar kendilerinin yeterince beslenemediklerinden ve de maaşlarını alamamalarından dolayı İstanbul'daki Alman konsolosu ve ordu kumandanı General Ulrich Back nezdinde şikâyette bulunmuşlardı. Şikâyetlerinin ardından kışlalarına döndüklerinde ise durumdan haberdar olan Osmanlı askerî yetkilileri bunları, 15 sopa aykalarına 15 sopa da sırtlarına olmak üzere dayakla cezalandırmıştı. Ayrıca bu olay nedeniyle içlerinden birisi de hapse atılmıştı.[549]

Aynı cihad kafilesindeki kişilerle ilgili "karakolluk" bir hadise de Osmanlı belgelerinde karşımıza çıkıyor. Nisan ayı sonlarında getirilen gönüllüler Temmuz ayı olduğu halde halen İstanbul'dalardı ve buradaki kışlalarda kalıyorlardı. Kaldıkları kışladan kaçan dört kafadar cihad gönüllüsü yürüyerek Çatalca'ya kadar gitmişlerdi. Burada üzerlerindeki resmî

[547] Theo Malade'nin *Von Amiens bis Aleppo. Ein Beitrag zur Seelenkunde des grossen Krieges,* München 1930, adlı eserinden alıntı. Bkz. Höpp, *a.g.e.*, s. 84.
[548] Höpp, *a.g.e.*, s. 84.
[549] Höpp, *a.g.e.*, s. 84, 85. Aynı raporda chadçıların verdikleri bilgilerde nakledilen kafileden bir kısmının karşı tarafa teslim olduğu bilgiside yer alıyordu. Bu kimseler Çatalca'daki firarîler olabilir.

kıyafetleri ve başlarındaki kalpaklarıyla nihayet polislerin dikkatini çekmişler ve sorguya alınmışlardı. Ancak üzerlerinde kimliklerini gösterir bir belge olmadığı gibi Türkçe de bilmedikleri için dertlerini anlatamamışlar, bunun üzerine Çatalca mutasarrıfı durumdan Dahiliye Nezareti'ni, onlar da Harbiye Nezareti'ni haberdar emişlerdi.

Dört kafadarın durumları ancak İstanbul Polis Müdir-i Umûmiyesi'nce sorguları yapıldıktan sonra netlik kazanacaktı. Polis raporunda[550] şöyle deniliyordu:

"...Fransa üserâ-yı İslâmiye'sinden dört neferin Almanya'dan gönderilmiş yüzüç kişilik bir kafile meyanında vurud ederek ismini bilmedikleri bir kıt'a ve bölükleri kumandanları tarafından düçâr-ı tahakkir olmaları ve iâşelerinin noksan i'ta olunması ve teslih edilerek hatt-ı harbe sevk olunacaklarını anlamaları üzerine Fransa tabiiyetine haiz bulunmaları sebebiyle Ordu-yı Osmaniye'de istihdamları takdirinde esir-i harb olarak Fraznsızların yedine düştüklerinde kurşuna dizilmeleri ve ailelerinin mahv-u perişan olmaları muhakkak bulunduğundan dolayı hizmet-i askeriyeyi kabul etmeyerek mukarreren firarla Almanya'ya iadelerini istirham etmek üzere Çatalca civarında bir Alman kumandanı aramakta oldukları esnada derdest edildiklerini beyan ve ifade eylemiş olduklarına, levâzimat-ı umumiye amele taburlarında istihdam olunmak üzere misafirhâne-i askerî müdüriyetine teslim edildikleri arzolunur."

Gönüllülerle ilgili olarak gerek Almanların kaleme aldıkları raporlarda gerekse de Osmanlı polisinin hazırladığı raporda görülen ortak noktalar, bu insanlara Osmanlı subaylarınca kötü muamelede bulunulduğu, maaşlarına el konulduğu ve aç bırakıldıkları şeklinde tebarüz ediyor. Polis raporunda dikkat çeken bir diğer husus da esirlerin Fransızların eline düştüklerinde kurşuna dizilmeleri ve "*ailelerinin mahv-u perişan olmaları"* ihtimalini düşünmeleridir. Doğrusu bu konu muhtemelen İtilâf Devletleri'nin yaptığı karşı propagandanın etkilerinden biri gibi görünmektedir. Zira yukarıda bahsi geçen ve propaganda amaçlı olduğu açık olan kitabının esirler bahsinde Stuermer *"... şayet tekrar düşman eline düşerlerse hain ve asker firarisi olarak başlarına kaderlerinin ne olacağı kesindi. Bunları Pera Kışlası'nda kalıp gruplar halinde gezmeye çıkanlarla yaptığım konuşmalardan tespit ettim*" diyordu.[551]

Netice itibariyle Almanya'dan gelip Osmanlı ordusuna katılan Arap gönüllülerinin savaş sırasındaki ve savaş sonrasındaki durumlarıyla ilgili henüz kesin ve tam bilgilere sahip

[550] DH. EUM 6. Şube 21/4, Tarih 10 Eylül 1917 (333).
[551] Stuermer, *a.g.e.,* s. 131. Her ne kadar yazar, amacının kesinlikle propaganda yapmak değil gerçekleri ifade etmek olduğunu ve vicdanının sesini dinlediğini söylese de.

değiliz.[552] Cephedekilerin bir kısmının İngilizlere geçmiş olma ihtimali mevcuttur. Zira Fransa hükümeti bu konuda gerek İngilizler nezdinde ve gerekse de Şerif Hüseyin nezdinde, Osmanlı ordusundan kendilerine geçecek Arap askerlerine iyi davranılması talebinde bulunulmuştur.[553] Büyük ihtimalle Fransızlar burada Osmanlı ordusu adına savaşan Fransız vatandaşı Kuzey Afrikalıları kastediyordu. Bilindiği gibi Şerif Hüseyin Osmanlı devletine 1916 yılı ikinci yarısından sonra isyan etmiş ve bir bakıma savaşın kaderini değiştirmişti.[554]

Osmanlı devletine gelen cihad gönüllüsü Arapların durumlarına ilişkin en somut bilgileri Mütareke anlaşmasından hemen sonra hazırlanan bir belgede[555] buluyoruz. Buna göre Ocak 1919'da Altıncı Ordu bünyeside *156 nefer Tunusî ve Faslı İslâm esirininin* varlığından haberdarız. Belgede sözkonusu esirlerin nereden geldikleri belirtilmemişse de bunların Almanya ve Avusturya'dan getirilen Müslüman esirler oldukları açıktır, zira İngilizlere karşı mücadele edilen güney cephesinde İngiliz ordusu içinde Tunuslu ve Faslı askerler değil, Hintli askerler bulunuyordu.[556] Aynı belgede Müslüman Arap esirlerin burada geri hizmetinde kullanıldıkları belirtilmiştir. Cihad için gelen gönüllülerle Türk subaylar arasındaki anlaşmazlık onları tekrar esir konumuna indirmiş olmalıdır.

Müslüman esirlerin dindaşları ve Halife'lerinin ülkesi olan Osmanlı devletine gönderilmesi fikrinin sahibi olan Şekip Arslan da Arap gönüllülerinin burada yaşadıkları hayal kırıklığından üzüntü duymuş ve adeta yaptığı tekliften sonradan pişman olmuştu: *„Ancak ne yazık ki Türkler bu esirlere hiç güzel muamele etmediler. Söylentiye göre bu esirlerin birçoğu kötü muamele yüzünden kaçmış ve memleketin her yerine dağılmışlardı. Bazıları Irak'a gitmiş, oradan İngiliz ordusuna katılmış ve affedilip ülkelerine dönebilmek için İngiliz komutanların Fransa nezdinde aracılık yapmalarını istemişlerdir. Doğrusunu Allah bilir.“*[557]

Cihad gönülüleri kapsamında Mart ve Mayıs 1916'da İstanbul'a gelen toplam 1100 kişilik Tatar taburunun cephe faaliyetleri hakkında Arap taburunkinden biraz daha ayrıntılı bilgiye sahibiz. Tatar taburu da diğer gönüllüler gibi ilk önce İstanbul'daki Taksim kışlasında

[552] Bu konuda Türkiye Genelkurmay Başkanlığı bünyesindeki askeri arşivde (ATASE) mutlaka ayrıntılı ve tamamlayıcı bilgi ve belgeler bulunuyor olmalıdır. Ancak sözkonusu arşivden talep ettiğimiz belgelere uygulanan "kota" nedeniyle şimdilik elimizdekilerle ve başka kaynaklarla bir değerlendirme yapmak durumundayız.
[553] Höpp, *a.g.e.*, s. 85.
[554] İngilizler Çanakkale ve Kût'ül-Amara'da Osmanlı ordusuna yenildikten sonra bu işin yalnızca savaşarak ve cepheler üzerinden gerçekleştirilemeyeceğini anladılar ve özellikle Araplar üzerinden bir iç operasyonla "düşmanı" zayıflatma yoluna gittiler. Mekke Emiri Şerif Hüseyin üzerinden Araplara bağımsızlıkları yönünde vaadler ve imtiyazlarda bulunma siyaseti gütmeye başladılar. Bu durumla çelişik başka imtiyaz ve sözler verme konusunda da elleri bol olan İngilizler 1916'da Sykes-Picot anlaşmasıyla Fransızlara Lübnan ve Suriye üzerinde hak verirken, 1917 Balfour Deklarasyonu ile Yahudilere bir yurt sözü verirmekten de geri kalmamışlardı. Bu konudaki değerlendirmeler için bkz. Tilman Lüdtke, *Jihad made in Germany. Ottoman and German Propaganda and Intelligence Operations in the First World War*, Lit Verlag, Münster 2005, s. 7.
[555] 1918 yılı Ekim ayı sonunda Osmanlı devletiyle İtilaf Devletleri adına İngiliz temsilcileriyle yapılan mütarekenâme hükümlerinden esirlerle ilgili dördüncü maddenin uygulanmasına ilişkin Harbiye Nezareti'nden verilen rapor. Bkz. HR. SYS 2305/24, 25 Ocak 1919.
[556] Nitekim aynı belgede Altıncı Ordu bünyesinde 8 nefer Hindtli mülteci ile 2 zabitin buluduğu belirtiliyordu.
[557] Emir Şekip Arslan, *a.g.e.*, s. 75.

misafir edilmişlerdi. Tabur, Rusya'nın Karadeniz'den İstanbul'a yapacağı bir saldırı ihtimaline karşı Şile'ye gönderilmişler ve orada yaklaşık iki ay kadar kalmışlardı. Sonra tekrar İstanbul'a dönen Tatar taburu buradan Musul'a gönderildi. Tatarlar da tıpkı Arap gönüllülerden oluşan tabur gibi Haleb ile Bağdat arasındaki Re'sü'l-ayn'a (Zor sancağı) gönderildi.[558]

Tatar Taburu 25 Kasım 1916'da Divaniye mevkiinde 156. Tabur mensuplarıyla birlikte çatışmalara katıldı ve 5 kayıp verdi ve bazıları da yaralandı. Şubat 1917'de Bağdat İngilizlerce ele geçirilince diğer birliklerle birlikte Tatarlar da Feluce'ye çekildiler. Çekilme sırasında Asya Taburu adı verilen Tatarlardan 15 kişi oyalama taktiğini uygulamak üzere geride bırakılmıştı. Feluce'de de tutunamayan Osmanlı birlikleriyle birlikte Tatarlar da Remadiye'ye çekilmek durumunda kaldılar. İngilizlerin Osmanlı ordusuna oranla her bakımdan üstün olan birlikleri Temmuz 1917 ortalarında hücuma geçtiler. İki üç gün süren çatışmalar sonunda Osmanlı birlikleri çatışmayı kaybetti. Onbeş Osmanlı askerinin şehit düştüğü savaşta çok sayıda yaralı yanında Asya Taburu'nun da büyük kısmı İngilizlere esir düşmüştü.

Esir düşmeyip kurtulanlardan 57 kişi 30 Eylül 1917'de önce Salihiye'ye, sonra da Meyavin'e ulaşmışlardı. Zor sancağına ulaşanlarla birlikte sağ kalanların sayısı 150 kişiyidi. Ayrıca 50 kadar asker de dış mevzilerde görevlendirildiği için sağ kalmışlardı. Tatar askerlerden oluşturulan bölük 1917 yılı kışından ertesi yılın baharına kadar Zor sancağı ile cephedeki Nail Bey'in fırkası arasında devriye görevini yerine getirdi. Bu arada Gina'ya da hücum eden İngilizler Osmanlı askerlerini dağıtmışlar ve Asya Taburu'ndan Fırat'ın diğer kıyısına ancak 18 kişi ulaşabilmişti. Gina'da da 30 esir bırakan Tatar birliği geri kalanlarla Miyadin'de tekrar toplanmış ve yeniden göreve başlamıştı.[559]

Tatar askerlerin buradaki görevlerinin fazla uzun sürmediği anlaşılıyor, zira Mayıs 1918'de Asya taburu mensuplarına İstanbul'a dönme emri verilmişti. İstanbul'a gelen askerler Fatih Medresesi'ne yerleştirilmişler, ardından İstanbul Merkez Komutanı Miralay Cevdet Paşa tarafından kendilerine takılan madalyalarla terhis edilmişlerdi. İstanbul'a gelen 170 kadar Tatar askerinden 30'u İstanbul'da kalırken diğerleri Rusya'ya geri döndüler. İngilizlere esir düşen 400 kadar Tatar gönüllüsü Hindistan'a götürülmüş ve 1920'ye kadar oradaki kamplarda tutulduktan sonra tekrar İstanbul'a gönderilmişlerdi. İstanbul'a gelen Tatarlar burada Selimiye Kışlası'na yerleştirilmişlerdi. 1920 yılının sonbaharında da bu askerler

[558] Nadir Devlet, "I. Dünya Savaşı'nda Osmanlılar Safında Savaşan Tatar Taburu," *Osmanlı,* C.2, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 576.
[559] Devlet, *a.g.m.*, s. 576, 577.

Rusya'ya yollandılar.[560] Böylece 1916 yılı ilkbaharında Almanya'da başlayan yolculuk iki yıl sonra 1918 yılı sonbaharında Rusya'da son bulmuş oldu.

3.2. Bir İskân Politikası: Müslüman Esirlerin Anadolu'ya Yeleştirilmeleri

Daha önce de değindiğimiz üzere Almanya ve Avusturya'daki özel kamplarda bulunan Müslüman esirlerin Osmanlı topraklarına nakledilmelerindeki amaçlardan birincisi bu insanları Osmanlı ordusu bünyesine katıp cihad etmelerini sağlamak idiyse de, ikinci amaç da Osmanlı devletinin savaşta yaşadığı insan ve iş gücü kaybından doğan boşluğu doldurmaktı. İç güvenlik ve savaş durumu gerekçesiyle 1915 yılı Nisanı'ndan[561] itibaren uygulamaya sokulan Anadolu'yu Ermenilerden "temizleme" harekâtının (Tehcir)[562] yol açtığı iktisadî boşluk[563] savaşın getirdiği ağır yükleri daha da çekilmez kılmıştı. Zira Osmanlı toplumunda zanaatkârların çoğu gayrımüslimlerdendi. Gayrımüslimler arasında Ermeniler ön plana çıkıyordu. Dolayısıyla sözkonusu gelişmeler paralelinde Osmanlı devlet adamları 1915 yılının ikinci yarısından itibaren, Almanya ve Avusturya'da bulunan Müslüman esirlerden yararlanma planlarında yerleşimcileri cihadçılara tercih etmeye başlamışlardı. Zaten bu doğrultudaki düşüncelerinden müttefiklerini açıkça haberdar etmişlerdi.[564]

Bu hususu teşvik amacıyla Osmanlı ülkesine yerleşecek kimselere her türlü kolaylığın sağlanacağı konusunda yazılı güvenceler verildiğinden bir önceki kısımda bahsetmiştik. Uluslararası Lahey savaş hukuku düzenlemeleri kapsamında Almanya ve Avusturya'nın ortaya attıkları çekincelerin bir şekilde Osmanlı devleti tarafından giderilmesi[565] üzerine Temmuz 1915'den itibaren Müslüman esirler Osmanlı devletine yalnız cihad etmek için değil, iskân edilmek üzere de gelmeye başladılar. Tam da bu dönemde Dahiliye Nazırı Talat Bey'in

---

[560] *A.g.m.,* s. 577.

[561] Dahiliye Nezareti'nden 24 Nisan 1915'de ilgili vilayetlere ve mutasarrıflıklara bir genelge yollanarak, Ermeni komitelerinin teşkilatlarına operasyon yapılıp buraların kapatılmaları, evraklarına el konulması ve ele başlarının tutuklanması emredilmişti. Bkz. Mim Kemal Öke, *Yüzyılın Kan Davası Ermeni Sorunu. 1914-1923,* Aksoy yayıncılık, Birinci Baskı, İstanbul 2000, s. 142.

[562] Artık tarih biliminin bir konusu olmaktan çıkıp uluslararası ve iç politik tartışmaların konusu olmuş 1915/16 Ermeni tehciri meslesiyle ilgili sayısız çalışma kaleme alınmıştır. Burada bunlardan birkaçını vermekle yetiniyoruz. Bkz. Mim Kemal Öke'nin yukarıda zikredilen eseri; Bülent Bakar, *Ermeni Tehciri*, Atatürk Araştırma Merkezi yayınları, Ankara 2009, *Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskanı (1878-1920)*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2007; Johannes Lepsius, *Deutschland und Armenien 1914-1918,* Der Tempel Verlag, Potsdam 1919; Mete Tunçay, *Cihat ve Tehcir. 1915-1916 yazıları,* Afa yayınları, İstanbul, Eylül 1991.

[563] Dahiliye Nezareti'nin 29 Ağustos tarihinde Hüdavendigar, Ankara, Konya, Adana, Haleb, Sivas, Mamuret el-Aziz, Diyarbakır, Erzurum valilikleriyle İzmit, Maraş, Urfa, Zor, Kütahya, Karesi, Niğde, Karahisar-ı Sahib ve Kayseri mutasarrflıklarına gönderdiği genelge göçe tâbi tutulacak Ermenilerden bir kısmının bundan muaf tutuldukları uyarısı yer alıyordu. Buna göre "... Asker aileleri ile, ihtiyaç nispetinde sanatkâr ve Protestan ve Katolik Ermenilerin sevk olunmaması hükümetçe suret-i katiyede mültezemdir" deniliyordu. Buradan da anlaşılacağı üzere Osmanlı devleti doğacak iktisadi boşluk konusunda endişeliydi ve suçlu suçsuz ayrımını belirtmeden "ihtiyaç nispetinde sanatkar" Ermeni'nin gönderilmememesini özellikle emrediyordu. Bkz. Öke, *a.g.e.,* s. 148,149.

[564] Osmanlı devletinin Maarif Nazırı olarak 1915 yılı Aralık ayında ziyaret ettiği Zossen'deki esir kamplarında *Dr. Nazım* tercümanı Sebastian Beck'e Ermenilerin ve Rumların yerlerine Tatarları yerleştirme planlarından açıkça bahsetmişti. Bkz. Bihl, *a.g.e.,* s. 91.

[565] DH. EUM 5. Şub. 15/57.

Almanya ve Avusturya'dan gelecek esirlerle yakından ilgilenmeye başlaması, meselenin Osmanlı devleti tarafından bir dış politika, askerlik ve İslâm dünyasına yönelik propaganda meselesi olmaktan çıkarak iktisadî ve sosyal yönleri olan bir iskân meselesi şeklini almasına sebep olmuştu.

Talat Bey'in Hariciye Nezareti'ne gönderdiği bir yazıda gelecek Müslüman esirlerin hudut memurlarınca anlaşılması için pasaportlarına işaret konulması için öneriler getirmesi[566] yanında, Eylül 1915'de Almanya'ya gönderilen propagandacıların Dahiliye Nezareti'nden aldıkları *"emr-i şifahî ve telkinât üzerine onların* (esirlerin) *Memâlik-i Osmaniye'ye hicretleri hususunda her türlü teşvikatta ..."* bulunmaları[567] konusundaki çalışmaları bunun açık bir kanıtı olarak kabul edilebilir. Aynı şekilde 15 Ekim 1916'da Berlin Sefareti'nden Hariciye Nezareti'ne gönderilen bir raporda,[568] *üserâ-yı Müslime'ye* ilişkin yapılan masrafların Dahiliye Nezareti'nce ve Teşkilat-ı Mahsusa'nın bağlı olduğu Harbiye Nezareti'nce karşılandığı hususundaki ibareler bu konuda şüpheye yer bırakmamaktadır.

Enver Paşa'nın Almanya'nın askeri ataşesi Lossow'la yaptığı görüşmede[569] cihad gönüllüleriyle ilgili dile getirdiği talepler de, Türkiye'nin savaşmak için gelenlere pek de sıcak bakmadığının bir başka göstergesi idi.

Dahiliye Nezareti *İskân Aşâir ve Muhâcirin Müdiriyeti*'nden 2 Kasım 1915'de Adana, Haleb, Trabzon, Diyarbakır, Mamuretü'l'Aziz, Erzurum, Sivas, Hüdavendigar, Bitlis, Ankara, Konya vilayetleriyle; İzmit, Eskişahir, Niğde, Kayseri, Karahisar-ı Sahib, Kütahya, Karesi mutasarrıflıklarına ve *Emvâl-i Metrâke İdare Komisyonları Riyaset*'lerine gönderilen şifre telgrafta,[570] *"celb olunacak üserâ-yı İslâmiye'den sâhib-i sanat olan Ermenilerin nakli dolayısıyla hasıl olan iktisadî boşluğu doldurmak üzere ihtiyaç nisbetinde bilâd-ı Osmaniye'ye tevzîi mukarrer olub, ancak bunların vatan-ı aslîlerini terk ile tabiiyet-i Osmaniye'yi kabul etmeleri temin-i refah ve teşkil-i aile gayesine matuf ve hükümetin takib eylediği siyaset-i iskânî(ye) de aynı maksadı istihrâf eylediği cihetle bunlara muktezî dükkân ve sermaye-i sâbite ve nakdiyenin şimdiden ihzarı mütemmim olmakla emvâl-i metrûke meyânında bulunan dükkân ve âlât ve edevât-ı sanaiyenin hoş muhafazası ve gönderilecek üserânın muhâcirin-i İslâmiye meyanında dul kadınlar ve kimsesiz kızlarla temin-i izdivâcı ve kaîiben vürûd etmeğe başlayacak ilk kafileden, her yerin ihtiyacına göre sanatkâr tefrik ve izâmına beda' edilmek üzere dâhil-i vilâyette (livada) ne kadar sanatkâra ihtiyaç olduğunun,*

[566] HR. SYS 2412/30 Tarih: 4 Ağustos 331(17 Ağustos 1915).
[567] Propaganda çalışmaları kapsamında Eylül 1915'de Berlin'e gönderilen Kazanlı Osman Kadı ifa ettiği görevle ilgili yazdığı yazıda (18 Mart 1916) bunu ifade ediyordu. Bkz., Keleşyılmaz, .. *Cermen Esir Kamplarında*..., s. 74.
[568] HR. SYS 2427/11, lef 1.
[569] 12 Ekim 1915'de Wangenheim bu görüşmeyi Berlin'e bildirmiştir. Bkz. BArch, AA, 62323 Film.
[570] DH. ŞFR 57/261, Tarih: 2 Kasım 1915 (24 Zilhicce 1333); Ayrıca bkz., Nedim İpek, "Rus Ordusundaki Türk Askerlerinin Osmanlı Tâbiyetine Geçmesi (1911-1917)," *Tarih ve Toplum Dergisi*, sayı 145, Ocak 1996, s. 18. Sözkonusu makalede Dahiliye Nezareti'nden gönderilen şifrenin tarihi yanlışlıkla 3 Ekim 1915 olarak verilmiştir.

her şube-i sanata aid mikdarı gösterilmek üzere nihayet bir haftaya kadar telgrafla iş'ârı ve iskâna müteallik tedabir-i evveliyenin ittihadıyla bu babdaki mutalaalarının inbası" şeklinde açıklanıyordu. Söz konusu telgraf Osmanlı devletinin *üserâ-yı İslamiye*'nin iskânına ilişkin politikasını bütün açıklığıyla ortaya koyması bakımından önemlidir. Bu telgrafla sistemli bir iskân politikasına dönüşen, Müslüman esirlerin Almanya ve Avusturya'dan nakilleri konusu Enver Paşa örneğinde olduğu gibi Osmanlı devlet adamlarının Alman makamları nezdinde cihad gönüllüleri konusunda ortaya koydukları "gönülsüzlüklerinin" sebebini de bir bakıma açıklıyor.

Dahiliye Nezareti'nin bu tamiminin ardından, şifreli telgraflarla vilayetlerden ve mutasarrıflıklardan merkeze cevaplar gelmeye başlamıştı. Gelen telgraflar Anadolu'daki şehirlerde Ermeni tehciri nedeniyle meydana gelen iktisadî boşluk konusunda oldukça net bir resim vermektedir.

Karesi (Balıkesir) mutasarrıf vekilinin tesbit ettiği ihityaç listesine göre[571] Karesi'de toplam 610 meslek sahibine ihtiyaç vardı: *"... Üserâ-yı İslâmiyenin sahib-i sanat olanından liva içinde dört kuyumcu, sekiz dökmeci, dokuz çilingir, otuzbir demirci, yirmibeş makinist, sekiz ateşçi, kırkaltı terzi, yirmi bakırcı, dokuz yorgancı, yirmialtı kapıcı, altmışbeş marangoz, doğramacı, ... yüz maden ustası ve amelesi, onaltı kunduracı, beş taşçı, sekiz semerci, onsekiz ekmekçi, onaltı tenekeci, yüz on yedi duvarcı, üç saatçi, iki balıkçı, on yağhaneci, iki külahçı, iki sabuncu, ..., altı boyacı, iki kayık ustası, iki bahçıvan, altı sopa ustası, dört kiremitçi, dört araba amelesi, beş dişçi ... ihtiyaç bulunduğu.."* belirtilirken gönderilecek kişiler için *"bunlara Rum ve Ermenilerden metrûk hane, dükkânların tahsisi suretiyle münasib mahallere ..."* yerleştirilecekleri beyan ediliyordu. Diğer vilayetlerden gelecek listelerde de görüleceği gibi, Balıkesir'de ihtiyaç duyulan mesleklere ilişkin listenin büyük kısmı orada meskûn Ermeni ve Rumların gitmelerinden kaynaklanıyordu.

Haleb vilayetinden Dahiliye Nezareti'ne gelen mesleklere ilişkin ihtiyaç listesinde[572] de hemen hemen aynı meslek gruplarındaki eksiklik görülmektedir. Toplam 242 kişilik ihtiyaç listesindeki mesleklerden bazıları ve buna bağlı ihtiyaç duyulan kişi sayısı şöyle ifade edilmiştir: "*Ondört araba tamircisi, on tezgahcı, iki eczacı, bir dişci, otuz yorgancı, on her nevi kayık tamirine müsaid usta .. lokantacı."* Ayrıca *"Antakya kazasında Ermenilerden tahliye olunan bir köye bağcılık ve ipekçilikle meşgul olan beşyüz hanenin iskânı(nın) mümkün olduğu"* da Haleb vilayeti mutasarrıfı tarafından şifre telgrafla bildirilmişti.

[571] DH. ŞFR 498/56, Tarih: 21 Kasım 1915 (8 Ts1331).
[572] DH. ŞFR 501/43, Tarih: 13 Aralık 1915 (30 Ts 1331).

Niğde Mutasarrıflığından gelen listede[573] *"altıyüzelli üserâ-yı Müslime"*ye ihtiyaç duyulduğu bunlar arasında terzi, dokumacı, dülger, saatçi, kunduracı ve ziraate vâkıf çok sayıda kişinin eksikliğinin hissedildiği ifade ediliyordu. Öte yandan Niğde Mutasarrıfı merkeze gönderdiği bir başka telgrafta, gelecek yerleşimci Müslüman üserânın ihtiyaç duyacağı alet ve edevatın Niğde'den sağlanmasının mümkün olmayacağından bahisle bunların temininde yardımcı olunması da istenmekteydi.[574]

Adana vilayetinden gelen ihtiyaç listesi[575] ise daha genişti. Adana valisi Hakkı tarafından gönderilen telgrafta toplam *"961 sanatkâr"*a olan ihitiyaçtan bahsediliyordu. Bunlar arasında *"dört dişçi, ... yüz yetmiş bir marangoz ... altmış kunduracı ... sekseniki pabuşçu, on bir aşçı, yirmi iki arabacı ustası, birkaç makinist, otuz semerci, on sekiz sarac, iki tüfenkçi, on beş değirmenci ..."* gibi değişik mesleklerden çok kişiler sayılıyordu.

Erzurum Valisi Tahsin'nden İstanbul'a gönderilen (22 Te 1331 tarihli) şifreli telgafta[576] ise diğer vilayetlerden farklı bir talep ortaya çıkmıştı. Vali, harb nedeniyle vilayetin kaza ve köylerinin yarısını kaybettiğini, geriye kalan kaza ve köylere de kendi muhacirlerini yerleştirdiklerini belirtiyor. Ancak, gelecek üserâ-yı Müslime'den sanat sahipleri için vilayet dahilinde yer bulunacağını söylüyor ve çözümünü şöyle açıklıyor: *"... bilhassa vilayet dahilinde on bin genç kadının zevcleri muharebede şehid olmuşlardır. Üserâ-yı İslâmiye'yi burada tervic ile kendi hanelerine içgüveyisi verdiğimiz gibi pek güzel bir netice hâsıl olmuş olur. Vilayetin en ziyade muhtac olduğu erbab-ı sanat duvarcı, taşcı, dülger ustalarıdır. Yıkılan köyler, kasabaların ihyası için beş bin ustaya ihtiyac kat'i ve acildir. Dökmeci ve ...(?) ustalarına olan ihtiyac ikinci derecedendir. Diğer san'atkârana bugün için lüzum yoktur. Harabeye dönen Erzurum vilayetinin ihyası için arzettiğim vechle ustanın serian izamı müsterhemdir ..."*

Tarabzon vilayetinden İstanbul'a gönderilen ihtiyaç listesi[577] toplam 670 kişilikti. Bunlar arasında onlarca terzi, kunduracı, demirci, marangoz, fırıncı, dokumacı, kuyumcu, tenekeci vs yanında konserveci, bahçıvan, mürettib, su değirmeni taşçı ustası, urgan yapımcısı, sıvacı, badanacı, ziraat aletlerinden anlayan kişiler, mühendis, makinist gibi mesleklerden kişiler bulunuyordu.

Kayseri vilayetinden Dahiliye Nezareti'ne gelen ihtiyaç listesi[578] ise merkeze gönderilenler arasında en kabarık olanıydı. Buna göre istenen toplam 1182 meslek sahibi

[573] DH. ŞFR 495/120, Tarih: 3 Kasım 1915(21 Te 1331).
[574] DH. ŞFR 496/89, Tarih: 8 Kasım 1915 (26 Te 1331).
[575] DH. ŞFR 498/78, Tarih: 23 Kasım 1915 (10 Ts 1331).
[576] DH. ŞFR 495/129, Tarih: 4 Kasım 1915 (22 Te 1331).
[577] DH. ŞFR 498/57, Tarih: 21 Kasım 1915 (8 Ts 1331).
[578] DH. ŞFR 496/119, Tarih: 10 Kasım 1915 (28 Te 1331).

kişiden bazıları şöyle idi: *"..sarac, eczacı, demirci, marangoz (226 kişi), taşcı, camcı, lokantacı, bıçakçı, matbaacı, mürettib, sıvacı ..."* vd daha onlarca kişiye ihtiyaç duyuluyordu.

Üserâ-yı İslâmiye'nin iskân edilmesiyle ve kendilerine sağlanacak imkanlarla ilgili devlet politikasınınen açık ifadeleri Bursa'dan *"Emvâl-i Metruke Komisyonu Reisi"*'nden Dahiliye Nezareti'ne gelen 11 Kasım 1915 (29 Te 331) tarihli şifre telgrafta[579] yer alır. Bursa merkezi ve çevresiyle ilgili olan telgrafta şöyle denmektedir: *"... üserâ-yı İslâmiye'den dörtyüz kadar san'atkârın emvâl-i metrûkeden dükkân, alât-ı lâzime verilerek metruk hanelerde derdest-i iskân olan dul kadınlar, kimsesiz kızlarla birleştirilerek temin-i refah ve teşvik-i aile etmesi mümkündür. Koza yetiştirmeğe mahsus fabrika ve makineleri tedvir ve idareye ... sanatkârlara ve makinistlere pek bir ziyade ihtiyaç vardır. Marangoz, çilingir, demirci, dökmeci, terzi, kunduracı, ehl-i sanat dahi lazımdır. Bu sanatkarın her bir sanata aid miktarı ve bu babdaki tafsilat vilayetden posta ile arz olunacaktır. Bunlar(la) bağcılık ve zeytinciliğe vâkıf, kâfi miktarda muhâcir iskân olunduğu halde, Ermenilerin naklinden hasıl olan iktisadî boşluğu doldurabileceği maruzdur."*

Vilayetlerden ve livalardan toplanan listeye göre Erzurum dışındaki Karesi, Bursa, Niğde, Kayseri, Adana, Trabzon ve Haleb idarî merkezlerinden gelen telgraflarda istenen meslek sahibi yerleşimci sayısı 4715 idi. Erzurum'un savaşta cephe şehri olmasından kaynaklanan özel durumu münasebetiyle valinin talebinin 10.000'e kadar çıkacağını tahmin edebiliriz. Zaten görüleceği üzere Erzurumu'a herhangi bir Müslüman esirin yerleşimci olarak gönderilmesi mümkün olamayacaktı. Zira Erzurum 1916 yılı Şubat ayında Rusların taarruzuyla işgal edilmiş ve Osmanlı devleti sınırları dışında kalmıştı.

Dahiliye Nezareti gelecek esirlerin nerelere yerleşetirileceklerine dair ön tespit çalışmalarını sürdürürken Harbiye Nazırı Enver Paşa'nın da Ali Başhampa'ya gönderdiği 22 Kasım 1915 tarihli bir talimatta,[580] esirlerin İstanbul'a ulaştıklarında istirahatlerinin sağlanması isteniyor ve gelenlerin yeteneklerine göre askeri birliklere ve fabrikalara yönlendirilmesi istenirken, diğerlerinden çiftçi olanlarının Anadolu'da iskân edilmeleri isteniyordu.

Berlin Sefiri Hakkı Paşa'nın Harbiye Nezareti'ne 26 Aralık 1915'de yazdığı bir telgraftan[581] Osmanlı devletinin esirler konusundaki niyetinin ve önceliğinin ne olduğundan iyice emin oluyoruz. Hakkı Paşa'nın ifadelerinden esirlerle ilgili Almanya'daki kamplarda yapılan propaganda faaliyetlerinde artık Anadolu'ya yeşleşip orada iş tutacaklara ağırlık verildiğini görüyoruz. Hakkı Paşa: *"...Heyet (propagandacılar), üserâ-yı İslâmiyeye telkinât*

[579] DH. ŞFR 497/12, Tarih: 11 Kasım 1915 (29 Te 1331).
[580] *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi,* Temmuz 2004, sayı 118, Genelkurmay ATASE ve Genelkurmay Denetleme Başkanlığı Yayınları, Ankara 2004, Belge no. 61, s.203-205.
[581] Keleşyılmaz, *... Cermen Esir Kamplarında...,* s. 72.

vazifesini dahi ifa ediyor. Erbab-ı hirfet ve sanatın bizde yerleşmesini şumûl ve mahiyet itibariyle cihâda iştirakten daha mühim gördüğümden bu hususta gayret ediyorum. Alman Harbiye Nazırı ile bilmüzakere gerek cihad için gideceklerin gerek şimdiden yerleşecek erbab-ı hirfet ve sanatın nail olacakları müsaadata dair ... bir varaka tanzim olundu. ... Buna emir buyrulan mevâda ilaveten burada cihada gidenlerden gayrısının yani tüccardan tavattun edileceklerin hizmet-i askeriyeye alınmayacaklarına ve burada teehhül (evlenme) arzusunda bulunanların kendilerince bir gûna masraf-ı mucib olmayarak teehhül ettirileceklerine dair fıkralar ilave ettim..." diyor.

Hakkı Paşa'nın 1915 yılı sonunda ifade ettiği yukarıdaki görüşler aslında Osmanlı devletinin Müslüman esirler konusundaki planlarını ve düşüncelerini yansıtması bakımından oldukça aydınlatıcıdır. Devleti temsil eden bir sefir olarak Hakkı Paşa'nın İstanbul'dan bağımsız bir siyaset güdemeyeceği ve uygulayamayacağı açık olduğuna göre, bu düşünceler merkezden aldığı emirlerin bir yansıması şeklinde anlaşılmalıdır. Burada dikkat çeken en önemli husus cihad için gelecekler yerine meslek sahibi yerleşimcilerin tercih edileceği hususudur. İkinci önemli nokta ise Anadolu'ya iskân edileceklere sunulan imkânlarla ilgilidir. Evlenmeleri ve iş kurmaları da dahil her türlü kolaylığın esirlere sağlanmasının Almanlar nezdinde de garanti altına alınmış olduğunu görüyoruz.

Osmanlı devletinin Almanya ve Avusturya'dan gelecek Müslüman esirlere sunduğu ayrıcalıklar ve imkânlar iskânı cazip kılar cinstendi. Nitekim sözkonusu teşviklerin ifade edildiği bir belgede,[582] Osmanlı devletinde iskân olunacak kimselere normal muhacirlere sağlanan imkanlardan farklı ayrıcalıklar sunulmuş olduğundan bahisle yapılan teşvikler şöyle sıralanmıştır: Yerleşecek Müslüman esirlere yeni hayatlarını kurmak için başlangıçta nakit sermaye olarak 5000 Kuruş para veriliş, ayrıca yerleşmeleri için de birer hâne gösterilmiştir. Sanat sahibi olanlara ise çalışacakları bir dükkânla birlikte icra ettikleri mesleklerine ait alet ve iş makinesi (*âlât ve edevât-ı sanayi*) temin edilmiştir. Aynı şekilde yerleştirilen esirlerden ziraatla meşgul olacakların her birine birer hâne yanında otluk, samanlık ve çalışıp işlemeleri için 80 dönüm tarım arazisi (*tarla, bağ ve bahçe*) verilmiştir.

[582] Belgedeki orijinal ifadeler şöyledir: *"Memalik-i Osmaniye'de tavattun ve iskan edilmek üzere Almanya ve Avusturya'dan celb olunan üsera-yı İslamiye'nin muhacirin-i saireden farklı bir suretde mazhar-ı imtiyâzat ve muâvenet olmaları kabul edilerek bu babda tanzim olunan talimatnamede üserâ-yı merkumeye sermaye olarak beş bin (5000) kuruş nakit itası ve sekenâları (iskanları) için kendilerine birer mefrûş hâne ve erbâb-ı sanattan olanlarına birer dükkân ve yaptıkları sanata göre âlât ve edevât-ı sanayiye tevzii ve zira'dan bulunanlarına dahi kezalik birer hane ile otluk ve samanlık ve seksen (80) dönüm kadar tarla ile bağ ve bahçe vesaire tahsisi ve iraesi gösterilmiş ve üsera-yı merkumenin bu suretle iskanları icra bulunmuş ..."* Burada ifade edilen bilgiler Belgrad'da bulunan Rus üserası arasındaki 12 Müslümanın Osmanlı vatandaşlığına geçme isteklerine ilişkin dilekçelerine Dahiliye Nezareti Aşair ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi İskan şubesi tarafından Hariciye Nezaretine verilen cevapta geçmektedir. Bkz. HR. SYS 2225/40 Tarih: 30 Haziran 1917.

Bunlardan başka Anadolu'da gösterilen yerlere yerleşip evlenecek kimselere de "... *düğün masrafı ve sermaye namıyla ayrıca bir meblağ i'tası..."*[583] Bu teşviklerin savaşın tam ortasında ve cephede savaşacak her bir askere ihtiyaç duyulduğu bir zamanda verilmiş olması durumun aciliyetini göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Bunun bir diğer göstergesi de muhacirlere yönelik kanunen belirlenmiş hükümlerin dışında ek teşviklere başvurulmuş olmasıdır.[584][585]

Devletin Müslüman esirler politikaları doğal olarak Almanya ve Avusturya ile paylaşılıyor ve konu sürekli olarak onlarla müzakere ediliyordu. Osmanlı makamları ülkelerine savaşçı (cihadçı) yerine yerleşimci sevkedilmesi yönündeki taleplerini ilgili ülkelere çeşitli zamanlarda bildiriyordu. Özellikle 1916 yılı Ocak ayından itibaren Türkiye'nin esirlerle ilgili talepleri Almanya'daki makamlara sıklıkla iletilmeye başlanmıştı. Bu anlamda İstanbul'daki askerî ataşe Lossow, Alman Dışişleri'ndeki askerî görevli Nadolny ve de İstanbul'daki Alman elçisi Wolff-Metternich Osmanlı isteklerini belirten yazılar kaleme alanlar arasındaydı. Bu taleplerde ön plana çıkan husus Osmanlı devletinin, esirleri asker olarak değil, demiryolu işçisi veya yerleşimci olarak Türkiye'ye istiyor olmasıydı.[586]

Metternich'in 31 Temmuz'da gönderdiği bir telgrafta şimdiye kadar Osmanlı devletine gönderilen Fransız ve Rus Mülsümanlarından hiç memnun kalınmadığı ve esirlerin nakil işleminin durdurulması gerektiği ifade ediliyordu. Bu uyarılar üzerine Elçi Ağustos ayı ortalarında Wesendonk Savaş Bakanlığı'na esir naklinin durdurulması için başvuruda bulundu.[587] Osmanlı devleti 1916 yılı başından itibaren olumsuz yaklaştığı cihad gönüllüsü sevkiyatı konusunda yine de tam başarılı olamamıştı. Dolayısıyla daha önce de ifade edildiği üzere 2000'nin üzerinde Müslüman savaş esiri 1916 ve 1917'deki dört ayrı sevkiyatla asker olarak İstanbul'a getirilmişti.

Cihad gönllüsü sevkiyatının her şeye rağmen gerçekleşmesinin birkaç nedeni vardı. Her şeyden önce iki yıla yakın bir süredir yapılan kamplarda Müslman esirler arasında yapılan propaganda ve eğitim programlarından bir anda vazgeçilmesi mümkün değildi, çünkü yapılan bu propagandalar Müslüman esirler üzerinde büyük beklentilerin oluşmasına sebep

---

[583] DH. UMVM 124/40 (Dahiliye Nezareti Umûr-ı Mahalliye-i Vilayât Müdüriyeti), Tarih, 1336.Ş.7.

[584] Bu anlamda 1916 yılı içinde Ankara, Aydın, İstanbul, Haleb, Hüdavendigar, Mâmuretülaziz, İzmit, Eskişehir, Canik, Maraş ve Niğde'den alınan bilgiler doğrultusunda muhacirlere yapılan teşvikler şu şekilde gerçekleşmiştir: *"Hâne (20.545 aded), Arazi (267.536 dönüm), Bahçe (7812 dönüm), Zeytinlik (703.491 dönüm), Dutluk (4573 dönüm), Portakallık (97 dönüm), Araba (5 aded), Hayvanlar (4.390 aded), Ziraat Aletleri (2.912 aded), Tohumluk (524.788 aded)."* Bkz. Bardakçı, *a.g.e.,* s. 95.

[585] Bu veriler. Bkz., Bardakçı, *a.g.e.*, s. 95.

[586] Höpp, *a.g.e.*, s. 85.

[587] Höpp, *a.g.e.,* s. 85.

olmuştu.[588] Öte yandan özellikle Almanlar, savaş sonrası dönemde Müslümanlar nazarında aleyhlerine oluşacak olumsuz imajdan çekiniyorlardı.[589]

Aynı şekilde, Osmanlı devleti adına kamplarda uzun zamandır propaganda görevi ifa eden propagandacı hocaların İstanbul'a gönderdikleri raporlarda, Osmanlı ülkesine gelme konusundaki gecikmeden dolayı cihad için hazırlanan esirlerin duydukları rahatsızlıklar dile getiriliyor ve sık sık bu konuda acilen bir şeyler yapılması talep ediliyordu.[590] Nitekim İstanbul'a gelmesi geciken üçüncü grup cihad gönüllüleri kafilesinin Alman genelkurmayının oluruyla yola çıkartılmasında Almanların imaj kaygısı etkili olmuştu. Almanlar Müslümanların gözünde "yalancı" konumuna düşerek güvenilirliklerinin daha fazla sorgulanmasına neden olmak istemedikleri için esir naklini kabul etmişlerdi.[591]

Bu üçüncü cihad kafilesinin İstanbul'a geldiği ay Weinberglager Kampı'nda bulunan Tatarlardan 8-9 bininin iskân edilmek üzere Osmanlı ülkesine gitmeye hazır olduklarına ilişkin rapor Alman makamlarına iletilmişti. Temmuz 1916'da Prusya Savaş Bakanlığı 500 Tatar'ın Türkiye'ye yerleşmesine onay verdi. Ellerine Alman devlet matbaasında basılan ve Osmanlı devletinin müsaadesini içeren belgeler verilen[592] yerleşimcilerin 50'şer kişilik gruplar halinde gönderilmesi kararlaştırılmıştı. İlk kafilesi 18 Temmuz'da Zossen'den hareket ederken ikinci kafile 29 Temmuz'da yola çıktı. Geriye kalanların da yine 50'şer kişilik 8 kafilede ve on gün arayla olmak üzere Türkiye'ye gönderildikleri bildirilmektedir.[593] Yani bu hesaba göre en son esir kafilesi 17 Ekim 1916'da Almanya'dan yola çıkmış olmalıdır. Talat Paşa'nın tuttuğu defterde de Müslüman esilerle ilgili masrafları gösteren bilgilerin 17 Ekim 1916'ya kadarının gösterilmiş olması arada bir bağ olma ihtimalini güçlendirmektedir.[594]

Buna rağmen Enver Paşa'nın talebi üzerine Almanların Ağustos ayının ikinci yarısından itibaren her türlü esir nakli işlemini durdurma kararı aldıklarını görüyoruz. Ancak aynı yılın Eylül ayı sonunda Enver Paşa Alman Umumî Karargâhını ziyaret ettiğinde kamplardaki cihad propagandası faaliyetlerine yeniden başlanılmasını da istemişti.[595] Bu en son çabaların bir sonucu olarak olsa gerek, 1917 yılı Nisan ayında Araplardan oluşan sadece 109 kişilik bir cihad kafilesinin İstanbul'a gelmesi sağlanabilmişti.

---

[588] Örneğin üçüncü cihad gönüllüleri kafilesinin Berlin'den hareketi gecikince gönüllü Tatarlar arasında huzursuzluk meydana geldi. Bkz. Bihl, *a.g.e.*, s. 95.
[589] Bu yöndeki bir uyarıyı Alimcan İdris de Alman makamlarına yapmştı. Bkz. Höpp, s. 87.
[590] Keleşyılmaz, *a.g.m*, s. 73, 75 ve 75'de Abdürreşid İbrahim'in bu konudaki ısrarlı talepleri görülüyor.
[591] Bihl, *a.g.e.*, s. 95.
[592] Bihl, s. 96.
[593] Bihl, *a.g.e*., s. 96; Höpp, *a.g.e.*, s. 87. Bu kişilerin tamamının gerçekten Türkiye'ye gidip gitmedikleri konusuna şüpheli yaklaşan Höpp, bu şüphesini Ağustos 1916'da esir naklinin genel manada tamamen durdurulmuş olmasına bağlıyor.
[594] Bardakçı, *a.g.e.*, s. 63.
[595] Bihl, *a.g.e.*, s. 96.

3.2.1. Avusturya'dan Esir Nakli

Almanya'dan Osmanlı devletine Müslüman esir nakli genel olarak inişli çıkışlı ve istikrarsız bir seyir izlerken Avusturya'daki esirlerin transferleri daha istikrarlı yapılmış görünmektedir. Avusturya ve Osmanlı devletinin yetkilileri arasında Müslüman esirlerin Osmanlı hizmetinde kullanılmalarına ilişkin ilk temasın 24 Temmuz 1915'de yapıldığını görüyoruz. Daha önce de değindiğimiz vechle Avusturya bu konuda milletler hukuku çerçevesinde bazı endişeler ileri sürmüş ve bu sebepten esirlerin nakli işi bir süreliğine gerçekleşmemişti. Bu endişelerin Osmanlı devletince giderilmesi üzerine 4 Ekim 1915'de Avusturya makamları Müslüman esirlerin tutuldukları Eger Esir Kampı'na esirlerin Türkiye'ye gönderilmeleri konusunda emir verdi. Avusturya Savaş Bakanlığı ilk olarak 537 Müslüman esirin gönderilmesine (24 Kasım 1915) izin verirken, ikinci izin 13 Aralık 1915'de ve 474 esir için çıktı. 1916 yılı Ocak ayı ile Mayıs ayı arasında değişik tarihlerde 61, 83, 74, 123, 76, 147, 56 ve 15 kişilik gruplar halinde izinler çıktı. En son izinse 14 Mayıs 1916'da çıktı.[596]

Yukarıdaki rakamlara göre 1916 Mayıs ortasına kadar toplam 1645 Müslüman esir Avusturya'dan Türkiye'ye gönderilmiştir. Ancak bunların ne kadarının cihada katıldığı ve ne kadarının yerleşimci olduğu konusunda bir bilgi bulunmuyor.

Avusturya'dan Osmanlı topraklarına olan esir nakli bundan sonra bir süre duraklar. Daha sonra ise belli şartlara bağlanarak yavaş işleyen bir sürece girer. Nitekim Avusturya Savaş Bakanlığı'nın 1 Temmuz 1916'da aldığı karar gereğince o tarihten itibaren Rus Müslümanlarından Türkiye'ye gönderilecek olanlar yalnızca Osmanlı devleti vatandaşlığını kabul edenlerle, sürekli olarak Osmanlı devletinde kalacaklar arasından belirlenmeye başlanacaktır.[597] Bu kararda Anadolu'ya gelip yerleşen esirlerin gösterdikleri uyum sorununun bir etkisi var mıdır bilemiyoruz. Aynı dönemde esirlerle ilgili sorunlar yaşayan Osmanlı devleti işi baştan sıkı tutmak için Avusturyalı makamlara bu yönde talepte bulunmuş olabilir. Çünkü esirlerin çoğu esaretten kurtulmak ve memleketlerine dönmek için Osmanlı devletine nakledilmeyi bir ara çözüm olarak görüyorlar ve Anadolu'yu da memleketlerine dönüş yolunda ara istasyon olarak kullanıyorlardı. Bu durum karşısında ileride göreceğimiz üzere Osmanlı yetkilileri esirlerle ilgili bir takım tedbirler almak zorunda kalacaktır.

[596] Bihl, *a.g.e.*, s. 134.
[597] Bihl, s. 135.

Talat Paşa'nın kendisi için hazırlattığı defterdeki kayıtlara göre 17 Ekim 1916'ya[598] kadar Avusturya ve Almanya'dan Osmanlı devletine gelen ve Anadolu'daki merkezlere yerleştirilen esirlerin toplam sayısı 1093'dür.[599] Daha erken bir tarihte, yani Mayıs 1916'da Andolu'da iskan edilen Tatarların sayısını bin olarak veren kaynakları[600] doğru kabul edersek, bu tarihten Ekim ayı ortasına kadar çok fazla yerleşimcinin gelmediğini, veya Anadolu'ya yerleştirilmediğini görürüz.

Tablo 3.1. Talat Paşa'nın Defterinde Kayıtlı Yerleşimcilerin Vilayetlere Göre Dağılımı:[601]

Adana Vilayeti (50)	Adana Kazası (9) Haçin Kazası (13) Feke Kazası (4) Rum Nahiyesi (14) Dörtyol Kazası (2) Kozan Merkez Kazası (8)	
Ankara Vilayeti	Ankara ve Civar Köyler (belirtilmemiş)	
İstanbul Vilayeti (30)	Kemerburgaz Nahiyesi (30)	
İzmit Sancağı(136)	İzmit Kazası (12) Adapazarı Kazası (124)	
Eskişehir Sancağı (102)	Eskişehir Kazası (96) Sivrihisar Kazası (6)	
Hüdavendigar Mahallatı (163)	Ertuğrul Sancağı(28)	Bilecik Kazası (11) Söğüd Kazası (9) Yenişehir

[598] Bardakçı'nın yayınladığı sözkonusu defterde 1 Teşrin-i sâni tarihi veriliyor (bkz. s. 63); Kitabı yayınlayan Bardakçı da, yine defter içinde bütçeyle ilgili verilen bir tarihten hareketle defterdeki bilgilerin en son yazılma tarihi olarak 1916 yılı sonu ile 1917 yılı başını veriyor. Dolayısıysla Müslüman esirlerle ilgili o zamana kadar yapılmş masraflarla ilgili tabloda verilen 1 Teşrin-i sâni tarihi de Rumi 1332 yılına, yani Miladi 1916 yılına, denk geliyor. Bkz., *a.g.e.*, s. 73 ve 29.

[599] Talat Paşa'nın defterinde esirlerin sevkedilip yerleştirildiği bütün vilayet ve livalara ilişkin rakamlar verilirken Ankara vilayetinin karşısı boş bırakılmştır. Muhtemelen o tarihe kadar Ankara vilayetine esir sevkedilmemiştir. Ankara vilayeti dahilinde tespit edebildiğimiz 110 kadar Müslüman esir yerleşimcinin Osmanlı tabiiyetine geçiş işlemlerinin Ocak 1917'den sonraki döneme tekabül etmesi defterin oluşturulduğu tarih itibariyle Ankara'ya esir sevkedilmemiş olması ihtimalini güçlendirmektedir.

[600] Anadolu'ya yerleştirilen Tatarların durumunu inceleyip Teşkilat-ı Mahsusa'ya 29 Mayıs 1916'da (16.3.32) sunulan raporun içeriği için bkz., Keleşyılmaz, *a.g.m.*, s. 76,77.

[601] Talat Paşa'nın defterinde Müslüman esirlerin vilayetlere göre dağılımını gösteren kısımın altında bulunan açıklamalar şu şekildedir:

"1) Karahisar'a sevkedilen üseradan on altısı bâdel'l-harb memleketlerine avdet edeceklerinden bahisle terk ve tebdil-i ta'biyet etmiş olmalarıyla üsera-yı sâire misüllü haklarında muamele edilmek üzere Dersaadet'e celb ve Merkez Kumandanlığı'na teslim ettirilmişlerdir.

2) Konya'daki üseranın fazla bir miktara bâliğ olması hasebiyle bir mikdarının iskân ve tavattuna daha müsaid olan Kayseri'ye sevki tensib ve mahalline tebliğ edilmiştir." Tablodaki veriler ve açıklma için bkz., Bardakçı, a.g.e., s. 59-61.

		Kazası (8)
	Merkez Sancağı(135)	Bursa-Orhangazi (59) Mudanya ve Civar Köyleri (62) Emir Ali Adası (14)
Karahisar-ı Sahib Sancağı (47)	Karahisar-ı Sahib Sancağı (47)	
Kayseri Sancağı (49)	Kayseri Sancağı (49)	
Konya Vilayeti (302)	Konya ve Civar Köyler (141) Erkilet Kazası (20) Sultaniye Kazası (6) Ayrancı Kazası (30) Çelebi Çiftliği (44) Karaman Kazası (30) Akşehir Kazası (48) Isparta Kazası (8)	
Niğde Sancağı (79)	Niğde Sancağı (79)	
Toplam: **1093**	**1093**	

1915 yılı sonunda vilayetlerden gelen iskancı talebinin, Erzurum hariç, en az 4715 olduğu gerçeğinden hareket edersek Almanya ve Avusturya'dan getirilebilen yerleşimci sayısı bir yıl sonra ancak ihtiyacın dörtte birine yetecek kadar olmuş oluyordu. Buna, sonradan Ankara vilayetine yerleştirilenleri (128)[602] eklesek dahi rakam yine de pek parlak gözükmüyor. Talat Paşa'nın defterindeki rakamla bizim Avusturya ve Almanya kaynaklarına dayalı çalışmalardan elde ettiğimiz tahminî 2200 rakamı arasındaki yaklaşık 1000 kişilik fazlalık nasıl açıklanabilir? Osmanlı arşiv belgelerinin ve ATASE'deki askerî belgelerin çok daha geniş çaplı bir taramaya tabi tutularak incelenmesiyle aradaki fark belki açıklığa kavuşturulabilir. Ancak şimdilik geçici bir açıklamayla sayılarla ilgili bir tahminde bulunabiliriz. Almanya'dakiler olmasa bile Avusturya'dan getirilenlerin tamamı, özellikle Temmuz 1916'dan önce gönderilenler, teşvik kapsamına giren yerleşimci statüsünde olmamış olabilirler. Dolayısıyla bu kimselerin bir kısmı çalışma kamplarına gönderilmiş olabilir. Zaten Enver Paşa'nın zaman zaman Alman kaynaklarına yansıyan talepleri bu kimselerin demiryolu

[602] İncelediğimiz belgelerden elde ettiğimiz sonuçlara göre Ankara vilayeti merkezi ve çevresindeki kasabalara yerleştirilip, Osmanlı vatandaşlığını kabul edenlerin sayısı 128 kadardır. Osmanlı vatandaşlığını kabul etmeyip de yerleşmiş olanlar veya esir kamplarına gönderilip işçi olarak çalıştırılanlar bu rakamların dışındadır.

vs işlerde çalıştırılması yönünde oluyordu. Talat Paşa'nın defterine girmeyen 1000 kişi Osmanlı devleti tarafından bu şekilde değerlendirilmiş olabilir.

3.2.2. Getirilen Müslüman Esirlerin Anadolu'ya Yerleştirilmesi Çalışmaları

Esir nakli konusunun Almanya ve Avusturya ayaklarında bu gelişmeler yaşanırken Osmanlı devletinin *"üsera"* iskânı politikası da ilk meyvelerini vermeye başlamıştı. Konya'dan Dahiliye Nezareti'ne gönderilen 27 Ocak 1916 tarihli şifre telgrafta[603] *"üserâ-yı İslâmiyeden altmışaltı* (66) *muhacirin geldiği"* bildiriliyordu. Gelenlerden kırk dördü çiftçi olduklarından oradaki Belkova çiftliğine[604] sevkedildiklmişlerdi. Telgrafı gönderen Konya valisi Sami, ziraatle uğraşan esirlerden Konya'ya ne kadar çok kişi sevkedilirse edilsin bu kimselerin iskânları ve iâşelerinin sağlanması konusunda herhangi bir sıkıntının çekilmeyeceği ve gelecek kimselerden de tarım konusunda ziyadesiyle istifade edileceğini belirtiyordu. Konya geniş arazisi ve ovasıyla Müslüman esirlerin yerleştirilmeleri için ideal bir yer gibi duruyordu. Nitekim Talat Paşa'nın defterindeki kayıtlara göre kazalarıyla birlikte Konya vilayeti 302 yerleşimciyle en çok Müslüman esir yerleştirilen yerdi.

Konya Valisi'nin Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği 30 Mayıs 1916 (17 Mayıs 332) tarihli bir başka şifre telgrafında[605] Konya'ya gelen Tatar esirlerin yerleşimlerine ilişkin yeni bilgiler verdiğini görüyoruz. Vali'nin ifadesine göre, *"...üserâya hâne ve dükkan verilerek memleketle münasebetleri maddeten tevsik edildiği"*ni bildirdikten sonra Tatarlar için, *"tabiiyet-i Osmâniye'yi kabulde tereddüd göstermiyorlar. Kendilerinden alel'usul taahhüd senedâtı alınıyor"*du. Yalnız esirler arasında bulunan çiftçilerin bir kısmının gönderildikleri köydeki hayata uyum sağlayamamş olmalıydı. Vali, *"bunların Harb-i Umumî hitâm ettikten sonra vatanlarına avdet edeceklerine dair bazı sözleri söyledikleri hissolundu"* şeklinde bu kanaatini aktarmıştı. Öte yandan yerli köylülerle Tatarlar arasında bazı uyuşmazlıkların da olduğu bilgisini veren Vali, o bölgenin etkili adamlarından birisi Tatarlara kız vermeye yanaşmayınca yerli ahalinin de buna uyduğunu, ayrıca köylüler Tatarların at eti yediklerini görünce bunu *"pek büyük bir nefretle telakki"* ettiklerinden bahsetmektedir. Tatarların yerli halktan kızlarla evliliği meselesini onların Osmanlı tabiiyetini kabullerinde ve burada kalıcı olmalarında önemli bir etken olarak gören Konya valisi bu konuda kendince çözümler üretmeye de çalışmış. Bu anlamda devlet vasıtasıyla evlilikleri sağlanamamış esirlerin yakın çevrede bulunan Tatar köylerine dağıtılıp oralarda yerleşmelerinin sağlanmasını tavsiye

[603] DH. ŞFR 507/12, Tarih: 27 Ocak 1916 (14 Ks 1331).
[604] Talat Paşa'nın defterinde de Almanya ve Avusturya'dan gelen Müslüman esirlere ilişkin kısımda Konya vilayetinde Çelebi Çiftliği'ne 44 esirin yerleştirildiği bilgisi mevcuttur. Bkz. Bardakçı, *a.g.e.*, s. 61.
[605] DH. ŞFR 521/60, Tarih 30 Mayıs 1916 (17 Mayıs 332).

ediyordu. Bu teklifiyle vali, esirlerin memleketleriyle kesilecek irtibatları sayesinde vatanlarına dönmeleri tehlikesinin emniyet altına alınacağını düşünüyordu. Ancak Vali, esirlerin dönmelerinin kesin şekilde önlenmesinin en garanti yolunun bu insanların yerli ahâliden kadınlarla evlendirilmesi olduğunu söylemeyi de ihmal etmemişti.[606]

3.2.3. Esirlerin Uyum Sorunları

Belgelerden takip edebildiğimiz kadarıyla, Osmanlı devletine yerleştirilmek üzere getirilen Müslüman esirlerle ilgili gelişmeler pek de umulduğu şekilde gerçekleşmişti. Teşkilat-ı Mahsusa riyasetine sunulan, Anadolu'ya yerleştirilen Müslüman esirlerle ilgili bir raporda[607] *"üserâ-yı islâmiye'den Kırım Tatarlarının Memalik-i Osmaniye'ye celb ve cem' ve iskânlarında memleketin menfa'at göreceğine kanaat hasıl olmuştur"* denilirken, Kuzey Rusya'dan, yani Sibirya, Kazan, Samara ve Ufa'dan olan Tatarların durumunun Kırımlılardan farklı olduğu ifade edilmiş. Nitekim *"Şimali Rusya'dan olan üserâ-yı İslâmiye'nin sevkolundukları mevakiden ahlâken, dinen Makâm-ı Hilâfet'e emsâli kadar merbutiyet-i kalbiye taşımadıkları, işret ve sair ceraimi işlemekte oldukları..."* denilerek bu farklılık açıkça ortaya konulmuştur. Doğrusu Kuzey Rusya Tatarlarıyla Güney, yani Kırım Tatarları arasındaki farklılık konuştukları dilde de kendini gösteriyordu. Kırım Tatarlarının dili Osmanlı Türkçesi'ne çok yakınken, kuzeylilerin güneydeki Kırımlılarla bile anlaşmakta zorlandıkları Avusturyalı bir araştırmacının oradaki kamplarda bulunan Tatarlar üzerinde yaptığı küçük bir araştırmada[608] da ortaya konulmuştu. Yine ilk başlarda iyi haberler gelen Konya'dan Dahiliye Nezareti'ne 10 Ağustos 1916'da çekilen bir başka telgrafta[609] *üserâ-yı İslâmiye'nin* bazılarının savaş sonrasında memleketlerine dönmek niyetinde olduklarından *"terk-i tabiiyet ve terekelerini tahtimden imtinâ' etmekte oldukları"* şeklinde ifadeler yer almaktadır.

Konya'dan gönderilen telgrafta ifade edilen benzer konular üzerine, yerleşimcilerle ilgili sıkıntıları aşabilmek için Dahiliye Nezareti ve ona bağlı *Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyeti* Müslüman esirlerin iskân edildikleri vilayetlere ve onlara bağlı livalara çeşitli tamim ve yazılar göndererek bu sorunları aşmaya çalışıyorlardı. 13 Şubat 1916 (31 Kanun-ı Sani 331)

---

[606] Fakat daha sonra da göreceğimiz gibi evlilik konusu da bu konuda kesin çözüm olmayacaktır.

[607] Keleşyılmaz, *a.g.m.*, s 76, 77. Bu belgeye göre Tatarların yerleştirildikleri yerler şöyle sıralanıyordu: *"Kayseri, Konya, Niğde, Nefs-i Karahisar-ı Sahib ve civar köyleri, Eskişehir sancağı ve Mahmudiye nahiyesi ile havalisi ve Sivrihisar, Ankara vilayeti dahilindeki Haymana kazası ve Akdağmadeni, Bilecik, Bursa ve civar köyleri ile Orhangazi kazası, Nefs-i Adana, Nefs-i kozan, Dörtyol..."*

[608] Fr. V. Kraelitz-Greifenhorst, *Besuch des k.u.k. Kriegsgefangenenlager in Sigmundherberg*, sonderausdruck aus den Berichten des Forschungsinstituts für Osten und Orient in Wien Folge 2, Wien 1916, s. 8. (İstanbul Atatürk Kitaplığı, M.Cevdet Kitaplığı, 4175)

[609] DH. ŞFR 528/42, Tarih, 10 Ağustos 1916 (28 Temmuz 1332).

tarihli tahrirata zeyl olarak kaleme alınan ve 29 Mart 1916'da vilayet ve onlara bağlı livalara gönderilen yazıda,[610] Almanya ve Avusturya'dan gelerek önceden belirlenmiş mahallere gönderilen Müslüman esirlerden, diğer muhacirler gibi kayıtlarına *(telsik ve tescillerine)* dair birer dilekçe ile taahhüd senedi alınmasının gerekip gerekmediği, şayet gerekliyse sözkonusu belgelerin hangi sevk mahallinden alınmasının uygun olacağı sorulmaktaydı. Verilen cevapta, Osmanlı devletine gelecek Müslüman esirlerin muhacirlere mahsus olan desteklerden ve haklardan tam olarak istifadelerinin kararlaştırılmış olduğu, ancak bunun esirlerin yerleştikleri yurtlarında (*tavattun*) kesin ve kalıcı olmaları şartına bağlı olduğu ifade edilerek mealen şöyle denmektedir: Vatandaşlık belgelerinin asıllarının (*Tabiiyet-i asliyye*) toplanmasının ve muhafazasının mümkün olmadığı anlaşıldığından, Tabiiyet-i asliyyenin yapılmasındaki zorunluluk bakımından Müslüman esirlerle normal muhacirler arasında hiç bir fark sözkonusu değildir. Dolayısıyla Osmanlı devletinin muhacirlere bahşettiği ve uyulmasının mecburî olduğu usul ve kurallar dairesinde esirlerin de kayıtlarının yapılması gerekmektedir. Ayrıca iskân edilmeden önce bu kimselerden *9 Kanun-ı evvel 331* (23 Aralık 1915) tarihli genelgede (*tahrirat-ı umumiyede*) verilen örnekte olduğu gibi birer dilekçe ile taahhüd senedinin alınması da tabiidir. Sözkonusu evraklar şimdiye kadar sevkedilmiş olan esirlerden bulundukları mahallerde ve bundan sonra geleceklerden de burada (İstanbul'da) alınacaktır. Şayet, yine de sevkleri esnasında burada (İstanbul'da) bu şartlara uygun olarak alınamadığı takdirde gittikleri yerlerde kendilerinden istenmesi kararlaştırılmıştır. Bu anlamda bahsi geçen Müslüman esirlere yönelik kayıt işlemlerinin belirtilen bu yöntemlere uygun şekilde yapılması gereklidir. Eğer bu usule uymayan esirler olursa bunların isimlerinin derhal (merkeze) bildirilmesi gerekmektedir.

Yukarıdaki açıklamaya göre sıradan muhacirlerle üserâ-yı İslâmiye arasında Osmanlı tabiiyetine kayıt ve bu kaydın şartları konusunda bir fark gözetilmiyor ve her bir yerleşimci esirden öncelikle birer dilekçe ile iskânının kesin ve daimi olacağına dair sened alınması isteniyordu. Şartlara uymayanlar hakkında ne mumâmelede bulunulacağına ise merkezde karar verilecekti.

Müslüman esirlerin bulunduğu merkezlere 11 Nisan 1916'da gönderilen bir tahriratta[611] Almanya'dan gelip İzmit'e yerleştirilen Müslüman esirlerden bazılarının Osmanlı tabiiyetine geçmek için mutasarrıflıktan soru sorduğu, bunun üzerine Hariciye Nezareti'yle kurulan iletişim sonrasında Osmanlı Tabiiyet Kanunu'nun dördüncü maddesine aykırı bir hal olmaması sebebiyle Osmanlı vatandaşlığına müracaat edenlerin işlemlerinin topluca

[610] DH. SN THR 73/27 (Dahiliye Nezareti Sicill-i Nüfus Tahriratı), Tarih: 1335 R 23, vesika 2. Bu belge numarası altında bulunan belgeler üsera-yı Müslime ile ilgili tamimlerin aslına uygun kopyalarını içermektedi.
[611] DH. SN THR 73/27, Tarih: 1335 R 23, Vesika 9.

yapılacağı bildiriliyordu. Nitekim sonradan da görüleceği gibi Müslüman esirlerin Osmanlı vatandaşlığına geçiş işlemleri genelde topluca yapılmıştır. Bu anlamda, Haziran 1916'da Osmanlı tabiiyetine ilk toplu kabul edilişten[612] sonra Osmanlı devletinin tabiiyete geçiş işlemlerini hızlandırmak istediğini görüyoruz. 7 Ağustos 1916'da (25 Temmuz 332) gene ilgili vilayetler ve onlara bağlı livalara Dahiliye Nezareti Aşair ve Muhacirin Müdüriyeti'nden gönderilen yazıda[613] *"üserâ-yı İslâmiye'nin bir an evvel tabiiyet-i Osmaniye'yi iktisâb etmeleri lazım"* geldiği belirtilerek, bunların kayıt işlemlerinin de süratle yerine getirilmesi tavsiye ediliyordu. Öte yandan Osmanlı tabiiyetini kabul etmekte isteksiz davrananların kendilerine devlet tarafından verilmiş olan sermaye ve diğer mallar geri alındıktan sonra tutuklu olarak İstanbul'daki *Merkez Kumandanlığı*'na gönderilmeleri emredilmiştir.

Ekim 1916'da (Teşrin-i evvel 332) Dahiliye Nezareti Muhacirin şubesinden vilayetlere gönderilen bir başka yazıda[614] (10198 numaralı) ise yeni bir durumla karşı karşıya kalındığı görülüyor. Bu genelgede önceden Osmanlı devletine yerleşme arzusunu belirtip, sonradan bundan imtina eden Müslüman esirlere yönelik yaptırım niteliğinde bir uygulamayı görüyoruz. Zira belgeye göre sözkonusu kişiler bundan sonra *Bursa Üserâ Garnizonu*'na gönderilmeyip Ankara –Sivas demiryolunda çalıştırılmak üzere Ankara'da bulunan Ankara-Sivas Üsera Garnizon Kumandanlığı'na gönderileceklerdi. Durum, *menzil müfettiş-i umuîliğine* de bildirilerek gerekenin yapılması konusunda *Dersaadet Merkez Kumandanlığı*'na açıklama yapılmıştı.

Ayrıca daha evvelden gönderilen yazılarda belirtildiği gibi Osmanlı tabiiyetini kabul etmemekte ısrar edenlerle, Osmanlı devletine yerleşmemek arzusunda olanlardan kendilerine verilen sermaye ve emval-i sairenin geri alınması durumu yineleniyordu. Ayrıca bahsi geçen esirlerin bulundukları üsera garnizonuna sevkedilerek oradaki kayıtlarına işaret konulması ve isimlerinin bildirilmesi talep ediliyordu. 18 Ocak 1917'de İzmit Mutasarrıflığı'ndan Dahiliye Nezareti'ne gönderilen bir yazıda[615] *üserâ-yı İslâm'*dan bir kısmının kayıt işlemlerinin yapılması için hazırlanan defterin daha önceden (4 Ekim 1916) sunulmuş olduğundan bahisle burada kayıtlı olanlardan evlenecek olanların bulunduğu, dolayısıla da tescil işleminin yapılması isteniyordu.[616]

[612] DUİT 36/52 (Dosya Usûlü İradeler Tasnifi), 29 Haziran.
[613] DH. SN THR 73/27 (Dahiliye Nezareti Sicill-i Nüfus Tahriratı), Tarih: 1335 R 23, Vesika 10.
[614] DH. SN THR 73/27, Tarih: 1335 R 23, Vesika 1.
[615] DH. SN THR 73/27, Vesika 7
[616] Almanya'dan nakille İzmit'e iskan edilen esirlerin Osmanlı tabiiyetine kayıt işlerinin muhtemelen aynı ay içinde yapılan toplu tabiiyet işlemiyle gerçekleşmişti. Çünkü Ocak ayı içindeki tabiiyete alınma işleminde İzmit'ten de 21 Müslüman esirin kaydı bulunuyordu. Bkz. DH. SN THR 73/5 ve DUIT 36/57, 20 Ocak 1917

Bu arada Osmanlı devleti bünyesinde esirlere yönelik işlemler konusunda kurumsal bir takım değişikliklerin olduğunu görüyoruz. 27 Ocak 1917 (14 Kanun-ı sani 332) tarihli ve Dahiliye Nezareti *Sicill-i Nüfus İdare-i Umumiyesi* antetli bir belgeden[617] *"üsera-yı İslamiye'nin muamelât-ı tesciliyelerine müteallik muhaberatında ba'dema Nüfus İdare-i Umumiyesi'nce icrası irade buyrulmuş"*tur denilerek üserânın tescil ve kayıt işlerinin Aşâir ve Muhâcirin Şubesi'nden nüfus müdürlüğüne geçtiği anlaşılıyor.

Müslüman esirlerle ilgili bir başka yeni yapılanma da Harbiye Nezareti bünyesinde görülüyor. Her ne kadar *Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Üserâ Şubesi* Osmanlı devleti dahilinde ve haricinde esirlerle ilgili mevzularda çalışma yapıyorsa[618] da Müslüman esirler konusu bu kurumun çalışma alanı içine girmiyordu. Müslüman esirlerle ilgili mevzular Dahiliye Nezareti bünyesindeki Aşair ve Muhacirîn Şubesi kanalıyla gerçekleştiriliyordu. Ancak Müslüman esirlerin nakilleri, yerleştirilmeleri, vatandaşlıkları, Osmanlı ordusuna katılmaları vs. gibi çeşitli konular zamanla başka başka sorunların görülmesine de sebebiyet vermişti. Örneğin önce Osmanlı vatandaşlığına geçip arazi, sermaye vs. verilen bir kısım yerleşimciler sonradan bundan vazgeçtiklerini açıklıyor ve durumları yeniden esir statüsüne düşüyordu. Bu kimselerin durumları özel olduğu için diğer esirler arasına konulmaları da mümkün değildi. Dolayısıyla artan ve çeşitlenen sorunlar nedeniyle Harbiye Nezareti bünyesinde 1917 yılı Aralık ayında yeni bir şube açılması gereği duyulmuş olmalıydı. Almanya ve Avusturya'dan gelen Müslüman üseranın[619] artan iş yükünü karşılamak ve işleri tek bir birim üzerinden yürütmek için Harbiye Nezareti'ne bağlı bir *"Üsera Muamelat Şubesi"* meydana getirildi.[620] Harbiye Nezareti'nden Hariciye Nezareti'ne gönderilen 17 Aralık 1917 tarihli bir yazıda *"dost ve düşman devletlerde olduğu gibi"* esirlerle ilgili işlerin takibi için bir komisyona lüzum görüldüğü belirtilerek *"Harbiye Nezareti'ne merbut"* bir şube ve buranın müdüriyetine de Kemal Bey'in getirildiği bildiriliyordu. Sözkonusu yazıda belirtilen adresten yeni kurulan şubenin ilk yerinin Beyoğlu'nda[621] olduğunu görüyoruz.

[617] DH. SN. THR 73/27, Vesika 3.
[618] Osmanlı devletinde esirlere yönelik işlemleri yapan, kayıtları tutan kurum Harbiye Nezareti kontrolünde olmakla birlikte aslında *Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Üserâ Şubesi* idi. Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nin bu şubesi hem Osmanlı devletinin elindeki düşman devletler askerlerinden oluşan esirlerle hem de düşman devletlerin ellerine düşmüş esir Osmanlı askerleriyle ilgileniyordu. Sözkonusu şubenin faaliyetleri arasında Müslüman esirlerle ilgili herhangi bir çalışma bulunmuyordu. Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Üserâ Şubesi'nin faaliyetleri hakkında bkz. *Tanin,* 19 Mayıs 1919, sayı 3031, s. 3.
[619] Harbiye Nezareti bünyesinde geç sayılabilecek bir tarihte oluşturulan Üsera Muamelât Şubesi'nin esas çalışma alanının Müslüman esirler olduğunu belirten bir ifadeye kuruluşunu bildiren belgede rastlamıyoruz, fakat Hilâl-i Ahmer Üserâ Şubesi'nin gördüğü işlevden farklı bir vazifesi olduğunu ve bunun da Almanya'dan gelen esirlerle ilgili olduğunu 1920 tarihli bir belgedeki ibareden anlıyoruz. Bkz. HR SYS 2233/19, 8.5.1920.
[620] Şubenin kuruluşuna ilişkin bilgilendirme yazısı için bkz., HR. SYS 2228/12, tarih: 17.12.1917.
[621] Ancak bir yıl sonrasına ait bir başka belgede şubenin adresi olarak Cağaloğlu gösteriliyordu. Bkz. DH. EUM. ECB 21/26 (Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Ecânib), 27 Aralık 1918 (27 Kanun-ı evvel 1334).

3.2.4. Müslüman Esirler İçin Yapılan Harcamalar

Talat Paşa'nın yayınlanan defterinde *üserâ-yı Müslime* açısından önemli olan bilgilerden birisi de bu kimseler için 1916 yılı Ekim ayı ortasına kadar yapılan harcama tablosudur. Aşağıya aynen aldığımız tabloda Müslüman esirlere ilişkin ödeneğin Harbiye Nezareti'nden karşılandığını ve Berlin ve Sofya sefaretlerinin de bu harcamalar dahilinde yer aldığını görüyoruz. Berlin Sefareti bünyesinde yapılan harcamalar muhtemelen Teşkilat-Mahsusa kanalıyla oraya giden personele ödenen maaşlar vs içindi. Ancak Sofya Sefareti'ne yapılan ödemeler konusunda şimdilik birşey söylememiz zor. Belki esirlerin sevkiyatları sırasında Sofya'da duraklama esnasında bir takım masraflar sözkonusu olmuş olabilir, veya Romanya'dan esir alınan Dobruca Müslümanlarıyla ilgili işlemler için bu masraflar yazılmış olabilir. Ancak yine de bu konuda kesin bir bilgiye sahip değiliz.

Talat Paşa'nın Defteri'nde[622] yer alan hesap bilgileri şöyledir:

Tablo 3.2. Üsera-yı İslamiye Hesapları Ve Harcamaları

Harbiye Nezareti'nden değişik tarihlerde alınan para	1.518.081 Kuruş 15 Para
1 Teşrin-i sani (17Ekim 1916) tarihine kadar yapılan harcamalar	1.300.617 Kuruş
Hal-i hazırda kasada bulunan para	217.464

Tablo 3.3. Sarfiyat Beyanı

Merkez ve taşrada vukû bulan sarfiyat (Senedâtı mahfuz)	892.143 Kuruş 11 Para
Berlin Sefaret-i seniyyesine	47.302 Kuruuş 20 Para
Sofya Sefaret-i seniyyesine	5.200 Kuruş 20 Para
İzmit mutasarrıflığına	1040 Kuruş 30 Para
Konya vilayetine	140.136 Kuruş 30 PAra
Ankara vilayetine	38.900 Kuruş 30 Para
Hüdavendigar vilayetine	65.894 Kuruş 30 PAra
Adana vilayetine	50.000 Kuruş 30 Para

[622] Tabloda geçen isim ve tabirler genel olarak olduğu gibi alınmıştır, yalnız bir kaç kelime günümüz Türkçesi kullanılarak değiştirilmiştir. Tabloda yer alan bilgiler için bkz. Bardakçı, *a.g.e.*, s. 63.

Kayseri sancağına	30.000 Kuruş 30 Para
Niğde sanacağına	30.000 Kuruş 30 Para
Yekün	**1.300.617 Kuruş 30 Para**

Tablo 3.4. İrsâlâtın Beyanı

Vilayetlerin ve Livaların İsimleri	Gönderilen Para	Mahsub Evrakı Gelen	Bakiyesi
Berlin Sefaret-i seniyyesine	---	---	---
Sofya Sefaret-i seniyesine	---	---	---
İzmit mutasarrıflığına	100.248 Kuruş 10 Para	99.207 Kuruş 20 Para	1040 Kuruş 30 Para
Konya vilayetine	151.300 Kuruş 10 Para	11.163 Kuruş 10 PAra	140.136 Kuruş 30 Para
Ankara vilayetine	81.300 Kuruş	42.400 kuruş 10 Para	38.900 Kuruş 30 Para
Hüdavendigar vilayetine	100.000 Kuruş	34.106 Kuruş 10 Para	65.894 Kuruş 30 Para
Adana vilayetine	50.000 Kuruş	0	50.000 Kuruş 30 Para
Kayseri sancağına	30.000 Kuruş	0	30.000 Kuruş
Niğde sancağına	30.000 Kuruş	0	30.000 Kuruş
Adapazarı'na	81.300 Kuruş	81.300 Kuruş	
Eskişehir'e	51.292 kuruş 26 Para	51.292 kuruş 26 Para	

Yukarıdaki tabloda vilayetler ve sancaklar için ayrılan meblağlar ve bunların ne kadarlarının harcandığı görülüyor. Eskişehir, Adapazarı ve İzmit'e ayrılan paraların neredeyse tamamı Ekim 1916'ya kadar harcanmış ve faturaları sunulmuş. Öte yandan Ankara, Konya ve Hüdavendigar vilayetlerine ayrılan parayla harcananlar arasında büyük fark olduğu görülüyor. Bu durumda birinci gruptaki yerler kendilerine ayrılan esir kontenjanını doldurmuş, ikincilerse dolduramamış görünüyor. Adana, Kayseri ve Niğde'ye ayrılan meblağ diğerlerine oranla az olmakla birlikte buralarda ayrılan paraların ne kadarının harcandığı belli değildir. Yerleştirilen esirlerin vilayetlere göre dağılımdan Eskişehir, İzmit ve Adapazarı'nın en çok esir yerleştirilen yerler olduğu ortaya çıkıyor. Buralarda, özellikle de Eskişehir'de eskiden beri yerleşik bir Tatar nüfusunun bulunması gelenlerin de buralara daha yoğun şekilde yerleşmesinde etkili olmuş olabilir. Talat Paşa'nın tuttuğu listede yerleştirilmiş esir görünmeyen Ankara vilayeti esirlere yönelik harcamaları gösteren tabloda yer alıyor ve vilayete ayrılan 81.000 kuruşluk bütçenin 42.400 kuruşunun harcandığı farkedilmektedir. Bu da akla, acaba Ankara vilayetine esir yerleştirildi de (zira daha önce yerleştirilmemiş

olabileceğinden bahsetmiştik) başka bir nedenle Talat Paşa'nın defterterine yerleştirilmedi mi, sorusunu getiriyor.

Netice olarak Harbiye Nezareti bütçesinden ayrılan 1.500.000 kuruşluk bütçenin 1.300.000'nin Dahileye Nezareti'nce vilayetlere dağıtılmış olduğu anlaşılıyor.

3.2.5. Esirlerin Osmanlı Vatandaşlığına Geçişleri

Müslüman üserânın Osmanlı devletine yerleştirilmesi politikasının önemli bir ayağı da vatandaşlık işlemleriydi. Tespit edebildiğimiz kadarıyla Osmanlı ordusuna katılmak için gelenler dışında, yerleşmek üzere gelen Müslüman esirlerin toplam sayısı 2200 civarındadır. Bunlardan, Avusturya'dan gelen 1645 kişiyi Avusturya arşiv kayıtlarına dayanan çalışmalarda görebiliyorken, Almanya'dan gelen yaklaşık 600[623] esirin ne zaman ve ne şekilde geldikleri konusunda henüz kesin ve bir kayıta rastlayamadık.[624] 30 Aralık 1915'de Almanya'nın İstanbul elçiliği maslahatgüzârı von Neurath, çok fazla sayıda esirin aynı anda Türkiye'ye gelmesinin doğuracağı mahzurlar konusunda Alman başbakanı Hollweg'i uyarırken[625], dolaylı yoldan Almanya'dan Türkiye'ye yapılan esir transferinin o sıralar bir şekilde gerçekleştirildiğini söylemiş oluyordu. Zaten Osmanlı belgelerinde de gördüğümüz gibi, büyük kafilelerle olmasa da, Almanya'dan Türkiye'ye esir nakli yapılıyordu. Bu arada şunu da belirtmeliyiz ki, Neurath'ın çok sayıda esir konusundaki uyarısının nedenleri arasında aynı dönemde Avusturya'dan Türkiye'ye gönderilen esirler de olabilir.

Osmanlı devleti toprakları içinde iskânı teşvik etmek ve gelen yerleşimcilere sağlanan toprak, sermaye vs gibi imkanları bu kimselerin en iyi şekilde değerlendirmelerini sağlamak amacıyla devletin karar vericileri esirlerin Osmanlı vatandaşlığına geçiş işlemine büyük önem veriyorlardı.

Almanya ve Avusturya'dan gelen Müslüman esirlerin Osmanlı vatandaşlığına geçişleri teknik olarak şu şekilde yaplıyordu. İlk önce Hariciye Nezareti'ne bağlı Tabiiyet

---

[623] 600 rakamını ortaya atış nedeni şudur: Daha önce de ifade edildiği gibi bahsi geçen 600 kişinin 500'ü Temmuz-Ekim 1916 tarihleri arasında gelmişlerdi. Dolayısıyla geriye kalan 100 kişiye ilişkin tahmin Osmanlı devleti savaşa girmeden hemen önce gönderilen 14 kişilik ilk kafile de dahil, 1916 Ağustos'una kadar olan dönemde *"beşer-onar posta"* halinde Almanya'dan gönderilenlerin oluşturduğu gruba yöneliktir. Zira bu rakam tahminini güçlendirecek bir diğer gelişme de Haziran 1916'da, yani Almanya'dan henüz 500 kişilik yerleşimci kafilesi gelmeye başlamadan, daha önce Almanya'dan Türkiye'ye gelip yerleşmiş 81 kişilik Müslüman esir grubunun Osmanlı devleti tabiiyetine geçiş işlemidir. Bu insanların tabiiyet işlemleri yapıldığı sırada Anadolu'nun değişik yerlerinde çoktan yerleşmiş bulunmaları onların gelişlerinin daha da erken bir tarihe tekabül etmiş olmasını gerektirir. Öte yandan Ekim ayı sonuna kadar, yine daha erken bir tarihte Almanya'dan getirilmiş 66 Müslüman esirin de Osmanlı tabiiyetine geçtiğini hesaba katarsak, ki bu kimselerin ülkeye gelişleri, yerleşecekleri yerleregönderilmeleri vs en az birkaç aylık bir süreye ihtiyaç duyacağı varsayımından hareketle bunların da 500 kişilik kayıtlara geçen esir grubundan ayrı olarak hesaplanması yanlış olmaz. Dolayısıyla 600 rakamı her halükarda, fazlası olabilecek ama eksiği olmayacak, doğru bir rakam olarak kabul edilebilir.

[624] Bu konuda ATASE arşivinde mutlaka kayıtlar vardır. Fakat bu arşivin çalışma şartları nedeniyle burada yaptığımız araştırma esnasında bu türden bir belgeye ulaşmamız mümkün olmadı.

[625] Von Neurath'ın bu uyarıyı yapma ihitiyacını gerektiren şey o sırada Almanya'daki kamplardan Osmanlı devletine gönderilecek yaklaşık 2000 kişilik cihad gönüllüsü kafilesinin gönderilme hazırlıklarıydı. Bkz. Bihl, *a.g.e.*, s. 94.

Müdürlüğü'nden Sadaret'e resmî bir yazı yazılıyor ve Osmanlı tabiiyetine geçmek isteyenlerin isimleri ek bir listede yazılı olduğu halde buraya gönderiliyordu. Sonra Meclis-i Mahsûs'da nazırların imzasına sunuluyordu. Nazırların imza ve onay işlemi bitince oradan en son onay makamı olan Padişah'a sunuluyor ve alınan *irade-i seniyye* ile işlem tamamlanmış oluyordu. İrade-i seniyyenin icrasına da Dahiliye ve Hariciye nazırları *"memur"* kılınıyordu. Bu onay işlemlerinden sonra Osmanlı vatandaşlığına geçenlerin listesi Dahiliye Nezareti'ne bağlı Aşâyir ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiye'sine bildiriliyordu.[626] Müslüman esirlerin vatandaşlıklarıyla ilgili elimizdeki en erken tarihli belge 29 Haziran 1916'ya aittir. Bu belge irade-i seniyye ile kabul edilen 81 kişilik Müslüman esir listesini[627] içeren tabiiyet belgesidir. Aşağıdaki tabloda ayrıntılı şekilde görüleceği gibi bu sözkonusu 81 kişi Almanya'dan Osmanlı ülkesine gelen Rusyalı Müslümanlardan oluşuyordu. Sadarete sunulan belgede Osmanlı tabiiyetine ilişkin kanun maddelerine atıfla başvuruda bulunan esirlerin vatandaşlığa kabullerinin hukuki dayanağı ortaya konulmuştur. Buna göre, *"tabiiyet-i Osmaniye Kanunu'nun üçüncü maddesi mucebince"* Osmanlı vatandaşlığına başvuran birinin vatandaşlığa kabul edilmesi için Osmanlı devletinde 5 sene aralıksız oturması şart ise de aynı kanunnamenin dördüncü maddesine göre Osmanlı devleti, zikredilen şartları (sürekli beş sene oturma) yerine getirmemiş olan yabancıların (ecnebilerin) özel müsaadeden yararlanmalarına engel çıkartmayabilir. Kaldı ki bahsi geçen *"esirler Müslüman olduğundan husûsî müsaadeye uygun görülebilirler"* denilerek mesele açıklanmıştır.

Başvuru belgesine ek olarak hazırlanan listede esirlerin isimleri, baba adları, doğum tarihleri ve doğum yerleriyle önceki tabiiyetleri ve o sırada Osmanlı devletinde bulundukları yere ilişkin bilgiler mevcuttur. Aşağıda verilen tabloda Osmanlı vatandaşlığına kabul edilen esirlerin şimdiye kadar tespit edilebilenlerine ilişkin belge, toplam sayısıyla birlikte geldiği ülke (önceki) tabiiyet, (sayılarla) memleketinde yaşadığı yer ve Osmanlı devletinde yerleştirildiği yerle ilgili bilgiler yer almaktadır.

[626] Aşâyir ve Muhacirin Müdüriyeti'ne bildirilmesine ilişkin örnek bir uygulama için bkz. DH. SN. THR 1/107
[627] DUİT 36/52, Tarih: 29 Haziran 1916 (28 Ş 1334).

Tablo 3.5., Osmanlı Vatandaşlığına Geçen Müslüman Esirlere İlişkin Tablo

Belgesi, Tabiiyet İşleminin Tarihi	*Geldiği ülke ve kişi sayısı*	*Tabiiyeti*	*Memleketinde yaşadığı yer*[628]	*Osmanlı devletinde yerleştiği yer*
DUİT 36/52, 29 Haziran 1916	Almanya (81)	Rusya	Kırım, Kazan, Ufa, Samara, Orenburgg, Semper, Taztamarof(?), Semir, Saratof, Nezre, Bahçesaray, Akmescid, Venize, Veyanko(?), Oka, Viyanef	Eskişehir (6), Karahisar-ı Sahib (31) ve Niğde (44)
DUİT 36/54, 17 Ekim 1916	Almanya (27)	Rusya	Kırım (12), Kazan(7) , Ejderhan (2), Tereskimi(2), Ufa,Yalta, Akmescid, Bahçeraray	Eskişehir (12), Kemerburgaz (12), İzmit (3)
DUIT 36/55, 24 Ekim 1916	Almanya (39)	Rusya	Akonku/Savis(1), Kırım(6), Kazan(3), Ufa(2), Sebizk(2), Tavris, Çarapol, Tağtakstoma(?), Vadiki, Veyayin, Kefe, Toktaba, Sarato, Sekirtet, Moskova,Arslan, Sağerka, Bahtiyufka, Samasım, Samaz, Yalıavul, Rubindabi, Baydar, Ufuvlani(?), Dengi, Kazanbay, Beştekiye, Seyidoğlu	Niğde(24), Eskişehir Hoşnudiye mahallesi(6), İzmit Mazharbey karyesi(4), Eskişehir Karapınar, Eskişehir Mahmudiye, Eskişehir Çiftelerin Mahmudiye(2), Eskişehir Ma'mure
DH SN THR 73/5 ve DUIT 36/57,	Almanya ve Avusturya (201)	Rusya	Kırım(52), Kazan(47), Ufa(37), Saratof(13), Samara(12), Samir(5),	Adapazarı(80), Adapazarı Ferizli köyü(21),

[628] Burada yer isimleri verilirken esas itibariyle şehir adlarını vermeye çalıştık. Bazı belgelerde kişinin mahallesi, köyü, kasabası vilayeti gibi ayrıntılı bilgiler de yer almkataydı. Bir de belgelerde Rusya'daki idarî yapılanma konusunda belgeyi düzenleyenlerin herhangi bir standarta uymadıkları görülmektedir. Dolayısıyla bazen tek başına verilen bir kasabanın ismi bir başka kayıtta bağlı olduğu vilayet veya eyaletle birlikte verilebilmektedir.

20 Ocak 1917			Perim(4), Rizel(2), Rebat, Petrin, Bite, Pepers, Yalta, Tiflis, Sicer, Salmerkof, Sammar, Bahçesaray, Permiye, Semper	Adapazarı Sapanca kazası(10), İzmit Hendek(20), İzmit(21), Yalova(16), Ankara'nın Kırşehir Kazası(12), Adapazarı Arslanbey(7), Mudanya(7), Ankara Haymana(2), Bursa Sedbaşı Üserâ Misafirhânesi(2), Adapazarı Tamlık karyesi, Eskişehir, Ertuğrul
DUIT 36/58 ve DH SN THR 73/57, 10 Şubat 1917	Almanya ve Avusturya (88)	Rusya	Ufa(17), Kazan(16), Kırım(15), Ofkan(?)(13), Orenburg(5), Samara (2), Ejderhan(2), Veyat(2), Semir(2), Saratof, Vezat, Romor, Gözleve, Samar, Tapol,	Bilecik(53), Yenişehir(17), Söğüd(8), Kalecik(8), Hüdavendigar Gölpazarı, Ankara Haymana
DUIT 36/60, 6 Mart 1917	Almanya ve Avusturya (30)	Rusya(29), Romanya(1)	Ufa(10), Kazan(7), Orenburg(3), Kırım(3), Samara(2), Veyeta, LAyes,Sadyanski, Perim, Totrakan (Romanya)	Ertuğrul sancağı Bilecik kasbasının Terkemiş Karyesi(14), Keskin(6), Haymana(3), Kırşehir(2), Bursa'da Çobanbey mahallesinde

				fırında, Bursa'da Türkiye Oteli'nde dükkânda, Bursa'da İsmakşah Mahallesi'nde 117 numaralı dükkânda, Bursa'da Fethiye karyesinde, Kemerburgaz
DUIT 36/61, 17 Mart 1917	Almanya (21)	Rusya	Akmescid(4),Ufa(6), Yalta, Kefe(3), Bermu, Vassar(?), Perim, Kırım(3), Kazan	Eskişehir'in Sivrihisar kazasının Hamidü'l Asar kasabası(21)
DUIT 36/65, 11 Nisan 1917	Almanya(93)	Rusya, İngiltere(3)	Kazan(20), Ufa(22), Kırım(16), Akmescid(5), Kefe(3), (Kırım)Gözleve(4), Samar(2), Perin(2),Secir(2), Bahçesaray(2), Ofir, Yalta,Ofaniye(2), Samar, Penzi, Mescid, Pencap(İng) (2), Bombay(İng) …	Eskişehir(Esk) Hoşnudiye mahallesi(21), Eskişehir Kılıçarslan(13), Niğde Bor kazası(2), Söğüd(10), Adapazarı(2), Boğazlıyan(15), Eskişehir(10), Eskişehir Çifteler(2), Eskişehir Mahmudiye(10), Eskişehir Ma'muriye(3), Eskişehir Hacı Ali Bey mahallesi, Eskişehir

				Seyyidgazi, Eskişehir Refahiye, Haleb
DUIT 36/65 ve DH SN THR 74/72, 19 Nisan 1917	Avusturya(28)	Rusya	Erenbol(7), Kazan(5), Ufa(4), Samar(2), Senper(2), Veyat(2), Saratof(2), Orenburg(2), Semir, Sirato	Haymana(11), Koçhisar(9), Konya Ereğlisi(6), Eskişehir Mahmudiye(1)
DUIT 36/66 ve DH. SN THR 74/91, 7 Mayıs 1917	Avusturya(61)	Rusya(50), Romanya (11)	Kazan(14), Ufa(13), Kırım(6), Semir(2), Orenburg(2) Saratof, Semiriski, Samara, Samar(2), Esrafi, Akmescid, Veyanski, Petersburg, Perim (2), Ejderhan, Romanya-Köstence(10), Rom.-Manzaliye	Ankara(36), Ankara Haymana(13), Ankara Kaleceik(3), Eskişehir Hoşnudiye(6), Konya Tereklihan(2), Eskişehir Mahmudiye, Eskişehir Ma'muriye
DUIT 36/67 ve DH. SN THR, 17 Mayıs 1917	Avusturya(13)	Rusya(7), Romanya(6)	Romanya-Köstence(6), Kazan(2), Saratof(2), Samara, Veledkafkas, Samarkaya	Samatya Garnizonu(10), Eskişehir Mahmudiye, Ankara Haymana, Ankara Nalluhan
MV 246/14, 10 Eylül 1917	Avusturya, Romanya, Bitlis, Kûtü'l-Amara (İngiltere) (17)	Romanya, İngiltere, Rusya(?)	bilgi yok	bilgi yok
MV 248/30 ve DH. SN. THR, 16 Ekim 1917	(7) kişi, geldiği yer belirtilmemiş	Tabbiyeti belirtilmemiş	bilgi yok	Ankara

MV 248/35, 21 Ekim 1917	(18) Kişi, geldiği yer belirtilmemiş	Tabiiyeti belirtilmemiş	bilgi yok	bilgi Yok
MV 248/63, 16 Aralık 17	(23) Kişi, geldiği yer belirtilmemiş	Tabiiyeti belirtilmemiş	bilgi yok	bilgi Yok
MV 248/64, 16 Aralık 17	(28) Kişi, geldiği yer belirtilmemiş	Tabiiyeti belirtilmemiş	bilgi Yok	bilgi Yok
	Toplam: 775			

Yukarıdaki tabloda verilen rakamlara göre Osmanlı tabiiyetine geçen toplam kişi sayısı 775'dir. Bunlardan 682'sinin daha önceki tabiiyeti belgelerde açıkken, 93'ününki belirtilmemiştir. Osmanlı tabiiyetine geçtiği belirtilen 682 kişiden 661'i Rus, 18'i Romanya ve 3'ü de İngiliz tabiiyetinden geçmiş görünüyor. Ulaştığımız belgelerden tabiiyetleri açık olmayan 93 kişi, burada isimleri geçen üç devletin (Rusya, İngiltere ve Romanya) tebasından olabileceği gibi, Fransa devletinden de olabilir. Nitekim bu konuda yapılan bir başka araştırmada tabiiyetler konusunda daha farklı istatistik ortaya konmuştur.[629] Her halükârda yukarıdaki tabloda dikkat çeken en önemli özellik Osmanlı vatandaşlığına kabul edilen 775 Müslüman esirin ezici bir çoğunluğunun Rusya Türklerinden olmalarıdır. İkinci sırada Romanya vatandaşlarının geldiğini görüyoruz. Türk asıllı oldukları anlaşılan bu kimselerin Avusturya üzerinden Osmanlı devletine geldikleri görülmektedir. Üçüncü sırada İngiliz vatandaşı Hindistan Müslümanlarını görüyoruz. Rusya'dan gelen Müslüman esirlerin hemen tamamı Almanya ve Avusturya'daki Müslüman esirlerden oluşurken bunlara Bitlis'de Osmanlı devleti ile Rusya arasındaki muharebelerde esir düşen bir kaç kişinin daha katıldığını görüyoruz.[630]

Romanya vatandaşı Müslüman esirlerden 17'sinin Osmanlı tabiiyetine geçtiği anlaşılıyor. 10 Eylül 1917 tarihli Meclis-i Vükelâ kararıyla Osmanlı vatandaşlığına kabul edilenlerin geldikleri yer olarak gösterilen Avusturya, Romanya, Bitlis ve Kûtü'l-Amare isimlerinden ilk ikisi devlet iken son ikisi Osmanlı devletinin Rusya ve İngiltere ile yaptığı muharebelerin yerlerine işaret etmektedir. Bilindiği gibi Osmanlı devleti 1916 yılında Kûtü'l-

[629] Sözkonusu çalışmada Osmanlı tabiiyetine geçen Müslüman esir sayısı 755 olarak verilirken bunlardan 1'i Avusturyalı Boşnak, 1'i Afganistanlı, 8'i Fransız vatandaşı Kuzey Afrikalı (Tunus, Cezayir ve Faslı), 51'i Hindistanlı İngiliz vatandaşı, 31'i Romanyalı ve 662'si de Rusyalı olarak gösteriliyor. Bkz. Nedim İpek, "Rus Ordusundaki Türk Askerlerinin Osmanlı Tâbiyetine Geçmesi (1911-1917)", *Tarih ve Toplum,* sayı 145 (Ocak 1996), s. 18.
[630] MV. 246/14 (Meclis-i Vükelâ), 10 Eylül 1917.

Amarede İngiliz kuvvetlerini yenilgiye uğratmış ve 11.188 İngiliz askerini esir almıştı.[631] Yine esir alındığı yer Bitlis olarak verilen diğer kimseler de Ruslardan esir edilenleri işaret etmektedir.

Osmanlı tabiiyetini kabul eden esirlerin Osmanlı devletinde bulundukları vilayet ve sancaklara göre genel dağılımı ise şöyledir: Ankara, 110; Eskişehir, 126, Karahisar-ı Sahib(Afyon), 31; Niğde, 70; İstanbul (Kemerburgaz ve Samatya Üserâ Garnizonu), 23; İzmit, 64 (Yalova'da bulunan 16 kişi dahil); Adapazarı, 121; Bursa, 21; Ertuğrul (Bilecik), 104; Konya, 17; Haleb, 1. Osmanlı tabiiyetini kabul eden Müslüman esirlerden, belgelerde yerlerini tespit edebildiklerimizin sayısı 689 kişiye tekabül etmektedir. Bunlara belgelerde yerleri belirtilmeyen 89 kişiyi de ilâve ettiğimizde toplamda 775 kişiye ulaşır.[632]

Verilen tabloda dikkat çeken bir husus da Osmanlı tabiiyetine geçen yerleşimciler arasında hiç bir Fransız vatandaşının, yani Kuzey Afrikalı Müslümanın (Arap-Berberî) bulunmuyor olmasıdır. Oysa ki Almanya'daki kamplarda yapılan propaganda çalışmalarında Araplara büyük önem atfediliyordu. Üstelik aynı Araplar cihad etmek üzere Osmanlı ordusuna katılmak için Türkiye'ye gelmişlerdi. Almanya'daki kamplardaki sayıları oran olarak her zaman Tatarların dörtte biri seviyesinde kalan Araplar cihad etmek için gelen gönüllü sayısı bakımındansa neredeyse Tatarlarla aynı sayıda gönüllü çıkarmışlardı. Osmanlı tabiiyetine geçen esirler arasında herhangi bir Müslüman Arab'a rastlayamadığımız gibi yerleşimci olarak geldiklerine dair de herhangi bir belgeye de rastlayamadık. Fakat Osmanlı devletine gelen Müslüman esirler arasında Almanya'dan gelen Arap esirlerin bulunduğunu biliyoruz. Belgelerden takip edebildiğimiz kadarıyla bu kimseler çalıştırılıyor ve esir kamplarında kalıyorlardı.

3.2.6. Müslüman Arap Esirler

1916 yılı Ekim ayında Alman Savaş Bakanlığı Halbmondlager Kampı'ndaki Araplardan 1000 kişilik bir kafilenin Türkiye'ye, Lüleburgaz ve Konya'da çiftlik işlerinde

[631] Bu askerlerden 4229'u Hint Müslümanı, 2339'u İngiliz ve 4.720'si Mecusî idi. General Townshend ise silahlı silahsız teslim olanların toplam 13.309 kişi olduğunu bildirmiştir. Bkz. Orhan Avcı, *Irak'ta Türk Ordusu. 1914-1918.*, Vadi yayınları, Ankara 2004, s. 149; Osmanlı devleti Birinci Dünya Savaşı'nda diğer devletlerle kıyaslandığında en az esir alan ülkeydi. 1 Şubat 1917 tarihi itibariyle Merkez Devletleri ve ellerindeki esir sayıları şöyle idi: Almanya, 1.690.731; Avusturya-Macaristan, 1.092.055; Bulgaristan, 67.582; Osmanlı devleti, 23.903. Bkz. *Tanin*, 11 Mayıs 1917, sayı 3023.

[632] Nedim İpek'in sözkonusu makalesinde esir kamplarında bulunanlar şu şekilde sıralanmış: Afyon Üserâ Garnizonu, 10; Bursa Üserâ Garnizonu, 56; Eskişehir Üserâ Garnizonu, 11, Fatih Üserâ Garnizonu, 26; Haymna Üserâ Garnizonu, 17; Kırşehir Üserâ Garnizonu, 2. Ayrıca Halkalı Ziraat Mektebi Müdüriyeti'nde ve 1. Kolordu İstinye Nekâhathânesi'nde birer kişiden 2 kişi ile, yeri belli olmayan bir kişi daha olduğunu İpek'ten öğreniyoruz. Listelere ilişkin tablo için bkz. *a.g.m.*, s. 17. Üserâ Garnizonlarının (Esir Kampları) geçici yerleşim yerleri olduğunu bilmemiz gerekiyor. Buralarda bulunanlar dağıtım öncesi merkezden gönderilenlerle, dağıtım sonrasında Osmanlı tabiiyetini kabul etmeyenlerin veya önce kabul edip sonra bundan vazgeçenlerin İstanbul'daki Merkez Komutanlığ'na gönderilmeden önce toplandıkları yerler veya çalıştırma amacıyla tutulan kişilerin daha ziyade geçici olarak bulundurulduklarını yerlerdir.

çalıştırılmak üzere gönderilmesini tavsiye ettiğini görüyoruz.[633] Kaynaklarda böyle bir topluluğun geldiğine işaret eden bir bilgiye rastlamadık, ancak *Tanin* gazetesinde 5 Ekim 1916'da *"Çiftlik Sahiplerine"* başlıklı çıkan bir haberde arazi ve çiftlik sahibi kimselerin hizmetine esirlerin verileceği bildiriliyordu. [634] Sözkonusu haberde, çiftlik ve arazi sahiplerinin uygulamada takip etmesi gereken kurallar da dokuz maddede ayrıntılı şekilde anlatılmaktadır. Çiftlik isimleri, sahipleri ve yerleri ile birlikte buralara kaç esirin verileceği sırayla yazılmıştır. Gazetedeki ilândan 75 çiftlik ve arazi sahibine toplamda 666 esirin dağıtıldığını görüyoruz. Burada, esirlerin bir kısmının Osmanlı hanedanı mensuplarına,[635] bir kısmının devlet adamlarına ve de bazı idarî birimlere (belediyeler gibi) verildiğini görüyoruz. Geriye kalan çoğunluksa, listede sıralanmış irili ufaklı onlarca çiftliğe ve arazi sahiplerinin adlarına tahsis edilmiştir. Konumuzla ilgisi olabilecek asıl önemli nokta ise esirlerin dağıtıldıkları çiftliklerin büyük kısmının Trakya bölgesinde olmasıdır. Bunun yanında Trakya'daki bu çiftliklerden Lüleburgaz dahilindekiler ile yakın çevresindekilerin önemli bir yekûn oluşturmalarıdır. Alman Savaş Bakanlığı'nın tavsiyesi tarihi ile çiftliklere esir verileceği haberinin gazetede ilan edildiği tarihin aynı olması ve çiftliklerin çoğunun Trakya'da olması arada doğrudan bir münasebet olması ihtimalini güçlendiriyor. Dolayısıyla esirlerin Halbmondlager Kampı'ndaki Müslümanlar olması ihtimali sözkonusudur. Bu arada, *Tanin*'de çıkan açıklamada esirlerin menşei ve Müslüman olup olmadıkları hakkında herhangi bir bilginin yer almaması da ilginçtir.

Osmanlı devleti dahilinde Arap esirlerin varlıklarına yönelik doğrudan bir bilgiye Hariciye Nezareti'nden Harbiye Nezareti'ne gönderilen 17 Nisan 1918 tarihli bir yazıda[636] rastlıyoruz. Burada Bursa, Ankara ve Samatya'da ikamet ettirilmekte olan Cezayirli ve Tunuslu esirlerin durumlarıyla ilgili olarak Flemenk Sefareti'nden 23 Şubat 1918'de bilgi talebinde bulunulduğundan bahsedilmektedir. Belgede talep edilen konuda hâlâ bir cevap verilmemiş olduğundan bahisle konunun tekrar sorulduğu bildiriliyor ve Harbiye Nezareti'nden konuya ilişkin bir açıklama yapılması isteniyordu.

Yine Hariciye Nezareti'nden Harbiye Nezareti'ne 9 Haziran 1918'de gönderilen bir yazıda[637] Fransız tebaası Ceyaziyli ve Tunuslu esirlerle ilgili malumat talebinin tekrarlandığını görüyoruz. Sözkonusu yazıda, Bursa'da ikamet ettirilen 33 Cezayirli ve

---

[633] Bihl, *a.g.e*, s. 96.

[634] Konuya ilişkin gazete haberi şu şekilde başlıyor: *"Bir muavenet-i mahsusa olmak üzere ashab-ı arazi ve çiftlik sahiplerine verileceği gazetelerle ilan edilmiş olan üseranın mevcudu nisbetinde isimleri âtide muharrer çiftlik sahiplerine itası hakkında Başkumandan Vekili Paşa hazretlerinin emir ve devletleri bil'arz istihsal edilmiştir.", Tanin,* 5 Kanun-ı evvel 1916, sayı 2866.

[635] Örneğin Naciye Sultan'la Mehmed Şerafeddin Efendi'ye 40 esir, şehazadeler Ahmed Nihad ve Osman Fuad Efendi'ye 20, Merhum veliahd Yusuf İzzeddin Efendi'nin Hekimbaşı ve Çavuşbaşı çiftlikleri için 43 esir verildiği görülmektedir. Bkz. *Tanin*, aynı yer.

[636] HR. SYS. 2263/9, Tarih, 20.4.1918.

[637] HR. SYS. 2230/61, Tarih: 9.6.1918.

Tunuslu esire ilişkin 5 Ocak 1918'de talep edilen listenin hala gönderilmediği hatırlatılıyor ve ilgili Sefaret'in bu konuda ısrarla bilgi istediği vurgulanyordu. Hariciye Nezareti'nden Harbiye Nezareti'ne gönderilen 18 Şubat 1918 tarihli bir başka yazıda[638] Cezayir ve Tunuslu esirlerin durumuna dair Flemenk Sefareti'nden gelen yeni bir yazıda 33 esirin durumuna ilaveten toplam 80 Cezayirli ve Tunuslu esirin varlığından bahisle bu esirlerin Almanya'daki esir kamplarından Osmanlı devletine sevkedilmiş oldukları belirtilerek, resmi olarak esir kayıtlarının bulunmadığından İstanbul'da parasız vaziyette bulundukları bildiriliyordu. Esirler Flemenk Sefareti'ne başvurmuşlardı ve durumlarının düzeltilmesini talep ediyorlardı. Flemenk Sefareti Fransa devleti adına esirlerin durumu hakkındaki bilgi isteğini yineliyordu.[639]

Bursa'da, Ankara'da ve İstanbul'da veya diğer yerlerde ikamet ettirilen Arap esirlerin Osmanlı ülkesine yerleşimci olarak mı, çalıştırılmak üzere mi, veya cihad için gönüllü olarak gelmiş olup da gönüllülerden cepheye gitmeyenlerden mi oldukları konusunda kesin bir şey söylemek mümkün değildir. Çünkü şartlara göre bu insanların durumları, konumları ve bulundukları yerler değiştirilmiştir. Nitekim "*gönüllü olarak harbe iştirak etmiş iken bilâhere terhis edilmiş olan Hindli ve mülteci efrad-ı Müslime"* den kimselerin varlığından da haberdarız.[640]

Bütün bu bilgiler ışığında Osmanlı devleti dahilinde bulunup da değişik vesilelerle ve farklı şekillerde kullanılan ve yerleştirilen Arap esirlerin varlıklarının bir gerçek olduğu söylenebilir. Bu esirlerin kesin sayıları hakkındaysa şimdilik elimizdeki bilgi mevcut değildir. Osmanlı devleti savaşı kaybedip de başkent İstanbul İtilaf Devletleri'nce işgal edildikten sonra bile Kuzey Afrikalı Müslüman esirlerin durumu hâlâ netlik kazanmış değildi. İstanbul'daki Fransız Yüksek Komiserliği'nin Müslüman esirlerden olan bir Cezayirli hakkındaki bilgi talebinin Osmanlı makamlarınca bir türlü karşılanamamış olduğunu biliyoruz.[641]

---

[638] HR. SYS 2262/30.

[639] Cihad için gelen Müslüman Arap gönüllüleriyle ilgili bahiste de belirtildiği üzere mütarekeden hemen sonra Altıncı Ordu bünyeside *156 nefer Tunusî ve Faslı İslâm esirininin* bulunduğundan bahsetmiştik. İlgili belge için bkz. HR SYS 2305/24, 25 Ocak 1919.

[640] Başkumandanlık Vekaleti'nden Dahiliye Nezareti'ne gönderilen Enver Paşa imzalı 22 Ağustos 1916 tarihli bir yazıda bazı Arap esirlerle ve diğer Müslüman esirlerle ilgili ayrıntılar dikkati çekmektedir: "*Gönüllü olarak harbe iştirak etmiş iken bilâhere terhis edilmiş olan Hindli ve mülteci efrad-ı Müslime'nin esir-i harb sıfatıyla üserâ garnizonlarına sevkedilmiş olduğu gayr-ı vakidir. Yalnız Bursa Garnizonu'nda bulunan ve gönüllü olarak harbe iştirak etmemek arzusunu izhar ettiklerinden dolayı Dersaadet'e celbedilmiş olan yirmi Üserâ-yı İslâmiye kıtaata verilmedikleri zaman içlerinden beşi orduda hizmet etmek fikrinden nukul ve adul ettiklerini* (vazgeçip geri döndüklerini) *bil'beyan sabık garnizonlarına iade edilmelerini... Bazen mutalaat-ı mahsûsaya binaen Memâlik-i Osmaniye'de tavattun etmek arzu etmeyen birçok Hindli ve mülteci üserâ-yı İslâmiye üserâ garnizonlarında mevcud olduğu gibi maiyet-i seniyye piyade bölüğünde müstahdem on (10) Cezayirli ve Almanya'dan Dersaadet'e celbedilmiş üserâ-yı İslâmiye'den onbir (!!) Tatar ve Altıncı Ordu cephesinden Dersaadet'e gönderilmiş onsekiz (18) Afganlı hakkındak esir-i harb muamelesi ifâ edilmek üzere Bursa Üsera Garnizonu'na i'zâm kılınmıştır. ..."* Bkz. DH. EUM 41/24, Tarih 22 Ağustos 1916 (1335.L.20).

[641] Fransızların Dozi Rabah bin Abdülkadir adlı Cezayirli hakkındaki bilgi talebi konusunda Hariciye Nezareti ile Harbiye Nezareti arasındaki yazışmalar konunun Osmanlı bürokrasisi tarafından ağırdan alındığı izlenimi vermektedir. Zira bilgi

Yukarıda bahsi geçen esirlerden başka olarak Osmanlı devletinin kabul etmeye hazır olduğunu beyan ettiği büyük bir esir grupu da Dobruca Türklerinden oluşuyordu. Dobruca Türkleri Romanya ordusunda savaşırlarken Almanlarca esir alınmış ve bilahere Osmanlı devletine sevkleri gündeme gelmiş kimselerdi. 1916 yılı Ağustos'unda Merkez Devletleri'ne karşı İtilaf Devletleri yanında savaşa giren Romanya ordusundaki Dobruca Türklerinden 400 kişi Almanya'nın *"Tuckel üserâ karargahında"* bulunuyorlardı. Durumun anlaşılması üzerine Osmanlı devleti 1917 yılı Mart'ında bu esirlerin Türkiye'ye yerleşmeleri için Almanya devleti nezdinde girişimde bulundu.[642] Ancak Hariciye Nezareti üzerinden gerçekleştirilen bu girişimin ne yönde neticelendiğini bilmiyoruz.

3.2.7. Mütareke'ye Kadarki Gelişmeler

Her ne kadar Osmanlı devleti Müslüman esirlerin Anadolu'ya yerleşmeleri için büyük bir gayret ve fedakarlık örneği göstermişse de bu konuda çok başarılı olmuş olduğunu söyleyemeyiz. Bu başarısızlıktaki etkenlerden birisi, esirlere vadedilenlerin tamamının yerine getirilememesinden kaynaklanan hayal kırıklıklarıdır. Ancak savaşa isteyerek ya da istemeyerek iştirak eden binlerce kişinin savaş öncesinde de bir hayatları, aileleri, yuvaları, toprakları bulunduğunu ve bu insanların yarım bıraktıkları hayatlarına geri dönme isteklerinin olabileceğini gözönünde bulundurmak gerekiyordu. Nitekim Osmanlı belgelerinden de gördüğümüz üzere gelen esirlerin bir kısmı, ailelerini bahane göstererek kendilerine sunulan Osmanlı tabiiyeti imkânını geri çeviriyorlardı.[643]

Öte yandan belgelerden görüdüğümüze göre, esirlerden bazıları kendilerine verilen sermayeyi kısa zamanda bitirip parasız kalmışlardı. Yine çiftçilik yapmak üzere toprak tahsis edilen kimselerden bazıları da bu arazileri işletmemişlerdi.[644] Adana'dan Dahiliye Nezareti'ne gelen şifreli telgafta[645] üserâ-yı İslâmiye'den olan ve daha önceden Dörtyol kazasına sevkedilmiş *İsmedullah* adındaki birinin ilk başta Osmanlı tabiiyetini kabul ederek kendisine verilen *"tezkire-i Osmaniye ve cüzdan"*ı aldığı, sonradan ise aldığı bu Osmanlı nüfus cüzdanıyla kendisine verilen sermaye vesaireyi iade ettiği bilgisi verilmekteydi. Dörtyol'daki bu kişi aldığı her şeyi reddederek, kendisinin İstanbul'a gönderilmesini ve oradan da savaşın bitmesiyle memleketine yollanmasını istiyordu. Bunun üzerine Dahiliye Nezareti'nden

---

verilememe sebebi olarak, Müslüman esirlerle ilgilen büronun kapatılmış olduğu, dolyısıyla *"şubenin evrakının kapalı odada kalarak Nezaret'e* (Harbiye) *tevdi' edilmemiş olduğu*" gibi "dağ ve inek" hikayesine benzer gerekçeler ortaya konmuştur. Bkz. HR. SYS 2233/19, 8.5.1920, lef, 1, 2, 3.

[642] HR. SYS 2423, Tarih: 15 Mart 1917.

[643] Dahiliye Nezareti Aşair ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi'nden Hariciye Nezareti'ne gönderilen 30 Haziran 1917 tarihli yazı için bkz. HR. SYS 2225/40

[644] Aynı Belge.

[645] DH. ŞFR 531/72; Konya'da yaşanan bir başka olumsuz örnek için bkz. DH. ŞFR 521/60, Tarih: 26 Şubat 1916.

Adana'ya 15 Eylül'de verilen cevapta,[646] şahsın *"mahfuzen"* (bir görevli eşiliğinde) İstanbul'a gönderilmesi talimatı verilmiştir. Adana'daki hadisenin münferit olmadığını ve Müslüman esirlerin yerleştirildiği bütün vilayetler için benzer durumların sözkonusu olduğunu anlıyoruz. Nitekim Dahiliye Nezareti'nden 3 Eylül 1916'da Adana, Ankara, Konya, Sivas, Hüdavendigar vilayetleri ve İzmit, Eskişehir, Kayseri, Niğde, Ertuğrul ve Karhisar-ı Sahib mutasarrıflıklarına gönderilen Dahiliye nazırı imzalı şifre telgrafta[647] belirtilen hususlar buna işaret etmektedir. Telgraf şu şekildedir: *"Üserâ-yı İslâmiye'den tabiiyet-i Osmaniye'yi kabul etmeyenlerin, verilen sermaye ve emval-i sairenin istirdâdıyla, mahfuzen Dersadet Merkez Kumandanlığı'na i'zamı mukarrer ise de bu gibilerin sevkinden mukaddem keyfiyetin derhal nezarete iş'arı ve alınacak cevaba göre sevkiyatta bulunulması ... tebliğ olunur."* Bu olumsuz örneklerin çokluğundan olsa gerek Osmanlı devleti makamları bir süre sonra esirlere verilen ayrıcalıklar ve imkânlarla ilgili talimatnameyi feshetmişlerdi. Gerekçe olarak *"... memleket için vücutlarına menfaat melhuz olmayan eşhas-ı mezkure hakkında istisnai ve fevkelade bir surette muavenet ifası gayr-ı caiz görülerek ..."* ifadesi kullanılıyordu.[648]

Dahiliye Nezareti'ne bağlı *Aşâir ve Muhâcirin Müdüriyet-i Umumiyesi İskân Şubesi*'nin Mayıs 1918'de yayınladığı talimatnamede,[649] artık *"üserâ-yı İslâmiyenin muhacirinden farklı olarak iskân ve iâşelerine müteallik talimatnâmenin ilgâ edilerek gerek şimdiye kadar gerekse bademe harb cephelerinden sevkedilecek üserâ-yı mezkûreden Memâlik-i Osmaniye'de tavattun arzusunu izhar ve tâbiiyet-i Osmaniyeyi ihtiyar edenler hakkında Muhacirîn-i Müslime gibi muamele edilmesi takarrur eylemiş"*dir deniliyordu. Belgenin devamında bundan sonra *eşhâs-ı mahbûseye düğün masrafı ve sermaye namıyla ayrıca bir meblağ i'tâsı ve mülgâ talimatnamede muharrer sair muavenât-ı istisnaiyenin ifası(nın) icab*..." etmeyeceği, ancak *"iskân ve iâşe itibariyle haklarında tamamen muhacirin nizamnamesinin tatbik-i ahkâmı muktezi olduğu"* bildiriliyordu. Öte yandan *"üsera-yı mezkureye gerek mesârif-i iskâniye olarak sarfedilen mebâliğin gerek bunlar meyânındaki muhtaciye icrâ-yı sanatları için hâne itibariyle bedelâtı iki bin kuruşu tecavüz etmemek üzere lede'l icab verilecek alât ve edevât-ı eşyanın, bilâhere tayin olunacak şerâit dairesinde tahsiline başlanılmak üzere"* yukarıda belirtilen *"nizamnamenin 27. maddesi mucebince namlarına zimmet kaydıyla mezkur alât ve edevâtın esnâ-yı tesliminde diğer muhacirinden alındığı"* gibi kendilerinden *"kefalet-i müteselsile senedi"* alınmasının gereği ve kaldırılan talimatname gereğince önceden *"sermaye vesaire alarak suret-i fevkelade"* yardımda bulunulmuş üseradan da aldıkları şeylere ilişkin, ileride işlem yapılacağından kendilerinden

[646] DH. ŞFR. 66/228.Tarih: (15 Eylül 332)
[647] DH. ŞFR. 67/178, Tarih: 3 Eylül 1916 (21 Ağustos 1332).
[648] Dahiliye Nazırı namına Hariciye Nezareti'ne gönderilen açıklama için bkz. HR. SYS 2225/40, Tarih: 30 Haziran 1917.
[649] DH. EUM. KLU. 16/56, Tarih: Mayıs 1918 (1336.B.30).

birer *"kefalet-i müteselsile senedi"* alınması ve bu bağlamda kendilerine verilmiş olan sermaye ile malların adlarına zimmet kaydının yapılması gerektiği ifade edilmiştir. Belgenin devamında son olarak, iskân edilmek üzere sevkedilmiş *üserâ arasında Memâlik-i Osmaniyede"* yerleşmekten kaçınan *"ve tabiiyet-i Osmaniyeyi kabulden imtina"* etmiş olanlardan tekrar "*garnizonlara"* gönderilmiş bulunanların *" isimleri ile her birine verilmiş sermaye ve emval-i saireden"* geri alınamayanları, miktarıyla bildiren bir kaydın düzenlenmesi ve bunun ilgili birime gönderilmesi isteniyordu.

Bu arada bir kısım Müslüman esirler Osmanlı tabiiyetine geçtikleri gerekçesiyle kendilerine artık esir muamelesi yapılmaması gerektiğini ifade ederek, serbestçe hareket etmeyi talep ediyorlardı.[650] Bu yöndeki şikayetleri Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyetine ileten (22.1918) Üsera Muamelat Şubesi, aldığı 2 Şubat 1918 tarihli cevapta[651] tabiiyet-i Osmaniyeyi kabul edenlerin bir kısmının sırf esirlik durumundan kurtulmak maksadıyla bunu kabul ettikleri ve maksatlarının sonradan yine Rusya'ya dönmek olduğu uyarısını yapıyordu. Cevabi yazıda Osmanlı vatandaşlığına geçmek isteyenler hakkında dikkatlice tahkikte bulunulması gerektiği ifade edilirken, halihazırda Osmanlı vatandaşı olanlar için de yukarıda ifade edilen maksadı güdenlere serbestiyet verilmemesi gerektiği, buna karşın ancak *cidden Memalik-i Osmaniye'de* kalmak isteyenlere bu serbestliğin verilmesi tavsiyesinde bulunuluyordu.

İskân edilmek üzere Osmanlı devletine getirilen ve Anadolu'nun değişik yerlerine yerleştirilen yaklaşık 1200 Rusyalı Müslüman esirden en az 775'inin Osmanlı tabiiyetini kabul ettiklerini görüyoruz. Osmanlı tabiiyetini kabul etmeyi sürekli bir yerleşim için bir garanti gören devlet bu konuya son derece önem vermiş görünüyor. Ancak bütün teşviklere ve tedbirlere rağmen yine de Müslüman esirlerin önemli bir kısmının kalıcı bir yerleşim konusunda mütereddid olduğu ve hatta önce şartları kabul ederek Osmanlı vatandaşlığına geçtiği halde, sonradan bunu reddettiği vakıalar hiç de az değildi. Yukarıda verdiğimiz münferit örneklerden başka olarak Talat Paşa'nın tuttuğu kayıtlarda[652] Karahisra-ı Sahib'e (Afyon) yerleştirilen 47 Müslüman esirden 16'sının savaştan sonra memleketlerine dönecekleri gerekçesiyle ilk başta kabul ettikleri Osmanlı tabiiyetinden çıktıkları ve ardında da haklarından diğer esirler gibi muamele edilmesine karar verilip İstanbul'a, Merkez Kumandanığı'na teslim edildikleri anlaşılmaktadır. Nitekim yuarıda Osmanlı tabiiyetine geçenlere ilişkin verdiğimiz tabloda da (Tablo 6) Afyon'da olup bunu kabul edenlerin sayısı 31 olarak verilmişti.

[650] DH. EUM 5. Şube 54/1, Tarih, 1336.R.21.
[651] *Aynı belge.*
[652] Bardakçı, *a.g.e.,* s. 61.

Harbiye Nazrı Enver imzasıyla Hariciye Nezareti'ne gönderilen 21. Ağustos 1918 tarihli bir yazıda[653] *"elyevm nezdimizde bulunan 338 Kırım ve Kazanlı üsera"* memlekelerine gönderilecek olmaları hasebiyle, bu kimselerin nereye sevk ve kime teslim edileceklerinin İstanbul'daki Kırım "sefirinden(?)" sorulması isteniyordu. İstenilen cevabın alınamaması üzerine Harbiye Nezareti'nden Hariciye'ye iki yazı[654] daha gönderilmiş ve nihayet Hariciye Nezareti *Kırım Murahhaslığı'ndan* aldığı cevabi bir yazı ile[655] bir açıklamada bulunmuştu. Buna göre, Kırım temsilciliği esirlerden *"Kırımlıların Sivastopol'a gönderilmesi icab ettiği"* yönünde bir açıklamada bulunurken, Kazanlılar hakkında bir karar verilemeyeceğini ifade ediyordu.

3.2.8. Mütareke Dönemi

Bu arada Osmanlı devletinin İtilaf Devletleri'ne karşı dört yıl boyunca devam ettirdiği savaşı daha fazla sürdüremeyeceği ortaya çıkınca mütareke yapıldı. Osmanlı devleti ile İtilaf Devletleri adına İngiltere ile yapılan bu mütareke anlaşmasında esirler konusu da gündeme gelmişti. Şöyle ki, Limni adasının Mondros limanında demirli İngiliz savaş gemisinde Bahriye Nazırı Hüseyin Rauf Bey'le Arthur Calthorpe arasında 30 Ekim 1918 tarihli 25 maddelik mütarekenamenin dördüncü maddesi şöyle idi: "*İtilaf Hükümatı'na mensup üsera-yı harbiye ile Ermeni üsera ve mevkufini İstanbul'da cem' edilecek ve bilâkayd-ü şart hükümetlerine teslim olunacaktır."*[656]

Mütarekenin uygulanmasıyla ilgili Harbiye Nezareti'nden gönderilen raporun[657] esirlerle ilgili dördüncü maddesi bağlamında Müslüman esirler konusu da geçmiştir. Buna göre, yukarıda da değinildiği üzere, *Altıncı Ordu* dahilinde 8 Hintli nefer ve 156 Kuzey Afrikalı (Tunuslu ve Faslı) Müslüman esir vardı. *Yılıdırım Kta'âtı Müfettişliği*'nden gelen bilgilerde Fransız esirlerinden bahisle bu esirlerin İtilaf Devletleri yetkililerine teslim edildikleri bildiriliyordu. *17. ve 14. Kolordular mıntıkasında* Bursa'da ikamet ettirilen 2 zabit ve 47 neferden oluşan Hintli ve Rus esirden bahsediliyor ve bunların memleketlerine dönmek istemedeikleri belirtiliyordu. Yine İstanbul Muhafızlığı'nda Hintli ve Afganlı 50 mültecinin varlığı sözkonusuydu.

Raporun *Mülteci ve İslâm Üserâ* ile ilgili kısmında ise şu bilgiler yer alıyor: *"Bunlardan İngiliz tabiiyetindekilerin memleketimizde kalabileceği ve fakat ellerinden*

[653] HR. SYS, 2231/19 lef 1.
[654] Aynı numaralı dosya içinde yer alan 31.8.334 ve 8.9.334 tarihinde gönderilen belgeler için bkz., Lef, 2,3.
[655] Aynı belge, Lef 4.
[656] *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, Ocak 2004, sayı 117, s. 280.
[657] HR. SYS/24

ihticâca salih vesaik ahzı, Mütareke Komisyonu'ndaki İngiliz mümessilleri tarafından bildirilmiş ve bu muamele yapılmakta bulunmuştur. Fransız İslâm üserâsnın iadelerini Fransız mümessillerinin taleb ettikleri yine Mütâreke Komisyonu'ndan bildirilmiş ve bu hususda icâb edenlere evâmir-i lâzime tebliğ edilmiştir."

Mütâreke anlaşmasına göre esir ve mülteci statüsünde olanlar için durum açıklığa kavuşmuş görünüyordu, ancak bu anlaşmanın hükümleri Osmanlı vatandaşlığını kabul etmiş *üsera-yı Müslime* için de geçerli miydi? Daha önce de ifade edildiği üzere Osmanlı tabiiyetine geçen Müslüman esirlerin esirlik durumları kendiliğinden ortadan kalkıyordu, fakat Osmanlı vatandaşlığına geçen esirler arasında vatandaşlıktan çıkma hadiseleri de ender görülen bir durum değildi. Nitekim Mondros Mütareke'sinin imzalanmasından sonra, Osmanlı vatandaşı olmuş Müslüman esirlerin durumlarıyla ilgili taşradan merkeze birtakım sorular yöneltildiğini görüyoruz. Özellikle esirlerle ilgili dördüncü maddede geçen *"bilakayd-ü şart"* ibaresi taşradaki Osmanlı bürokrasisinin kafasını karıştırmışa benziyordu.[658]

Nitekim Dahiliye Nezareti'nin ilgili bürolarıyla Hariciye Nezareti arasında yapılan yazışmalarda bu durumun açıklığa kavuşturulmaya çalışıldığını görüyoruz.[659] Özellikle esirlerle ilgili maddedeki *"bilakayd-ü şart"* hükmünün Osmanlı tabiiyetini kabul etmiş Müslüman esirleri de kapsayabileceği konusunda bir tereddüdüt ortaya çıkmıştı. Bu anlamda 1 Aralık 1918'de Hüdavendigar vilayetinden Dahiliye Nezareti'ne gönderilen[660] yazıdaki hususların 15 Aralık 1918'de Hariciye Nezareti'nden sorulduğunu görüyoruz.[661] Hariciye Nezareti'nden Dahiliye Nezareti'ne gelen 29 Ocak 1919 tarihli konuya ilişkin cevabi yazıda[662] durum açıklığa kavuşturulmuş görünüyor. Sözkonusu yazıda mütarekedeki esirler hükmü şu şekilde açıklanmaktadır: Müarekenin imzası sırasında savaş esiri sıfatıyla Osmanlı devleti resmi görevlileri elinde bulunan kimselerle bahsi geçen Ermeni esirler ve yine Ermenilerden siyaseten ve idareten tutuklu bulunanları kapsamakta olup, mütarekenin imzalanmasından önce kendileriyle sulh anlaşması yapılan devletler tebasından (burada Rusya kastediliyor) olup hiç bir zorlama olmaksızın kendi istek ve arzularıyla hukuk ve kanunlar dairesinde Osmanlı tabiiyetine geçmiş bulunanların savaş esiri sayılamayacakları belirtiliyordu. Kaldı ki bu kimseler eski devletleriyle olan ilişkilerini kesmiş olmalarından dolayı da mütareke hükümlerinden ayrı tutulmalıdırlar. Yine henüz kesin bir barış

[658] Hüdavendigar vilayetinden Dahiliye Nezareti'ne gelen yazılardan takip edebildiğimiz kadarıyla Bursa Üsera Garnizonu'nda bulunan, Osmanlı vatandaşlığından çıkmış, bazı Müslüman esirlerin memleketlerine dönmelerine ilişkin müracaatları değerlendirilirken (Temmuz 1918'de başlayan bir süreç) mütareke imzalanmış esirlerle ilgili dördüncü madde gündeme gelmişti. Bkz. DH. EUM. ECB 28/34, 16 Teşrinievvel 1334, Lef 4.
[659] Aynı belge, lef 1, 2, 3, 12, 13, 14, 15.
[660] Aynı belge, lef 12.
[661] Aynı belge, lef 13.
[662] Aynı belge, lef 14.

anlaşmasına varılmamış olan devletlerin vatandaşı olan esirlerin tabiiyet değiştirmeye yönelik taleplerinin de barış anlaşması imzalanıncaya kadar bir kıymetinin olmayacağı ifade ediliyordu.

Buna karşılık 8 Temmuz 1918 tarihinden önce, Osmanlı tabiiyetinden vazgeçen Müslüman esirlerin diğer esirlerle birlikte memleketlerine iadelerin uygun olacağı belirtilmiş. Ancak Osmanlı tabiiyet kanununun beşinci maddesine göre bir şahsın Osmanlı vatandaşlığından çıkması için mutlaka "*irade-i seniyye üzerine verilecek bir senede"* ihtiyaç bulunduğu da ifade ediliyordu.

Sonuç olarak Osmanlı vatandaşlığından çıkış işlemlerini yerine getirmemiş olanların Mondros mütarekesi hükümlerine göre esirlerin teslim edilmesi hükmünden "yararlanmaları" mümkün değildi. Çünkü bu kimseler esir sayılmıyorlardı.

Bu arada konuya ilişkin belgelerde ilginç bir ayrıntıya daha dikkat çekmemiz lazım. Bilindiği gibi Anadolu'ya yerleştirilecek Müslüman esirlere, onların iskânlarını teşvik maksadıyla sermaye, arazi, alet edevat vesaire gibi imkanlar sağlanmış, bunun yanında savaş nedeniyle Anadolu'daki dul kalmış kadınlar ve kimsesiz kızlarla evlilikleri de teşvik edilmişti. Nitekim sonuç itibariyle gelen Müslüman esirlerden birçokları da evlenmişlerdi. İşte bu evlenen esirlerden Osmanlı vatandaşlığını terkedenlerin veya terketmek niyetinde olanların memleketlerine dönerken yanlarında hanımlarını da götürmek istediklerini görüyoruz.

Dahiliye Nezareti Aşair ve Muhacirin Müdüriyeti'nden Emniyet-i Umumiye müdüriyeti'ne yazılan bir belgeden[663] görüyoruz ki Anadolu'da boşalan şehirleri ve köyleri şenlendirmek için birçok teşvik sağlanıp masrafa girilerek getirilen Müslüman esirler şimdi savaş sonunda kendileri memleketlerine gittikleri gibi beraberlerinde başkalarını da götürüyorlardı. Sözkonusu belgede *"Bunların mukaddema memalik-i Osmaniye'ye celb ve iskanları ve Müslüman kadını ve kızlarıyla tezvicleri Memalik-i Osmaniye'de nüfus-ı İslamiye'nin teksifi maksadı ve gayesine matuf olmasına nazaran tekrar memleketlerine avdetleri bu gayeye külliyen menfi(?) ise de ihtiyar ve terk-i tabiiyet hukuk ve selahiyetini haiz olmaları hasebiyle bittabi müdüriyet-i acizce birşey yapılamayacağı ve yalnız Müslüman kadını ve kızlarının birlikte azimetlerinde bir mahzur-i mutasavver olduğu takdirde bir tedbir ittihaz olunabileceği cihetiyle icabının teemmüliyle neticesinin inba buyrulması temennisiyle...* denilerek adeta bu duruma bir çare ve en azından kadınların kalması için bir yol bulunması konusunda Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'nden adım atılması bekleniyordu. İşin bir başka enteresan yanı da Müslüman esirlerin Anadolu'da kalıcı olmaları için en büyük güvence olarak görülen evlilik müessesesinin de bu konuda etkili olamamış olmasıdır.

[663] Aynı belge, lef 2, 28 Ocak 1918.

Yukarıda daha önce belirttiğimiz gibi Müslüman esirler sorunu Mütareke döneminde de gündeme gelmişti. Bu arada Harbiye Nezareti bünyesinde 1917 yılı sonunda kurulmuş olan ve Almanya ve Avusturya'dan Osmanlı devletine naklolunan Müslüman esirlerle ilgili işlere bakan *Üsera Muamelât Şubesi*'nin 16 Mart 1920'de faaliyetlerine son verdiğini görüyoruz.[664]

Sonuç itibariyle elimizdeki belgelere göre Anadolu'ya yerleşimci olarak gelenlerden ne kadarının kalıcı olduğu ve ne kadarının memleketlerine döndükleri konusunda kesin bir bilgiye sahip değiliz. Fakat sayı itibariyle zaten çok yüksek rakamlara ulaşmamış olan yerleşimcilerin büyük kısımının memleketlerine döndüklerini tahmin edebiliriz. En azından yukarıda bahsi geçen 330 kişilik Kırımlı Tatar esir grubu büyük ihtimallle Osmanlı devletine gelen yerleşimcilerdendi ve bunlar daha mütareke anlaşması yapılmadan Osmanlı devletinden ayrılma yolunu seçmişlerdi. Arap esirler de aynı şekilde memleketlerine dönmüş olmalıydılar.

Osmanlı'daki Müslüman nüfusunun artmasını hedefleyerek Anadolu'daki şehirlere ve köylere yerleştirilen Müslüman esirler savaş sonunda beraberlerinde hanımlarını da götürme istekleriyle devletin karşısına çıktıklarında Osmanlı memurlarında bir hayal kırıklığı, bir burukluk meydana getirdiği, yukarıda verdiğimiz belgeden sezilebiliyor. Kuşkusuz daha büyük bir hayal kırıklığını çeşitli vaadlerle Osmanlı devletine gelen Müslüman esirler yaşamışlardır. Zira kaybedilen bir savaşın ardından kendi derdine düşmüş ve tam bir belirsizliğin hakim olduğu ülke konumunda bulunan Osmanlı devletinde her şey sona ermişken yeni bir hayat kurmak kolay olmasa gerekti.

[664] *"Almanya'dan Türkiye'ye sevk edilen sivil üserâ muamelâtıyla iştigâl eden şube 16 Mart 36 tarihinden beri mesdûd olduğundan…",* Bkz. HR. SYS 2233/19, 8.5.1920.

Değerlendirme ve Özet

Birinci Dünya Savaşı insanlık tarihinin gördüğü en büyük hadiselerden birisi olarak tarihteki yerini aldı. Meydana getirdiği etkiler bakımından son yüzyılın şekillenmesinde, devletler arası ilişkilerin ve dengelerin belirlenmesinde birinci dereceden rol oynadı. Birinci Dünya Savaşı'nın bitmesinin üzerinden 20 yıl kadar bir süre sonra patlak veren İkinci Dünya Savaşı, bir önceki savaşın açık kalan hesaplarını kapatmaya yönelik başarısız bir Alman "yarma" operasyonu olarak görülebilir. İkinci Dünya Savaşı sonrası oluşan iki kutuplu dünya sisteminde Batı blokunun liderliği İngiltere'den Atlantik ötesine, Amerika Birleşik Devletleri'ne geçti ve dünyadaki iki kutupluluk yirminci yüzyılın son on yılına kadar devam etti. 1990'ların başıyla birlikte Doğu blokunun dağılmasıyla dünyanın tek patronu olarak Amerika görülmeye başlandı. Ancak aradan geçen yirmi yıllık süreç dünyanın tek kutupluluktan ziyade çok kutuplu bir yapıya doğru yol aldığını göstermiş ve yeni ekonomik ve siyasî gelişmeler sonucu bu yeni dönemde farklı aktörler sahneye çıkmaya başlamıştır. Fakat dünya hâlâ Soğuk Savaş sonrası dönemin oluşum sancılarını çekmeye devam etmektedir.

Bütün dünyanın değişim sancısı yaşadığı son yirmi yılda bundan en az etkilenen coğrafya ve topluluklar çoğunlukla Ortadoğu diye tabir edilen bölgede ve çevresinde yaşayan İslâm toplumlarıdır. Ortadoğu ve çevresi merkezli İslâm dünyası Birinci Dünya Savaşı sonrasında oluşan sistemin esas itibariyle neredeyse hiç değişmeden devam ettiği tek bölgedir diyebiliriz. Her ne kadar Birinci Dünya Savaşı Almanların *"Weltmacht"* olma tutkusundan ve Avrupa'daki rekabetten çıkmışsa da, sonuçları itibariyle bütün bir İslam tarihi boyunca Müslümanların yaşadığı en önemli tarihsel kırılmalardan birini, belki de en önemlisini oluşturmuştur diyebiliriz.

1914-1918 arasındaki "Büyük Genel Savaş" öncesi sömürge hareketleri hemen hemen bütün dünyayı sarmış ve bundan Osmanlı devletinin elinde kalan topraklarıyla Afganistan dışında neredeyse bütün İslâm dünyası nasibini almıştı. Osmanlı devletiyse 1914 yılı itibariyle yüzyılları bulan savunma ve sürekli geri çekilme pozisyonunun son raddesine gelmiş durumdaydı. Devletin her bakımdan olduğu kadar coğrafî bakımdan da merkezi olan İstanbul 1912 Balkan Savaşı sonrasında bir sınır ve cephe kenti konumuna gelmişti. Hatta bu yüzden başkentin Anadolu'ya veya Suriye'ye taşınması bile tartışıldı.

Büyük ideallerle gerçekleştirilen 1908 "devrimi" sonrasında meydana gelen gelişmeler Osmanlı devletini Abdülhamid'in "istikrarlı" yönetiminden de koparınca Osmanlı devleti için tarih daha da hızlanır olmuştu. Peşpeşe yaşanan iç kargaşalıklar ve toprak kayıpları 1913 yılından itibaren iktidara tamamen sahip olacak İttihat ve Terakki Cemiyeti mensuplarını daha

radikal çözümler bulmaya itmişti. Bu anlamda Balkan savaşlarından sonra İngiltere ve İttifak Devletleri nezdindeki büyük reform ve yapılanma girişimleri, durumun vahametinin yeni iktidar sahiplerince anlaşılmış olduğunu göstermesi bakımından önemlidir. Bütün dünyada beklenen "büyük ve genel bir savaş"ın ayak sesleri duyuldukça Osmanlı devleti karar vericileri bu kamplaşmada arada kalıp ezilmekten çekindikleri için İngiltere, Fransa, Almanya ve hatta Rusya nezdinde bir ittifakın sondaj çalışmalarında bulunmuşlar, ancak 28 Temmuz 1914'e kadar bu konuda hiç bir somut netice alamamışlardı.

28 Temmuz'da İstanbul'daki Alman elçisi Wangenheim'la yapılan görüşmelerle müzakersine başlanılan İttifak konusu birkaç gün içinde, 2 Ağustos 1914'de neticelendi ve son elli yılın yükselen Avrupalı büyük gücü Almanya İmparatorluğu ile arzulanan ittifak nihayet gerçekleştirildi. Osmanlı devletinin yapılan ittifaktan temel beklentisi, öncelikle Rusya karşısında varlığını korumak ve bir zaferle sonuçlanacak savaş sonrasında da "makus talihini" kıracak yeni bir başlangıcı, her bakımdan, gerçekleştirmekti. Almanya açısındansa Osmanlı devletiyle bir ittifakın önemi her şeyden önce genel savaş stratejisi içinde birincil düşmanı konumundaki İngiltere'ye karşı Osmanlı sultanı, halifenin İslâm dünyası üzerindeki gücünü etkin kılmaktı. Halife üzerinden oluşturulacak etkinlik yalnızca İngiltere ile de sınırlı değildi. Fransa ve Rusya da hakimiyetleri altında bulunan on milyonlarca Müslüman halk nedeniyle, Almanya tarafından uygulamaya sokulacak İslâm stratejisi sayesinde ciddî şekilde mağdur edileceklerdi. Öte yandan Osmanlı devletinin Rusya ve İngiliz sömürgelerine olan coğrafî yakınlığı ve stratejik konumunu Almanya'nın Avrupa'daki savaştaki yükünü hafifletecekti. Almanya'nın savaş sonrasında oluşturmayı düşündüğü "yeni dünya düzeni" Balkanlardan Hindistan'a kadar olan bölge için düşünülen yeni bir yapıydı. Buna göre Almanya liderliğinde Orta Avrupa merkezli devletler topluluğuyla Osmanlı devletinin liderliğinde İran'la Afganistan'ın katılacağı üçlü ortak güç işbirliği yapacaklar ve dünyanın yönetiminde söz sahibi olacaklardı.

İşte bu şartlar ve planlar altında girilen savaşta Almanya ve müttefiki Osmanlı devletinin yenilmesi demek aslında aynı zamanda İslâm dünyasının tamamının sömürgeleşmesi demekti. Özellikle Osmanlı devletinin son döneminde bir kurtuluş çaresi ve bir güç birlikteliği olarak gündeme getirilen İttihad-ı İslâm düşüncesi, sömürgeleri altında on milyonlarca Müslümanı barındıran İngiliz, Fransız ve Rus devletlerinin adeta korkulu rüyası olmuştu. Osmanlı devleti Birinci Dünya Savaşı'nda ortaya, her şeyiyle birlikte Hilâfet makamını da koymuş olduğundan savaşın kaybının anlamı aynı zamanda Hilafet makamının da kaybı olacaktı. Hilâfet ise Hazreti Peygamber'den bu yana şöyle ya da böyle varlığını sürdüren ve "ümmetin" birliğini sembolize eden en köklü İslâm kurumuydu.

İttihad-ı İslam'ın gerçekleşmesi bir yana, bunun düşüncesi bile sömürgeci devletleri tedirgin etmeye yetiyordu. Her ne kadar bu durumun ideal ölçülerde gerçekleşmesinin önünde halledilmesi gereken bir yığın mesele bulunuyorduysa da, özellikle II. Abdülhamid bir İslâm birliği düşüncesinin Müslümanlara ve Osmanlı devletine yönelik tecavüzlerin artmasının önündeki yegane potansiyel "caydırıcı" güç olduğunun farkındaydı ve bunu en ekonomik şekilde kullanmanın yollarını arıyordu. İşte bu "caydırıcı" ve "önleyici" potansiyel güç Birinci Dünya Savaşı'nda Almanların planlarıya çakışmış ve İttihatçılar tarafından kullanıma sunulmuştu. Oysa, Oppenheim'ın ifadesiyle, "İttihatçıların kafaları başka şeylerle doluydu." Fakat gelişen yeni durum karşısında İttihatçılar da İslâm'a "sarılmak"tan başka bir çözüm yolu göremiyorlardı.

Osmanlı-Alman ittifakıyla sömürgeci batılı güçler için iki hesabı birden kapatma fırsatı doğmuş bulunuyordu. Bu hesaplardan birisi, Avrupa'nın ortasında 1870'lerden itibaren yükselen, güç tutkunu Almanya; diğeri de bir elli yıldır uykularını kaçıran Hilafet merkezli İslam birliği hareketleriydi. Sonuçta Almanya'nın gücünün sınırı anlaşılmış, İslâm dünyasının da böyle bir harekete girişmek için çok yetersiz olanaklara sahip olduğu belli olmuştu. Savaşın galibi İtilâf Devletleri, savaş sonunda ele geçirdikleri fırsatla Almanya mevzusunu Versailles Anlaşmasıyla çözmüş göründüler, en azından öyle görmek istediler. Fakat bu hesabın kapanmadığı yirmi yıl sonra daha yıkıcı bir Almanya ile karşılaştıklarında anlaşıldı.

İslam dünyasına gelince. Birinci Dünya Savaşı sonrasında İslam dünyası baştan sona işgal edildiği gibi İngilizlerin "fitne merkezi" olarak gördükleri İstanbul ve Hilafet makamı da Türkiye ile yapılan barışla bertaraf edilmiş oldu. Aslında Türkiye bağımsızlığı karşılığında Hilafet'ten feragat etmiş ve Batı medeniyetinin tam bir parçası olmaya rıza göstermişti. Türkiye açısından Hilafet'ten feragat etmek demek, dünya siyasetinde büyük güç olmaktan da feragat etmekti. O dönem karar verme konumunda bulunanlar bir bakıma buna mecbur kalmışlardı denilebilir, zira ülke ve insanları yılların getirdiği yorgunluk, yoksulluk ve sistemsizlik içinde başlarını kaldıracak bir halde değillerdi. Ancak şurası da bir gerçekti ki Birinci Dünya Savaşı sonrasında İslâm dünyasında yaşanan hareketlilik ve ortak bilinç İslâm tarihinde Peygamber zamanından sonraki en yüksek noktasına ulaşmıştı diyebiliriz. Çünkü mesele varolma meselesiydi ve yeryüzünde bundan masun kalacak hiç bir Müslüman kalmamıştı. Bu psikolojiyleolsa gerek Türkler Birinci Dünya Savaşı başlarında halifenin cihad çağrısına İslâm dünyasından bulamadıkları desteği savaşın ardından bulmuşlardı diyebiliriz. Yeni kurulan Türk devletinin Batı ile "barış"ı tercih etmesi sonrasında İslâm'la, dolayısıyla İslâm dünyasıyla ilişkilerini minumum derecede tutma irâdesi dünya Müslümanlarını büyük bir siyasî birikimden mahrum bıraktı. Birinci Dünya savaşı'nın bitmesinin üzerinden geçen

yaklaşık yüz yıllık bir zamana rağmen İslâm coğrafyasında oluşan güç boşluğu hiç bir Müslüman topluluk veya devlet tarafından giderilemedi. İşte bu sebepten iddia edebiliriz ki, Birinci Dünya Savaşı sonrası oluşturulan yapılar içinde hala kalıcı olan, belki de yegâne, yapılanma Hilafet meselesinin "çözülmüşlüğü"dür.

Büyük memorandumunda Oppenheim 1914-18 arası yapılan savaş için, *"Hilâfet'in geleceği Almanya ve müttefiklerinin galibiyetine bağlıdır"* derken savaş sonrası oluşan bu yapıyı kastediyordu. Nitekim öngörüsü doğru çıkmıştır.

Çevresinde oluşan ittifakın motor gücü olarak Almanya, savaş stratejisini kendi insan ve ekonomik gücü yanında, İtilaf Devletleri'nin hüküm sürdüğü bütün yerlerde ihtilaller çıkarmak ve düşmanlarını bu şekilde zayıflatmak üzerine kurmuştur. Bu strateji içinde Osmanlı devletine verilen rol de haliyle çok özeldi. Dolayısıyla Almanlar bu bağlamda Hilâfet makamının imkânlarını sonuna kadar kullanmak için her türlü yolu denemiş ve bir çok bakımdan da bunda başarılı olmuşlardı.

Max von Oppenheim'ın kaleminden Ekim 1914 sonlarına doğru yazılıp Alman makamlarına teslim edilen strateji raporunda, savaşta Osmanlı devleti üzerinden uygulanacak İslâm stratejisinin ana hatları çiziliyordu. Enver Paşa'nın da katkısının olduğu düşünülen bu belgedeki bir çok plan dahilinde, İtilaf Devletleri safında savaşan yüzbinlerce Müslümanın Merkez Güçleri lehine nasıl kazanılabileceği konusu da yer alıyordu. Bu amaçla öncelikle propaganda konusunda yapılması gerekenler sıralandıktan sonra cephelerde ele geçirilecek veya İttifak Devletleri tarafına kendi rızalarıyla geçecek Müslüman askerlere/esirlere dönük yapılacak işlemler dile getiriliyordu.

Birinci Dünya Savaşı içinde Merkez Devletleri arasındaki işbirliğinin en somut örneklerinden birini oluşturan Müslüman esirlere yönelik özel kamplar oluşturma projesinin temel amacı, İslâm dünyasına yönelik bir propaganda faaliyeti idi. Şekip Arslan'ın İstanbul'daki Alman elçisi Wangenheim'a açtığı bir konudan hareketle geliştirilen bu proje ile İslâm dünyası nezdinde Almanya'nın Müslüman dostu konumu kuvvetleneceği gibi Müslümanların Osmanlı sultanı olan halifelerine olan bağlılıkları da perçinlenmiş olacaktı.

Öte yandan kampların oluşturulma sebebi olarak birinci etken her ne kadar propaganda idiyse de ikinci bir etken daha vardı. O da esirlerden "cihad gönüllüsü" olarak yararlanma düşüncesiydi. Bu amaçla Osmanlı ordusu içine monte edilecek "cihad gönüllüsü" askerler İtilaf Devletleri'ne karşı yapılacak operasyonlarda yer alacaklardı. Özellikle ilk başlarda Osmanlı devletinin Mısır'a karşı girişeceği harekâtta Kuzey Afrikalı cihad gönüllüsü Müslüman esirlerin kullanılmasına büyük önem atfediliyordu. Çünkü Mısır üzerinden girişilecek bir saldırı Mısır halkının ayaklanması sonucu içeriden sağlanan destekle başarıya

ulaşırsa, Mısır İngilizlerin elinden alınabilirdi. Mısır'dan sonra sıra, daha batıdaki Arap halklarının bağımsızlık mücadelesini desteklenmesi olayına gelecek ve Kuzey Afrika'daki Fransız sömürgeleri Tunus ve Cezayir'le operasyon dalga dalga yayılacaktı.

1915 yılından itibaren hazırlıkları yapılan Mısır harekâtı 1916 yılı ortalarına kadar sarkmıştı. Dolayısıyla cihad gönüllüsü Müslüman esirlerin 1916 yılı başına kadar Osmanlı ülkesine gönderilmemesinin nedenlerinden birisi de Mısır harekâtı hazırlıklarının tamamlanmasının beklenilmesi olmalıydı. Mısır harekâtıyla gönüllülerin sevk edilme tarihleri birbiriyle bağlantılı gibi gözükse de Türkiye'ye sevkedilen gönüllüler Mısır cephesi yerine Irak cephesinde kullanıldılar.

Bu arada başlangıçta ufak bir problem olarak görülen Sırbistan'ın Avusturya karşısındaki direnci müttefikler arasındaki doğrudan bağlantının bir türlü kurulamamasına da neden oluyordu Öte yandan Romanya'nın ilk başlardaki tarafsızlığı Almanya üzerinden Osmanlı ülkesine büyük çaplı insan ve malzeme naklini olanaksız kılmıştı. Dolayısıyla Sırbistan'ın 1915 yılı Kasımı'nda kırılan direncine kadar geçen sürede zaten yüzlerce, binlerce askerden oluşacak kafilelerin tren vs gibi araçlarla nakli mümkün olamazdı. Mısır ve Sırbistan gibi problemler henüz halledilmemişken Osmanlı devleti içinde baş gösteren Ermeni meselesi Müslüman esirler konusundaki planların da, özellikle Osmanı devleti açısından, değişmesine neden olacaktır.

Bir Alman projesi olarak gündeme gelen Müslüman esirlerden yararlanma konusuna iktidarda bulunan Osmanlı devlet adamları ilk başlarda pek de istekli görünmüyorlardı veya en azından Almanlar kadar istekli görünmüyorlardı. Savaş durumu ve iç güvenlik gerekçesiyle Ermenilerin Anadolu'dan çıkartılması (tehcir) gündeme gelip de uygulanmaya başlanınca, Osmanlı devleti idarecileri için ortaya yeni bir durum çıkmıştı. Anadolu'da Ermenilerin sürülmesinden doğan iktisadî boşluk nasıl giderilebilirdi? Üstelik Ermeni toplumu Osmanlı devleti için sadece basit bir işgücü olarak değerlendirilemezdi, zira Ermeniler yüzyıllardan beri süregelen gelenekle el sanatları ve değişik mesleklerde ustalaşmışlar ve hatta birçok iş kolunda tekelleşmişlerdi. Osmanlı develetindeki "aslî" unsur olan Müslüman nüfusun meslek kollarında ve el sanatlarındaki zaten az olan katkısı savaşmak üzere cepheye gönderilen erkek nüfusla birlikte bitme noktasına gelmişti. Üstelik aynı durum tarım alanları için de geçerliydi. Köyler ve kasabalar savaş nedeniyle iyice boşalmış ve erkeksiz kalmıştı.

İşte bu noktada Osmanlı devlet adamlarının aklına Almanya'daki ve Avusturya'daki esir kamplarında bulunan onbinlerce Müslüman gelmiş olmalıydı. Üstelik Almanya'daki kamplarda esirlere bir çok konuda mesleki eğitim de veriliyordu. Öyleyse esir olarak Alman

ve Avusturya kamplarında bulunan Rusya Müslümanları, tehcirden doğan boşluğu doldurmak konusunda, bir nebze de olsa, çare olabilirlerdi. Osmanlı devlet adamlarının bu konudaki asıl ve kalıcı çzümleri ise, binlerce çocuğun meslek eğitimi almaları için daha savaş döneminde Almanya'ya çırak olarak gönderilmeleriydi.

Nitekim 1915 yılı sonbaharından itibaren Osmanlı devletinin Müslüman esirler politikası cihad gönüllüsü ithalinden, yerleşimci ithaline dönüşüyordu. Kamplara Osmanlı devleti adına giden propagandacılara verilen özel talimatlarla esirler arasında Anadolu'da iskân teşvik edilmeye çalışılıyordu. Alman ve Avusturyalı yetkililerle ortaklaşa yürütülen bu çalışmalar kapsamında yerleşimcilere Osmanlı devletine yerleşmeleri durumunda verilecek imkanlar anlatılıyor ve bunun için listeler hazırlanıyordu.

Osmanlı devletinin Müslüman esirlerle ilgili işlemlerinin Harbiye Nezareti ve Dahiliye Nezareti üzerinden yürütülmüş olması iç politikadaki gelişmelerin bir sonucuydu. Sonuç itibariyle Dahiliye Nezareti'nden vilayetlere gönderilen bir tamimde vilayetlerin ne kadar Müslüman esiri istihdam edebilecekleri konusundaki listelerin bir an önce oluşturulması istenmişti. Vilayetlerden bir süre sonra gelmeye başlayan listelerde neredeyse bütün meslek gruplarından kimselere ihtiyaç duyulduğu ortaya çıkmıştı. Gelen telgraflarda ayrıca dul kalan on binlerce kadının iskan edecek Müslüman esirlerle evlendirilmesine yönelik teklifler de yer alıyordu.

Vilayetlerden gelen bilgiler değerlendirildikten sonra Almanya ve Avusturya'dan kafileler halinde gelen Müslüman esirler Anadolu'da önceden belirlenen yerlere gönderildiler. Kendilerine yapacakları mesleklere göre aletler verildi, iş kuracaklara sermaye sağlandı, evleneceklere evlilik yardımları yapıldı, çiftçilikle uğraşacaklara da araziler tahsis edildi. Talat Paşa'nın defterine not ettiğine göre 1916 yılı Ekim ayı ortasına kadar Anadolu'daki vilayet ve sancaklara yerleştirilenlerin sayısı 1100'e yakındı.

Osmanlı devleti gelenlerin Anadolu'da sürekli yerleşik hayata geçmelerini istiyordu. Sonuçta bu insanlar için bir sürü masraf ediliyordu ve çoğu zaman yerli halka bile tanınmayan imkanlar onlara sağlanıyordu. Bu sebeple, yerleşimcilerin bir an önce Osmanlı tabiiyetine geçmeleri yönünde çaba harcanıyordu. Bu çabalar sonunda tespit edebildiğimiz kadarıyla en az 775 kişi Osmanlı vatandaşlığına geçmeyi kabul etmişti. Ancak kesin olmayan rakamlara göre Osmanlı devletine sevkedilen Müslüman esir sayısı toplamda 2000'den fazlaydı. Gerçi bunların bir kısmı çalışma kamplarına da gönderilmişlerdi. Fakat belgelerden anlaşıldığı kadarıyla bütün çabalara rağmen yetkililer sonuçtan memnun değildi. Bunun üzerine bütün ısrarlara ve teşviklere rağmen Osmanlı vatandaşlığını kabul etmeyenler için yaptırımlar uygulanması göndeme geldi. Bu konuda Dahiliye Nezareti 1917ve 1918 yılları boyunca ilgili

vilayetlere çeşitli talimatnameler gönderdi. Burada Osmnalı tabiiyetini kabul etmemekte ısrar edenlerden, kendilerine verilen sermaye ve sair şeyler alınıp yanlarında bir yetkili ile İstanbul'a Merkez Komutanlığı'na sevkedilmeleri istendi.

Osmanlı devlet adamlarının hesaba katamadıkları bir durum vardı. Savaş geçici bir durumdu ve gelen insanlar bunun farkındaydılar. Ayrıca her birisinin memleketlerinde aileleri, toprakları ve geçmişleri vardı. Bu durumda savaş sonrasında kalıcı olmaları için pek bir neden kalmıyor gibiydi. Konya'dan gelen bir telgrafta bu insanların kalıcı olmaları için evlendirilmeleri gerektiğinden bahsediliyordu.

Akla şöyle bir soru gelmiyor değil, Osmanlı devlet adamları şayet bu insanlara savaş sonrasında ailelerinin gelebileceği yönünde bir teklifte bulunsaydı durum daha farklı olabilir miydi? Zira Tatar esirlerin küçük bir kısmının Almanya'da yerleştirilmeleri gündeme geldiğinde, bu yönde gelen bir teklifi Almanlar kabul etmişlerdi. Ancak belgelerden Osmanlı devlet adamlarının bu yönde bir çareyi düşündüklerine dair herhangi bir bilgiye rastlamadık.

Netice itibariyle Bursa, Afyon, Bilecik, Balıkesir, İzmit, Adapazarı, Yalova, Eskişehir, Ankara, Konya, Kayseri, Niğde ve Adana gibi merkezlerle onlara bağlı köy ve kasabalara yerleştirilen Müslüman esirlerden ne kadarının kalıcı oldukları ve ne kadarının geriye, ülkelerine döndüklerini bilemiyoruz.

Almanya'da başlayan İslamcı (Panislamist) bir propaganda projesinden Osmanlı devleti için bir iskan projesine dönüşen Müslüman esirler meselesi bir yönden başarılı iken, iki yönden de başarısız olmuş görünüyor. Başarısızlık, her şeyden önce kamplardaki potansiyelle karşılaştırıldığında Almanya'dan ve Avusturya'dan gelen esir sayısı çok düşük seviyede kalmış olmasındandı. Yine Anadolu'daki merkezlerden Dahiliye Nezareti'ne gönderilen 4700 kişilik ihtiyaç listelesinin karşılanamayıp yalnızca 2200 kişinin yerleştirilmiş olması belirlenen kontenjanın yarısını bile doldurmadağını gösteriyordu. Bu da ikinci bir başarısız sonuç olarak karşmıza çıkıyor.

Almanya-Osmanlı, dolyısıyla Almanya-İslâm ittifakının sembolü sayılacak bu projenin temel başarısı bütün aksaklıklarna rağmen sonuna kadar uygulanmış olmasındadır. Sonuçta başarılan şey, sizi öldürmek için gelen insanları alıp eğittikten sonra geldiği tarafa karşı savaşması için tekrar cepheye sürme hadisesidir. Savaşı görmüş bu insanlar ikinci defa cepheye gitmeyi göze almışlardır.

Kaynakça

1. Arşiv Belgeleri

1.1. Başbakanlı Osmanlı Arşivi, İstanbul (BOA)

1.1.1. Hariciye Nezareti

- Hariciye Siyasi (HR. SYS)
- Hukuk Müşavirliği (HR.HMŞ)
- Hariciye Nezareti İstanbul Murahhaslığı (HR. İM)

1.1.2. Dahiliye Nezareti

- Şifre Kalemi (DH ŞFR)
- Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti 5., 6., 7. Şubeler (DH. EUM)
- Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Ecânib Şubesi (DH. EUM. ECB)
- Umur-ı Mahalliye-i Vilayât Müdüiyeti (DH. UMVM)
- Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Kalem-i Umumi (DH. EUM KLU)
- Kısm-ı Mahsusu (DH. KMS)
- Sicill-i Nüfus Tasnifi (DH SN TSN)
- Mebânî-i Emîriye ve Hapishaneler Müdüriyeti (DH. MB. HPS)
- DH EUM SSM
- Muhaberât-ı Umumiye İdaresi (DH. MUİ)

1.1.3. İradeler

- Dosya Usulü İradeler Tasnifi (DUİT)
- İrade Taltif (İ. TAL)

1.1.4. Meclis-i Vükela Kararları *(MV)*

1.1.5. Yıldız Tasnifi

- Mütenevvia Maruzat (Y. MTV)
- Hususi Maruzat (Y. A. Hus)
- Perakende Teşrifat (Y. PR. TŞF)

1.2. ATASE Arşivi, Ankara (Genelkurmay Başkanlığı Askeri Tarih ve Strateji Enstitüsü)

1.2.1. Birinci Dünya Harbi

- Klasör: 19, Dosya:92.

1.3. Hausarchiv des Bankhauses Sal. Oppenheim jr.&Cie. , Köln (HBO)

- Denkschrift betreffend Die Revolutienierung der islamischen Gebiete unserer Feinde, Max von Oppenheim, Berlin 1914, Hausarchiv des Bankhauses Sal. Oppenheim jr.&Cie. (HBO), Nachlass Max von Oppenheims, Nr. 42 (NL MvO/42)

1.4. Zentrum Moderner Orient Institut, Berlin

1.4.1. Nachlass von Gerhard Höpp (G. Höpp Terekesi)

Arşiv Belgeleri

- BArch, AA, 64101, Film (Bundes Arschiv des Auswärtigen Amtes)
- BArch, AA, 62323 Film
- PA AA, R 1504, (Politisches Archiv des Auswärtigen Amts), R 1504 89 März 1916 bis 31 Juli 1916, Orient Preesse
- PA AA, R1505, Deutschland Nr. 126 gadh. 1...Bd.26, (Herbert Müller) Die Nachrichtenstelle für den Orient 1914-1918. Ein Beircht
- **Gott und die Welt. Nützliche Exoten. Muslime im goldenen, deutschen Kaiserkäfig.** Eine Sendung von Mathias Schirmer. Yayıncı: Sender Freies Berlin, yayın tarihi: 24.05.1998, yayın saati: 8.30-9.00/ Radio kultur. Metin halindeki kayıttaki sayfa numarası 8. Bu radyo kaydının yazılı metni Gerhard Höpp'ün Zentrum Moderner Orient Berlin Enstitüsü'ndeki tereksinde bulunmakta olup şahsım tarafından bu kaydın fotokopisi özel arşivimde bulunmaktadır.

2. Kütüphaneler

2.1. Max Freiherr von Oppenheim Stiftung Bibliothek, Orientalisches Seminar, Üniversität Köln (Köln Üniversitesi Şarkiyat Semineri bölümü (Orientalisches Seminar) bünyesindeki Max Freiherr von Oppenheim Stiftung Kütüphanesi)

- **Kaiserlichem Minister-Residenten Max Freiherrn von Oppenheim**, Die Nachrichtenstelle der Kaiserlich Deutschen Botschaft in Konstantinopel und die Deutsche wirtschaftliche Propaganda in der Türkei, *Streng vertraulich!,* Gedruckt in der Reichsdruckerei, Berlin 1916. Köln Üniversitesi Şarkiyat Semineri bölümü (Orientalisches Seminar) bünyesindeki Max Freiherr von Oppenheim Stiftung Kütüphanesi'ndeki nüshasından.

2.2. Atatürk Kitaplığı, İstanbul

- **Greifenhorst, Fr. V. Kraelitz-**, Besuch *des k.u.k. Kriegsgefangenenlager in Sigmundherberg,* sonderausdruck aus den Berichten des Forschungsinstituts für Osten

und Orient in Wien Folge 2, Wien 1916, s 8. (İstanbul Atatürk Kitaplığı, M.Cevdet Kitaplığı, 4175)

3. Yayınlanmış Belgeler

- *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi***,** sayı 117 (Ocak 2004), Genelkurmay ATASE ve Genelkurmay Denetleme Başkanlığı Yayınları, Ankara 2004,
- *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, sayı 118 (Temmuz 2004), Genelkurmay ATASE ve Genelkurmay Denetleme Başkanlğı Yayınları, Ankara 2004
- *Die Britischen Amtlichen Dokumente über den Ursprung des Weltkrieges 1898-1914* (British Documents on the Origins of the War 1898-1914). Band X, Teil I, Der Nahe und Mittlere Osten am Vorabend des Krieges, Zweiter Halbband, Hrg. Von G.P. Gooch und Harold Temerley unter Mithilfe von Lillian M. Peson, Auf Deutsche herausgabe von Hermann Lutz, Deutsche Verlag-Anstalt Stuttgart, Berlin und Leipzig 1936 Belge No: 479-532, s 688-752
- *Die Deutschen Dokumente zum Kriegsausbruch 1914*. Erster Band, Vom Attentat in Sarejevo bis zun Eintreffen der serbischen Antwortnote in Berlin nebs einigen Dokumente aus den vorhergehenden Wochen, Herausgegeben im Auftrage des Auswärtigen Amtes, Deutsche Verlagsgesellschaft für Politik und Geschichte M.b.H. in Berlin W8, 1922
- *Deutsche Dokumente Zum Kriegsausbruch*, Band 2, Vom Eintreffen der serbischen Antworte in Berlin bis zum Bekantwerden der russischen allgemeinen Mobilmachung, 2. Auflage, Berlin 1922
- *Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskanı (1878-1920)*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2007

4. Süreli Yayınlar

4.1. Gazeteler

- Tanin
- Sabah
- İkdam

5. Ansiklopedi ve Sözlükler

- *Brockhaus Conversations-Lexikon*, Dreizehnte vollständige umgearbeitete Auflage, Fünfter Band, Leipzig 1886, s 919.
- **Fuchs, K., Heribert Raab**, *Wörterbuch Geschichte*, Deutsche Taschenbuchverlag, München 1998 (11. Auflage)

6. Kitaplar ve Makaleler

- **Ahmed Djemal Pascha**, *Erinnerungen eines türkischen Staatsmannes*, Drei Masken Verlag, München 1922
- **Armaoğlu**, **Fahir,** *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, TTK, Ankara 1997
- **Armaoğlu, Fahir,** *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914-1990*, C. 1, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1994 (10. Baskı)
- **Avcı, Orhan,** Irak'ta Türk Ordusu. 1914-1918, Ankara 2004
- **Bakar, Bülent,** *Ermeni Tehciri*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2009
- **Bardakçı, Murat,** *Talât Paşa'nın Evrak-ı Metrukesi*, Everest yayınları, İstanbul Ocak 2009 (ikinci basım)
- **Bayur, Yusuf Hikmet**, *Türk İnkılabı Tarihi*, c. III 1914-1918 Genel Savaşı, Kısım I, TTK, Ankara 1953, s. 330, 331.
- **Becker**, **C.H.** „Islampolitik," *Die Welt des Islams,* Band III, Heft 2 (1915), Berlin 25 März 1916, s. 101-118.
- **Bernhardi, Friedrich von,** *Deutschland und der nächste Krieg*, Stuttgart und Berlin 1913 (Sechste Auflage)
- **Bihl**, **Wolfdieter,** *Die Kaukasus-Politik der Mittelmächte, Teil I, Ihre Basis in der Orient-Politik und Ihre Aktionen 1914-1917*, Hermann Böhlhaus Nachf. Wien-Köln-Graz, Wien 1975
- ***Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi,*** I. Cilt, Osmanlı İmparatorluğu'nun Siyasi ve Askeri Hazırlıkları ve Harbe Girişi, Genelkurmaya Harp Tarihi Başkanlığı, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1970
- **Caskel**, **Werner, "**Max Friherr von Oppenheim (1860-1946)", *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft,* Band 101, Neue Folge Band 26 (1951)
- **Cemal Paşa**, *Anılarım 1913-1922,* haz. Fahri Parin, İskenderiye Yayınları, istanbul 2009

- **Cwiklinski, Sebastian**, "IX. Yüzyılın Sonundan II. Dünya savaşı'nın Başlangıcına Kadar Berlin'deki Tatarlar ve Başkurtlar", çeviren: Özgür Çınarlı*, Türkler*, c. 18, Yeni Türkiye Yayınları Ankara 2002, s 886-897.
- **Cleveland, William L.,** *Islam Against the West. Shekib Arslan and the Campaign for Islamic Nationalism,* Al Saqi books, London 1985
- **Cleveland, William L**., "The Role of Islam as political Ideology in the First World War," Ingram, E. (Ed), *National and International Politics in the Middle East, Essays in Honour of Elie Kedourie,* London 1986.
- **Davison**, **Roderic H.,** *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform, 1856-1877*, Türkçesi: Osman Akınhay, Agora Kitaplığı, İstanbul Kasım 2005 (ikinci basım)
- **Ersoy, Mehmed Akif,** *Safahat,* Safahat' ve eklerini neşre hazırlayan, kitabın baş tarafına Şair'in hayatı hakkında geniş bir araştırma yazan M. Ertuğrul Düzdağ, İstanbul 2005.
- **Devlet, Nadir,** "I. Dünya Savaşı'nda Osmanlılar Safında Savaşan Tatar Taburu," *Osmanlı,* c. 2, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s 575-577.
- **Düzdağ, M. Ertuğrul,** *Yakın Tarihimizde Gizli Çehreler*, ZVİ Geyik Yayınları, Nisan 2004 (Birinci Baskı)
- **Doegen, Wilhelm**, *Kriegsgefangene Völker Band I. Der Kriegsgefangenen Haltung Und Schicksal in Deutschland,* Verlag Politik und Wirtschaft, Berlin 1919
- **Emir Şekip Arslan**, *İttihatçı Bir Arap Aydınının Anıları*, çeviren Halit Özkan, Klasik yayınları, İstanbul Eylül 2005 (Birinci Bakı)
- **Epkenhans, Tim,** "Geld darf keine Rolle spielen, II. Teil, das Dokument [Max von Oppenheims großer Djihad-Plan]," *Archivum Ottomanicum*, 19 (2001), s. 121–163
- **Erişirgil, Emin,** *Mehmed Akif, İslamcı Bir Şairin Romanı*, Cilt III., Ankara Maarif Yayınları ve İstanbul İnkılap Yayınları
- **Eşref Edib,** *Mehmed Akif. Hayatı, Eserleri ve 70 Muharririn Yazıları*, Asar-I İlmiye Kütüphanesi, 1. Cilt, İstanbul 1938
- **Fischer, Fritz,** *Griff nach der Weltmacht: Die Kriegszielpolitik des kaiserlichen Deutschland 1914/18*, Droste Verlag, Düsseldorf 1964 (Dritte verbesserte Auflage)
- **Fischer**, **Fritz,** *Krieg der Illusionen, Die Deutsche Politik von 1911 bis 1914*, 2. Auflage, Düsseldorf 1982
- **Geiss**, **Immanuel,** *Gesichte im Überblick*, Rowohlt Taschenbuch Verlag, Hamburg 2000 (Überarbeitete und erweiterte Neuasugabe)

- **Gencer, Mustafa,** *Jöntürk Modernizmi ve "Alman Ruhu." 1908-1918 Dönemi Türk-Alman İlişkileri ve Eğitim*, İletişim Yayınları, İstanbul 2003, s 153-270.
- **Hagen, Gottfried,** *Die Türkei im ersten Weltkrieg. Flublätter und Fluschrifren in arabischer, persischer und osmanisch türkischer Sprache aus einer Sammlung der Universitätsbibliothek Heidelberg eingeleitet, übersetzt und kommentiert.,* Verlag Peter Lang GmbH, Frankfurt am Main 1990
- **Heine, Peter,** "Salih Ash-Sharif At-Tunusi, A North African Nationalist in Berlin During the First World War", *Revue de L'occident Musulman et de la Méditerranée*, 33 (1982-1), s 89-95
- **Höpp, Gerhard,** *Muslime in der Mark. Als Kriegsgefangene und Internierte in Wünsdorf und Zossen, 1914-1924*, Verlag das Arabische Buch, zentrum Moderner Orient, Berlin 1997
- **Höpp, Gerhard,** *Arabische und islamische Periodika in Berlin und Brandenburg,* Verlag Das Arabische Buch, Berlin 1994
- **İpek, Nedim,** "Rus Ordusundaki Türk Askerlerinin Osmanlı Tâbiyetine Geçmesi (1911-1917)", *Tarih ve Toplum*, sayı 145 (Ocak 1996), s 14-19.
- **Kara, İsmail,** *İslâmcıların Siyasi Görüşleri 1. Hilâfet ve Meşrutiyet,* İstanbul 2001 (genişletilmiş ikinci baskı)
- **Kayalı, Hasan,** *Jön Türkler ve Araplar. Osmanlıcılık, Erken Arap Milliyetçiliği ve Arapçılık (1908-1918)*, çeviren: Türkan Yöney, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1998
- **Keleşyılmaz, Vahdet**, "Teşkilat-ı Mahsusa ve Cermen Esir Kamplarındaki Tatarlar," *Ankara Üniversitesi Atattürk Yolu Dergisi*, Cilt 6, Sayı 21 (1998), s 65-80
- **Keleşyılmaz, Vahdet,** "I. Dünya Savaşı'nda Esir Askerler Üzerinde Panislamizm Propagandası Teşebbüsü," *Kebikeç*, 10 (2000)
- **Kröger**, **Martin,** „Mit Eifer ein Fremder. Im Auswärtigen Dienst", *Faszination Orient. Max von Oppenheim: Forscher, Sammler, Diplomat,* Herausgegeben von Gabriele Teichmann und Gisela Vögler içinde, Köln 2001
- **Lepsius, Johannes,** *Deutschland und Armenien 1914-1918*, Der Tempel Verlag in Potsdam, 1919
- **Littmann**, **Enno, "**Eugen Mittwoch (1876-1942)", *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft (ZDMG)*, Band 99, Heft 2 (1945-1949), s. 143-146.
- **Lüdtke, Tilman,** *Jihad made in Germany. Ottoman and German Propaganda and Intelligence Operations in the First World War*, Lit Verlag, Münster 2005

- **McMeekin, Sean,** *The Berlin Baghdad Express. The Ottoman Empire and Germany's Bid for World Power, 1898-1918,* London 2010
- **Messinger, Gary S**., *British Propaganda and the State in the First World War*, Manchester and New York 1992
- **Muhammed Ferif,** *Mısır Mısırlılarındır. İngiliz İşgaline Karşı Osmanlı Hilâfeti.* Çeviren: Ali Benli, Macit Karagözoğlı, İstanbul 2007.
- **Mühlmann**, **Carl,** *İmparatorluğun Sonu 1914*, Almanca'dan çeviren: Kadir Kon, Timaş yayınları, İstanbul 2009
- **Mühlmann, Carl,** *Deutschland und die Türkei 1913-1914. Die Berufung der deutschen Militaermission nach der Türkei, das deutsch-türkische Bündnis 1914 und der Eintrit der Türkei in den Weltkrieg*, Berlin 1929
- **Mühlmann, Carl,** *Das Deutsch-Türkische Waffenbündnis im Weltkriege*, Mit einem Geleitwort von W. Foerster, Verlag Koehler&Amelang, Leipzig 1940
- **Mommsen, Wolfgang J.**, *Das Zeitalter des Imperialismus*, Fischer Weltgeschichte, Band 28, Frankfurt am Main 1969
- **Müller**, **Herbert Landolin,** *Islam, Gihad ("Haeiliger Krieg") und Deutsches Reich. Ein Nachspiel zur wilhelminischen Weltpolitik im Maghreb 1914-1918* Frankfurt/Main 1991
- **Nadolny, Rudolf,** *Mein Beitrag*, Limes Verlag, Wiesbaden 1955
- **Nicolai, W.,** *Nachrichtendienst, Presse und Volksstimmung im Weltkrieg*, Berlin 1920
- **Oberhaus**, **Salvador** *"Zum wilden Aufstande entflammen" Die deutsche Ägyptenpolitik 1914 bis 1918. Ein Beitrag zur Propagandageschichte des Ersten Weltkrieges,* Doktora tezi, Die Philosophische Fakultät der Heinrich-Heine-Universität, Düsseldorf, 2006
- **Oberhaus, Salvador,** *Deutsche Propaganda im Orient während des Ersten Weltkrieges,* Master tezi, Heinrich Heine-Universität Düsseldorf Felsefe Fakültesi, Mart 2002
- **Oltmer, Johen,** (Hg), *Kriegsgefangene im Europa des Ersten Weltkriegs*, Ferdinand Schöningh, Paderborn, München, Wien, Zürich 2006
- **Ortaylı**, **İlber,** *Osmalı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu*, İletişim Yayınları, İstanbul 1998 (Birinci Baskı)
- **Öke, Mim Kemal,** *Yüzyılın Kan Davası Ermeni Sorunu. 1914-1923*, Aksoy Yayıncılık, İstanbul 2000, (Birinci Baskı)

- **Önsoy**, **Rifat,** *Türk-Alman İktisadi Münasebetleri (1871-1914)*, Enderun Yayınları, İstanbul 1982
- **Özcan, Azmi,** *Pan-İslamizm. Osmanlı Devleti, Hindistan Müslümanları ve İngiltere (1877-1914)*, İSAM Yayınları, Ankara 1997 (ilaveli ikinci baskı)
- **Pomiankowski, Joseph**, *Der Zusammenbruch des Ottomanischen Reiches. Erinnerungen an die Türkei aus der Zeit des Weltkrieges*, Amalthea-Verlag, Zürich, Leipzig, Wien 1928
- **Sanders, M.L. und Philip M. Taylor,** *Britische propaganda im Ersten Weltkrieg 1914-1918*, Colloquium Verlag Berlin 1990
- **Schabinger von Schowingen, Karl Emil**, *Weltgeschichtliche Mosaikssplitter. Erlebnisse und Erinnerungen eines kaiserlichen Dragomans*, Baden-Baden 1967
- **Schöllgen**, **Gregor,** *Imperialismus und Gleichgewicht: Deutschland, England und die Orientalische Frage 1871-1914*, Münich 1984
- **Schwanitz, Wolfgang G., "**Max von Oppenheim und der Heilige Krieg. Zwei Denkschriften zur Revolutionierung islamischer Gebiete 1914 und 1940," *Sozial Geschichte* Heft 3/2004
- **Soy**, **H. Bayram, "**Birinci Dünya Savaşı Öncesinde Osmanlı Devleti'nin Büyük Güçlerle Yaptığı İttifak Görüşmeleri ve Savaşa Girmesi", *Türklük Araştırmaları Dergisi,* 18, Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, İstanbul (Güz 2005), s 165-193
- **Stoddard, Philip Hendrick,** *Teşkilat-ı Mahsusa. Osmanlı Hükümeti ve Araplar 1911-1918: Teşkilat-ı Mahsusa Üzerine Bir Ön Çalışma*, çeviren: Tansel Demirel, Arba Yayınları, Birinci Baskı, İstanbul Kasım 1993.
- **Stuermer, Dr. Harry**, *Zwei Kriegsjahre in Konstantinopel*, Lausanne 1917
- **Teichmann, Gabriele; Gisela Vögler,** (Hgg), *Faszination Orient. Max von Oppenheim: Forscher, Sammler, Diplomat*, Köln 2001
- **Tunçay, Mete**, Cihat ve Tehcir. 1915-1916 yazıları, Afa Yayınları, İstanbul, Eylül 1991
- **Welch, David,** *Germany, Propaganda and Total War, 1914-1918*. The Sins of Omission, London 2000
- **Zolling**, **Peter,** *Deutsche Gescichte von 18171 bis zur Gegenwart*, Bundeszenrale für politische Bildung (bpb), Bonn 2005